

श्री हस्तप्रभोदकपट्टमाख्य अष्टावलि.

पुस्तक नं. ४

श्रीनवनाथचरित्र.

(द्वितीय भाग)

कर्मा,
श्रीहस्तावेद्यपुत्रा.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૪૦૮૪ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ જ્ઞાનસ્ય યરિત્ર

વિષય ડ-૩૨૭ જ્ઞાનસ્ય

તત્સત્પરમાત્મનેનમઃ

(શ્રીદત્તપ્રબોધકલ્પદ્રુમાલય ગ્રંથાવલી. પુસ્તક નં. ૪)

શ્રીનવનાથચરિત્ર.

(દ્વિતીયભાગ.)

સર્વજ્ઞતાં યદિ સમિચ્છસિ સર્વમાન્યાં ।
સદ્ગ્રંથવાચનપરો ભવ તાત નિત્યમ ॥

કર્તા અને પ્રકાશક
કીર્તિનાથાચાર્ય મહારાજ શ્રી દત્તાત્રેય બુવા
તાંબે સાતારકર.
બાલાબુચકલા-મુરત.

પ્રથમાવૃત્તિ.

આ પુસ્તક સંબંધી તમામ હકક પ્રકાશકે પોતાના
સ્વાધીન રાખ્યા છે.

મુરત ચૌરાના પુલપર આવેલા “શંકર” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
નારાયણરાવ લક્ષ્મણરાવ નીકળે છાપી.

કિંમત રૂ. ૨-૪-૦.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૯૮૮
૨૨૩૭૧૧૧૪

ગ્રંથકર્તુર્ગુરુપરંપરા.

માદિનાથસ્ય મત્સ્યેન્દ્રો ગોરક્ષસ્તસ્ય વૈ સુતઃ ।*
 ગોરક્ષાદ્ગૃહિનીનાથો નિષ્કૃત્તિરભવત્તતઃ ॥ ૧ ॥
 નિષ્કૃત્તેર્જ્ઞાનનાથશ્ચ તસ્માત્સત્યામલોઽય ચ ।
 તચ્છિષ્યો ગૈષિનાથસ્તુ ગુપ્તનાથોઽહ્યભૂત્તતઃ ॥ ૨ ॥
 તદંતેવાસી શ્ચુદ્બોધસ્તસ્માત્પૂર્ણો હિ કેસરિઃ ।
 અમૂચ્છિ[†]વદિનસ્તસ્ય છાત્રો જ્ઞાની સુકીર્તિમાન્ ॥ ૩ ॥
 તત્સુનુર્નૃહરિર્નાથો લક્ષ્મીનાથસ્તતશ્ચ વૈ ।
 લઘ્વોપદેશસ્તસ્માત્તુ નાથઃ શ્રીચિટ્કલઃ સુધીઃ ॥ ૪ ॥
 હરિનાથઃ કૃતસ્તેન પૂજ્યઃ સુરગુરુર્યથા ।
 બાલકૃષ્ણસ્તતો નાથો જાતઃ સ્વાત્યાં હિ મુક્તવત્ ॥ ૫ ॥
 તેનૈવ સહજાનંદનામ્ના સંન્યાસરૂપિણા ।
 મત્સ્યેન્દ્રાભિવદુર્ગે ચ દત્તાત્રેયોપરિ કૃપા ॥ ૬ ॥
 કૃતા દત્ત્વા સુદીક્ષાં ચ ભિક્ષાં જ્ઞાનં સુનિર્મલમ્ ।
 કૃતં જનનસાફલ્યં અહોભાગ્યં વદામિ કિમ્ ॥ ૭ ॥
 તતઃપ્રભૃતિ જાતા વૈ સંસારે વિરતિર્મમ્ ।
 નિત્યં કરોમિ હ્યેકં ચ ગુરોર્ગુણસુકીર્તનમ્ ॥ ૮ ॥

* વંશ એ પ્રકારના હોય છે. એક જન્મવંશ અને બીજો વિદ્યા-
 વંશ. જન્મવંશમાં પુત્ર અને વિદ્યાવંશમાં શિષ્ય. શિષ્ય અને પુત્ર તુલ્યજ
 હોય છે. પિતાની મિલકત પુત્રને તથા ગુરૂની ગાદી, મિલકત વગેરે
 શિષ્યનેજ મળે છે. માટે મત્સ્યેન્દ્રનાથનો ગોરક્ષ પુત્ર છે એમ સમજવું.

† આ મહંતનો મઠ ગોદાવરીને કિનારે પૈઠલુ ક્ષેત્રમાં છે અને
 તેમને જગીર પણ ઠેકઠેકાણેથી મળેલી છે. એ પોતે મહાભાગ્યશાલી,
 જ્ઞાની, કવિ, તથા વિરતી સંપન્ન હતા. એમની વાણી સાંભળીનેજ
 કોઈ અવજિયા ફકીરે એમને પોતાના માથાપરની ટોપી દીધી હતી અને
 'દીન' એ સરનામું આપી હતી; ત્યારથી એમને 'શિવદિનનાથ' એમ લોકો
 કહેતા. એમના પછીના શિષ્યો પણ માથે ટોપી પહેરીને કીર્તન કરતા
 કે, જે હાથ પણ ઠેકઠેક સ્થળો, એ રવાજ આવે છે.

कीर्तिनाचार्य महाराज
 श्रीदत्तात्रयदुवा सातारकर
 जन्मतिथी फाल्गुन शुद्ध १२ शके १७९०

પરસ્તાવના.

સંતો દિશંતિ ચક્ષુષિ બહિરર્કઃ સમુત્થિતઃ ।

દેવતા બાંધવાઃ સંતઃ સંત આત્માઽહમેવચ ॥ મા૦ પુ૦ ॥

પૂર્વ સંકલ્પાનુસાર નવનાથચરિત્રનો આ બીજો ભાગ તૈયાર થઈને વાચકવર્ગના હાથમાં આટલી શીઘ્રતાથી આવશે એવો અનુમાન ન હતો. પરંતુ શ્રીગુરૂકૃપાથી સંજ્ઞેગ બની આવ્યો જેને માટે એમનો આનંદ-પૂર્વક ઉપકાર માનીએ છીએ. સંકલ્પ એ કામાદિવિકારોનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે અને એ જ્ઞાનનો વિદ્વાતક હોવાથી, જ્યાં જુઓ ત્યાં, સ્મૃતિપુરાણાદિ ગ્રંથોમાં એનો પરિત્યાગ કરવા કહ્યું છે; કારણ કે એ અસદ્વસ્તુઓ (મિથ્યા વિષયો) ને વિષે કરવામાં આવે છે અને તેને લીધે તે પૂર્ણ પણે થતો નથી. પરંતુ સદ્રૂપ પરમાત્માને વિષે અથવા તદ્રૂપ થએલા સત્પુરુષ મહાત્માઓને વિષે જો કરવામાં આવે તો એમની કૃપાથી તે સંકલ્પ પૂર્ણ પણે થાય છે અને આનંદપ્રદ પણ નીવડે છે. અમારો સંકલ્પ પણ આ કોટીનો (સદ્રૂપ નવનાથ યોગિઓના સંબંધનો) હોવાથી એમના અનુગ્રહથી તુરત ફલદાયી થયો એવું સમજીએ છીએ.

નવનાથચરિત્રના બેઠે ભાગમાં નવનાથોની સંપૂર્ણ લીલા વિસ્તૃત રીતે વર્ણન કરવામાં આવેલી છે. ગોરક્ષનાથે “ગોરક્ષાક્રિમિયાગાર” નામનો ગ્રંથ જે હિંદી ભાષામાં બનાવ્યો છે અને જેપરથી પૈઠણક્ષેત્રસ્થ માણનાથ નામના કવિએ દક્ષિણી ભાષામાં “નવનાથ ભક્તિસાર” નામનો ગ્રંથ બનાવેલો છે તેનોજ મુખ્યતઃ આધાર લઈને આ ચરિત્ર લખેલ છે. આ ગ્રંથ સિવાય બીજા કોઈ ગ્રંથમાં આટલી વિસ્તારપૂર્વક લીલા વર્ણન કરેલી જોવામાં આવતી નથી. જો કે સંતલીલામૃત, ભક્તિવિજય, ભક્તિ-તત્વામૃત ઇત્યાદિ બીજા પણ કેટલાક ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે તોપણ જે બહુજ થોડી અંત અપૂર્ણ વર્ણવેલી છે.

આ અંથમાં નાથસાંપ્રદાયઝોની દૃષ્ટિથી એક દોષ આવે એમ છે, અને તે એ છે કે તે લોકો શ્રીશંકરને આદિનાથ કહે છે, એ સ્થાનમાં અમોએ દત્તાત્રેયને આદિનાથ કહ્યા છે. પરંતુ જેવી રીતે કવિએ મૂળ અંથ લખ્યો છે તેવીજ રીતે અમોએ વર્ણન કર્યું છે, માટે એમાં અમારો પણ દોષ નથી. જો કે શ્રીશંકરને આદિનાથ કહે છે એ વાત અમારા જાણવામાં હતી તોપણ જે મૂળ અંથપરથી આ સંપ્રદાય ચરિત્ર લખેલું છે તેમાં ફેરફાર કરીને લખવાનો આપણો અધિકાર નથી એવું સમજીને અમોએ તે પ્રમાણેજ વર્ણવ્યું છે. કદાચ અમોએ મૂળ અંથમાં ફેરફાર કરીને લખ્યું હોત તોપણ અમને દોષ આવત અને આ વર્ણવેલા ચરિત્ર સાથે વિરોધ ઉપજત. આ વાત સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી ચરિત્ર વાંચનારના ધ્યાનમાં આવશે.

ગોરખમહીના મહંત શ્રી મુંદરનાથજી પ્રભાતનાથજીએ આ બાબતમાં અમોને લખ્યું હતું કે “દત્તાત્રેયજી દશનામી સંન્યાસીઓના ગુરુ છે, કાનફદા યોગીઓના નથી.” પરંતુ ઉપર લખેલા કારણને લઈનેજ અમોએ તેમાં ફેરફાર કર્યો નથી અને જેવું હતું તેવુંજ લખ્યું છે. માટે અમે બધાને કહીએ છીએ કે “આદિનાથ” શ્રીશંકરને માનવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંદેહ રાખવો નહિ અને અમારા મનમાં પણ “દત્તાત્રેય”નેજ માનવા જોઈએ એવો દુરાગ્રહ નથી. અમારા અવલોકનમાં જે આવ્યું તે લખેલ છે. જુઓ ! આ ભાગનો અધ્યાય પહેલો પાનું સોળમું. જો કે આમ છે તોપણ આ ચરિત્રમાં જે કાંઈ સાંપ્રદાયિક દોષ હશે તે આ સંપ્રદાયના લોક જો બતાવશે તો આ અંથની બીજી આવૃત્તિમાં અગર બને તો આજ અંથમાં પરિશિષ્ટરૂપમાં છાપીને પ્રગટ કરીશું. આને વાસ્તે કોઈએ પણ ગેરસમજ ન કરી લેવી કે જાણી જોઈનેજ અમોએ આવું લખ્યું છે.

આ પુસ્તક છાપીને પ્રકાશિત કરવામાં, વિદ્યાબિલાષી તથા દાનશૂર “રામપ્રસાદ નરસિંહપ્રસાદ બુચ” કે જેઓ જુનાગઢના જગીરદાર

અને એક સુપ્રસિદ્ધ નાગર ગૃહસ્થ છે તેઓએ (૧૫૪) રૂપીઆની મદદ કરી છે, તે માટે આશીર્વાદપૂર્વક એમનું અભિનંદન કરીને સ્વીકાર કરીએ છીએ. પરમાત્મા એમની આયુરારોગ્ય વૃદ્ધિ કરે અને એઓ સદૈવ આવા ધાર્મિક કાર્ય કરવામાં ઉદ્યત રહે એવું ઇચ્છીએ છીએ.

આ ગ્રંથમાં સ્વાભાવિક તથા આગંતુક (છાપતી વખતે થએલ) દોષ હશે તો પણ એના તરફ દૃષ્ટિ ન દબને સૂત્ર વાચકવર્ગ ભ્રમરવત્ સારગ્રાહી થશે એવી આશા છે. આમાં કદાચિત્ કોઇને કાંઇ એાધું વધારે કરવાને માટે સૂચિત કરવાનું હોય તો ભલે કરે ! ખીજી આવૃત્તિના સમયે તેના તરફ વિચાર કરવામાં આવશે.

આખરે જેની કૃપાથી, આ ગ્રંથ સંપૂર્ણતાથી નિર્વિદ્ધ સમાપ્ત અને પ્રકાશિત થયો, તે પરમ ગુરુ દત્તાત્રેયને અને ત્હેમના શિષ્ય નવનાથોને આ વાક્યપુષ્પાંજલિ સમર્પણ કરીને સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત કરીએ છીએ. અને સદૈવ આવા સત્કાર્ય કરવા વાસ્તે કાયિક, વાચિક તથા માનસિક શક્તિ આપે એમ પ્રાર્થના કરીને ઉપરામ પામીએ છીએ. **इति मलम.**

મિતિ ભાદ્રપદ
શુક્લ ૧૫. સોમવાર
શકે ૧૮૪૫. સં. ૧૯૭૯
મુ. સુરત.

શ્રીગુરુદત્તાત્રેયપાદપદ્મભિલિન્દ
કીર્તનાચાર્ય મહારાજ
શ્રીદત્તાત્રેયજીવા સાતારકર.

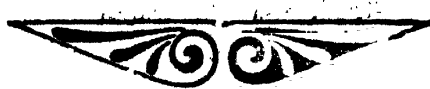
તા. ૦ ૬૦ શ્રીનવનાથચરિત્રના પહેલા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં 'શ્રી દત્તપ્રભોધકલ્પદ્રુમગ્રંથમાં' ભારત, રામાયણ, ભાગવત છત્યાદિ ગ્રંથના ચરિત્ર-રૂપ ત્રિવેણીનો સંગમ પ્રગટ થશે એમ લખ્યું હતું; પરંતુ ધણા લોકોની સૂચના ઉપરથી તે જુદા પુસ્તકમાં પ્રગટ કરવામાં આવશે અને 'શ્રીદત્તપ્રભોધકલ્પદ્રુમ' જેવી રીતે પ્રગટ થએલ છે તેવી જ રીતે તેનો તૃતીય અને ચતુર્થ સ્કંધ વિવિધ વિષયોથી ભરપૂર પ્રગટ થશે.

શુદ્ધિ પત્ર.

પાંક્તિ.	પૃષ્ઠ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૨	૮	મજાપત	મજાપુત
૧૧	૯	સુખપૂર્વક	સુખપૂર્વક
૧૩	૨૦	આરાહ	અરાહ
૧૪	૨૨	ઉપરગ	ઉપર ગ
૧૪	૨૪	દીતે	રીતે
૮	૩૦	વહસ	વરસ
૨૨	૩૭	જોધન	જોધને
૨૧	૩૯	સુગ્રીવદિવાનરો	સુગ્રીવાદિવાનરો
૧૪	૪૦	ઉદ્ગ	ઉદ્ગ
૧૬	૪૪	શુકાચાર્ય	શુકાચાર્ય
૧૦	૪૬	પૌતાની	પોતાની
૧૪	૪૭	સૂઈ	સૂઈ
૧૪	૫૧	ન્યાં	ક્યાં
૧૮	૫૧	બ્રહ્મણુ	બ્રાહ્મણુ
૨૫	૬૦	બામ	ગામ
૧૬	૬૧	નેજ	તેજ
૧૬	૬૧	ધારી	વેષધારી
૨૧	૬૧	લઇતે	લઇને
૧	૬૧	ધર્યનું	ધૈર્યનું
૧	૬૩	પુણુ	પુર્ણ
૧૩	૬૫	વિના વિના	વિના

પંક્તિ.	પૃષ્ઠ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૦	૬૬	ધામ્ય	ધૌમ્ય
૯	૭૪	જરાનો	જટાનો
૪	૭૮	સાંભળીને	સાંભળીને
૨૬	૭૯	અમે	અને
૮	૮૪	ટટો	ટંટો
૮	૧૦૩	સ્વર્ગ	સર્ગ
૧૫	૧૦૩	છનાં	છતાં
૨૪	૧૧૪	યાગી	યોગી
૧૯	૧૧૫	પ્રભાણે	પ્રમાણે
૨૧	૧૧૭	દીધું	કીધું
૧૦	૧૩૪	પ્રમાણે છે	પ્રમાણે કહે છે
૧	૧૩૫	ગધે-તે	તે ગધેડાએ
૧૭	૧૪૬	પુણ્ય વૃષ્ટિ	પુણ્ય વૃષ્ટિ
૯	૧૫૨	વિષયોને	વિષયોમાં
૨૧	૧૫૨	સુની	સુધી
૧૦	૧૬૯	આલિંગન	આલિંગન
૨	૧૭૧	વાદવાતું	વાગવાતું
૨૫	૧૭૨	પિંગળ	પિંગળા
૬	૧૭૪	દર્શન	દર્શન
૪	૧૮૪	ધૈય	ધૈય
૨૦	૧૮૮	ધૈય	ધૈય
૨૦	૧૯૦	કોણ	કોઈ
૩	૧૯૧	કુંદ	કુંદ
૨૨	૨૨૦	મથાથ	મથાર્થ
૧૭	૨૨૨	જોવા	જોવા

પંક્તિ.	પૃષ્ઠ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૨	૨૨૬	ગુણો	ગણો
૧૧	૨૩૮	બધી	બધી
૨૩	૨૩૮	બોલલી	બોલવી
૨૫	૨૪૭	નિયમન	નિયમને
૧૬	૨૫૧	નિષ્ઠા	નિષ્ઠા
૩	૨૭૩	તેટલી	તેટલી
૧૦	૨૭૫	આ	આપ
૧૪	૨૮૦	મત્સ્યેન્દ્રે	મત્સ્યેન્દ્રે
૮	૨૮૧	સંરક્ષક	સંરક્ષણ
૧૭	૨૮૩	શૃંગારાદિ	શૃંગારાદિ
૨૫	૨૮૯	આસ્તિક	આસ્તિક
૬	૨૯૫	અન્ય	અન
૨૨	૨૯૫	ત્હોડેથી	મ્હોડેથી
૧	૩૦૫	મેઘ	મેઘ
૧૦	૩૨૨	એબ્યાસ	અબ્યાસ
૨૦	૩૩૫	લિધા	વિધા

અનુક્રમણિકા.

અધ્યાય.

વિષય અને દષ્ટાન્ત.

પૃષ્ઠ.

- ૧ મત્સ્યેન્દ્રોત્પત્તિ અને દત્તાત્રેયવરપ્રદાન, ચિત્રાંગ કૃતરો, એક રાજ્યએ કરેલો પરકાયા પ્રવેશ, ખીરબલ અને આદ્રશાહનો સંવાદ. ૨
- ૨ ગોરક્ષનાથોત્પત્તિ અને તેનું ગુરૂઅર્થે નેત્રોત્પાટન, ધૌમ્યશિષ્યનું-વ્રત, ગહેનીનાથજન્મવ્રત, મત્સ્યેન્દ્રનું સ્ત્રીરાજ્યમાં ગમન, ગોરક્ષનું વેશ્યા સાથે સ્ત્રીરાજ્યમાં આગમન, મીનાનાથમારણ અને સંજીવન, અમરક રાજના શરીરમાં શંકરાચાર્યનું પ્રવેશવ્રત. ૫૪
- ૩ ભર્તૃહરિ અને વિક્રમોત્પત્તિ, દત્તભર્તૃહરિ મિલાપ, અમરકલ-વાર્તા, પિંગલાદેહલ્યાગ અને ભર્તૃહરિ વૈરાગ્ય, ગોરક્ષભર્તૃહરિ-સમાગમ અને શતાવાધપિંગલાનિર્માણ, એક હાજરજવાળી પડિત, ગોરક્ષનાથ સાથે ભર્તૃહરિનું ગિરનારપર આગમન અને દત્તાત્રેયોપદેશ, ભર્તૃહરિને શૂંભારોપણની શિક્ષા. ...૧૧૯
- ૪ સોમશર્મા આહ્વાણુ, ચૌરંગીનાથજન્મ, સાપત્નમાતાના કાપ-ટથથી ચૌરંગીના હસ્તપાદ છેદન, મત્સ્યેન્દ્ર ગોરક્ષાગમન અને તેને લાઇ જઇને તપમાં બેસાડવું ... ૧૮૪
- ૫ ત્રિવિક્રમ રાજની કાયામાં મત્સ્યેન્દ્રનાથનો પ્રવેશ, મત્સ્યેન્દ્રના દેહનો નાશ તથા અડખંગનાથવ્રત, ચૌરંગીનાથને ઉપદેશ, સ્ત્રીઓના મનમાં ગુપ્ત વાત રહેતી નથી તે ઉપર દષ્ટાન્ત, ગોરક્ષ અને વીરભદ્ર સંગ્રામ, મત્સ્યેન્દ્રદેહસંજીવન અને તેમાં તેમનો પ્રવેશ ... ૨૧૫
- ૬ રેવણનાથજન્મ, એકનાથ મહારાજનું સહસ્ર આહ્વાણુભોજન-તુલ્યવ્રત, રેવણનાથકૃત વિપ્રપુત્રસંજીવન... ૨૫૫
- ૭ જરકારક્રુનિવ્રત, નાગનાથજન્મ અને તેને દત્તાત્રેયપાસેથી મળેલી સિદ્ધિ ... ૨૮૩
- ૮ ચર્પટીનાથનો જન્મ અને તેમનું દેવોસાથે થયેલું યુદ્ધ, હ્રન્દ્રપુરીમાં નવનાથોનું યજ્ઞર્થે આગમન ... ૩૧૧

। ॐ तत्सत्परमात्मने नमः ।

श्रीनवनाथयरित्र.

द्वितीय भाग.

भंगलायरणुम्

श्रीगणेशायनमः श्रीसरस्वत्यैनमः

श्रीकुलदेवतायैनमः श्री गुरुभ्योनमः

यतः प्रवृत्तिर्देवानां भूतानां भुवनात्मनां ।

ज्ञानविज्ञानप्राप्तिश्च तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

यतः परतरं नान्यत्सर्वं येन जगत्त्रयं ।

यत्र भूतानि लीयन्ते तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

यत्र विश्वमिदं प्रोतं यत्र नाशो न वीक्षते ।

येन ज्ञानं च मोक्षश्च तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

५६ राग—काशी, ताळ यक्षती.

जयजय दत्तराजयोगी । जय जय महाराज योगी ॥ टेक ॥
शैली शृंगी कंथा ओली भुत लगाया तनमो । केटि चंद्रका
तेज जुलतहुँ यक्षे अपने गतमो ॥१॥ शंभु यक्ष अङ्ग
त्रिशुल भिराजे गले भडी भनमाला । योगदंड अवधूत
द्विगंभर अनारस रङ्गेनेवाला ॥२॥ कृपा करो ह्म दीन रंक
हुँ हूँ भव अपनी माया । गोविंदात्मज ध्यान करत मन
तण्ही हरसन पाया ॥३॥

॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ आध्यात्मिक, आधिदैविक तेभ्यो आधिभौतिक
तापोनी शान्तिं याव्यो !

શ્રીનવનાથચરિત્ર.

પ્રથમોઽધ્યાયઃ

નિત્યાનિમેષચક્ષુઃ સત્પક્ષસમાશ્રયેણ મત્સ્યેન્દ્રઃ ।

વિહરતિ વનૈકદૃષ્ટિર્ધિમલયિતું સર્વતો મુવનમ ॥ સુ૦ લા૦ ॥

એક સમયે કૈલાસના ઉપર મહાદેવ અનેક સિદ્ધ મહર્ષિઓ સમેત બેઠા હતા, અને મુખેથી ‘રામ રામ’ બોલતા હતા. તે નામ સાંભળીને અર્ધાંગને વિષે આવી રહેલાં પાર્વતિએ પૂછ્યું કે, હે પ્રેમો ! બધાય દેવતાઓમાં આપ શ્રેષ્ઠ છો, અને એથી આપને ‘મહાદેવ’ એવી સંજ્ઞા છે, પરંતુ આપ એ કોના નામનું સ્મરણ કરી રહ્યા છો ? શું આપના કરતાંયે કોઈ શ્રેષ્ઠ છે ખરો ? મહારો આ સંશય દૂર કરો. ત્યારે શંકરજી બોલ્યા, હે ગિરિજા ! સત્ય, જ્ઞાન તથા આનંદમય જોતું સ્વરૂપ છે, તેમજ જોના સ્વરૂપને વિષે કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર નથી, તેમ છતાં દેવતાઓએ પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા પ્રાર્થના કરવાથી, જેમણે સૂર્યવંશમાં માયાવડે મનુષ્યશરીર ધારણ કર્યું હતું, અને રાક્ષસોને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખીને જગતનું પાપ ધોઈ નાંખનારી શાશ્વત કીર્તિ પ્રગટાવી ફરી પાછા પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયા હતા, એવા શ્રી રામચન્દ્રના નામનો હું જપ કરું છું તથા ધ્યાન ધરું છું. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, પાલન અને નાશ ઇલાહિકોતું કારણ તેજ છે. એ કાર્ય જે કે માયા કરે છે, તોપણ તેને એ રામ (બ્રહ્મ)નોજ આધાર છે. માયા જીવનું જ્ઞાન આપત કરી દે છે, પરંતુ રામના ઉપર તેહની શક્તિનું કશું આલનું નથી. એમનું યથાર્થ સ્વરૂપ ઓળખીને એમનું ધ્યાન કરવાથી તથા એમના નામનો જપ કરવાથી મનુષ્યનું સંસારબંધન તૂટી જાય છે; એટલા માટે તું પણ ‘રામં વિદ્ધિ પરં બ્રહ્મ’ રામને બ્રહ્મરૂપ જાણીને તેમના ધ્યાન બળનને

વિષે નિમગ્ન થા. આટલું સાંભળીને પાર્વતિ બોલ્યાં, હે મહાદેવ ! કમળની પાસે દેડકો વસતો હોવા છતાં તેનો મકરંદ તેને મળતો નથી, અથવા જેમ મૃગની નાભીને વિષે કરતૂરી હોવા છતાં તેને તેનું જ્ઞાન હોતું નથી, તેજ પ્રમાણે આપને વિષે આ રામ સ્વરૂપનું જ્ઞાન જે સમાચર્યું છે તે, આપના અડધા અંગને વિષે હું વસતી હોવા છતાં મહેને સમગ્નનું નથી. પરંતુ:—

સ્વન્મુક્તાદ્ગલિતં રામતત્ત્વામૃતરસાયનમ્ ।

વિશ્વન્ત્યા મે મનો દેવ ન તૃપ્યતિ ભવાપહમ્ ॥

હે પ્રભો ! આપના મુખમાંથી નીકળેલું રામ (બ્રહ્મ) તત્ત્વરૂપી મધુર રસાયન, કે જે સંસાર રોગનો નાશ કરનાર છે, તેનું મહેં હમણાં કિંચિત્ પાન કર્યું, તેનાથી મહારા મનની તૃપ્તિ થઈ નથી. માટે એ તત્ત્વનું જ્ઞાન વિસ્તારપૂર્વક અને સુબોધ શબ્દોથી આપ મહેને કહો, એવી મહારી ઇચ્છા છે. ત્યારે શંકરજી બોલ્યાં, હે પાર્વતિ ! રામનું સત્ય સ્વરૂપ જાણવાની ત્હમને ઇચ્છા થઈ, તેથી હું ત્હમને ધન્ય સમજી છું. આત્યાર સુધી એને માટે કોઈએ પણ મહેને પૂછ્યું નથી. એ તત્ત્વ અત્યંત ગૂઢ છે, તોપણ ત્હમારી ભક્તિને લીધે હું ત્હમને કહું છું; પરંતુ એને માટે એકાન્ત સ્થળની જરૂર છે, કે જ્યાં આગળ કોઈ પણ સાંભળી ન શકે. પાર્વતિએ કહ્યું, નંદી ઉપર બેસીને જ્યાં એકાન્ત સ્થાન હોય, ત્યાં આપ આવો. ત્યાર બાદ બન્ને જણાં નંદી ઉપર બેઠાં અને જમનાજીને કિનારે આવી પહોંચ્યાં. નંદીને દૂર છોડીને શંકર અને પાર્વતિ બન્ને જળની પાસે આવીને બેઠાં, અને ત્યાં આગળ મહાદેવજી પાર્વતિને રામ (બ્રહ્મ) તત્ત્વનો ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. એમના મુખેથી તત્ત્વનું શ્રવણ થતાં થતાંજ પાર્વતિને સમાધિ લાગી ગઈ. મહાદેવજીએ ત્હમને પૂછ્યું, હે અપર્યા ! મહેં ત્હમને જે ઉપદેશ કર્યો, તેમાં ત્હમને શું પ્રતીત થાય છે ? કેવો આનંદ ઉપજે છે તે કહો. તેનો જવાબ સ્વરૂપનેવિષે લીન

થઈ ગએલાં હોવાથી પાર્વતિથી ઈર્ષ શકાયો નહિ, પરંતુ ત્યાં આગળ જન્મનાના જન્મને વિષે જે એક માણસી ગર્ભિણી હતી, તેના ગર્ભે કહ્યું કે, હે વિભો ! આપના મુખેથી સાંભળેલા ઉપદેશ વડે:—

શાસ્ત્રાર્થઃ સંપરિજ્ઞાતો જાતં પ્રેમ મહેશ્વર ।

પ્રેમાનન્દપ્રકારેણ દ્વૈતં વિસ્મરણં ગતમ્ ॥

શિવઃ કર્તા શિવો ભોક્તા શિવઃ સર્વેશ્વરેશ્વરઃ ।

શિવ આત્મા શિવો જીવઃ શિવાદન્યજ્ઞ વિદ્યતે ॥

હે વિભો ! સકલ શાસ્ત્રોનું તત્ત્વ ઉત્તમ પ્રકારે સમજાયું છે, અને તેનાથી વેદાન્તને વિષે પ્રતિપાદન કરેલા મહેશ્વરના* ઉપર પ્રેમ ઉત્પન્ન થઈને, તે પ્રેમાનન્દના ઉલ્લાસથી આખા જગતનું ભાન નષ્ટ થઈ ગયું છે. કર્તા, ભોક્તા તથા સકલ જગતના ઈશ્વરોના નિયન્તા, આત્મરૂપશિવ (સદાનંદરૂપબ્રહ્મ)નાથી બીજું કંઈ પણ પ્રતીત થતું નથી. સારાંશ, અજ્ઞાનમાં સુવર્ણ, અગર તરંગોમાં જેમ જળ જણાય છે, તેજ પ્રમાણે હું આપ સહિત ચરાચરને વિષે એક બ્રહ્મરૂપ જોઈ રહ્યો છું. બ્રહ્મ અને કૂટસ્થx આત્માના ઐક્યત્વનો સાક્ષાત્કાર થઈ જવાથી બ્રહ્માનંદનો સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે, તેથી મહારા સમાન ધન્ય કોણ છે ?

આ પ્રકારનું ત્હેનું વચન સાંભળીને, શંકરજીએ વિચાર કર્યો કે એકાન્ત સ્થળ જાણીને હું અંહી આવ્યો છું, એમ હોવા છતાં મહારા

*સ્વતઃ અવિકારી હોવા છતાં, જે પ્રમાણે લોહચુંબક લોહાના ચક્ષનનો હેતુ થાય છે, તે પ્રમાણે જે પ્રકૃતિ અને પ્રાકૃત જગતની પ્રવૃત્તિનો હેતુ થાય છે તે ઈશ્વર, તથા આદ્યાશાદિ પદાર્થોના કરતાં પણ જે મોટા હોવાથી મહાન્ માટે મહેશ્વર, યાને બ્રહ્મ સમજવા.

x લોહાની ઓરણુ ઉપર અનેક પાત્રો બને છે, તોપણ તે પોતાનાં સ્વરૂપને છોડતી નથી, તેજ પ્રમાણે આત્મસત્તાથી અનેક માયિક પદાર્થ બને છે, તોપણ તે તો વિકાર રહિત તેમજ અચલ જ રહે છે, માટે કૂટસ્થ.

મુખેથી કોણે તત્ત્વજ્ઞાન સાંભળ્યું અને બોલે છે ? આસપાસ જોયું તો કોઈ કરતાં કોઈ જોવામાં આવ્યું નહિ, પરંતુ જલને વિષે નજર નાંખીને વિચાર કરવા લાગ્યા તો, માછલીના ઉદરને વિષે ‘કવિ નારાયણ’ પ્રવિષ્ટ થએલા હોવાનું ધ્યાનમાં આવ્યું. ત્યારબાદ ત્હેને શંકરજીએ કહ્યું કે, હે કવિ નારાયણ ! માછલીના ગર્ભને વિષે ત્હમારી સ્થિતિ છે, તે મ્હને સમજાઈ મહારા મુખેથી ત્હમને તત્ત્વમંત્રના ઉપદેશનો લાભ થયો, એ પણ દીકજ થયું; હવે ત્હમારો જન્મ થયા બાદ, ત્હમારે બદરિકાશ્રમને વિષે આવવું; ત્યાં આગળ એજ ઉપદેશ ત્હમને દત્તાત્રેયને મુખેથી કરાવી દઈશ. એટલું એને કહી, પાર્વતીને સાવધ કરીને નંદીપર બંને બેઠાં અને કૈલાસ ઉપર આવી પહોંચ્યાં.

પહેલાં જે પ્રમાણે દ્વિરણ્યકશિપુની સ્ત્રી ક્યાંક ગર્ભવતી હતી અને નારદે ત્હેને જે ઉપદેશ કીધો હતો, તે ગર્ભમાં રહેલા પ્રજાલાદે સાંભળીને તે જેમ જ્ઞાની થયો હતો, તે પ્રમાણે મહાદેવના મુખેથી માછલીના ગર્ભમાં રહેલા કવિનારાયણે તત્ત્વનો ઉપદેશ સાંભળ્યો, અને તેને બ્રહ્મ-સ્વપ્નનો લાભ થયો. હવે મત્સ્યેન્દ્રોત્પત્તિ કહેવામાં આવે છે.

એક વખત ઉપરિક્ષવસુ વિમાનમાં બેસીને જ્યારે જતો હતો તે વખતે ઉર્વશી ત્હેના જોવામાં આવતાં, તે કામવડે મોહ પામ્યો અને ત્હેને વીર્યપાત થયો. તે વીર્યનો કાંઈક અંશ જે જમનાજળમાં પડ્યો હતો, તેનું એક માછલીએ ભક્ષણ કીધું. તેને વિશેજ કવિનારાયણ સંચરિત થવાથી ગર્ભની વૃદ્ધિ થવા લાગી, અને ત્હેણેજ શિવમુખેથી જે તત્ત્વજ્ઞાન સાંભળ્યું હતું તેનું અખંડ ધ્યાન ચલાવ્યું. મહાત્માઓના ઉપદેશનું સામર્થ્ય એવું હોય છે કે, તે પોતાના નામાનુસાર ઉપદેશને વિષે શિષ્યની સ્થિતિ કરી દે છે. અર્થાત્ ‘ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशोऽर्जुन तिष्ठति’ એ ગીતાપનિષદના વચન પ્રમાણે સકલ પ્રાણીઓના હૃદયપ્રદેશને વિષે સ્થિત થનારા ઇશ્વરના સ્વરૂપને વિષે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવી દે છે. એ સ્થિતિ વગર ‘ઉપદેશ’ એ નામ સાર્થ થઈ શકતું નથી. આજકાલના

ઉપદેશમાં એ સામર્થ્ય જણાઇ આવે છે કે, ગુરુએ ઉપદેશ કર્યો કે શિષ્ય કુ-દેશ, વિ-દેશ, દૂરદેશને વિષે પોતાની સ્થિતિ રાખી શકે છે. પરદેશના કરતાં સ્વદેશમાંજ સુખ છે, એ વાત જો અનુભવવડે સર્વને સંમત છે, તો મહાનુભાવ પુરૂષોનાં વચન અગર ઉપદેશ શું મિથ્યા છે ? કે પર(માયા) દેશના કરતાં સ્વ (આત્મરૂપ) દેશનેવિષે અત્યંત સુખ છે. એને માટે એક દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવે છે, જે ઉપરથી એ વાત ખ્યાલમાં આવી શકશે.

કોઈ એક શહેરમાં ચિત્રાંગ નામનો કૂતરો રહેતો હતો. તેના શરીરનો રંગ અનેક પ્રકારનો હોવાથી, લોકો તેને ચિત્રાંગ કહીને બોલાવતા હતા. તે દેશમાં એક વખતે દુકાળ પડવાથી તેના જાતીભાઈઓ જ્યારે મોટા પ્રમાણમાં મરણશરણ થવા લાગ્યા ત્યારે તેણે વિચાર કર્યો કે, હવે અહીં રહ્યાથી આપણો નિર્વાહ ચાલશે નહિ અને નાહક મરવું પડશે, માટે પરદેશ નીકળી પડવું. પછી ત્યાંથી (પોતાની જન્મભૂમિથી) દૂર વિદેશ ગમન કર્યું, અને એક સાઈ શહેર જોવામાં આવતાં ત્યાં આગળ મુકામ કર્યો. શહેરમાં ક્ષુધાથી વ્યાકુળ થતાં જ્યારે તે બહાર નીકળી પડ્યો, ત્યારે કોઈ એક ગૃહસ્થનું ઘર તેની સ્ત્રીના આગસથી ઉઘાડું રહી ગયેલું તેની નજરે પડ્યું, અને તેથી તે તેમાં દાખલ થઇ ગયો. ઘરમાં સારા સારા ખાવાના પદાર્થો તેને ખાવાને મળતાં તેના જીવને આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો, અને વિચારવા લાગ્યો કે ધણું સાઈ થયું કે મ્હારું વતન છે. હી હું અહીં વિદેશમાં આવ્યો. નહિ આવ્યો હત, તો આવા રુચિકર સ્વાદિષ્ટ પદાર્થ મળત નહિ, અને સ્વદેશમાંજ ભૂખે મરવું પડત. ચોરનું લક્ષણ ચોર, જારનું લક્ષણ જાર, અસતીનું લક્ષણ અસતી, સાધુનું લક્ષણ સાધુ જે પ્રમાણે જાય છે, તે પ્રમાણે તે પરદેશી ચિત્રાંગ કૂતરાએ મન-માન્યું મિટાવ ઉગર્યું અને તે જ્યારે બહાર આવ્યો ત્યારે તેના સમ્પત્તીય પરંતુ સ્વદેશી કૂતરાઓએ તેનું લક્ષણ જાણી લીધું કે, આ વિદેશી હમારા સ્વદેશમાં આવીને ચોરી કરી ખીમના ધરનો માલ ઉઘાડે છે,

એ કાંઈ ઠીક કહેવાય ? એથી ત્હેની ચારે બાજુએ ધણુ ફૂતરા વીંટલાઈ વળ્યા, અને ત્હેને દાંતવડે, દાઢવડે, તથા નખોથી ખુબ પીંખી નાંખવા લાગ્યા, જેથી ત્હેના શરીરમાંથી પુષ્કળ લોહી વહેવા લાગ્યું.

આ પ્રમાણે દરરોજ તે વિદેશી ફૂતરા ગમે ત્હેના ધરમાં ધુસીને પેટ ભરતો, પરંતુ બહાર આવતાં વારને જેટલું ખાધું હોય અને તેનાથી શરીરમાં જેટલું લોહી ઉત્પન્ન થવાનું હોય તેનાથી ચારગણું લોહી એના શરીરમાંથી એના જાતભાઈ સ્વદેશી ફૂતરાઓ કાઢતા હતા. ત્યારે તો દુઃખી દુઃખી થઈ જઈને ત્હેણે વિચાર કાઢ્યો કે ‘આપણો દેશજી ધણો ઉત્તમ ! કેમકે દુકાળમાં કશુંયે ખાવાનું નહિ મળવા છતાં ત્યાં સુખેથી રહી શકાતું હતું. કોઈપણ લડાઈ કરતું નહિ, શરીરને સંતાપતું નહિ, બચકાં ભરી ફાડતોડ કરતું નહિ. માટે ચાલો સ્વદેશમાંજ ચાલ્યા જઈએ.’ એવો નિશ્ચય કરીને પોતાને વતન તે ચાલ્યો આવ્યો. દેશાન્તરથી આપણો ભાઈ આવ્યો છે એવી જ્ઞાતીલા તથા ઇષ્ટ મિત્રોને ખબર થતાંજ, તેઓ સઘળા ત્હેને મળવાને આવ્યાં તથા ક્ષેમકૂશળ સમાચાર પૂછવા લાગ્યા. કેમભાઈ ! ચિત્રાંગ ! વિદેશના શા સમાચાર છે તે કહો તો ખરા ! કેવો દેશ છે ? હવાપાણી કેવાં છે ? ત્યાંના લોકોના આચાર વિચાર કેવાકે છે ? ત્યાં આગળ વિશેષ વ્યવહાર શેનો ચાલે છે ? ખાવા પીવાનું કેવુંકે છે ? છત્યાદી સર્વ વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવો. એ ભાઈમિત્ર તથા મિત્રમંડળીના મનમાં કે વિદેશમાં જે સારી પેઠે નિર્વાહ થતો હોય, તો આપણે પણ ત્યાં ચાલ્યા જઈએ. એમનું વચન સાંભળીને તે ચિત્રાંગે કહ્યું, ભાઈઆ ! શું કહું ?

सुभङ्ग्याणि विचित्राणि शिथिलाः पौरयोषितः।

एको दोषो विदेशस्य स्वजातिर्यद्विदध्यते ॥

વિદેશમાં હું ગયો હતો, ત્યાંના હવાપાણી ઉત્તમ હતાં તથા પ્રતિદિન નાનાં પ્રકારનાં મિષ્ટાન્ન પણ ખાવાને મળતાં હતાં. કેમકે ત્યાં અગણિત

અપત્તિ હોવાથી, આપણા દેશની માફક કાંઈપણ ધરતી સ્ત્રી પોતાના ધરતા દરવાજા વગેરે મજબૂત અડકાવીને પવન પણ તેમાં પ્રવેશી ન શકે એવી સાવધાનતા રાખતી ન હતી. એને લીધે મહેને ખાવાપીવાની રોજ મોજ પડતી હતી. પરંતુ એકજ દોષ વિદેશમાં એ જોવામાં આવ્યો કે આપણા જાતિભાઈઓજ વિરૂધ્ધ પડીને મારફાડ અને કાપકુપ કરીને એવા પત્તવે છે કે ન પૂછો વાત. તેઓને જરીએ એવો વિચાર નથી થતો કે આ પણ આપણી જાતિનો છે, ભલે આવે અને સુખે ખાય પીએ. દરરોજ મ્હારા શરીરની દુર્દશા થવાથી મહે વિચાર કર્યો કે ચાલો આપણે વતન ચાલ્યા જઈએ. ત્યાં દુકાળ પડ્યો હશે, તોપણ સુખેથી રહેવામાં કશી હરકત પડવાની નથી. આ પ્રકારનું વર્ણન સાંભળીને, ખીજા જાતિભાઈઓના મનમાં વિદેશગમનનો જે મનસુખો થયો હતો, તે તેઓએ માંડી વાળ્યો આદ્યધ્યાન્તમાં શું સમજવાનું છે, તે હવે બતાવીશું.

આપણે પણ એ ચિત્રાંગની પેઠે, માયાવડે* નિર્મિત અનેક ચિત્ર વિચિત્ર દેહોને ધારણ કરી, અનાદિકાલથી વિ-દેશ (વિવિધ અને વિરૂદ્ધ એવા વિષયોથી ભરેલા સંસારપ્રદેશ)માં ભટકીએ છીએ, અને તેને લીધે ત્યાં આગળ સ્વજાતિના (આપણી માફક સંસારમાં ભટકનારા) લોક આપણો મત્સર કરે છે. દૈવયોગે વિદેશમાં આપણને કાંઈક ખાન પાન વસ્ત્રાન્નદારાદિની વિશેષ પ્રાપ્તિ થતાં તે સ્વજાતિથી સહન થતી નથી, અને તેઓ પેલા ચિત્રાંગને વિદેશી કૂતરાઓ જેમ કરડતા હતા તેઓની પેઠે નિન્દાશ્પી બાણકોડીને આપણને ભેદી નાંખે છે, અને પ્રગટ નહિ તોપણ, અપ્રગટ મારપીટ તથા તુકસાન કરાવીને, વિદેશમાંથી

*માયા, સત્ત્વ રજ તમ (શુક્લ રક્ત કૃષ્ણરંગ) યુક્ત હોવાથી ત્રિવિધ શરીરને તથા ગુણ મિશ્રણથી અનેક રંગી અંગો (દેહો) ને નિર્માણ કરેછે, એમ સમજવું. જીવ એજ ચિત્ર વિચિત્ર યોનિમાં જતો હોવાથી તે ચિત્રાંગ, અને જ્ઞાનવત્ ગુણ હોવાથી હોના જેવો કહેા છે. જુઓ યોગવાસિષ્ઠ,

આપણે જતા રહીએ એવો હંમેશ પ્રયત્ન કર્યો કરે છે. સંત, મહાત્મા પુરૂષોએ આ પ્રકારની વિદેશસ્થિતિ દુઃખદ સમજીને, સ્વદેશને વિષેજ પોતાની સ્થિતિ કરી દીધી છે કે જ્યાં આગળ કોઈ સ્વજાતિ જોવામાં આવેજ નહિ. અર્થાત્ ‘एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म’ એ શ્રુતિમાં કહેલું જે એક અદ્વિતીય બ્રહ્મ, એવા પ્રકારના દેશને વિષે જેઓ સ્થિત થએલા છે તેઓનો ત્યાં આગળ સ્વજાતીય, વિજાતીય, સ્વમત ઇત્યાદી ભેદ નહિ હોવાથી, કોણ મત્સર કરવાનું છે ? અને એથીજ તેઓને નિરતિશય આનંદનો નિરંતર અનુભવ થયાં કરે છે. પછી ભલે ત્યાં વિષયાસક્ત પુરૂષોની દૃષ્ટિએ વિષય ન હોવાથી, સુખનો દુકાળ હોય. વિષયભક્ષ્ય નહિ મળ્યું, પણ કોઈ મત્સર તો કરવાનુંજ નહિ ? અને તેના અભાવે ત્યાં આગળ સુખપૂર્વક સ્થિતિ તો થશેજ ને ? બસ ! !

ચિત્રાંગને પણ એથી વિશેષ શું બીજું જોઈતું હતું ? પરંતુ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે તે પણ હોવા છતાં જલદી સમજી ગયો, અને આપણે સમજતા નથી. અથવા સમજતા હોઈએ, તોપણ વિદેશનો મોહ છૂટતો નથી, તેથી નિન્દા, અપકીર્તિ, અને નાના પ્રકારની વિટંબના સ્વજાતિ કરે છે, તોપણ તેનો ત્રાસ સહન કરીને મોજ, શોખ, આનંદ કરીએ છીએ; પરંતુ નિરતિશય આનંદપ્રદ એવો જે સ્વ (આત્મ) દેશ, તેને વિષે ગમન કરવાનો સ્વપ્નમાં પણ વિચાર ઉત્પન્ન થતો નથી, એ શું કાલ દોષ છે કે કર્મદોષ છે, કિંવા દેશ દોષ છે, તે કશું સમજતું નથી. અથવા ગુરુજ જે વિદેશને વિષે સંચાર કરે, અને આનંદ માનીને સ્વદેશનો તિરસ્કાર કરતા હોય, તો શિષ્યની પ્રવૃત્તિ, વિદેશ છોડીને સ્વદેશ જવા સાડ શી રીતે થઈ શકે ? એ તો ત્હેની પાછળ પાછળજ જવાવાળો. અસ્તુ ! શંકરશુરની સદા આત્મદેશમાં રતિ અને સ્થિતિ હોવાથી, ત્હેમનાં ઉપદેશ વચન જે કે બીજાને કહેવામાં આવતાં હતાં, તોપણ તેમનું શ્રવણ કરીને માછલીના ગર્ભને વિષે રહેલા જીવની સ્વદેશને વિષે સ્થિતિ થઈ, અને ત્હેને આનંદ થયો.

ત્યારઆદ, થોડાક દિવસ પછી, તે માછલીએ પોતાનાં ઈંડાને પાણીના કિનારા ઉપર તણ દીધું; એક વખત બગલાંએનું ટોળું માછલાં પકડવાને ત્યાં આવ્યું હતું, તેણે એ ઈંડાને જોઈને પોતાનો ખોરાક છે એમ સમજી પોતાની ચાંચવડે તેને ભેદી નાંખ્યું. તે ઈંડાના એ કકડા થતાં તેને વિષે એક તેજ:પુંજ બાળક જોવામાં આવ્યું અને તેથી તેઓ સર્વ નાશી ગયાં. એટલામાં બાળક રોવા લાગ્યું, ત્યારે ત્યાં આગળ પાસેજ કામિક નામનો જે એક માછી માછલાં પકડતો હતો, તેણે તેનો અવાજ સાંભળ્યો. તેણે વિચાર કર્યો કે અંહીયાં એકાન્ત પ્રદેશમાં તરતના જન્મેલા બાળકનો અવાજ ક્યાંથી આવે છે ? જોવા નીકળતાં, એ બાળક જ્યાં આગળ રડતું પડી રહ્યું હતું, ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો, અને તેની કાન્તિ જોઈને વિસ્મય પામ્યો, તથા તેના પ્રત્યે એના મનમાં રનેહ પણ ઉપજ્યો. એણે વિચાર્યું કે આ જો અંહીજ પડી રહેશે, તો કોઈ જનાવર વિગેરે એને મારી નાંખશે, માટે એને આપણે ઘેરજ લઈ જવું. એટલામાં આકાશવાણિ પણ થઈ કે “આ કવિ નારાયણ માછલીના ઉદરથી પ્રકટ થયા છે, માટે એનું નામ મત્સ્યેન્દ્ર એવું રાખવું અને ત્યારે એનું પાલન કરવું. આ બાળક બ્રહ્મજ્ઞાનમાં અત્યન્ત નિપુણ છે, સાયુજ્યદાનમાં કદપદ્મ છે, નિર્ગુણનું મંદિર છે, ચૈતન્ય ચન્દ્રમા છે, એમ ત્યારે નિઃસંદેહ સમજવું. એના આશ્રયથી અસંખ્ય મનુષ્યો ભયપાર થઈ જશે, એવો એ પ્રભાવશાલી છે, માટે તું એને લઈ જા.” આટલું બાપણ થયાઆદ દેવતાઓએ આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ તે બાળકના ઉપર કરી, ત્યારે તે માછીના જીવને અત્યન્ત આનંદ થયો, અને દેવથોગે આજે મળે આ પુત્ર લાભ થયો, એમ સમજીને, તે એને ઉંચકીને પોતાને ઘેર લઈ આવ્યો.

ઘેર આવીને, તેણે એ વૃત્તાન્ત પોતાની સ્ત્રી શારદાતીને કહી સંભળાવ્યો; અને બાળકને તેના હાથમાં સોંપી દીધું. પુત્ર નહિ હોવાથી, બાળકે બહુ દુઃખી થયાં હતાં, પરંતુ દેવની અવુક્ષતા થતાં પુત્ર પ્રાપ્તિ

થવાથી, તેઓએ બારે ઠાઠથી તહેનો જન્મ ઉત્સાહ કર્યો. આરમે દિવસે તહેને ઘોડીયામાં નાંખીને, મત્સ્યેન્દ્ર એવું તહેનું નામ રાખ્યું અને સાકર વેંચી. આ પ્રમાણે મત્સ્યેન્દ્ર, પહેલાં કુન્તીનો પુત્ર કર્ણ જેમ રાધાને સ્તનપાન કરીને ઉછર્યો હતો, તે પ્રમાણે આ માછીને ત્યા શારદ્રતાને ધાવીને મોટા થયો તે પાંચ વર્ષનો થયા બાદ, એક દિવસ તે માછી-એ મત્સ્યેન્દ્રને સાથે લઇને જમનાને કિનારે માછલાં પકડવા જવાને નીકળ્યો ત્યાં તહેણે જંગ પાથરી અને પોતે નદીમાં જઇને માછલાં પકડી, બહાર છોકરાને તહેની પાસેની ટોપલીમાં રાખવાને આપ્યાં કરતો હતો. મત્સ્યેન્દ્રની ઉત્પત્તિ મત્સ્ય જાતિને વિષે થએલી હોવાથી, તહેના મનમાં તેઓના પ્રત્યે સ્વાભા-વિક દયા ઉત્પન્ન થઇ, અને તહેણે વિચાર કર્યો કે આ શો જુલમ ! મહારો આપ દરરોજ હજારો માછલાં મારીને તે ઉપર પોતાનું યુગ્મરાન ચલાવે છે, પરંતુ એ યોગ્ય નથી. એ મત્સ્યો ખીયારા કેવા તડકડાટ કરી રહ્યા છે ? એમની આકુળવ્યાકુળ સ્થિતિ મહારાથી જોઈ રહેવાતી નથી, તેમજ સાંખી શકાતી પણ નથી. હવે આપણે એમના ઉપર દયા દરવી જોઇએ, અને પહેલાં જેમ અસ્તિકઋષિએ સર્પકુળનું સંરક્ષણ કાઢ્યું હતું, તે પ્રમાણે આપણા કુલનું આપણે પ્રતિપાલન કરવું જોઇએ. પછી તહેણે પકડેલાં સઘળાં માછલાંને પાણીમાં છોડી દીધાં.

તહેનું એ કૃત્ય જ્યારે આપના જોવામાં આવ્યું, ત્યારે તે નારાજ થયો, અને તહેને માર મારીને કહ્યું કે, “ હું મહેનત કરીને મત્સ્યોને પકડું છું અને તું તેમને પાણીમાં પધરાવી દે છે. પરંતુ એમ કરવાથી આગળ શું ખાશે ? અરે એ તો આપણી આજીવિકા છે. એનો ત્યાગ કરશે, તો શું આગળ જતાં ભીખ માંગશે ? ” આટલું સાંભળતાંજ તહેણે વિચાર કીધો કે, ‘ભિક્ષાન્ન પરમ પવિત્ર છે,’ માટે આજથી તેનુંજ સેવન કરવું. આણી તરફ આપ પાછો યમુનામાં જઇને માછલાં પકડવા લાગ્યો, એવામાં મત્સ્યેન્દ્ર એની નજર ચુકાવીને લાંથી સટકી ગયો. ત્યારબાદ પિતાએ તહેની શોધ કીધી, પરંતુ આઈ પત્નો નહિ લાગવાથી,

તેને બહુ દુઃખ થયું, અને ઘેર આવ્યા બાદ એ વૃત્તાન્તથી તહેણે પોતાની પત્નીને વાકેફ કીધી. ત્યારે શારદા તપશ્ચર્યા એ પુત્રને સાર વિલાપ કરવા લાગી, અને પોતાના પતિને ઠપકો આપવા લાગી કે તહમે એને સા માટે મારપીટ કરીને દુષ્ટ વચન કહ્યાં ?

આણી તરફ મરુચેન્દ્ર અસ્થમાથી ફરતો ફરતો બદરિકાશ્રામને વિષે આવી પહોંચ્યો, અને ગંગાને કિનારે પરમ પવિત્ર એકાન્ત પ્રદેશમાં તપ કરવાને બેઠો. પ્રથમ કંદમૂળનું સેવન કરીને થોડાક કાળ તહેણે તપ કીધું, અને પછી કેવળ વાયુ ભક્ષણ કરીને બાહ્યાન્તર ઇન્દ્રિયોનો દૃઢ નિગ્રહ કરીને લોહકંટક ઉપર પગનો અંગુલો ટેકવીને ભયંકર તપ કીધું. તપના ક્લેશથી તહેણું શરીર હાડપિંજર જેવું થઈ ગયું હતું. પૂર્વ યુગમાં ઋષિ ભોક્, કાયા વામ્ના મનનો નિરોધ કરી, ફલ મૂલ વાયુ ભક્ષણ કરી તપ કરતા હતા, અને તહેના પ્રભાવથી એકજ સ્થાનમાં બેસીને ત્રૈલોક્યને વિષે શું થાય છે તે જોઈ શકતા હતા. મનુષ્યની બાહ્ય દૃષ્ટિ મલિન (આવરણવડે) હોય છે, તો તહેને દૂરની વસ્તુ દેખાતી નથી, તેજ પ્રમાણે અંતર્દૃષ્ટિ પાપાદિ કર્મવડે સ્થૂલ અને મલિન હોય છે, તેથી તેમાં પણ ત્રણે ભોક્ની દૂરમાં દૂર વસ્તુ, તેમજ હૃદયને વિષે રહેલી સમીપ વસ્તુ (આત્મા)ને જોવાનું સામર્થ્ય હોતું નથી. મનુસ્મૃતિના અગ્નીઆરમાં અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે:—

બૌદ્ધામ્યગદો વિંધ્યા દૈવી ચ વિવિધા સ્થિતિઃ ।

તપસૈવ પ્રસિદ્ધયન્તિ તપસ્તેવાં હિ સાધનમ્ ॥

યદ્વસ્તરં ચદ્વરાપં ચદ્વર્ગં યચ્ચ દુષ્કરમ્ ।

સર્વે નુ તપસા સાધ્યં તપો હિ દુરતિક્રમમ્ ॥

નાના પ્રકારનાં રોગનાશક ઔષધ, આરોગ્ય, બ્રહ્મજ્ઞાન અને ધર્મ-જ્ઞાનરૂપ વિદ્યા, સ્વર્ગાદિલોકને વિષે અનેક પ્રકારની સ્થિતિ તપવડેજ મેળવાય છે; કેમકે તેઓની પ્રાપ્તિનું સાધન એજ છે. મહાદેવ વગેરેથી ચનારી

આદિતો જે મહાકૃષ્ણી ઓળંગી જવામાં આવે છે, તથા ક્ષત્રિય વિશ્વા-
મિત્રની બ્રાહ્મણ્ય સમાન જે આકાશગમનની સિદ્ધિઓ ભારે દુઃખવડે
પ્રાપ્ત થાય છે, અને જે દુર્ગમ એવું ધણે દૂર આવેલા મેર વગેરે પહાડો-
પરનું ગમન ભારે કષ્ટથી સાધ્ય થઈ શકે છે, તેજ પ્રમાણે સમુદ્રનું પાન
કરવું વગેરે કાર્યો, અગર ગાય, જમીન અને સુવર્ણનાં દાન વગેરે કર્મ
કરતાં ભારે મુશ્કેલી વેઠવી પડે છે, તે સર્વ તપવડેજ સહજ સાધ્ય થાય
છે. તપની શક્તિનું ઉલ્લંઘન કરવાને કોઈપણ સમર્થ નથી. સારાંશ,
તપવડે અત્યંત દુષ્કર કાર્ય થઈ શકે છે એમ સમજવું.

મત્સ્યેન્દ્રની તપશ્ચર્યા આ કોટિનીજ હતી, અને સમજો કે તેને
લીધેજ એક દિવસ ભગવાન્ દત્તાત્રેયના મનમાં કૈલાસના ઉપર જઈને
શંકરજીનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. બાદ દત્તાત્રેય શંકરની પાસે
આવ્યા, અને ત્હેમણે ત્હેમને નમન કરીને સ્તવન કીધું, ત્યારે શંકરજી
કુશલ સમાચાર પૂછવા લાગ્યા. ત્યારપછી દત્તાત્રેયજી બોલ્યા કે, મહારા
મનમાં બદરિકાશ્રમના અરણ્યની શોભા જોવાની ઇચ્છા થઈ છે, માટે
આપ ત્યાં પધારો. તે સાંભળી, શંકરજીએ કહ્યું ‘હીક,’ અને દત્તાત્રેયને
સાથે લઈને બદરિકાશ્રમને વિષે આવી પહોંચ્યા, અને ગંગાજીના કિનારાપર
થઈને વનમાં ફરવા લાગ્યા. ધણેદૂર આવ્યાબાદ, મત્સ્યેન્દ્ર ત્હેમની નજરે
પડ્યો, ત્યારે દત્તાત્રેય બોલ્યા, હે ભગવન્! વિશ્વામિત્રની પેઠે લોહકંટકપર
પગનો અંગુઠો ટેકવીને, આ કાણુ દુશ્વર તપ કરી રહ્યું છે ? શંકર બોલ્યા,
ત્હેમજ આગળ જઈને પૂછપરછ કરી આવો, હું અહીં ગંગાતટપર
બેસું છું. પછી દત્તાત્રેયજી ત્યાંથી નીકળ્યા, અને જ્યાં આગળ મત્સ્યેન્દ્ર
તપ કરતો ઉભો થઈ રહ્યો હતો ત્યાં આગળ આવીને પૂછવા
લાગ્યા કે ત્હેમે કાણુ છો ? અને શા સાર આવું ઉચ્ચતપ કરી
રહ્યા છો ? તે કહ્યો. તે સાંભળી, મત્સ્યેન્દ્રે આંખ ઉઘાડી અને ગરદન
હલાવીનેજ નમન કીધું, તથા કહેવા લાગ્યો કે, આટલા વરસમાં અહિંયાં
કોઈપણ આવ્યું નથી, અને આજેજ આપ આવીને મ્હને પૂછો છો,

તો પહેલાં આપ કોણ છો ? તે કહેા. દત્તાત્રેયજી બોલ્યા, અત્રિમહર્ષિનેા હું પુત્ર છું, મ્હારું નામ દત્તાત્રેય; ત્હમારી શી કામના છે, તે કહેા. આટલું સાંભળતાંજ, મત્સ્યેન્દ્ર પોતાના તપનો નિયમધર્મ છોડીને ઉભો થયો, અને પાસે આવીને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરતો કહેવા લાગ્યો કે, મ્હારી વિસ્મૃતિ કેમ આપને થઈ? હવે મ્હારો અંગિકાર કરીને મ્હને કૃતાર્થ કરો.

દત્તાત્રેયે કહ્યું કે ત્હમારી કામના પૂર્ણ થશે, ચિંતા કરવાનું કશું પ્રયોજન નથી. બાદ ત્હેના મસ્તકઉપર પોતાનો વરદ હસ્ત મુકીને કાનમાં મત્રોપદેશ પણ કર્યો, એટલે તેજ ક્ષણે એને સકલ ચરાચર બ્રહ્મમય દેખાવા લાગ્યું. પછી દત્તાત્રેયે એને આલિંગન દીધું, અને પૂછ્યું કે શંકર વિષય ક્યાં છે ? મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું, જલસ્થલ કાઠપાષાણાદિમાં સર્વત્ર હું ધશ્વરનેજ જોઈ રહ્યો છું. બાદ દત્તાત્રેય ત્હેને હાથ ઝાલીને શંકરની પાસે લઈ આવ્યા, ત્યારે આ કવિનારાયણનો અવતાર છે, એવું જાણીને શંકરજીએ ત્હેને આલિંગન દીધું, અને દત્તાત્રેયને કહ્યું કે એને સકલ વિદ્યાનો મત્રોપદેશ કરીને નાથ દીક્ષા આપીને કૃતાર્થ કરજો. પછી શંકર ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા, અને દત્તાત્રેયે મત્સ્યેન્દ્રને પોતાની પાસે રાખી લીધો, અને ત્હેને અલ્પકાલમાં વેદાન્ત વિદ્યા, યોગવિદ્યા, શસ્ત્રસ્ત્રવિદ્યા, તથા ગૂરણુ મારણાદિ અખિલ વિદ્યાઓને વિષે વિશારદ બનાવી દીધો. મત્સ્યેન્દ્રનાથની યોગવિશારદતાજ જો કે પ્રસિધ્ધ છે, તોપણ વેદાન્તને વિષે પણ ત્હેમની નિપુણતા હતી; અને એમનો પૂર્વ જન્મ વૃત્તાન્ત જોશો તો વિદેહ રાજાને એમણે જે ઉપદેશ કર્યો છે, તે ઉપરથી પણ ખાતરી થશે કે વેદાન્તમાં એ કેવા નિપુણ હતા. યોગ શબ્દના અર્થમાં મતભેદ હોવાથી, તેના જુદા જુદા પ્રકાર પ્રતીત થાય છે, માટે મુખ્યાર્થનું નિરૂપણ કરીશું.

આત્મજ્ઞાનેન યો યોગો જીવાત્મપરમાત્મનોઃ ।

સ યોગસ્તસ્ય હેતુસ્વાધોગા બહુવિદ્યા મતાઃ ॥

આત્મસ્વરૂપના યથાર્થ જ્ઞાનવડે, તત્ત્વમસિ વગેરે વાક્યોત્પન્ન અહં-
તા ઇત્યાદિ આકારથી, કૃટસ્થ આત્માનું અને જગતના આરોપનું
પરિબ્રાજન એવું જે બ્રહ્મ, તેનું જે વાસ્તવિક એકત્વ, તે યોગ શબ્દનો
પ્રમુખ અર્થ થાય છે, એમ વેદાન્તમાં પ્રસિદ્ધ છે. તો પાછી શંકા થશે
તે તે શાસ્ત્રને વિષે તેના અર્થમાં ભિન્નતા કેમ જણાય છે ? એના
આધાનમાં એટલુંજ કહેવાનું કે પૂર્વોક્ત યોગનાં તેઓ સાધન હોવાથી,
મનેક મુનિઓએ તે તે સાધનોને યોગ કહ્યો છે, તેથી એના અનેક
મર્થ પ્રતીત થાય છે. આ ઉપરથી એમ સમજવું કે, આત્માના યથાર્થ
જ્ઞાનનેજ યોગ શબ્દનું મુખ્યાર્થત્વ છે, અને સાધનભૂત હોવાથી બીજાને
પ્રણયાર્થત્વ છે. જુઓ ગીતા. ‘एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तम्’ અમાનિત્વ
ગેરેથી આરંભ કરીને તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શન પર્યન્ત, જ્ઞાનનાં વીસ સાધ-
નોને, તેઓ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનાં કારણ હોવાથી, પરમાત્માએ તેમને જ્ઞાનજ
લ્યાં છે, તેજ પ્રમાણે યોગના અર્થમાં સમજવું. અસ્તુ !

જે પ્રમાણે ચિકિત્સા શાસ્ત્રમાં રોગસ્વરૂપ નિર્ણય, તે રોગોના
મૂળ કારણ, તેમનું નિવારણ કરનારાં ઔષધ, અને તેના પરિણામરૂપ
આરોગ્ય, વગેરે પૃથક્ પ્રકરણના ભેદથી ચાર પ્રકાર થાય છે, તેજ
પ્રમાણે યોગનો ઉપદેશ કરનારા શાસ્ત્રમાં પણ જન્મનું દુઃખદાયકપણું,
તેનાં મૂળ અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ, તેનો નાશ કરનાર વિજ્ઞાન અને તેનાં
સાધનો, તથા સ્વસ્વરૂપે અવસ્થાન (મુક્તિ) ઇત્યાદિ ચતુર્વિધ પ્રકાર
વર્ણવેલા છે. પ્રકૃતિ પુરૂષના ભિન્નપણાનું જે અજ્ઞાન (મોહ), તેજ
જન્મ મરણાદિ દુઃખનો હેતુ છે. તેનો નાશ તેઓના વૈલક્ષણ્ય જ્ઞાનવડે
પ્રાય છે, અને ત્યારબાદ દુઃખ પણ નષ્ટ થાય છે. એ યોગના લયયોગ
ક્રયોગ મંત્રયોગ વગેરે અવાંતર ભેદ પણ વર્ણવેલા છે, અને તેઓ
સઘણા પૂર્વોક્ત યોગના સાધનભૂત છે.

દત્તાત્રેય બ્રહ્મવિદ્યા વિશારદ તેમજ અખિલયોગોને વિષે પ્રવીણ
હતા, એ વાત અનેક પુરાણાદિ ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટ લખી છે. હૈમની

કૃપા મત્સ્યેન્દ્રના ઉપર થઈ, અને તેથી તેઓ સર્વ વિધાને વિષે નિપુણ થયા, એમાં આશ્ચર્ય પામવા સરખું કાંઈ નથી. ગુરુ (વ્યાવહારિક અગર પારમાર્થિક) જે પ્રકારના હોય છે, તેવોજ શિષ્ય બને, એ સ્વાભાવિક છે; કદાચિત્ત એ નિયમના અપવાદ પણ હોય. દત્તાત્રેયે મત્સ્યેન્દ્રને દીક્ષા* આપીને, નાથ બનાવી દીધા, અને ‘મત્સ્યેન્દ્રનાથ’ એવું નામ પાડી દીધું; તથા શૈલી, શૃંગી, કંથા, જોળી, કમંડળ, વગેરે ચિન્હ પણ ખારણુ કરાવ્યાં. ત્યારબાદ, મત્સ્યેન્દ્રનાથ હેમને નમન કરી, આગ્રા લઈને પૃથ્વી ઉપર તીર્થ ક્ષેત્રાદિને વિષે યાત્રા કરવા લાગ્યા.

પરબ્રહ્મ, પરતપર પરમાત્મા સર્વના આદિગુરુ છે. તે ઉત્તમપુરુષ નિર્ગુણ છે અને સાંખ દક્ષિણમૂર્તિએ જગતના ઉધ્ધારને માટે સગુણ અવતાર ધારણુ કરેલો છે. દક્ષિણ અંગ શિવ છે, અને વામાંગ પાર્વતિ છે, તેથી હેતુ* દક્ષિણમૂર્તિ એવું નામ પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. એ દક્ષિણમૂર્તિએ અત્રિના પુત્ર દત્તાત્રેયને ઉપદેશ આપ્યો, અને આચાર્યત્વ આપીને જગતના ગુરુ બનાવ્યા. પછી, તે દત્તાત્રેય અનેકાને ઉપદેશ આપીને ચૈતન્ય સંપ્રદાય, અવધૂતસંપ્રદાય, નાથસંપ્રદાય પ્રવર્તાવ્યો, એવું વર્ણન કોઈ કોઈ સ્થળે મળે છે. હવે સંપ્રદાય શબ્દનો અર્થ બતાવીશું, ‘સમ-પ્ર-દાય:’ ગુરુરૂપ પિતાનું જે સર્વસ્વ, યાને અદ્વૈત બ્રહ્મ આત્માના ઐક્યવિષયક નિરૂપમ જ્ઞાનરૂપી ધન, તે જેનાથી પ્રત્યક્ષ થાય છે, તે સંપ્રદાય સમજવો. પિતાના ધનનો વિભાગી પુત્ર, તથા ગુરુના જ્ઞાનરૂપી ધનનો વિભાગી શિષ્ય થાય છે. શિષ્યને ગુરુ પિતાતુલ્ય અને ગુરુને શિષ્ય પુત્રના જેવો હોય છે.

* શિષ્યને ગુરુની મારફત અપવામાં આવે છે, અને જેનાથી પાપોનો સમૂહ નષ્ટ થાય છે, તેનું નામ ‘દી-ક્ષા’.

+ પ્રહસો-ત્રિહસ્યમો યો દાયઃ સ સમ્યક્ અપરોક્ષો જેન સ સમવાયઃ ॥

પિતાની પ્રસન્નતાથી પુત્રને સર્વસ્વ મળીને જેમ આનંદ થાય છે તેજ પ્રમાણે સદ્ગુરૂની પ્રસન્નતાથી શિષ્યને અદ્વિતીય જ્ઞાનરૂપી ધનનો લાભ થઈને પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને સંસારરૂપી દારિદ્ર્ય નાશ પામે છે. એવા પ્રકારની સદ્ગુરૂઓની પરંપરાનું જ નામ સંપ્રદાય છે.

આદિનાથ મહાદેવને કહે છે, તેજ પ્રમાણે દત્તાત્રેયને પણ અનેક સ્થળોએ કહ્યા છે, અને વાસ્તવિક રીતે જુઓ તો, દત્તાત્રેયનાં સ્વરૂપમાં ત્રિમૂર્તિનો નિવાસ છેજ. એથી કરીને એમને માટે બીજો કંઈ ભિન્ન ભિન્ન વર્ણન મળી આવે, તો તેથી કશે વિરોધ માનવાનો નથી. અસ્તુ!

મત્સ્યેન્દ્રનાથ તીર્થાદિકોને વિષે પર્યટન કરવા ગયા, એમ જે કહેવામાં આવ્યું, તે કંઈ બીજા મનુષ્યોની માફક પાપનો નાશ કરવા અગર કંઈક ઇચ્છિત ફલસંપાદન કરવાના હેતુથી નહિ. કેમકે જ્ઞાનીને પૂર્ણ આનંદ-ધનતા પ્રાપ્ત થઈ જવાથી, તેનાથી ભિન્ન એવી બીજી કંઈ વસ્તુ હશે, કે જેની પ્રાપ્તિથી ત્હેને વિશેષ સુખ મળે, એ હેતુથી ત્હેની અભિલાષા થાય? તથા જ્ઞાનરૂપી અગ્નિવટે ત્હેનાં સધળાં સંચિત ક્રિયામાણ પાપ-પુણ્યાત્મક કર્મ ભસ્મ થઈ જાય છે. એથી તીર્થયાત્રાની ત્હેને શી આવશ્યકતા? એટલુંજ નહિ, પરંતુ:—

સંચારસ્તીર્યસંચારઃ સમાધિઃ શયનં મુનેઃ ।

યં પश्यસિ સ વિશ્વેશઃ શ્રુણોત્યુપનિષદ્ધ સા ॥

જ્ઞાનીનું સ્વાભાવિક ચાલવું, તે પુષ્કરાદિતીર્થોનું જ ગમન થાય છે, એમ જાણવું. કેમકે, ઇશ્વરના ચરણમાં સકલતીર્થોના નિવાસ થાય છે અને જ્ઞાની બ્રહ્મરૂપણાથી ઇશ્વરરૂપ થયો છે, એ બંને વાત જાણીતી છે; એથી કરીને, જ્ઞાનીરૂપી ઇશ્વરના ચરણને વિષે રહેલું તીર્થોનું ગમન, જ્ઞાનીના ગમનવડેજ થાય છે, એવો આશય છે. અર્થાત્ જ્ઞાની જ્યાં જાય, તથા નિવાસ કરે તે તીર્થજ સમજવાં. મોટા મોટા મહાત્મા પુરૂષો, સાધુ સંન્યાસીઓ, મહર્ષિઓ જ્યાં જ્યાં સ્થિત થયા છે, અગર થાય છે,

તે સઘળાં તીર્થજ કહેવાય છે, અને ત્યાં આગળ લોકો યાત્રાનિ ગમન કરે છે, એ વાત હાલ પણ જોવામાં આવે છે.

અક્કલકોટ,^૧ ઔદુમ્બર,^૨ નરસિંહવાડી,^૩ આળંદી,^૪ દેહ,^૫ પૈક ધાવડશી,^૬ સજ્જનગઢ,^૭ ચાફળ,^૮ મત્સ્યેન્દ્રગઢ,^૯ ગોરખમઢી,^{૧૦} ઈ અનેક સ્થળોને વિષે મહાત્માઓનો નિવાસ થવાથી, તેઓ સઘળા ૧ ક્ષેત્ર બની ગયાં, અને દર વરસે ત્યાં આગળ, ઉત્સાહ, યાત્રા વગેરે ૨ થાય છે. તથા જ્ઞાતીનું જે શયન (નિદ્રા) તેજ સમાધિ, અને જે

૧. અક્કલકોટના સ્વામી અહીં રહેતા હતા; એ સ્થાન સોઃ જીહ્વામાં છે. ૨. શ્રીપાદ શ્રીવલ્લભ અને નરસિંહસરસ્વતી સ્વામી બન્ને દત્તાત્રેયના અવતાર આ કળિકાળમાં થઇ ગયા છે, તેઓનો નિ અહીંયાં થયો હતો. દક્ષિણમાં સાંગલી, મિરજની પાસે એ સ્થાન ૩. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ તથા નરસિંહસરસ્વતી સ્વામી એમનો નિ અહીં હતો, એ સ્થાન પૂતાની પાસે છે. એ સ્વામી પચાસ વર્ષ ૪ હયાત હતા. ભારે વિદ્વાન તથા જીવનમુક્ત ચમત્કારી પુરુષ હતા. એ સમાધિ અહીંયાંજ છે. ૫. તુકારામનો નિવાસ અહીં હતો, અં સ્થાન પૂતાની પાસેજ છે. ૬. એકનાથ મહારાજ, શિવદિનનાથ અનેક મહાત્માઓનું અહીં રહેઠાણ હતું. ઔરંગાબાદથી પંદર મોગલાઇમાં એ ગામ ગોળાવરીના કિનારાપર આવેલું છે ૭. પેઃ ગુરુ બ્રહ્મેન્દ્રસ્વામીનું નિવાસસ્થાન; અને એ સતારાથી એ કોસ ૮ અન્ધકર્તાનું નિવાસસ્થાન અહીંયાંજ છે. ૯. રામદાસ સ્વામીનાં ૧૦ સ્થાન; એક સતારાની પાસે ચાર કોસપર અને બીજું બાર કોસ છે. ૧૧. મત્સ્યેન્દ્રનાથનું નિવાસસ્થાન અહીંયાં હતું, અને ગોરક્ષ ઉપદેશપણું અહીંજ મળ્યો હતો, એવું વર્ણન છે. મત્સ્યેન્દ્રેશ્વર મહ સ્થાપના પણ અહીંયાં તહેમના હાથે થઈ હતી. દક્ષિણમાં સતારાજ એ સ્થાન છે. ચૈત્રમાસમાં યાત્રા ભરાય છે. ૧૨. કાઠિયાવાડમાં ૧૩ પાટણ પાસે આ સ્થાન છે, જેનું વર્ણન પ્રથમ ભાગમાં આવી ૫

જુએ છે, તેજ વિશ્વેશ્વર; કેમકે નામરૂપનો પરિભ્રમ કરીને, અધિષ્ઠાન ભૂત આત્માનેજ તે જુએ છે, અને પોતે જાને તો વિશ્વનો-ઇશ્વર, અર્થાત્ જગદાત્મા બની રહેશે હોય છેજ, એથી કરીને, તહેને સદા અને સર્વ જગોએ વિશ્વેશ્વરતુજ દર્શન થાય છે, એ મતલબ છે. તેજ પ્રમાણે જ્ઞાની, લૌકિક વૈદિક અને પશુ પક્ષીઓ વગેરેની જે જે વાણી સાંભળે છે, તેજ ઉપનિષદ સમજવાં. કેમકે, શ્રોતાશ્રવણ શ્રોતાવ્ય ધ્યાદિ ત્રિપુટીના બાધના શેષવડે, એક બ્રહ્મજ તહેને વિષે રહેતું હોય છે, એથી* ઉપનિષદરૂપ કહ્યો છે. તાત્પર્ય કે, મત્સ્યેન્દ્રનાથનું ગમન, અવસોકન, શ્રવણ વગેરે એજ કોટિનાં હતાં.

“હવે મત્સ્યેન્દ્રના સંચારનું કારણ બતાવીશું, તે જરા સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોવું તથા જાણવું જોઈએ. કેમકે, શ્લોક તો અધ્યાયના આરંભમાંજ આપવામાં આવ્યો છે, પરંતુ તેના અર્થનો સંબંધ અંહીયાં છે, અને તેના પદ શ્લિષ્ટ (એ અર્થવાળા) છે.”

મત્સ્યેન્દ્રનાથ ‘નિત્ય-અનિમેષચક્ષુ’ હતા. યાને, એમની નિત્ય ત્રણે કાળથી અબાધિત જ્ઞાનરૂપ દૃષ્ટિ હતી. તથા ‘સત્-પક્ષ-સમાશ્રય’ સાધુઓના પક્ષનો એમણે ઉત્તમ આશ્રય કર્યો હતો, નહિ કે અસત્ દુર્જન પક્ષનો. તેજ પ્રમાણે, ‘વન-પ્રક-વૃત્તિ’ એમનું મુખ્ય વર્તન અરણ્યમાંજ હતું. તેમ છતાં સર્વત્ર એમનો જે વિહાર થતો હતો, તે ‘મુવન’ (જગત્ના લોકો) નીમતિ ‘વિ-મલ’ પાપરહિત કરવાને ખાતરજ. સાધુઓના સમાગમવડે સત્શીલ થાય છે અને સત્રૂપ પરમાત્માને વિષે નિરતિશય પ્રીતિ ઉપજે. છે, અને જ્ઞાનદ્વારા મુક્તિ મળે છે, એ શું કોઈના સાંભળવામાં નથી? હવે અર્થાન્તરથી (એજ પદના દૃષ્ટાન્ત સાર બીજા અર્થથી) જુઓ. મત્સ્યેન્દ્ર (મોટો મત્સ્ય) પણ ‘નિત્ય

*ઉપ-સમીપે ‘તસ્મિન્ તસ્મિન્ વાક્યે તચ્છૂવણે તચ્છૂ-તરિ અપિ’ નિબળ્ણં-‘ત્રિપુટીબાધપર્યવશેષેણ સ્થિતં બ્રહ્મ યત્ર સા ઉપનિષદ્’. (અર્થ ઉપર છેજ.)

અનિમેષ-ચક્ષુ' હોય છે. અર્થાત્ નેત્ર મીચતો નથી. મત્સ્યજાતિનાં નેત્રને ઢાંકવાને માટે પાંખણુ હોતી નથી, અને પાણીને વિષે તેઓ હર હંમેશ ખુલ્લા નેત્રથી દ્રે છે. તથા 'સત-પક્ષ-સમાશ્રય,' ઉત્તમ પાંખનો પણુ તે આશ્રય કરે છે. મત્સ્યને પાંખ હોય છે, અને તેઓ પાણીના ઉપર થઇને એકાદ વખત ઉડે છે પણ ખરા. તેજ પ્રમાણે 'વન-પક્-વૃત્તિ' જલજ મત્સ્યનું મુખ્ય જીવન છે, અને 'મુચ્ચન' ને જલ તેને વિષેજ તેનો સર્વત્ર વિદાર (કીડા) થાય છે તે, તે જલને 'વિ-મલ' મેલ વગરનું બનાવવા સારજ. જે જલમાં માછલાં હોય છે તેની નિર્મળતા સુપ્રસિદ્ધ છે. સારાંશમાં સમજી લેવું કે, લોકોની મતિ નિર્મળ કરવાને માટેજ, મત્સ્યેન્દ્રનાથ પૃથ્વી ઉપર સર્ત્ર સંચાર કરવાને નીકળી પડ્યા.

ફરતાં ફરતાં સપ્તશૃંગા નામના પહાડ ઉપર આવી પહોંચ્યા, અંત્યાં આગળ આરાઠ હાથવાળાં મહિષમર્દિની જગદંબાના દર્શન કીધા ત્યાં આગળ, મત્સ્યેન્દ્રના મનમાં લોકોના ઉપયોગમાં આવે, એવું સાચર વિદ્યાનું કવિત્વ કરવાનો વિચાર સ્પુર્યો. પરન્તુ તેનાથી વરદાન આપવ થોડા દૈવત શી રીતે આવી શકશે ? એવી શંકા થઇ. જે વિદ્યાના મંત્રર્થ ત્હેના દેવતા પ્રસન્ન અને પ્રગટ ન થાય, તો પછી તેનો શો ઉપયોગ

† નાસિકજીલ્લાના વણી તાલુકામાં આ સ્થાન અતિઉત્તમ દે નાસિકથી ૨૦ કોસ દૂર છે. સડક પાડી છે, અને ગાડાં વગેરે મજે દે સાતશૃંગ (ટાય) પર્વતને હોવાથી, એવું નામ સપ્તશૃંગ છે. ડુંગરના પાસે ટોળીમાં વણી ગામ છે. ડુંગરપર ચઢવાને પગથી છે, અને ઉપ ધર્મશાળા તથા તીર્થોના કુંડ છે. ડુંગરના ખડપામાંજ આ મૂર્તિ સ્વયં અષ્ટાદશલુન્ગત્મક નીકળેલી છે, અને સીડીપર ચઢીને પૂજા વગેરે ત્યાં થા છે, એટલી તે ઉચી છે; અવશ્ય જોવા લાયક છે, તેથી જગદંબા ઉપાસકોને સાર થોડીક માહિતી આપી છે. સ્થાન ધણું ચમત્કારી એવું હમે જાતઅનુભવથી કહીએ છીએ.

એટલા માટે, મત્સ્યેન્દ્રનાથે સાત દિવસ સુધી, ત્યાં આગળ અનુષ્ઠાન કરીધું. એમણે જગદ્ગાને સાત દિવસ સુધી વેદખીજ (પ્રણવ)નું અભિસિંચન કર્યાથી, મહિષમર્દિની દેવી પ્રત્યક્ષ થયાં, અને ‘ત્હમારી શી કામના છે ? તે કહો’, એમ કહેવા લાગ્યાં. મત્સ્યેન્દ્રનાથે ઉઠી, હાથ જોડીને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા, અને ત્હેમણે સ્તવન પણ કર્યું.

પદ-રાગ-ભૂપ, તાલ દીપચંદી.

નમામિ મહિષાસુરમર્દિની । મહિષમસ્તકનટનલેદ્ધવિનો-
દિની, માલિની, શૂલિની । પ્રણુતજનસૌભાગ્યજનની ॥ ટેક ॥
શંખ ચક્ર શૂલાંકુશ પાણી શક્તિસેના મધુર વાણી । પંકજનયના
પદ્મગવેણી પાલિત ગુરુ ગુહ પુરાણી । શંકરાર્ધશરિરીણી સમસ્ત
દેવ સ્વર્ગપણી । કંકણાલંકૃતાજનની કાત્યાયની નારાયણી ॥૧॥

હે ભગવતી ! બ્રહ્માસ્તિતંત્ર પર્યન્ત સકલ જીવોની જનની તુંજ છે. તથા તેઓને સન્માર્ગ દેખાડવા માટે તુંજ વેદરૂપે પ્રગટ થઈ છે. અર્થાત્ જો લોકો ત્હારી આજ્ઞા (વેદ) નું પાલન કરીને, શ્રુતિસ્મૃતિને વિષે કયેલા સદ્ધર્મનું આચરણ કરે છે, તેઓને ત્હારી ભક્તિ તથા અધ્યાત્મજ્ઞાનનો લાભ થાય છે, અને તેઓ સંસારબંધનમાંથી છૂટા થઈ જાય છે. મહિષાસુર, ચંડમુંડ, રક્તખીજ, શુંબનિશુંબ ઇત્યાદિ રાક્ષસોને ત્હેં મારીને, સકલ જગતને આનંદ પમાડ્યો છે. ત્હારા દર્શનથી આજે હું કૃતાર્થ થયો છું. ત્હારી સ્તુતિ મ્હારાથી કેવી કેવી રીતે અને કયા કયા શબ્દોમાં કરી શકાય ? કેમકે, અષ્ટાદશ વિદ્યા ત્હારંજ સ્વરૂપ હોવાથી, બન્નેનું એકરૂપ થયું, તથા ત્હારે વિષે કાંઈક ન્યૂનતા હત, તો તેને સાર કાંઈક શ્રેષ્ઠ ઉક્તિ કહી શકાય; પરંતુ સ્વાભાવિક રીતેજ ત્હારામાં શ્રેષ્ઠ ઉક્તિ હોવાથી, સ્તુતિની પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી. હે માતા ! સદા આપના જ્યોતિર્મય અને વાહ્મય શરીરનું મ્હારા અંતઃકરણને વિષે સ્ફુરણ થયાં કરે, એવી પ્રાર્થના કરું છું. આપના ચરણની પાસે એટલીજ વિનંતિ

છે કે, મહારા મનમાં સાચરી વિદ્યાનું કાવ્ય રચવાનો હેતુ ઉત્પન્ન :
છે, તે આપની કૃપાથી પૂર્ણ થાઓ. મંત્રનો જપ કરતાજ, તે તે દેવત
પ્રાગટ્ય થઇને, ઉપાસકોની મનમાની કામના પૂર્ણ થવી જોઇએ,
ખાતર આપ જેવી આજ્ઞા કરશો, તેમ હું કરીશ.

ત્યારબાદ ભગવતીએ, ‘તહારી કામના પૂર્ણ થશે’ એવો આશી
આપ્યો, અને તહેને હાથ ઝાલીને માર્તણ્ડ પહાડ ઉપર લઇ આ-
અને ત્યાં આગળ નાગઅશ્વત્થવૃક્ષની પાસે તહેની પાસે બીજમં
હવને કરાવરાવ્યો. બાદ તે વૃક્ષ સુવર્ણનું હોય, એમ દેખાવા લાગ
અને તેની અનેક શાખાઓ ઉપર, અનેકવિધ દૈવત બેઠું છે એમ જણ
લાગ્યું. શંખિની, ડાકિની યક્ષિણી, અષ્ટભૈરવ, વેનાળ, હનુમાન, આ
સિદ્ધિ, વીરભદ્ર, આમુંડા, યોગિની, બાવનવીર ઇત્યાદિ અનંત જલસ્થ
દેવતાઓને દીઠા, પરંતુ તેઓ કશું બોલતા નથી, કેવળ જોઈ ર
છે, એમ નજરે પડ્યું. બાદ જગદંબાએ કહ્યું, હવે તું બ્રહ્મગિરિ પ
અંજન પર્વતની ઉપરગ્ગ અને ત્યાં નદીને કિનારે મહાકાલીનું સ્થાન
તહેનાં દર્શન અને નમન કરીને, દક્ષિણ માર્ગવડે નદીના પ્રવાહ
થઇને ચાલ્યો જજે. આગળ સો શ્વેતકુંડ પાણીથી ભરેલા તહારા જેવા
આવશે, તેને વિષે સદૈદ વેલીને તોડી તોડીને નાંખતો જજે, અને જે
તે વેલી સઠવ જણાય, તે કુંડમાં સ્નાન કરીને, તેમાંહેના જલનું પા
કરજે. પરંતુ તે વખતે તહેને મૂર્છા આવશે, માટે હાદશઆદિત્ય
સ્મરણ તથા જપ કરીશ, તો આગળ જવાનો માર્ગ દેખાવા લાગર
પહાડી કાચની શીશીમાં ત્યાંનું જલ લેવું અને બાર આદિત્યનું સ્મર
કરતાં કરતાં આજ નાગઅશ્વત્થ વૃક્ષઉપર ફેંકી દેવું, એટલે સક
દૈવત તહારા ઉપર પ્રસન્ન થઇને વરદાન આપશે. એ કાર્ય એક
વખતમાં થશે નહિ, માટે છ માસ સુધી તહારે આ પ્રમાણે આવાગમ
કરવું પડશે; દરેક વખત એક એક દૈવત પ્રસન્ન થશે. એટલું કહી
કેવી અનંતધ્યાન થઇ ગઇ,

દેવીના વચનને અતુસરીને મત્સ્યેન્દ્રનાથ, ત્યાંથી અંજન પર્વતપર આવ્યા, અને મહાકાલીનાં દર્શન કર્યાં. બાદ ઘોળી વેલી લઇને સો કુંડ ક્યાં છે, તે જોવા સાર નદીના કિનારા પર ગયા. થોડે આધે જતાંજ દેવીએ કહ્યા મુજબ સો કુંડ નજરે પડ્યા, એટલે સફેદ વેલીના ટુકડા બધાને વિષે ફેંકી દેતાં, તેઓમાંથી એક આદિત્ય નામના કુંડમાં તે વેલીને નૂતન પલ્લવ આવેલાં નજરે પડ્યાં. ત્યારબાદ, મત્સ્યેન્દ્રનાથ તેજ કુંડને વિષે દેવીના વચન પ્રમાણે ન્હાયા, અને જલપાન કરતાં હેમને મૂર્છા આવવા લાગી. હેમણે એ વખતે દેવીના ઉપદેશ મુજબ ઝટ બાર આદિત્યનું સ્મરણ અને જપ શરૂ કર્યો. ત્યારે સૂર્યે પ્રગટ થઇને, હેમને સાવધ કર્યા, અને માથે વરદ હસ્ત મૂકીને કહ્યું કે ‘તારા મનોરથ પૂર્ણ થશે.’ બાદ ત્યાંનું પાણી કાચની શીશીમાં ભર્યું અને માર્તણ્ડ પર્વત ઉપર આવીને ત્યાંના નાગઅશ્વત્થ (પીપળા) ના વૃક્ષને નમન અને સૂર્યનું સ્મરણ કરીને, તે પાણી નાંખી દીધું. તે વખતે સૂર્યે પ્રત્યક્ષ થઇને ‘શી ઇચ્છા છે?’ એમ મત્સ્યેન્દ્રને પૂછવા લાગતાં, મત્સ્યેન્દ્રનાથે કહ્યું કે સાબરી વિદ્યાઉપર કવિત્વ રચવાનો વિચાર છે, માટે આપે સહાય થઇને તે મંત્રવિદ્યા સફલ કરવી જોઇએ. સૂર્યે કહ્યું ‘હીક, હું હવે સહાય થાઉં છું; જે વખતે તું મહારા મંત્રનો જપ કરીશ, તે વખતે હું પ્રગટ થઈ જઈશ.’ આ પ્રમાણે સાત માસ સુધી, એમને આવગવ કરીને, ત્યાંના સકલ દેવોને પ્રસન્ન કરી લીધા. અર્થાત્ સઘળાએજ પોતાના મંત્રનો જપ કરતાંજ કામ સિદ્ધ કરી આપવાનું કબૂલ કર્યું.

ત્યારબાદ, મત્સ્યેન્દ્રનાથે સાબરી વિદ્યાના મંત્રનો એક ગ્રન્થ તૈયાર કર્યો, અને પોતે બંગાળા દેશમાં ગયાં. ગોરક્ષનાથે પોતાનાં કિમીયાગિરી, નામના ગ્રન્થમાં ઉપર કહેલા કિમીયાનાં સ્થાન કહ્યાં છે, પરંતુ તે સ્થાનનો લાભ, અને અતાવેલી કૃતિ સામાન્ય મનુષ્યના હાથે શી રીતે મેળ શકે? તેઓ તો અવતારી પુરુષ હતાં, તેથી સમર્થ હોવાથી

હેમને કશુંથે દુર્ઘટ અગર દુષ્કર ન નીવડયું. આજેપણ કેટલાક મંત્રોની સિદ્ધિ દેખાઇ આવે છે, તે ઉપરથી પણ મંત્રવિદ્યા જુડી છે, એમ કોઇ કહી શકે તેમ નથી. જે વિધિવડે, જે મંત્રની ઉપાસના કરવી જરૂરની છે, તે વિધિના અનુષ્ઠાનથીજ તે દેવતા પ્રકટ થાય છે. મંત્રસિદ્ધિ થાય, તે ખાતર ઉપાસકને ઘણા નિયમો પાળવા પડે છે. પરંતુ આજકાલ એ નિયમો તથા અનુષ્ઠાનવિધિ સમજનારા અને કરનારા કેટલા જોવામાં આવશે ? ઘણાજ થોડા; માટેજ સિદ્ધિ થતી નથી, અને આપણે મંત્રોને જુડા કહીએ છીએ.

વ્યાવહારિક વિદ્યાના, 'યાને વ્યાપાર ધંધા નોકરીના' મંત્ર પણ ક્યાં તેમની વિધિનું પાલન ન કરવાથી સિદ્ધ થઇને મન કામના પૂરી થાય છે ? વળી 'મનન કર્યાથીજ જે ત્રાણ કરે છે, તે મંત્ર.' આ પ્રમાણે તેનો અર્થ હોવાથી, જે મંત્રની વિશેષ વાચ્યતા કહેવામાં અગર પુસ્તકમાં હોય છે, અને અંત્યજ વગેરે સુધ્ધાં જેને સહેલાઇથી વાંચી શકે છે, તેનાથી રક્ષા અથવા કાર્યસિદ્ધિ શી દીતે થઈ શકવાની હતી ? રાજકીય મંત્ર પણ કેટલા ગુપ્ત રાખવા પડે છે, ત્યારે તેમનાથી કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, એ શું કોઇના અનુભવમાં નથી ? તે પ્રમાણેજ દેવતા (ક્ષુદ્ર યા સુખ્ય)ની પ્રસન્નતાથી ઇષ્ટ મનોરથ પૂર્ણ કરનારા મંત્રને કેટલા ગુપ્ત રાખવાની જરૂર છે, તે મંત્રશાસ્ત્રને અનુસરનારો અધિકારી ગુરુ તથા શિષ્ય જાણે છે. એટલા માટેજ કહ્યું છે કે:—

વટ્કર્ણો મિચતે મન્ત્રશ્ચતુષ્કર્ણઃ સિયરો મહેત્ ।

દ્વિકર્ણસ્ય તુ મન્ત્રસ્ય બ્રહ્માપ્યન્તં ન ગચ્છતિ ॥

કોઇપણ મંત્ર (વ્યાવહારિક યા પારમાર્થિક) જેમાં ઇષ્ટ કામના સિદ્ધ કરવાનું અને રક્ષણ કરવાનું સામર્થ્ય છે, તે જે છ કાન ઉપર જાય, તો તે નાશ પામે છે; તો પછી અનેક લોકોના સહઆવધિ કર્યો સુધી પહોંચી જાય, તો તેનાથી રક્ષણ શી રીતે થઈ શકે ? આર કર્ણ

યાને એ મનુષ્યોના સાંભળવામાં હોય છે, ત્યાંસુધી તે સ્થિર રહે અને જેની સ્થિતિ એ કાનમાં, યાને એકજ જણ જેને જાણે છે, ॥ મન્ત્રનો છેડો (પન્તો) જ્ઞાતાને પણ હાથ લાગતો નથી. એટલા માટે મન્ત્રની હંમેશાં રક્ષા કરવી પડે છે, ત્યારેજ તે આપણી રક્ષા શકે છે. એને માટે એક દૃષ્ટાંત આપવામાં આવે છે:—

કોઈ એક રાજા પોતાના અત્યંત પ્રિય સેવકને સાથે લઈને એક પીની પાસે જઈ, ઘણા દિવસ સુધી તહેની કાયા વાયા મનવડે સેવા તો હતો. એક દિવસ તહેની સેવાથી પ્રસન્ન થઈને, યોગીએ રાજાને કું કે, તહારી શી ઇચ્છા છે? ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે પરકાયા પ્રવેશનો મેં મહને બતાવો. રાજાની ઇચ્છા જાણીને યોગીએ કહ્યું કે ઠીક ! મેં એ વિદ્યા હું બતાવું, પરંતુ તું આ નોકરને અંદીથી આવો કાઢ. નએ તહેને આવો કાઢવાનો અંગિકાર કર્યો નહિ; કેમકે તે હતો તો નોકર, તું બાળપણથી તહેણે રાજાનું રક્ષણ કર્યું હતું અને એ કારણને લીધે તા ઉપર એને અસંત પ્રેમ હતો. કદી ક્ષણભર પણ તહેને છોડીને એ ઇ જતો ન હતો. એણે યોગીને કહ્યું કે, એ તો જાણો કે મહારાજુ જેવોજ છે, અને જે કાંઈ કહેવાનું અગર શીખવવાનું હોય, તે ની સમક્ષજ મહને કહો, કશી હરકત જેવું નથી. રાજાને યોગીએ ૧ પાછું કહ્યું કે, એ વિદ્યા ઘણી ગુપ્ત છે, માટે કોઇ ત્રીજાના જાણનામાં આવે એ ઠીક નહિ. તેમ છતાં રાજાનો દુરાચલ છુટયો નહિ, અને જે નોકરની સમક્ષ યોગીની પાસે નિત્ય જઈને પરકાયાપ્રવેશ સુધી ગવિધાનો અભ્યાસ કર્યો. રાજાના સહવાસથી ખેસા નોકરને પણ તે ધાનો લાભ થયો. પછી રાજાએ એ પ્રયોગ રાણીને પણ કરી બતાવ્યો, તે તેનાથી તહેને બહુ આનંદ થયો.

ચોડાક દિવસ વિલા બાદ એવો ચમત્કાર બન્યો કે, રાણીએ પાળેલો પટ એક દિવસ મરણ પામવાથી તેને માટે તે બહુ સંતાપ કરવા લાગી, ઘાસીને મ્હોડેથી રાજાને કાને બ્યારે એ વાત ગઈ, ત્યારે તે

નોકરની સાથે એ રાણીના મહેલમાં આવ્યો, અને તહેને વિલાપ કરતી જોઈને કહેવા લાગ્યો કે, પોપટને માટે તું શું કરવા વિલાપ કરે છે ? એવા સંકડો પોપટ, બલકે રૂપ રંગ ગુણ વગેરેમાં એના કરતાં પણ ઉત્તમ હું તહેને આણી આપીશ; માટે તહારે રોતું નહિ. રાણીએ કહ્યું, એના ઉપર મારો બહુ પ્રેમ હતો, તેથી આટલું દુઃખ થાય છે આપે મહેને પહેલાં જે યોગવિધાનો ચમત્કાર દેખાડ્યો હતો, તેનાથી ક્ષણભર જો આપ એને જીવતો કરો, તો મહારં મન સમાધાન પામે; પછી ભલે એ મરણ પામે. રાજ્યએ તહેને બહુ બહુ સમજાવી, પરંતુ જ્યારે તહેણે પોતાની હઠ છોડી નહિ, અને અધિક શોક કરવા લાગી, ત્યારે તહેની કામના પૂર્ણ કરવા ખાતર, રાજ્યએ પોતાનો દેહ ત્યાગ કરીને, યોગબલવડે તે પોપટના શરીરમાં પ્રવેશ કરીયો, અને તેને જીવતો કરીયો. એ કૃત્ય સાથે રહેનારા પેલા નોકરના જોવામાં આવતાં, તહેને રાજ્યભાગની લાલસા ઉપજી, અને વિવેક બ્રષ્ટ થઈ, તહેણે પેલા રાજ્યના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. કેમકે એને પણ આરંભથી અન્ત સુધી તે વિદ્યા આવડી ગઈ હતી. રાજ્યનું શરીર જે મહેલમાં પડી રહ્યું હતું, તે સચેતન થઈને ઉઠ્યું અને તહેણે તે પોપટને કે ‘જેમાં રાજ્ય પ્રવિષ્ટ થયો હતો તેને’ પાંજરામાંથી છોડી મૂક્યો, તથા પોતાનું પહેલાનું શરીર નોકરો મારફત ઉપાડાવી, ગુપ્ત સ્થાનને વિષે રખાવી દીધું.

પોપટના શરીરને વિષે પ્રવિષ્ટ થએલો રાજ્ય સાંધી જે ઉપડ્યો, તે ઐજ નગરીમાં કોઈ વિધવા બ્રાહ્મણીના પુત્ર મરી ગયો હતો, અને તહેને માટે તે અત્યંત વિલાપ કરી રહી છે, એવું તહેના જોવામાં આવતાં તે પોપટનું શરીર છોડીને તે બ્રાહ્મણીના ઓકરાના શરીરમાં દાખલ થયો, અને તહેને જીવતો કર્યો. આણી તરફ રાજ્યના શરીરમાં દાખલ થએલા નોકરે આંખુઆંખુ બધેય ઉડનારા પોપટોને મારી નાંખવાનો નોકરોને સર્વ સ્થળે હુકમ આપી દીધો. રાણી તથા મંત્રીજન આ નોકરરૂપ રાજ્યની આવી વિપરીત એકા જોઈને (કારણ કે, એ થોડોજ રાજ્ય હતો ?) એ

આપણે રાજ નથી એમ સમજી જઈને ત્હેના સંગથી દૂર રહ્યાં. અને રાણીએ મંત્રીને કહીને ખરા રાજની ખોળ કરવા સાર પોતાની નગરીમાં તથા બીજા પણ મોટા મોટા ગામોમાં યજ્ઞ શરૂ કર્યા. તે યજ્ઞને સાર પરદેશથી આવનારા લોકોનું ઋતુ લખવાને માટે ઘણા લેખકો રાખવામાં આવ્યા હતા, અને તે દ્વારા રાણી સર્વનો ઋતુાન્ત સાંભળતી હતી. આમ કેટલાક દિવસ વીત્યાપાદ, એક દિવસ પેલો બ્રાહ્મણ (જેના શરીરમાં રાજાએ પ્રવેશ કર્યો હતો તે) તે યજ્ઞમાં આવી પહોંચ્યો, અને લેખકે ત્હેને ઋતુ પૂછયાપાદ, ત્હેણે એવું કહ્યું કે:—

षट्कर्णेषु न कर्तव्यो न कर्तव्यः कदाचन ।

षट्कर्णेषु च करणान्नूपोऽभूद्भिक्षुकः पुरा ॥

કોઈપણ વિદ્યાનો મંત્ર છ કાન ઉપર નય, એવું કદી કોઈએ કરવું ના જોઈએ. કેમકે, એ પ્રમાણે કરવાથી (વર્તવાથી) પહેલાં એક રાજા ભિક્ષુક થઈ ગયો હતો. આ પ્રમાણે શ્લોક લેખકે લખી લીધો, અને રાણીને સંભળાવ્યો. ત્યારે રાણીએ ત્હેને કહ્યું કે, તે બ્રાહ્મણને સ્ત્રી વેષ આપીને મહારી પાસે લઈ આવો. પછી, તે બ્રાહ્મણને પેલા લેખકે રાણીનો હેતુ સમજાવ્યો. અને તે રાજાજ હોવાથી બરાબર સમજી ગયો, અને સ્ત્રીવેષ લઈને પેલા લેખકની સાથે રાણીના મહેલમાં આવી પહોંચ્યો. સારપાદ, રાણીએ એવી યુક્તિ કીધી કે પહેલાંની પેઠે એક ચકલાને મારી નાંખ્યો અને પછી રોતી ખેસી રહી. રાજાને (વાસ્તવિક નોકરને) દૂતોની મારફત ત્હેની ખબર પડતાં, રાણીના મનનું સમાધાન કરવા, તે ત્યાં આવી પહોંચ્યો, અને ત્હેણે રાણીને બહુ બહુ ઉપદેશ કર્યો, તો પણ તે શાંત ન થઈ. ત્હેણે કહ્યું કે ત્હમે તો બીજાની કાયામાં પ્રવેશ કરવાનું જાણો છો, તેથી આ ચકલાને જીવતો કરી આપો; એમ કરશે, તોજ મહારા પ્રાણ બચશે. ત્હેણે રાણીની અભિલાષા પૂરી કરવા સાર પોતાનાં (રાજાનાં) દેહનો પરિત્યાગ કરીને, તે ચકલાના શરીરમાં

પ્રવેશ કર્યો. એટલામાં પાસે જે સ્ત્રી વેષધારી, આહ્વાણશરીરમાં પ્રવિષ્ટ થએલો ખરો રાજા હતો, તેણે પૂર્વજ્ઞાનથી, પોતાના તે પહેલા શરીરને વિષે પ્રવેશ કીધો, અને પેલા ચક્રાને મારી નાંખીને, આહ્વાણના શરીરને અગ્નિસંસ્કાર કરવાનું મંત્રીને કહી દીધું. ત્યારપછી, તે નોકરનું પહેલાનું શરીર જે તેણે જાતે ગુપ્ત રખાવ્યું હતું, તેની પણ તપાસ કરીને, રાજાએ તે સુદ્ધાં સળગાવી દીધું.

સારાંશ, રાજાની ખાતરી થઈ કે, પેલા યોગીરાજે મહને જે કહ્યું હતું કે, ‘આ નોકરને અલગ કરીને તું આ પરકાયાને વિષે પ્રવેશ કરવાની વિદ્યા શીખ. કેમકે એ બહુ ગુપ્ત છે, માટે કોઈના પણ જાણવામાં આવવી ના જોઈએ,’ તે ચતુર્થજ હતું. છ કાન પર આ વિદ્યા જતાં, તે અનર્થ ઉપજવનારી નીવડી. માટે, ગુરુ શિષ્યને ઉપદેશ કરે છે, તે એકાન્તમાંજ; તેમ કર્યાથી તે મંત્ર સ્થિર થાય છે. શુક્રાચાર્યે પણ હજારો વર્ષ સુધી પોતાની સેવામાં રોકાએલા ક્યને સંછવિની વિદ્યા ક્યાં આપી દીધી હતી? એજ વિદ્યાથી કિંદલામાં વૃષપર્વા વગેરે અસુરોનું તેઓ રક્ષણ કરતા હતા, અને તેનુંજ ભેદન કરવાને માટે દેવોએ ક્યની યોજના કીધી હતી. દેવયાનીની પ્રાર્થના, ક્યની સેવાને વિષે તત્પરતા, તથા અસુરોનો અપરાધ, એવો ત્રિવેણી સંગમ બ્યારે થયો, ત્યારેજ તે વિદ્યા શુક્રાચાર્યના હૃદયમાંથી બહાર જતી રહી. એટલા માટે, મંત્રમાં સામર્થ્ય નથી, એવું કહેવાને બદલે, હરેક જણે મંત્ર ધારણ કરવામાં પોતાનું સામર્થ્ય યોગ્ય અથવા અયોગ્ય છે, તે જોવાની જરૂર છે. આહ્વાણ વગેરેની મારફત અનુષ્ઠાન કરાવવામાં આવે છે, પરંતુ તેની સિદ્ધિ થતી નથી, એનો હેતુ એ પણ જાણી લેવો કે:—

જિહ્વા દગ્ધા પરાજ્ઞેન હસ્તૌ દગ્ધૌ પ્રતિગ્રહાત્ ।

પરસ્મિર્મિર્મનો દગ્ધં કથં સિદ્ધિર્વરાનને ॥

પારકા અન્નવડે જીભ બ્રષ્ટ થઈ છે, અને પ્રતિગ્રહ કર્યાથી, એટલે જીભ યા અશુભ રામે તે વસ્તુનું દાન લેવાથી હાથ બગાડે ગયા

છે, તથા પારકી સ્ત્રીઓથી મન પણ જાળી ગએલું છે, તો હે પાર્વતિ ! મંત્રની સિદ્ધિ એમને શી રીતે થઈ શકે ? એવું શિવજીનું વચન છે. પારકાનું અન્ન અને દાન લેવાનું પાપજ કહેવું છે, અને પારકાની સ્ત્રીનું ચિંતન તો પ્રસિદ્ધ પાપજ છે. એથી કરીને, મંત્રની સિદ્ધિને ખાતર, સધળા નિયમોનું પાલન કરવામાં આવે, અને મંત્ર પણ ગુપ્ત રાખી શકાય, તો કાર્ય પાર પાડવામાં સંદેહ નથી. અસ્તુ ! હવે સિંહાવલોકન કરીએ.

મત્સ્યેન્દ્રનાથ અંગાળા દેશમાં ફરતા ફરતા સમુદ્ર કિનારા પરના ચંદ્રગિરિ નામના ગામમાં આવી પહોંચ્યા, અને ત્યાં ભિક્ષાને માટે મહેરોડેથી ‘અન્નખનિરંજન’ પોકારતા ફરવા લાગ્યા. ત્યાં સર્વોપદેયાળ નામનો વસિષ્ઠગોત્રને વિષે ઉત્પન્ન થએલો બ્રાહ્મણ રહેતો હતો, તથા ત્હેની સરસ્વતિ નામની પત્ની પણ પતિસેવામાં તત્પર તેમજ ધરનાં કામકાજમાં કુશળ હતી, પરંતુ પેટે કાંઈ સંતાન નહોતી, બહુ શોક કરતી હતી. ત્હેના ઘર આગળ જ્યારે અન્નખ જગાવતી મત્સ્યેન્દ્રનાથની મૂર્તિ ભિક્ષાને સાડા આવી પહોંચી, ત્યારે ત્હેણે એમનાં દર્શન કરીને એમને પોતાના ઘરમાં બોલાવીને આસન પર બેસાડ્યા, અને ત્હેમને પ્રણામ કરીને પૂજા કરી, અને ભિક્ષાનું પણ આપ્યું. મત્સ્યેન્દ્રનાથે ત્હેનો ભાવ જોઈને પ્રશ્ન કર્યો કે, માઈ ! તું ઉદાસ કેમ જણાય છે ? ત્યારે ત્હેણે કહ્યું કે, મહારાજ ! દીવા વિના જેમ ઘર. નાક વગર સુંદરતા, પાણી વગર નદી, તથા ફલશૂન્ય વૃક્ષ જેમ વ્યર્થ છે, તેજ પ્રમાણે, પુત્રરહિત હું હોવાથી, મહારો જન્મ નિરર્થક સમજું છું. પુત્ર થાય તે ખાતર અનેક ઉપાય યોજ્યા, પણ તે સફલ થયા નહિ. દેવેયોગે આપની મુલાકાત થઈ છે, તો આપ આ શરીરપર કૃપા કરીને પુત્ર થાય, એવો આશીર્વાદ આપીને કાંઈક ઉપાય ખતાવો; મહારાજુખનું કારણ એજ છે.

તે સાંભળી, મત્સ્યેન્દ્રને દયા ઉપજી, અને ત્હેમણે હાથમાં ભસ્મ લઈને, આદિત્યના મંત્રથી તેને મંત્રીને ત્હેના હાથમાં આપી, અને કહ્યું

કે, “આ વિભૂતિ તું રાત્રિને વખતે સૂતાં પહેલાં ખાઈ જઈશ, તો એનાથી ત્હને પુત્ર થશે; એને ત્હારે ભસ્મ ન સમજવી. પ્રત્યક્ષ હરિનારાયણ ત્હારા પેટે અવતરશે, અને હું ત્હેના પર અનુગ્રહ કરીને જગત્ને વિષે વન્દન કરવા યોગ્ય કરીશ. નક્ષત્રને વિષે ચંદ્રમંડલના જેવી કાંતિ ધરાવનારો, અને સકલ સિદ્ધિઓનો રાગ એ થશે.” એટલું કહીને જવા નીકળ્યા, ત્યારે સરસ્વતિએ પૂછ્યું, ‘મહારાજ ! આપની સ્વારી ફરી આરે આવશે ?’ મત્સ્યેન્દ્રે જવાબ દીધો, માઠા ! હમો બાર વદસ પછી આવીશું, ત્યાં સુધીમાં ત્હારો પુત્ર ઉપદેશ આપવાને યોગ્ય થઈ જશે. એમ કહીને યોગિરાજ પૃથ્વીઉપર બીજે બધે ફરવાને માટે ચાલતા થયા.

આણી તરફ સરસ્વતિના મનમાં વહેમ પડવાથી, ત્હેણે આસપાસની પોતાની બેનપણીઓને પૂછ્યું કે, બહેન ! આજે હમારે ઘેર કોઈ તેજસ્વી, વિરક્ત તથા પરમ પવિત્ર એવો યોગી ભિક્ષાને માટે આગ્યો હતો, અને મ્હને દુષ્પિચારી જોઈને ત્હેણે પૂછ્યું કે, ત્હને શું દુઃખ છે ? ત્યારે મ્હું ત્હેને કહ્યું કે, ‘મ્હને પુત્ર નથી માટે હું દુઃખી છું.’ પછી ત્હેણે મ્હને ભસ્મ મંત્રીને આપી, અને ‘એ તું ખાતી રહીશ તો, ત્હને ઉત્તમ પુત્ર થશે.’ એમ કહીને ચાલતો થયો. તો હવે ખરેખર કહો, મ્હારે એ ભસ્મ ખાવી કે નહિ ? એનાથી પુત્ર થશે ? ત્હમે સર્વ મ્હારી બ્હાલી સખીઓ છો, માટે મ્હું ત્હમને પૂછ્યું છે.

તે સાંભળીને, ત્હેની સઘળી બહેનપણીઓ કહેવા લાગી, હે બહેન ! ત્હેં હમારો અભિપ્રાય પૂછ્યો, એ ઠીકજ કર્યું. કોઈ એક જોગી કાનફાડો ગામમાં બીખ માંગતો હતો, તેજ ત્હમારે ત્યાં આવેલો હોવો જોઈએ. એ કાનફાડાલોક મહા કપટી તથા એષ્ટાખોર હોય છે, અને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી બેરાંઓને ફસાવે છે. એના પર જો વિશ્વાસ રાખીશ, તો ત્હારો સંસાર ધૂળખાણી થઈ જશે, માટે જેથી ત્હારા પતિના આવરદામાં

વધારે થાય, એવું ચિન્તન કરીને ત્હેમની સેવાને વિષે તું તત્પર રહે. ત્હારા નશીબમાં હશે, તો પુત્રનો લાભ થશે, નહિ તો ત્હેની પ્રાપ્તિનો ઉપાય કરતાં અપાય થશે. માટે બકરું કાઢવા જતાં ઉંટ પેસવા પામે નહિ તેની સાવચેતી રાખજે. ભસ્મથી કદી પુત્ર થાય છે ? નહિજ. એ ભસ્મ તો સંસારને ભસ્મ કરી દેનારી છે, માટે એને પાસે પણુ ન રાખવી. ખીજી બોલી, મ્હેં એવું સાંભળ્યું છે કે એ કાનફાડાલોક બૈરાંઓને વિભૂતિ મંત્રીને આપે છે, અને તે ખાવામાં આવતાં તેઓ ફૂતરી બની ને ત્હેમની પાછળ ભમે છે; તથા રાત્રીને વખતે, પછી તેઓ ત્હેમને સ્ત્રીરૂપ આપીને વિષયભોગ કરે છે. આ પ્રમાણે સખીઓએ ત્હેના મનમાં વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરાવી દેતાં ત્હેણે ભયભીત થઈ, તે ભસ્મ ખાવાને બદલે ચૂલામાં નાંખી દીધી કે જેથી તેનું સામર્થ્ય બળીને ખાક થઈ જાય.

દૈવયોગે અમૃત મળવા છતાં, તેને જેમ વિષરસ સમજીને ફેંકી દેવામાં આવે અથવા મોતીને જેમ કોઈ કાચનો મણકો માને અગર વેદાંતશાસ્ત્રને કામશાસ્ત્ર સમજીને તેનો તિરસ્કાર કરવામાં આવે, તેજ પ્રમાણે ખીજની શુદ્ધિથી અવળે રસ્તે દોરવાઈને, સરસ્વતિએ મત્સ્યેન્દ્રનાથની વિભૂતિને અગ્નિમાં ફેંકી દીધી. પુત્રકામેષ્ટિયાગમાં, કૈકયીએ જેમ પોતાને મળેલો યજ્ઞનો ભાગ ન્હોતો ખાધો અને ગુમાવી દીધો હતો, (એક સમડી આવીને તે ઉઠાવીને લઈ ગઈ હતી) તેજ પ્રમાણે મત્સ્યેન્દ્રનાથનો પ્રસાદ ત્હેને દૈવયોગે મળવા છતાં, ત્હેણે તેનું ભક્ષણ ન કરતાં ચૂલામાં ફેંકી દીધો. ખીજે દિવસે તે ચૂલામાંથી તે રાખોડી બહાર કાઢી લઈને, પાછળ વાડામાં જ્યાં આગળ કચરાનો ઢગ કરવામાં આવતો હતો, તેમાંજ તે સ્ત્રી તેને ફેંકી આવી અને પોતાના સંસારકાર્યમાં લાગી ગઈ.

આણી તરફ મત્સ્યેન્દ્રનાથ તીર્થક્ષેત્ર ગામગમાતરાને વિષે ફરતા હતા, અને ભીખ માંગતી વખતે સર્વ લોકોને ઉપદેશાત્મક ગાયન સંભળાવ્યા કરતા હતા, કે બાઈઓ !

પદ-રાગ-ધનાશ્રી, તાલ-ધુમાળી.

દાન કરો ભાઈ ગરિબીસે મગરૂરીસે ધોકા હૈ । ચાર
ખૂટકી જહાગિર હુમકો, ખાનેકો કયા તોટા હૈ ॥ ટેક ॥
તુમકો હુધાર કરને ખાતર ઘર ઘર ફેરી કરતા હૈ । તૂં કહે-
ગા મૈ દાતા હૂં માલ કહાંસે લાયા હૈ ॥ ૧ ॥ તુમકો હુમકો
સખ દુનિયાકો પાલનવાલા ન્યારા હૈ । ભૂલ ગયા ચહ વાસ્તે
દુઃખી હો સંસૃતિમેં પરા હૈ ॥ ૨ ॥

ભાઈ ! દાન કરો ! દાન કરો ! મગરૂરી કરશો, તો છકકડ ખાશો.
હમે કાંઈ હમારી જાતને ખાતર ત્હમને ઉપદેશ કરી રહ્યા છીએ,
એમ સમજશો નહિ; કેમકે, હમારી જાગીરની હદ ચારે દિશા
લગીની હોવાથી, ઘણી મોટી છે, તેથી હમને ખાવાનો કાંઈ તોટા નથી.
હમારું જે ઘેરઘેર ફરવું થાય છે, તે ત્હમને સધળાને સાવચેત કરવા
પૂરતુંજ. તું કદાચ દાન કરીને પણ અભિમાનથી છત્રકાંઈ જાજકે,
‘મહારા જોયો દાન કરનારો કોણ છે ?’ તો એ પણ નિષ્ફળ છે. કેમકે
એ બધો માલ ત્હેં ક્યાંથી આણ્યો છે ? તે કહે. વસ્ત્રરહિત (નગ્ન)
જન્મ્યો છે, અને એવોજ જવાનો છે. આ અખિલ જગત્ને પાળવા
વાળો ન્યારોજ છે, ત્હેના તરફ દૃષ્ટિ કર તથા ત્હેનું ધ્યાન સ્મરણ કર.
જેણે ત્હેને સર્વ કાંઈ આવ્યું છે, ત્હેનેજ તું ભૂલી ગયો, તેથી આ
સંસારખંધનમાં પડ્યો છે, અને દુઃખ ભોગવી રહ્યો છે. એથી કરીને
સાવધ થઈને દાનધર્મ કરતા રહેવું અને ગર્વ કરવો નહિ; ‘અલખનિરંજન’.
આ પ્રમાણે હંમેશાં લોકોને સાવધ કરવા ખાતર ગાયન ગાતા ફરતા હતા.
અને ભિક્ષા લયાં કરતા હતા. અન્યત્ર પણ એવું વર્ણન મળે છે કે:—

बोधयन्ति न याचन्ते भिक्षाद्वारा गृहे गृहे ।

दीयतां दीयतां नित्यमदातुः फलमीदृशम् ॥

युध्यन्ते पक्षिपशवः पठन्ति शुक्सारिकाः ।

दातुं शक्नोति यो विसं स शूरः स च पण्डितः ॥

અતીત અભ્યાગત (ધર આવેલો અતિથિ), સાધુવૈરાગી, ફકીર
સી, વગેરે જેઓ દરેક ધર જઈને યાચના કરે છે, તે યાચના
સમજવી; પરંતુ બિશ્વાકારા તેઓ ખોધ કરે છે કે, ભાઈ! નિત્ય
ચર્ચા કરજો, નહિતર દાન નહિ કર્યાનું ફળ ‘હમારી માફક બીખ
તું’ પ્રાપ્ત થશે. ગયા જન્મમાં હમે કોઈને કશું દાન કર્યું નહિ,
તેણે એ મળ્યું છે કે ત્હમારી પાસે યાચના કરીએ છીએ. એમાં
કરી જોશો, તો શું ખોટું છે? જે લોકોને સંપત્તિ મળી છે,
મેં આગલા જન્મમાં કાંઈ સદ્કર્મદાન, કર્યું નથી, અને દુષ્ટ
જીવથી આ જન્મમાં સંપત્તિ મળી છે, એમ તો કહી શકાયજ
માટે, પુણ્યકર્મનુંજ એ ફળ છે, એમ સર્વ કોઈને કપૂત કરવુંજ
એજ આશયથી, કવિઓએ કહ્યું છે કે, ભાઈ! ત્હેં આગલા
માં પુણ્ય દાન ધર્મ વગેરે પુણ્યકર્મ કરેલાં હોવાથી, લક્ષ્મી પ્રસન્ન
ત્હારી પાસે વાસ કરી રહી છે, તે પોતાના મનમાં એવો આશય
તે કે તું આ વખતે પણ મ્હારો ઉપયોગ પૂર્વ જન્મમાં કર્યો હતો
દાનાદિ સત્કર્મોમાં કરીશ. પરંતુ તું જે લોભથી તેનો સંગ્રહ કરતો
, અને કંઠુસાઈ ધારણ કરીશ, તો તે લક્ષ્મીને ત્હારે ત્યાં રહેવાને
લગ્ન ઉત્પન્ન થશે, અને આખરે તે જતી રહેશે. એથી કરીને,
બ્રાહ્મણ, સાધુસંત વગેરેના પૂજન, ભજન તથા અન્નદાન વગેરેમાં
વિનિયોગ કરીશ, તો ત્હારા અન્તઃકરણની શુદ્ધિ થઈને, જ્ઞાનદારા
મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે.

એક દિવસ બ્રાહ્મણે ખીરબલને કહ્યું કે, મ્હને આ ચાર વસ્તુઓ
આપો. ખીરબલે કહ્યું, શી શી વસ્તુઓ છે તે ફરમાવો. તે
બે બ્રાહ્મણે કહ્યું, ‘અંહી છે, ત્યાં નથી,’ એ પહેલી વસ્તુ
છે, અંહી નથી,’ એ બીજી વસ્તુ. ‘અંહી છે, ત્યાં છે’ એ ત્રીજી
‘ત્યાં નથી, અંહી નથી,’ એ ચોથી વસ્તુ છે. ખીરબલે
ઠીક હજુર! હમાણા લાવીને હાજર કરે છે. પછી ખીરબલે

શહેરમાં જઈને, એક વેશ્યા, સંન્યાસી, જ્ઞાનેશ્વરી ધર્મિષ્ઠ ગૃહસ્થ, અને ભિક્ષુક બ્રાહ્મણ એવા ચારેને પોતાની સાથે લીધા, અને સભામાં આવીને બાદશાહને કહેવા લાગ્યો, હજુર ! હ્યો, આ રહી આપની ચાર વસ્તુઓ.

બાદશાહે કહ્યું, મહારી વસ્તુઓ તહમે શું સમજીને લઈ આવ્યા, તેની સમજ પાડો તો ખરા. ખીરબક્ષે કહ્યું, આ વેશ્યા આપની પહેલી વસ્તુ છે. એને અંહી ખાનપાનાદિ નાના પ્રકારનાં વિષયભોગનું સુખ છે, પરંતુ મરી ગયા બાદ, ત્યાં (પરલોકમાં) સુખ મળશે નહિ. ખીજી આપની વસ્તુ આ સંન્યાસી છે. કેમકે, એને કદી ખાવાનું મળે છે, અને કદી નથી પણ મળતું, તેથી એને અંહી સુખ નથી. પરંતુ એ રાત દિવસ, પરમાત્માના ધ્યાનને વિષે તત્પર રહેતો હોવાથી, મરી ગયા બાદ, એને ત્યાં (પરલોકને વિષે) ઘણુંજ સુખ થશે. ત્રીજી વસ્તુ આ ધર્મિષ્ઠ ગૃહસ્થ છે. પૂર્વજન્મના પુણ્યથી એની પાસે પુષ્કળ દ્રવ્ય છે, તથા સ્ત્રીપુત્રપૌત્રાદિ પરિવાર હોવાથી, એને અંહીયાં સર્વ પ્રકારનું સુખ છે, અને મરણ પામ્યા પછી પણ એને ત્યાં (સ્વર્ગમાં) અલૌકિક સુખ મળશે. કેમકે, એ હિંમેશાં યત્નદાન વગેરે સંધર્મ ક્રિયા કરે છે. અને ચોથી વસ્તુ આ દરિદ્રી ભિક્ષુક બ્રાહ્મણ છે. પૂર્વજન્મને વિષે કરેલાં પાપકર્મને લીધે, એની પાસે કાંઈપણ નથી, માટે અંહીયાં તો એને સુખ છેજ નહિ, પરંતુ ત્યાં પરલોકમાં મળે, તે ખાતર કાંઈક પુણ્યકર્મ પણ એ કરતો નથી. રોજ ભીખ માંગીને આમ તેમ ભટક્યા કરવામાંજ એ પોતાનો સમય ગુમાવે છે, અને નવા નવા ઢોંગ ધર્તીંગ કરીને જીતું બોલીને પેટ ભરે છે. એ કારણને લીધે, એને અંહી અને ત્યાં, બન્ને લોકમાં સુખ નથી. આવો ખુલાસો સાંભળીને બાદશાહ પ્રસન્ન થયો, અને ખીરબક્ષને તથા એણે હાજર કરેલા ચારે જણાને ધનામ આપ્યાં.

સારાંશ, જેમને પરમાત્માએ આ જન્મને વિષે સુખી બનાવ્યા છે, તે લોકોએ, પોતાને આગળ પણ સુખ મળે તેટલા ખાતર નિરંતર જ્ઞાનધર્મ વગેરે સહર્મો કર્યા કરતાં રહેવું જોઈએ. ઉપર વર્ણવેલું દૃષ્ટાંત

કેવળ લૌકિક સમજીને કોઇ કદાચ તેને સત્યમાનતાં આચકો ખાય, માટે ભારતના વનપર્વમાં માર્કંડેયઋષિ અને ધર્મનો જે સંવાદ થયો છે, તે- માંહેના ચાર શ્લોક પ્રમાણુને ખાતર આપવામાં આવે છે.

ધનાનિ યેષાં વિપુલાનિ સન્તિ નિત્યં, રમન્તે સુવિભૂષિતાંગા ।
તેષામયં શત્રુવરુણ લોકો નાસૌ સદા દેહસુખેરતાનામ ॥
યે યોગયુક્તાસ્તપસિ પ્રસક્તાઃ સ્વાધ્યાયશીલા જરયન્તિ દેહાન્ ।
જિતેન્દ્રિયાઃ પ્રાણિવદે નિવૃત્તાસ્તેષામસૌ નાયમરુણ લોકઃ ॥

. માર્કંડેય કહે છે કે, હું શત્રુઓનું મર્દનકરનારા રાજા ધર્મ ! જન્માન્તરના સુદૃતથી જેમની પાસે પુષ્કળ દ્રવ્ય છે, અને તેનાવડે જે લોકો પોતાના શરીરને ઉત્તમ વસ્ત્રાલંકાર તથા ઉત્તમ ખાનપાન વગેરેથી તુષ્ટ પુષ્ટ અને સુશોભિત કરે છે, એવા દેહનેજ આત્મા માનનારા ચાર્યાક વગેરે નાસ્તિકોની પેઠે કેવળ દેહના સુખમાંજ આસક્ત થનારા-ઓને ફક્ત આ લોકને વિષેજ સુખ છે, નહિ કે પરલોકમાં. તેજ પ્રમાણે, જેઓ યોગાભ્યાસમાં તથા તપ વગેરે પુણ્યકર્મને વિષે પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને વેદનું અધ્યયન કરીને, શરીરને સૂકવી નાખે છે, એવી રીતે જેઓ ઇન્દ્રિયોનું દમન કરીને કાયા, વાચા અને મનવડે કોઈપણ પ્રાણીને પીડા કરતી નથી, એવા લોકોને પરલોકને વિષે સુખ મળે છે, આંહી (આ લોકને વિષે) નથી મળતું.

યે ધર્મમેવ પ્રથમં ચરન્તિ ધર્મેણ લઘ્વા ચ ધનાનિ કાલે ।
દારાનવાપ્ય ક્રતુર્મિર્યજન્તે તેષામયં ચૈવ પરશ્ચ લોકઃ ॥
યે નૈવ વિદ્યાં ન તપો ન દાનં ન ચાપિ મૂઢાઃ પ્રજને યતન્તિ ।
ન ચાનુગચ્છન્તિ સુખાન્નભોગાંસ્તેષામયં ચૈવ પરશ્ચ લોકઃ ॥

જે લોકો પૂર્વજન્મના પુણ્યના પ્રભાવથી પહેલેથીજ ધર્મકર્મના અનુષ્ઠાનમાં તત્પર થાય છે, અને ન્યાય નીતિને માર્ગે દ્રવ્ય સંપાદન કરે છે તથા સ્ત્રીની સાથે લગ્ન કરીને યજ્ઞદાન વગેરે સત્કર્મો પણ કરે

છે, તેઓને આ લોક તેમજ પરલોક બન્ને ઠેકાણે સુખ મળે છે. પરંતુ જે લોકો વિદ્યા સંપાદન કરતા નથી, તપશ્ચર્યા કરવામાં પણ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, દાન પણ કરતા નથી, તથા મૂઠ બની સંતાનની ઉપસિ કરવામાં પણ પ્રયત્નશીલ થતા નથી, અને જેઓ શરીરને સુખ ઉપભવનારાં, વસ્ત્રાલંકાર ખાનપાન વગેરે પદાર્થો તરફ પણ બેદરકાર રહે છે, તેઓને આ લોક અને પરલોકમાં સુખ મળતું નથી. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે મનુષ્યે બન્ને લોકમાં સુખ મેળવવા માટે અનુકૂલ એવી ક્રિયા કરતાં રહેવું જોઈએ. પરંતુ હજારોમાં કદાચ એકાદ એવો નીકળીઆવતો હોય, તો હર્ષજનક !

જગત્માં શૂરવીર ઘણા હોય છે, વિદ્વાન પણ ઘણા હોય છે, પરંતુ દાનશૂર અથવા દાનપંડિત જવલ્લેજ જણાઈ આવે છે. પશુપક્ષીઓ વગેરે પણ મનુષ્યની માફક લડવામાં શૂરવીર હોય છે, તથા મેના, પોપટ, વગેરેને પણ બણાવવામાં આવે છે, તો તેઓ પણ પંડિતના જેવું સુંદર ભાષણ કરે છે, પરંતુ વાસ્તવિક શૂર અને પંડિત તો ત્હેનેજ કહી શકાય, કે જે દાન કરીને દ્રવ્યનો સદુપયોગ કરી શકે છે. લડાઈમાં સૈના મોખરે રહીને લઢનારા નિર્ભય શૂરવીરો, પોતાને ઘેર યાત્રક આવતાં, ત્હેને જોઈને ભયભીત થઈ જાય છે, અને ઘરમાં ભરાઈએસે છે, મ્હોડું સરખું પણ દેખાડતા નથી. તથા પંડિતો પણ સભામાં દાનધર્મોદિ ઉપર વ્યાખ્યાન સારી છટાથી આપી શકે છે, પરંતુ ત્હેમની પાસે ઘેર જઈને જોશો અને પૂછશો, તો ત્હેમને યાત્રકની આગળ મુંગા બની જવું પડે છે. સારાંશ, જે દાનશૂર છે, ત્હેના સમાન કોણ બીજો પંડિત અને લડવૈયો વીર છે ? દાન કરવાને માટે કેટલાક લોક અનુકૂલતા પ્રતિકૂલતાની વાત કરે છે, પરંતુ ત્હેમણે નીચે કયેલા ઉપદેશને ધ્યાનમાં રાખી, બન્ને કાળમાં દાન કરતાં રહેવું જોઈએ.

અનુકૂલે વિષ્ણૌ દેયં ચતઃ પૂરયિતા હરિઃ ॥

પ્રતિકૂલે_વિષ્ણૌ દેયં ચતઃ સર્વ હરિષ્યતિ ॥

હાલ મહારો દૈવકાળ અનુકૂળ છે, અર્થાત્ મહારં નશીય પાંસરં છે માટે તે દાન કરવા યોગ્ય છે. કેમકે, જેટલું જેટલું હું દાન કરતો જઈશ, તેટલું તેટલું, પૂર્ણ કરવાવાળો હરિ (પરમાત્મા) જ સમર્થ છે. તથા પ્રતિકૂલ કાળમાં (પૈસાની સ્થિતિ સારી ન હોય એવા સમયમાં) પણ દાન કરવુંજ જોઈએ, તે એવા આશયથી કે જે કદાચ હું દાન કરવામાં આનાકાની કરીશ, તો હરિ મહારં સર્વસ્વ હરી લેશે, આટલુંયે નહિ રહેવા દે. એથી કરીને, અનુકૂલતા પ્રમાણે પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં નિરંતર દાનક્રિયા કરવી ઉચિત છે. હાથીને ઘઉંના લોટનો ગોળો બનાવીને, અગર ચોખા વગેરે અનાજને ઘાસમાં લપેટીને ખાવાને માટે આપવામાં આવે છે; તેની શુંડમાંથી કદાચ થોડુંક અનાજ નીચે પડી જાય, તો તેથી તેને શી ખોટ કે ખરાબી થવાની હતી ? કાંઈજ નહિ. પરંતુ તે પડી ગએલા અનાજવડે કીડી જેવાં અસંખ્ય ક્ષુદ્ર જીવોનું કુટુંબ પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. તેજ પ્રમાણે, આપણે પણ આપણા રોજના નિર્વાહના અનાજમાંથી એકાદ મુઠી અનાજ અગર પાઈપૈસાનું દાન કર્યાં કરતાં રહીશું, તો તેથી આપણને ન્યુનતા શી આવવાની હતી ? કશી યે નહિ. પરંતુ એવા અલ્પદાનથી ગરીબ ખીચારા યાચકનું કામ થઈ જશે. અસ્તુ ! સાધુમહાત્મા આજ દૃષ્ટિથી લોકોને સાવધ કરવા સારૂ ઉપદેશ કરે છે, પરંતુ મૂઠ્ઠા વિષયને વિષે આસક્ત થએલા મનુષ્યો લેખના બાષણનું રહસ્ય સમજતા નથી, અને મદાંધ થઈને લેખનો અનાદર કરીને કહે છે કે, ‘બીજા માંગવાથી શું વળ્યું ? શરીરે ખુબ હાલ્ટપુલ્ટ છો, માટે મળૂરી કરો અને પેટ ભરો.’ અસ્તુ !

મત્સ્યેન્દ્રનાથ પૂર્વ સમુદ્રને કિનારે જગન્નાથ આદિક્ષેત્રો જોઈને રામેશ્વર આવી પહોંચ્યા, અને સેતુબંધ પાસેના તીર્થમાં સ્નાન કરવા લાગ્યા. ત્યાં અંજનીના પુત્ર હનુમાન્ એકા હતા, અને ઓચીતો વરસાદ પડવાથી, સમુદ્રના તટને ખેદીને ત્યાં પોતાના નિવાસને માટે ગુફા બનાવી રહ્યા હતા. લેખે જોઈ મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું કે, હે વાંદરા ! તું ધણી

મૂર્ખ જણાય છે. કેમકે, વરસાદ ઉપરથી ખુબ પડી રહ્યો છે, અને તુંતો હજી હવેજ શરીરનું રક્ષણ કરવા સારૂ ઘર બાંધવા માટે છે. એ તારાં કામ આના જેવુંજ છે કે, ચોરોએ ઘર લૂંટી રહ્યા બાદ, દીવો સળગાવીને સાવધ થઈને બેસવું; કિંવા ઘરમાં આગ લાગ્યા બાદ કૂવો ખોદવા બેસવું. અરે ! વરસાદ પડતાં પહેલાં કાંઈક તજવીજ કરી હત તો ઠીક થાત, પરંતુ હવે તારી ચુકા ક્યારે તૈયાર થઈ શકશે ? હનુમાને તે સાંભળ્યું, અને હેમને પૂછ્યું કે, ‘તું કોણ છે ?’ ત્યારે, મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું કે, હું મત્સ્યેન્દ્ર નામનો જતી છું. હનુમાને કહ્યું, તું ત્હને પોતાને જતી કેમ કહે છે ? મત્સ્યેન્દ્ર બોલ્યા, મહારામાં તેવીજ શક્તિ અને પ્રભાવ છે, તેટલા માટે. હનુમાને કહ્યું, આજગાં એક હનુમાનજ જતી છે, એવું મહેં સાંભળ્યું હતું, અને તું નવિન ક્યાંથી પુટી નીકળ્યો ? અસ્તુ ! એ હનુમાનની સાથે ઘણો વખત મહારો નિવાસ થએલો હોવાથી, હેમના પરાક્રમનો હજારમો ભાગ પણ મહારામાં નહિ હોવા છતાંયે હું ત્હને ચમત્કાર દેખાડું છું, તેનું નિવારણ તારે કરવું, નહિ તો ‘જતી’ એ નામ તજી દેવું.

આવું બાણણ સાંભળીને, મત્સ્યેન્દ્રનાથે કહ્યું કે, તારી પરાક્રમ કળા કેવી છે, તે જોગએ તો ખરા ? તેનું નિવારણ શ્રીગુરનાથ કરશે. પહેલાં, પંપાસરોવરની પાસે સ્ફટિકની શિલા ઉપર સૌમિત્ર (લક્ષ્મણ) ના બોળામાં શયન કરી રહેલા રામને જોઈને, હનુમાને હેમના ઉપર વૃક્ષ પાષાણ વગેરે શું થોડાં ફેંક્યાં હતાં ? પરંતુ રામચંદ્રે, શયનનો ત્યાગ કર્યાવગર, પડ્યા પડ્યાજ શરસંધાન કરીને તેમનું નિવારણ કર્યું હતું, તેજ પ્રમાણે શ્રી ગુરનાથ સકલ બ્રહ્માંડનો ભાર નખના અગ્રમાગ ઉપર ધારણ કરશે; ત્યાં આગળ તારા જેવા મર્ફટનાં વૃક્ષ પાષાણ વગેરે ઉભેડીને ફેંકવાનાં શાં આસરાં ? આટલું સાંભળતાંજ હનુમાનને કોષ ચઢ્યો, અને હેમણે આકાશમાં ઉડીને, ભીમરૂપ (ભયંકર સ્વરૂપ) ધારણ કરી, અને મત્સ્યેન્દ્રનાથના ઉપર સાને પડાડીને ફેંકી દીધા, અને

મત્સ્યેન્દ્રે વાતપ્રેરક મંત્રશક્તિવડે તેમને ઉડાવી દીધા. ધણી વખત સુધી, આ પ્રમાણે એ બંનેનું યુદ્ધ ચાલ્યું. આખરે વાયુનું આકર્ષણકરનારા મંત્રવડે સમુદ્રના પાણીનું અભિમંત્રણ કરીને, માથાપર પહાડને લઈને આવનારા, હનુમાનનાં શરીર ઉપર જ્યારે તેનું સિંચન કર્યું, ત્યારે ત્હેમનું હાલવું ચાલવું બંધ થઈ ગયું અને ત્યાંના ત્યાંજ મસ્તકપર પર્વત લઈને ઉભા થઈ રહ્યા. પુત્રની આવી અવસ્થા જોઈને, વાયુએ પ્રગટ થઈને મત્સ્યેન્દ્રની પ્રાર્થના કરીને હનુમાનને પૂર્વવત્ સાવધ કરાવરાવ્યા. વાયુએ તે વખતે હનુમાનને કહ્યું કે, હે પુત્ર ! આની આગળ ત્હારું તથા મ્હારું બળ જરીયે ચાલવાનું નથી. મ્હારી શક્તિ ઇશ્વરના હાથમાં છે, પણ એણે તો ભક્તિવડે સધળા દેવતાઓને પોતાને સ્વાધીન કરી દીધા છે, એથી એને કોઈ વાતની અડચણ પડવાની નથી ત્યારબાદ, હનુમાને મત્સ્યેન્દ્રને ધન્યવાદ આપીને કહ્યું કે, તું ખરો જતિ છે, મત્સ્યેન્દ્રનાથે બંનેને નમસ્કાર કરીને પ્રાર્થના કીધી કે, મ્હારી સાથે આપ મિત્રપણાથી વર્તન રાખો. બાદ મત્સ્યેન્દ્રે હનુમાનને પ્રશ્ન કર્યો કે, ત્હમે તો ત્રણે કાળનું જ્ઞાન ધરાવનારા હોવા છતાં, મ્હારી સાથે નાહક યુદ્ધ શું કરવા કર્યું ? ત્યારે હનુમાને કહ્યું, ત્હમે કવિ નારાયણના અવતાર છો, એ વાતની મ્હને ખબર હતી, તેમ છતાં નાગઅશ્વત્થની પાસે દેવોએ આપેલાં વરદાનનું સામર્થ્ય કેટલુંક છે, તેનું પારખું જોવા સાર મ્હેં આ વાદ-વિવાદ તથા યુદ્ધ કીધું હવે ત્હમારા કાર્યમાં હમે પિતા પુત્ર હમેશાં હમારી શક્તિ ખર્ચાને સહાય થઈશું. વૃષપર્વદિ દાનવોને માટે શુક્રાચાર્ય જેમ તત્પર હતા, કિંવા શ્રીરામના કાર્યમાં સુગ્રીવ દિવાનરો જે પ્રમાણે તૈયાર હતા, તેજ પ્રમાણે હમે બંને ત્હમારે માટે છીએ એવ સમજજો.

ત્યારબાદ હનુમાન બોલ્યા, મત્સ્યેન્દ્ર ! હવે ત્હમે સ્ત્રીરાજ્યને વિશે ગમન કરો, અને મ્હારા મસ્તકપરના ઋણનો ભાર કમી કરો. તે સાંભળીને મત્સ્યેન્દ્રે પૂછ્યું કે, હે હનુમાન ! ત્હમને કોનું ઋણ છે, અને હું શી રીતે ત્હમારો બોલો ઉડાવી લઉં ? ત્યારે હનુમાને કહ્યું, હે

મત્સ્યેન્દ્ર ! શ્રીરામચંદ્રે રાવણને માર્યા બાદ જનકીમાતાની સાથે હમે બધા જ્યારે અયોધ્યામાં આવ્યા, ત્યારે લેખના મનમાં મહારી સેવાને સાર સતોષ ઉપજ્યો, અને લેખને એવું લાગ્યું કે, 'આ આપણો સેવક કાંતાપુત્રધનગૃહસ્થાદિકથી સંપન્ન હોય તો સાર', પરંતુ આપણી સલાહ એ માન્ય કરશે કે નહિ ? કેમકે, એ બ્રહ્મચારી છે' આ પ્રકારની શંકા થવાથી, લેખણે વિચાર કર્યો કે એની પાસેથી પહેલાં વચન લેવું, અને પછી આપણો હેતુ સમજાવવો. ત્યારબાદ જનકીએ મ્હને બોલાવીને કહ્યું કે મહારો એક હેતુ તું પૂર્ણ કર. ત્યારે મ્હેં કહ્યું, હેતુ શો છે, તે કહો. પરંતુ, ત્હારા વચન આપ્યા વગર નહિ કહું, એવું જ્યારે લેખણે કહ્યું, ત્યારે મ્હેં વચન આપીને કહ્યુંકે, આપની જે ઇચ્છા થશે, તે હું પૂર્ણ કરીશ. પછી, જનકીએ મ્હને કહ્યુંકે તું લગ્ન કરીને ગૃહસ્થાશ્રમ માંડીને રહે, એવી મહારી ઇચ્છા છે. એ સાંભળીને હું મહા સંકટમાં પડ્યો, અને દીક્ષગીરિ ભરેલે ચહેરે ત્યાં કાંઈપણ ન બોલતાં, શ્રીરામચંદ્રની પાસે આવીને બેઠો.

રામચંદ્રે મહારં ચિત્ત ઉદ્ભવ ભરેલું, તથા શીકું મ્હોકું જોઈને તેવું કારણ પૂછ્યું, અને મ્હેં પણ જનકીને આપેલું વચન તથા લેખો હેતુ કહી સંભળાવ્યો. ત્યારે રામચંદ્રજી બોલ્યા, હે હનુમાન ! ત્હારે ચિન્તા કરવી નહિ. ત્રિયારાજમાં જોટલી સ્ત્રીઓ છે, તેટલી સત્રજી ત્હમારીજ રે, તેથી લગ્ન કરવાનું ત્હમારે કશું પ્રયોજન નથી. એનો હેતુ એ છે કે, હે હનુમાન ! ચારે યુગ જ્યારે વીતી જાય છે, ત્યારે એક ચોકડી થાય છે; આ પ્રમાણે ત્રણસો છત્તું (૩૯૯) ચોકડીઓ છે. તેમાં ફરેક ચાર ચોકડીએ મ્હારે રામાવતાર ધારણ કરવો પડે છે. આ રીતે હાલ હું નવ્વાણ્ઝુમો (૯૯મો) રામ થયો છું; અર્થાત્ રાવણ પણ નવ્વાણ્ઝુમો અને ત્હમે પણ નવ્વાણ્ઝુમા અને જનકી પણ નવ્વાણ્ઝુમા લખતની છે, એમ સમજજો, રાવણનો નાશ કરીને આપણે બધા પાછા આવીએ છીએ, ત્યારે જનકીને એવી ઇચ્છા થાય છે, અને ત્હમારે

ત્રિયારાજમાં જવું પડે છે. એ યોગ હમણાં આવી જવાથી, જનકીએ ત્હમારી પાસેથી વચન લીધું છે, માટે ત્હમારે ત્રિયારાજમાં જઈને, સમયને છાજે તેવું વર્તન રાખવું.

શ્રીરામનું આવું વચન સાંભળીને, મ્હેં કહ્યું, હે પ્રભો ! માતાના ઉદરમાં સુવર્ણ કૌપીન મ્હને પ્રાપ્ત થઈ છે, અહ્યર્થ એ મ્હારું વ્રત છે, કામ મ્હારા મનમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે તેમ નથી, તો સ્ત્રી રાજ્યમાં મ્હારા જવાથી શો લાભ થઈ શકવાનો હતો ? રામચંદ્રજીએ કહ્યું, ત્હમે ઉર્જ્વરેતા હોવાથી, ત્હમારા ભુલુકાર (ગર્જના)થી ત્યાંની સ્ત્રીઓ ગર્ભિણી થશે, એથી કરીને સર્વ સંશયોનો ત્યાગ કરીને, ત્હમારે ત્રિયારાજમાં જવું; ત્હમારું અહ્યર્થ ખાંડિત થશે નહિ. આ પ્રમાણે રામનું વચન સાંભળ્યું, અને ત્હમની આજ્ઞાને અનુસરીને હું શૈલ્ય દેશમાં ગયો. આણી તરફ ત્રિયારાજમાં મુખ્ય રાણી જે મૈનાકિની હતી, ત્હણે પૃથ્વીના અન્ય દેશોની વાત સાંભળી હતી કે, પુરુષ અને સ્ત્રી પરસ્પર આનંદભેર વિલાસ કરે છે.' એ હેતુથી ત્હણે મ્હારી પ્રાપ્તિને ખાતર અનુષ્ઠાન કર્યું, અને અગ્નિકુંડમાં પોતાના શરીરના માંસની આહુતિ આપીને, મ્હને પ્રસન્ન કરી લીધો. મ્હેં જ્યારે પ્રગટ થઈને, 'ત્હમારી શી કામના છે ?' એવું ત્હને પૂછ્યું, ત્યારે ત્હણે કહ્યું, આપના ભુલુકાર શ્વાસવાયુની સંગતિથી સર્વ સ્ત્રીઓ ગર્ભિણી થાય છે, માટે તે સધળાના પતિ આપજ છો. પરંતુ હમે એવું તે શું પાપ કીધું છે કે, સ્વર્ગ-મૃત્યુપાતાળમાં સ્ત્રી પુરુષોને જે પ્રત્યક્ષ સમાગમ થાય છે, તેનો લાભ હમને નથી ? મ્હેં આ અનુષ્ઠાન આપની પ્રાપ્તિને સાર કીધું છે, તેથી આપના સમાગમનો લાભ મ્હને મળવો જોઈએ, અને મારો મનોરથ પૂર્ણ કરવો જોઈએ.

એના જવાબમાં મ્હેં ત્હને કહ્યું કે, હે મૈનાકિની ! મ્હારું દૃઢ અહ્યર્થવ્રત હોવાથી, અને માતાના ઉદરમાંથીજ સુવર્ણ કૌપીન પ્રાપ્ત થવાથી, મ્હારામાં કામ વિકાર નથી. હું ઉર્જ્વરેતા હોવાથી, મ્હારી

ગર્જનાના શ્વાસથી, ત્હમારી રતિની શાંતિ થઇને ત્હમને ગર્ભની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી મ્હારે સમાગમ દ્વંર્જન સમજવે. તેમ છતાં, જે હેતુથી ત્હેં દંત નિષ્ઠાથી આ અનુષ્ઠાન કર્યું છે, તે હેતુની સિદ્ધિને ખાતર અને તપશ્ચર્યાના ફલ તરીકે, કવિ નારાયણનો અવતાર જે મત્સ્યેન્દ્રનાથ પ્રગટ થયા છે ત્હમને હું ત્હમારે ત્યાં મોકલી આપીશ, અને ત્હમનાથી ત્હમે પૂર્ણ કામ થશે. આ પ્રમાણે મ્હેં ત્હની આગળ કબૂલ કરીધાને ધણા દિવસ થઈ ગયા છે, માટે હે મત્સ્યેન્દ્ર ! ત્હમારે ત્યાં જઈને રહેવું; જેમ કર્યાથી મ્હારા ઋણનો ભાર કમી થશે, અને વચન પણ સત્ય થશે.

મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું, હે માર્તિ ! હું પણ ઉર્ધ્વરેના (યોગી) છું, તેથી મ્હારાથી એ કામ શી રીતે બની શકે ? મ્હારા અસ્યર્યની હાનિ, અને જગત્માં લોકાપવાદ પ્રાપ્ત થશે. સ્ત્રીઓની સંગતિથી, ઇન્દ્ર, ચન્દ્ર, નારદ, વિશ્વામિત્ર, વગેરેની શી સ્થિતિ થઈ હતી અને કેવી નિન્દા થઈ હતી, તે શું ત્હમારા જેવા સાંમગવામાં નથી ? ત્હમે તો કંદોહતી દુકાનપર અક્ષાર્પણ કરવા જેવી વાત કરો છો, પરંતુ તે કેવી રીતે થઈ શકે ? બાદ હનુમાને કહ્યું કે, હે મત્સ્યેન્દ્ર ! આ અનાદિ સૃષ્ટિની પરંપરા ચાલતી આવેલી છે, તે પ્રમાણે ત્હમારે ચાલવું જોઈએ. રામચંદ્રે જેમ મને કહ્યું હતું, તેમ ત્હમે પણ નવ્વાણુમાં મત્સ્યેન્દ્ર છો; અર્થાત્ ભોગ ભોગવવા છતાં પણ, ‘પાણીમાં કમલપત્રના જેવી’ ત્હમારી નિર્લેપ અને નિર્દોષી સ્થિતિ રહેશે. ત્હમારા પિતા જે ઉપરિક્ષિત હોય છે તેજ ત્હમારા પેટે મીનાનાથરૂપે પ્રગટ થશે, અને ચન્દ્રના જેવી ઉજ્જવલ કીર્તિ પ્રગટ કરશે. બીજું પણ કહું છું તે સાંભળો. પરંતુ, મત્સ્યેન્દ્ર ! ત્હમે ક્યાં સમજતા નથી કે કર્મ બાધક કાને હોય છે ?

કર્તારં કર્મ બધ્નાતિ ક્ષત્તુ વેદવિદાં વર ।

જ્ઞાનિનો નૈવ કર્તૃત્વં કર્તૃત્વસ્ય તુ સાક્ષિણઃ ॥

હે જ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ ! વ્યવહારમાં જણાઈ આવે છે કે, યત્નદતાદિ-કર્મકર્તાને, પોતે કરેલાં કર્મ ફલની સાથે સંબંધરૂપ બંધન પ્રાપ્ત થાય

છે, પરંતુ અકર્તા જે દેવદત્ત તહેને નહિ થાય. તેજ પ્રમાણે, આત્મા અનાત્માના વિવેકવળા જ્ઞાતી પુરૂષનો આત્મા જે કર્મનો કર્તા હશે, તેજ તહેને કર્તૃત્વ ધર્મના સંસર્ગથી થનારાં પુણ્યપાપના આશ્રયરૂપ બંધન થશે; પરંતુ તહેને કર્તૃત્વ હોતું નથી. એ તો કેવળ તે કર્તાપણુનો સાક્ષી થઈને તટસ્થ રહે છે. જે પ્રમાણે, જગતમાં કોઈ માણસ, વાદવિવાદ કરનારાના મંથમાં રહીને, કેવળ તહેમના જય પરાજય લક્ષણવાળા વ્યવહારને જુએ છે, પરંતુ એતો તે કર્મનો કર્તા નથી, તેજ પ્રમાણે કર્તૃત્વના સાક્ષી આત્માને તે કર્તાપણુનો સંસર્ગ હોતો નથી. ક્રિયાનું જે આશ્રયત્વ, તેનેજ કર્તાપણું કહે છે, અને તે નિત્ય, સર્વગત એવા આત્માને સંભવતું નથી; કેમકે એતો આકાશની પેઠે નિષ્ક્રિય છે. એથી, એના આશ્રયત્વનો અંગિકાર કરતાં, આત્માને અનિલપણુનો પ્રસંગ આવશે.

उपयन्मयन्धर्मो विकरोति हि धर्मिणम् ।

ઉત્પત્તિ વિનાશવાળો જે ધર્મ, તે ધર્મીને (જેમાં તે હોય છે તેને) વિકૃત કરે છે, એવો ન્યાય છે. સારાંશ, આત્માને વિષે કર્તાપણુનાં લક્ષણના ધર્મના સંસર્ગની પ્રતીતિ, ‘લોખંડ સળગાવે છે’ વગેરેની માફક, ક્રિયાનો આશ્રય જે દેહધન્દ્રિયઆદિ ધર્મી, તેઓની સાથે તાદાત્મ્ય અભ્યાસથી હોય છે, નહિ કે વાસ્તવિક રીતે. અને એજ કારણને લીધે, દેહાદિસંઘાત-વિશિષ્ટ આત્માનું ભોક્તાપણું વર્ણવેલું છે.

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ।

યુદ્ધિમાન પુરૂષ ઇન્દ્રિયમનયુક્ત આત્માનેજ ભોક્તા કહે છે. (જુઓ ગીતા, અરાહમો અધ્યાય, શ્લોક ૧૪-૧૫-૧૬) આ ઉપરથી, આત્મા તેમજ અનાત્માના વિવેકજ્ઞાનવડે, દેહાદિ ધર્મની સાથે જે તાદાત્મ્ય અભ્યાસ થાય છે, તેની નિવૃત્તિ થાય છે, અને તેના ધર્મરૂપ ક્રિયાનો જે આશ્રયપણા વગેરેનો ધર્મ તેના સંસર્ગની પણ નિવૃત્તિ થાય છે, એ સિદ્ધ થયું. કેવળ સાક્ષીભૂત ચિન્માત્રસ્વરૂપ આત્માને કર્તૃત્વ નથી. દેહ, ઇન્દ્રિય, માણુ, મન, યુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર, ઇલાદિ સાક્ષ્ય (ચિય)

ને વિષે સ્થિત, એવું જે કર્મ, તે તેમના સાક્ષીરૂપે સ્થિત થઇ રહેલા આત્માને શી રીતે બંધન કર્તા હોઈ શકે ? કદીપણ નહિં. એટલા માટે, આત્માનું અકર્તૃત્વ (કર્તારહિતપણુનું) જ્ઞાન, તત્ત્વમસિ વગેરે વેદાન્ત વાક્યમાંથી નીકળતા શ્રવણજ્ઞાના પારમાર્થિક એકપણુનું અપરોક્ષ જ્ઞાન દેહાદિ તાદાત્મ્ય અધ્યાસથી કરેલાં સેંકડો યુદ્ધિપૂર્વક અને પ્રમાદકૃત એવાં ઉભય પ્રકારનાં પાપોનો નાશ કરે છે, એવું કહ્યું છે. બીજાં પ્રાયશ્ચિતાદિકર્મ યુદ્ધિપૂર્વક નહિ કરેલાં એવાં પાપોનો નાશ કરનારાં છે. તાત્પર્યમાં સમજવાનું એમ છે કે, અગ્નિ જે પ્રમાણે અનેક પ્રકારનાં કાષ્ઠસંધાતને ફસત કરી દે છે, તેજ પ્રમાણે અદ્વૈત આત્મવિજ્ઞાન બીજા કશાની સહાય વગરજ બહુપ્રકારનાં પાતકોને દૂર કરી દે છે. જુઓ ગીતા ! ‘યથૈર્વાસિ સમિદ્ગોઽગ્નિઃ’

હનુમાન કહે છે કે, હે મત્સ્યેન્દ્ર ! ત્હમે તો મુખ્ય અને ગૌણ બન્ને પ્રકારના યોગના અનુસંધાનવડે આત્માને નિત્ય શુદ્ધ યુદ્ધ મુક્ત બ્રહ્મસ્વરૂપ જાણીને, અખિલકર્મોના બંધનમાંથી મુક્ત થએલા છો, તો પછી શુભ યા અશુભ કર્મનો લેપ ત્હમને શી રીતે થઈ શકવાનો હતો ? માટે સદેહરહિત થઇને, મ્હાર વચન માન્ય કરજો. શુકાચાર્યે શત્રુના પુત્રને પણ ત્હેની ભક્તિ જોઇને સંજીવિની વિદ્યા આપીને સંતુષ્ટ કર્યો હતો, તેમજ રામચંદ્રે પણ શત્રુના બાઈ વિભીષણને ત્હેની ભક્તિ જોઇને લંકાનું રાજ્ય અને ચિરંજીવપણું પ્રાપ્ત કરાવ્યું હતું, એ શું ત્હમારા જાણ્યામાં નથી ? તો પછી રામચંદ્રના વચનનુરૂપ અનાદિ સૃષ્ટિપરંપરાની રહા મુજબ ચાલવામાં અને મ્હારા વચનને સ્વીકારમાં ત્હમને શી મુશ્કેલી અગર પ્રત્યવાય જણાય છે ? કેમકે, ત્હમે અને હું તો એકરૂપ છીએ. આવું સાંભળીને મત્સ્યેન્દ્રે વિચાર કર્યો કે, સામાન્ય લોકોની માફક કામ મ્હને પીડા કરવામાં થોડોજ સમર્થ થવાનો હતો ? સાક્ષાત્ બ્રહ્મરૂપ શિવના અવતાર હનુમાનજ કહે છે, હો ત્હમના વચનનો સ્વીકાર કરીને, ત્હમને સંતુષ્ટ કરવા જોઈએ.

અનાદિકાલથી આ પ્રકારની પ્રથા જે ચાલતી આવેલી છે, તો તેનો ભંગ કરવાનું મહાર્ શું સામર્થ્ય ? પછી, હૈમણે હનુમાનને કહી દીધું કે, 'ત્હમારા કલા મુજબ થોડાક દિવસ પછી હું ત્રિપારાજમાં ગમન કરીશ,' અને લાંથી તીર્થાદિને વિષે ચાલ્યા ગયા, તથા હનુમાન પણ અદૃશ્ય થઇ ગયા.

આ પ્રમાણે માર્તીની સાથે મિત્રતા કરીને, હિંગલાજ દેવીના દર્શનને માટે મત્સ્યેન્દ્રનાથ ગયા, તો તે દેવીના દરવાજા પર અષ્ટ ભૈરવ ઉભા થઇ રહ્યા હતા, હૈમણે આ મત્સ્યેન્દ્રને ઓળખી કાઢ્યા, અને હૈમના સાગરી મંત્રનું પરાક્રમ જોવાની હૈમને ઇચ્છા થઈ. પછી, હૈમણે સન્યાસીનાં રૂપ લીધાં અને દ્વાર ઉપર ઉભા રહીને, મત્સ્યેન્દ્ર જ્યારે અંદર જવા લાગ્યા, ત્યારે હૈમે કોણુ છો ? ક્યાં જાઓ છો ? એમ હૈમને પૂછ્યું. મત્સ્યેન્દ્રે પોતાનું નામ તથા દેવીના દર્શનનો હેતુ તેઓને કહીને, 'હૈમે પણ બધા દર્શનને માટે જવા ઇચ્છો છો કેમ ?' એ પ્રમાણે તેઓને પ્રશ્ન કર્યો. તેઓએ કહ્યું, હમે અંહીઆના દ્વારપાળ છીએ. આ ઠેકાણે જે કોઈ આવે છે, હેનાં પાપપુણ્યનો ખુલાસો સાંભળીને પછી હેને અંદર જવા દઇએ છીએ, માટે તું ત્હારાં પાપપુણ્યનો હમારી આગળ ખુલાસો કરી દે. જે કોઈ પોતાનાં પાપકર્મ છુપાવી રાખે છે, અને આગળ જાય છે, તો દરવાજાની બારીમાં અટકી પડે છે અને પછી હમે હેને શિક્ષા કરીને અંહીથી કાઢી મૂકીએ છીએ.

આ પ્રકારનું તેઓનું ભાષણ સાંભળીને મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું કે, હું કાંઈ પાપપુણ્ય જાણુતો નથી. હમારાં સધળાં કર્મ ઇશ્વરની પ્રીતિને અર્થેજ થાય છે. તે ભૈરવરૂપ સન્યાસીઓએ કહ્યું કે, જુદું બોલશો, તો હમે ત્હમને શિક્ષા કરીશું, અને સાચે સાચું કહી દેશો, તો અમિકા દેવી દર્શન દેશે. મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું કે, હમારો અવતાર શિક્ષા આપવાને માટે થયો છે, એમ હોવા છતાં કોની તાકદ છે કે હમને શિક્ષા કરે ? હમારી આગળ કોઈનું કાંઈ ચાલવાનું નથી, આટલું સાંભળીને, ભૈરવોએ

કોધથી હેમની સાથે લઢવાને શસ્ત્ર વગેરે લીધાં, અને કહેવા લાગ્યા કે, દેખાડો હમારો પ્રતાપ ! ત્યારે મત્સ્યેન્દ્રે વિભૂતિ મંત્રીને સકલ દેવતાઓની પ્રાર્થના વાસ્તે દશે દિશામાં ફેંકી, અને વજ્રપંજર મંત્ર બણીને વિભૂતિ પોતાના શરીરે લગાડીને તેને વજ્રના જેવું કઠુણ બનાવી દીધું. તેનાથી ભૈરવોએ છોડેલાં શસ્ત્ર અસ્ત્ર હાથીના ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિનાં જેવાં હેમને નીવડ્યાં. વાસવિશક્તિથી, મત્સ્યેન્દ્ર તે યુદ્ધમાં ભૈરવોને નિશ્ચેષ્ટ કર્યા ત્યારે હેમના અવાજથી ચક્રિત થઇને અંબિકાએ પોતાની દાસીઓ જે ચામુંડા, શંખિની, ડંખિની, યોગિની વગેરે હતી, હેમને શોધ કરવા સારૂ મોકલી આપી.

તેઓએ એ અનર્થ જોઇને, પોતાની બીજી સખીઓને બોલાવીને, મત્સ્યેન્દ્રપર શસ્ત્રાદિનો મારો શરૂ કરી દીધો; ત્યારે મત્સ્યેન્દ્રે પણ હેમનાપર મોહિની અસ્ત્ર છોડીને, તેઓને મોહિત કરી દીધી, અને તેઓ બ્યારે હસવા, ગાવા તથા તાલ વગાડવા લાગી, ત્યારે વિદ્યા ગૌરવ અસ્ત્રના બલથી તેઓનાં વસ્ત્રને આકાશમાં ઉડાવી દીધા, તથા માયાસ્ત્રથી હેમની આગળ અનેક પુરૂષ નિર્માણ કરી દીધા. હેમને જોઇ, શુદ્ધિમાં આવતાં લગ્નની મારી તે સવળી નારી ગઈ, અને તેઓએ અંબિકાને કહ્યું કે, કોઇ જોગી આવ્યો છે, પરંતુ હમને તો પ્રલયરૂદ્રકાલતુલ્ય ભાસે છે. તહેણે હમારી તથા ભૈરવોની દુર્દશા કરી દીધી. એના પરાક્રમથી હમારું શરીર કંપે છે. એથી આ સ્થાનને છોડી, બીજે કશે જઈને નિવાસ કરવો, એવું હમને લાગે છે.

દાસીઓને મુખે અંબિકાએ લકીકત બાણી, અને હેમને આશ્ચર્ય લાગ્યું. અંતર દૃષ્ટિથી જોતાં હેમના સમજવામાં આવ્યું કે, કવિ નારાયણનો અવતાર મત્સ્યેન્દ્રનાથ આવ્યા છે. પછી, હેમણે પોતાની પરિચારિકાઓને વસ્ત્ર આપ્યાં, અને તેઓને સાથે લઇને, બ્યાં આગળ મત્સ્યેન્દ્રનાથ હતા, ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. હેમને જોઇને મત્સ્યેન્દ્રે સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીધા, અને હાથ જોડીને પ્રાર્થના પણ કરીધી, ત્યારે દેવીએ

ત્હેમને ઉઠાડીને પોતાના અંકપર બેસાડ્યા, અને ત્હેમના પરાક્રમની તારીફ કરીને, ધન્યવાદ પણ આપ્યો. આદ પેલા ભૈરવોને સાવધ કરવાનું કહ્યું, એટલે માતાની ઇચ્છાનુસાર મત્સ્યેન્દ્રે તેઓને સાવધ કર્યા. તેઓએ મત્સ્યેન્દ્રને માતાના અંકપર બાળકની માફક બેઠેલા જોયા, ત્યારે ત્હેમણે એની સ્તુતિ કરી, અને ‘આ મત્સ્યેન્દ્રને નાગ અશ્વત્થની નીચે સકલ દૈવોની પ્રસન્નતા થઇ છે’ એ વ્રતનું દેવીને કથન કર્યું. પછી દેવીએ ત્હેમને કહ્યું કે, ત્હમારા પરાક્રમની લીલા કાંઈક મ્હને પણ બતાવો. મત્સ્યેન્દ્રે ઠીક એમ કહીને નાના પ્રકારનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર છોડીને તથા આકર્ષિત કરીને બતાવ્યાં અને ત્હેમને સંતુષ્ટ કર્યાં. તે સ્થાન પર મત્સ્યેન્દ્ર ત્રણ દિવસ સુધી રહ્યા હતા. જ્યારે જવાને નીકળ્યા, ત્યારે દેવીએ પણ ત્હેમને સ્પર્શાસ્ત્ર અને બિત્તાસ્ત્ર પ્રસાદ તરીકે આપ્યાં. તે લઇને, દેવીને સાષ્ટાંગ નમન કરીને મત્સ્યેન્દ્ર આગળ ચાલતા થયા.

માર્ગમાં જતાં જતાં દ્વાદશમંદાર નામના વનમાં, એક મંદિરમાં જ્યારે રાત્રે સૂઈ રહ્યા હતા, ત્યારે મધરાતે અનેક ભૂતગણને વૈતાલના દર્શનને માટે હાથમાં દીવી લઇને નીકળેલા ત્હેમણે દીડા. તે સર્વને વળીમૂત રાખવા સાર, મત્સ્યેન્દ્રે સ્પર્શાસ્ત્રવડે તે સઘળા ભૂતોને પહાડ જેમ બીજકુલ હાલી કે ચાલી શકે નથી, તેમ જમીનની સાથે ચોંટાડી દીધા. આશુનરફ વૈતાલે પોતાના ગણોને કહ્યું કે, આજે ભૂતગણ સઘળા આવ્યા નથી, તેનું શું કારણ છે ? તે જોઈ આવો. તેઓ આવીને પેલા ભૂતોની અવસ્થા જોઈને પૂછવા લાગ્યા કે, ભાઈ ! આ શી ત્હમારી અવસ્થા થઈ ? ભૂતોએ કહ્યું કોઈ સિંધની આ કરામત છે. હમારા પગ જમીનમાં દટાઈ ગયા સરખા થઈ ગયા છે, બીજકુલ ઉપડી શકતા નથી, એવો કોણ સિંધ છે ? ત્હેને જોવો જોઈએ, એજ હેતુથી તે બીજ ગણ શોધ કરવા લાગ્યા, ત્યારે મત્સ્યેન્દ્ર ત્હેમની નજરે પડ્યા. ત્હેમનું ઉચ્ચ સ્વરૂપ જોઈને, એજ મહાસિદ્ધ છે એવું જાણીને, ત્હેમની પાસે જઈ તેઓ સઘળા પેલા ભૂતોનો બંધનમાંથી છૂટકારો કરાવવાને માટે પ્રાર્થના

કરવા લાગ્યા. મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું, ત્હમે કેવી રીતે છુટી ગયા ? તેઓએ કહ્યું, હમે વેતાલની પાસે હતા, અને એ ભૂતોની શોધ ખાતર આવ્યા છીએ. આપ જલદી એમનો છૂટકારો કરો તો સારું. નહિ તો હમારા પ્રભુ વૈતાલનો પ્રભાવ ધણો છે, એમના હાથે નાહક આપની દુર્દશા થશે. ત્યારે તો મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું કે, વૈતાલને જઈને કહેજો કે, ત્હમારું શું પરાક્રમ છે, તે હમને બતાવો, અને ત્હમારા ગણોનો છૂટકારો કરી દ્યો.

તે ભૂતગણોએ વૈતાલને સમાચાર કહ્યા, ત્યારે તે પણ ઘણો ક્રોધા-યમાન થઈને, અનેક ગણોની સાથે ત્યાં આવ્યો અને ભયંકર ભૂતચેષ્ટા શરૂ કરી. ત્હને જોઈ, મત્સ્યેન્દ્રનાથે વજ્રાસ્ત્રમંત્રનો જપ કરીને, વિભૂતિ મંત્રિત કરી, અને પોતાની ચારે તરફ રેષા કાઢી તથા વજ્રશક્તિ માથે ધારણ કરી; તેને લીધે એમની પાસે આવવાનું ત્હમનામાં સામર્થ્ય રહ્યું નહિ. દૂર રહ્યા રહ્યાજ મત્સ્યેન્દ્રનાપર અનેક પ્રયોગો કરીયા, પરંતુ ત્હમનો પ્રભાવ ત્હમનાપર કાંઈ પણ ચાલ્યો નહિ. બાદ મત્સ્યેન્દ્રે તે સધળા ભૂતગણોને સ્પર્શસ્પર્શી જમીનની સાથે કબજે કરી દીધા, ત્યારે વૈતાલ સમેત સધળાજ ત્હમને શરણે આવ્યા, અને પ્રાણ બચાવવા સારૂ પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. એટલુંજ શું ? પરંતુ તેઓએ કહ્યું કે, ત્હમે જે આજ્ઞા કરશો તે હમે માનીશું એમાં કદી અંતર થશે નહિ. હમારું સ્મરણ કરતાંવારને હમે ત્હમારી પાસે હાજર થઈશું. તે સાંભળીને મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું કે, સામરી વિદ્યાપર મ્હું કવિત્વ કર્યું છે, માટે તે મંત્ર મુજબ કાર્યની સિદ્ધિ થાય તેટલા ખાતર, ત્હમારે મંત્રનો જપ કરનારાને સહાય કરવી જોઈએ. વૈતાલાદિ ભૂતગણોએ વાત કબૂલ કરી, ત્યારે તે મંત્રની સિદ્ધિને માટે ત્હમનું ભક્ત્ય ત્હમને કહીને, મંત્રની સિદ્ધિ અહણુ સમયમાં થાય, એ પ્રમાણે નિશ્ચિત કરી દેવામાં આવ્યું. બાદ મત્સ્યેન્દ્રે તે સર્વનો છૂટકારો કરી દીધો, અને તેઓ પણ ત્હમની સ્તુતિ તથા જયજયકાર કરતા ત્યાંથી જતા રહ્યા.

વૈતાલાદિ ભૂતગણોને પ્રસન્ન કરીને, મત્સ્યેન્દ્રનાથ ઠાંકણ પ્રાન્તમાં

આવ્યા, અને ત્યાં કુશળ ગામની પાસે મહાકાલિકાદેવીનાં દર્શનને માટે ગયા. શંકરના હાથમાં કાલિકાઅસ્ત્રની સ્થાપના ત્યાં કરવામાં આવી હતી, તેથી કાલિકાદેવી એવુંજ લેખનું નામ પડ્યું હતું. ત્યાં મત્સ્યેન્દ્રે જઇને પ્રાર્થના કીધી કે, હે કાલિકા ! મહેં મંત્રકાવ્ય કર્યું છે, તેને તું સહાય થઇને વરદાન આપ, અને મહારા હાથમાં વાસ કર. આવું બાષણ સાંભળીને, લેખણે કોપથી બાષણ કર્યું કે, હું શંકરના હાથમાં નિવાસ કરનાર શસ્ત્ર તારા હાથમાં કેવી રીતે આવીને રહું ? તું અહીંથી ચાલ્યો જા. મહેને નાહક સતાવશે, તેા પ્રાણ ખોઈ ખેસશે. પછી મત્સ્યેન્દ્રને સંતાપ થયો, અને લેખણે કહ્યું કે મહારં સાર્થ્ય જ્ઞે ! મહેને નાનો અને મનુષ્ય જાણીને, તું આ પ્રમાણે કહે છે, પરંતુ વામને જેવી બલિ-રાગની સ્થિતિ કીધી હતી, તેવીજ તારી થશે. ત્યારબાદ કાલિકાનેા અને મત્સ્યેન્દ્રનેા યુદ્ધપ્રસંગ ચાલ્યો, અને તેમાં મત્સ્યેન્દ્રે કાલિકાને જજાર કીધી, અને વાતાકર્ષક પ્રયોગથી લેખેા શ્વાસોચ્છવાસ બંધ કરી દીધો; ત્યારે લેખણે શંકરની પ્રાર્થના કીધી, અને તેઓ પણ પ્રગટ થયા. મત્સ્યેન્દ્રે લેખને નમસ્કાર કર્યા, અને પોતાનેા હેતુ સમજાવ્યો. બાદ શંકરજીએ મત્સ્યેન્દ્રને કહ્યું કે, તમારા અસ્ત્રને પહેલાં ખેંચી લે, અને કાલિકાને સાવધ કરો. મત્સ્યેન્દ્રે પોતે કરેલા પ્રયોગને સમેટી લીધો, ત્યારે દેવીએ સાવધ થઇ, શંકરને નમસ્કાર કર્યા. પછી શંકરે તે કાલિકાશક્તિને કહ્યું કે, મહારા હાથમાં જે પ્રમાણે તું રહેતી હતી, તેજ પ્રમાણે આ મત્સ્યેન્દ્રના હાથમાં રહીને, એમને સહાય કરજે. લેખણે એમનું વચન માન્ય કીધું, અને મત્સ્યેન્દ્રને આલિંગન દઇને કહ્યું કે, હું તમને સર્વ પ્રકારે સહાય કરીશ. બાદ, શંકર અતઃચીન થઈ ગયા અને મત્સ્યેન્દ્રનાથ ત્યાંથી આગળ હરેશ્વરસ્થાનમાં ચાલ્યા ગયા.

ત્યાં ગદાતીર્થમાં સ્નાન કીધું, ત્યારે વીરભદ્રની મુલાકાત થઈ, અને લેખણે મત્સ્યેન્દ્રને પાખંડી સમજીને, લેખની નિન્દા કીધી, ત્યારે બન્નેનું યુદ્ધ થયું. બન્ને જણ શસ્ત્રાસ્ત્રમાં બંણા કુશળ હતા, તેથી

એમની લલાછથી લોકોને ઉપદ્રવ થશે, એવું જાણીને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ તથા ઇન્દ્રાદિ દેવ ત્યાં પ્રગટ થયા અને ત્હેમનું સમાધાન કરીને સંપત્તિ બનાવી દીધું. ત્યારે મત્સ્યેન્દ્રે વીરભદ્રને પોતાની સાથરીવિધાને સહાય કરવાનું કહ્યું, અને તે ત્હેમણે કમૂત્ર કીધું. ત્યાં મત્સ્યેન્દ્રને વિષ્ણુ પાસેથી ચક્ર, શંકર પાસેથી ત્રિશૂલ, બ્રહ્મદેવ પાસેથી શાપાદપીચ્છ (વાણીમાંથી જે અક્ષર નીકળે તે સત્ય થાય એવા પ્રકારનું) મળ્યું. ઇન્દ્ર પાસેથી વજ્રસ્ત્ર સંપૂર્ણ મળી ગયું. કુબેરે સિદ્ધિમંત્ર, વરુણે જલનોમંત્ર, અગ્નિએ અગ્નિમંત્ર વગેરે ત્હેમને અક્ષિપ્ત કર્યાં. વિમાનમાં બેસીને, દેવો બ્યારે નીકળ્યા, ત્યારે ત્હેમણે મણિકર્ણિકા (સ્વર્ગગા)ના સ્નાનની ઇચ્છા બતાવી, અને વિષ્ણુ ત્હેમને વિમાનમાં બેસાડીને વૈકુંઠમાં લઈ આવ્યા. ત્યાં કેટલોક સમય રહ્યા બાદ, કૈલાસની ઉપર શંકરની પાસે, તથા અમરાવતીમાં પણ રહ્યા હતા. ત્યારબાદ, ત્હેમને વિમાનમાં બેસાડીને, દેવતાઓએ પૃથ્વીપર લાવીને છોડી દીધા.

ફરતાં ફરતાં મત્સ્યેન્દ્રનાથ કૈકટદેશમાં વજ્રદેવીની પાસે આવી પહોંચ્યા, તો ત્યાં ત્રણસો સાઠ ઉતા પાણીના કુંડ ત્હેમની નજરે પડ્યા. તે યત્રમાં ન્હાઈને, દેવીના મંદિરમાં જઈને પુનરીઓને તે કુંડોની હકીકત પૂછી ત્યારે તે પુનરીઓએ કહ્યું કે, અહીંયાં પહેલાં વશિષ્ઠજીએ યજ્ઞ કીધો હતો, તેમાં દેવો સધળાજ આવ્યા હતા, ત્હેમના સ્નાનને માટે આ કુંડો નિર્માણ કરવામાં આવ્યા હતા. દેવોનો નિવાસ અહીંયાં બાર દિવસ થયો હતો, અને ત્હેમનાજ નામથી એ કુંડ પ્રસિદ્ધ છે. પછી મત્સ્યેન્દ્રના મનમાં એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે, આપણે પણ આપણા નામનો એક કુંડ નિર્માણ કરવો; અને તેથી ત્હેમણે ત્રિશૂલથી કુંડ ખોદીને, વરુણમંત્રવડે પાતાલગંગાનું પાણી લાવીને તેને અગ્નિમંત્રવડે ગરમ કરી દીધું. ત્યાં ન્હાઈને, મત્સ્યેન્દ્રે તેજ જળ વજ્રદેવીને ચઢાવ્યું, ત્યારે તે પ્રસન્ન થઈ, અને ત્હેણે એક માસ સુધી એમને રાખી લીધા. મત્સ્યેન્દ્રે વજ્રદેવી એવું ત્હેમણે નામ પડવાનું શું કારણ છે ! એવું ત્હેને પૂછ્યું, ત્યારે ત્હેણે

કહ્યું કે, વશિષ્ઠના યજ્ઞમાં ઇન્દ્ર આવ્યા હતા, પરંતુ ત્હેમને ઋષિઓએ માન આપ્યું નહિ, તેથી ત્હેમણે તેઓના ઉપર પોતાનું વજ્ર છોડ્યું. એવું જોઇને, શ્રીરામચંદ્રે શક્તિમંત્રવડે દર્ભમંત્રિત કરીને, તે દર્ભને પેલા વજ્રપર છોડી દીધો. સારે હું પ્રગટ થઇને, તે વજ્રને ગળી ગઈ. બાદ ઇન્દ્રે રામની પ્રાર્થના કીધી, સારે ત્હેમને ફરી પાછું પોતાનું વજ્ર મળી ગયું. તે વખતથી દેવઋષિ વગેરે મ્હને વળ્લુદેવી કહેવા લાગ્યા. એક માસ વીસાબાદ, દેવીની આજ્ઞા લાઇને, મત્સ્યેન્દ્ર આગળ જવાને નીકળ્યા.

પછી દ્વારકામાં આવીને ગોમતીમાં સ્નાન કીધું, અને શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન તથા સ્તવન કરીને ત્યાંથી સરયૂ નદીને કીનારે શ્રીરામચંદ્રના દર્શનને સાર અધ્યાધ્યાનગરીમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં મત્સ્યેન્દ્રની પહેલાં ત્યાંનો પાશુપત રાજા પરિવાર સહિત દર્શનને માટે આવ્યો હતો, તેથી બીડ ઘણી થઇ હતી, તે છતાં તેમાંથી મત્સ્યેન્દ્ર સૌથી આગળ દરવાજા સુધી આવી પહોંચ્યા. ત્યાં દ્વારપાળોએ ત્હેમને અટકાવ કર્યો, અને અપશબ્દ બોલીને પાછળ હટાવી દીધા કે જ્યાં જાય છે ? રાજા દર્શન પૂર્ણ કરે છે તેની ત્હને ખબર નથી ? ચાલ્યો જ અંદીથી. દ્વારપાળપણું પૂર્વ જન્મના પાપોનો એક સામટો સંગ્રહ થયાં વગર પ્રાપ્ત થતું નથી. શ્વાન યોનિ ક્યાં પુણ્યથી મળે છે ? તેજ પ્રમાણે, ‘ધર્મ, દેવ અને બ્રહ્મણુ વગેરેના અપમાનનો હેતુ અને પોતે ડૂબી, યજ્ઞમાનને પણ ‘ડૂબાડનારી’ દ્વારપાલના પુણ્ય સંચયથી પ્રાપ્ત થતી નથી. રાજાના દ્વારપાળ જ્યારે કૂતરાની પેઠે મત્સ્યેન્દ્રના શરીર ઉપર તૂટી પડ્યા, સારે ત્હેમણે વિચાર કર્યો કે, એકલા રાજાને દંડ કરીશું, તો આ બધાને ક્યાં બરોબર થશે; સોયની પાછળ તાકો આવે છેજ.

સારપછી, મત્સ્યેન્દ્રે સ્પર્શસ્ત્રથી વિભૂતિ મંત્રીને રાજા ઉપર છોડી દીધી, સારે રાજા જે અંદર શ્રીરામને સાષ્ટાંગ દંડવત્ કરી રહ્યો હતો, તે ઉડી શક્યો નહિ. ત્હેનું શરીર જમીનની સાથે ચોંટી જવાથી,

ખીલકુલ હાલી ચાલી શક્યું નહિ. ત્યારે રાજા ધણો દુઃખી થઈને, પોતાના માણેસોને, પોતાનો છુટકારો કરવાનું કહેવા લાગ્યો, પરંતુ કોઈ તહેને જમીન પરથી ઉઠાવી શક્યું નહિ. મંત્રી વગેરે પાસે હતા, તહેમણે વિચાર કર્યો કે, એકાએક આવો ચમત્કાર થયો. માટે એ ઇશ્વરની કૃતિ હોવી જોઈએ, અથવા કોઈ સિંધ મહાત્માની ચમત્કૃતિ હશે. શોધ કરવા લાગ્યા, ત્યારે કોઈ જોગીનું અપમાન કરીને તહેને મંદિરમાં નહિ આવવા દીધાના વૃત્તાન્તની ખબર પડી. પરમાત્માથી પોતાના ભક્તનો છળ સહન થતો નથી એ પ્રમાણે મંત્રીએ વિચાર કરીને, મત્સ્યેન્દ્રની તપાસ કીધી, અને તહેમની પાસે જઈને સાષ્ટાંગ નમન તથા પ્રાર્થના કરીને રાજાપર કૃપા કરવાનું કહ્યું. મત્સ્યેન્દ્રે ઝટ વિભક્તાસ્ત્રમંત્રથી વિભૂતી મંત્રિત કરીને રાજાની ઉપર ફેંકી દીધી, એટલે રાજા સત્વર ઉભો થઈ ગયો. બાદ રાજાએ મંત્રીને પૂછ્યું કે મહારી આવી સ્થિતિ શા કારણથી થઈ હતી ? ત્યારે મંત્રીએ કહ્યું કે, દારપાળ સિપાઈઓએ કોઈ જોગીનું અપમાન કરવાથી, તહેણે આવો ચમત્કાર કર્યો હતો.

બાદ, રાજા જ્યાં મત્સ્યેન્દ્રનાથ હતા, ત્યાં આવ્યો, અને નમસ્કાર કરીને નામગામ પૂછવા લાગ્યો અને પોતાનાપર કૃપા કરવા સાથે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. મત્સ્યેન્દ્રે પોતાનું વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યું, ત્યારે રાજા તહેમને રાજમંદિરમાં લઈ ગયો, અને તહેમની પૂજા વગેરે કરીને તહેમને પ્રસન્ન કરી લીધા. પછી મત્સ્યેન્દ્રે રાજાને પૂછ્યું કે, ત્હમારી શી ઇચ્છા છે ? રાજાએ કહ્યું આપનું સામર્થ્ય અગાધ છે, તેથી શ્રીરામચંદ્રના મહને પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવો. ત્યારબાદ મત્સ્યેન્દ્રે તે રાજાને શ્રીરામચંદ્રનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરાવી દીધાં.

આ પ્રમાણે ઘણાં લાંબા વખત સુધી આખી પૃથ્વી ઉપર ફરીને, અનેક તીર્થક્ષેત્ર વગેરેને વિષે તહેમણે સંચાર કીધો તથા ઘણાં ભોકો ઉપર અનુગ્રહ પણ કીધો. વિશ્વામિત્રની પેઠે કહીણ તપશ્ચર્યા કરીને, એમણે સંધળા

દેવતાઓને પોતાને વશ કરી લીધા હતા, અને તેઓની પાસેથી નાનાં પ્રકારનાં વરદાન પણ સંપાદન કર્યાં હતાં. સામરીવિદ્યા ઉપર અનેક પ્રકારના મંત્રનું કવિત્વ કરીને, તેનાથી નાના પ્રકારની કાર્યસિદ્ધિ કરી લેવાનું સાધન નિર્માણ કરી રાખ્યું હતું. એ સામરીવિદ્યાના અમત્કાર સો વર્ષ પહેલાં ધણા જોવામાં આવતા હતા; હાલ પણ કવચિન્ જોવામાં આવે છે ખરા. વિશેષે કરીને એ મંત્રોના નિયમ પળાવવા બહુ કઠીણ હોવાથી, હાલ જો કે કોઈની પાસેથી મંત્ર મળે છે, તો પણ તેમનાથી કાર્ય ખરાખર સિદ્ધ થતું નથી. જે ગુરૂને મંત્રની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તેના મુખદ્વારજ જો વિધિપૂર્વક શિષ્યને મંત્રનો લાભ થાય, અને તે એ મંત્રના નિયમને જાળવી શકે, તોજ તેની સિદ્ધિમાં સંશયને અવકાશ રહે નહિ. અસ્તુ ।

इति श्रीमत्परमहंस परिव्राज काचार्य सहजानंदसरस्वती शिष्य
श्री दत्तात्रेय विरचिते नवनाथचरित्रे द्वितीयभागे
मत्स्येन्द्रोत्पत्तितीर्थाटनदेवतवरदानादिवर्णनं नाम

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ श्रीगुरुदत्तात्रेयार्पणमस्तु ॥

॥ इति शिवम् ॥

॥ દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ॥

લોકોત્તરાનુકંપી^૧ મનપાર્થ^૨ વિમૂર્તિર^૩ ચિત^૪ ગોરક્ષઃ^૫ ।

મત્સ્યેન્દ્રો^૬ ન વિરક્તઃ^૭ કં^૮કં કુરુતે સ્વકાક્ષપાતેન^૯ ॥સુ. શ્લો.॥

જેમનામાં અતિશય કૃષ્ણા હતી, તથા જેમણે અમોઘ ભસ્મથી ગોરક્ષને નિર્માણ કર્યો હતો, એવા મત્સ્યેન્દ્ર, પોતાના નેત્રકટાક્ષથી કોને કોને વિરક્ત કરતા નથી ? અર્થાત્ જેટલા જેટલા તહેમના સમાગમમાં આવ્યા, તે સર્વને તહેમણે વિરક્ત બનાવી દીધા. (આ શ્લોકમાં શ્લેષપદો છે, તેમના ખીજ અર્થ અને પદચ્છેદ નીચે દર્શાવ્યા છે તે જોઈ લેવા). દૃષ્ટાન્તમાં સમજવાનું એવું છે કે મત્સ્યેન્દ્ર યાને મત્સ્યદેશનો રાજા વિરાટ, તે પણ લોક (પ્રજા) તથા પોતાના ઉત્તર પુત્રપર અત્યંત કૃપા કરતો હતો. તથા પાર્થરૂપ સંપત્તિએ એની ગાયોની રક્ષા કાઢી હતી. અને એણે પોતાના હાથના અક્ષ (પાસા)થી કંક બટણને વિશેષ રક્તયુક્ત કર્યો હતા. એનું વૃતાન્ત એવું છે કે:—

અજ્ઞાતવાસમાં પાંડવો વિરાટ રાજાને ઘેર રહ્યા હતા, સારે તેઓની શોધ કરવાને ખાતર કૌરવોએ ત્યાંની ગાયોનું હરણ કર્યું હતું. સદૃથી પહેલાં, ઈક્ષિણુદિશાની ગાયોને સુશર્મા નામનો સંશયક હરી ગયો, તે વખતે રાજા વિરાટ ધર્મ ભીમ, નકુલ, સહદેવની સાથે (જેઓ કંકબટ,

૧. લોકોત્તર-અનુકંપી (પણે) લોક-ઉત્તર-અનુકંપી.

૨. અન્ન-અપાર્થ, અમોઘ તથા પાર્થયુક્ત. ૩. ભસ્મ, (ખીજ અર્થમાં) સંપત્તિ. ૪. ગોરક્ષનાથ (ખીજ અર્થમાં) ગાયના છાણાતી રાખ. ૫. મત્સ્યેન્દ્ર (ખીજ અર્થ) વિરાટ રાજા. ૬. વિરાગી, (ખીજ અર્થમાં) વિશેષ રક્ત-યુક્ત. ૭. મત્સ્યેન્દ્રના અર્થમાં આ પદ છુટા છુટા, પરંતુ વિરાટના અર્થમાં 'કંક' એકપદ સમજવું, અર્થાત્ કંકરૂપ ધર્મરાજાને. ૮. સ્વ-કાક્ષ: (પક્ષે) સ્વકા: અક્ષ: (વિશેષ અર્થ ઉપર લખેલો છે.)

બદ્ધવ, અશ્વપાળ અને તંત્રિપાલ નામ ધારણ કરીને અને વેશ બદલીને રજા હતા, ત્હેમને લઇને) યુદ્ધ કરવાને માટે ગયો. ત્યારબાદ કૌરવાદિક ઉત્તર દિશામાં આવીને, ગોવાળીઆઓને મારી ફૂટીને સઘળીજ ગાયોને લઈ ગયા. તે વખતે નગરમાં તેઓની સાથે લઢવાને કોઈ ધનુર્ધારી યા સૈનિક ન હતો, તેથી રાજાનો પુત્ર ઉત્તર બૃહન્નટ નામના સારથી (જે અર્જુન હતો તે) નેજ લઇને યુદ્ધ કરવા ગયો; પરંતુ કૌરવોની સેનાને જોઇને તે ભયભીન થઈ ગયો. તે વખતે અર્જુનને તેને ધીરજ આપી, અને પોતાનો નરવેષ છોડીને પૂર્વરૂપ પ્રગટ કર્યું, તથા કૌરવોની સાથે લડીને તેઓનો પરાજય કર્યો, અને સઘળીજ ગાયોને પાછી લઈ આણ્યો. નગરમાં આવતી વખતે પહેલાંની માફક બૃહન્નટ વેષમાં તે સારથી થઇને ખેડો, અને ઉત્તર રથી (રથમાં ખેસનારો) થયો.

એ બંને જણાતા આવનાં પહેલાં આણી તરફ સર્વની સાથે નગરમાં આવીને શોધ કરતાં, વિરાટ રાજાને પોતાનો પુત્ર લઢવાને સાફ ગયો છે, એવી ખબર મળી. એટલામાં દૂતોની મારફત ખબર પડી ગઈ કે રાજકુમાર ઉત્તર કૌરવોને પરાજય પમાડીને, ગાયોને છોડવી લઇને આવે છે, ત્યારે તો ત્હેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. કેમકે, ભીષ્મ દોણ કૃપ દ્રૌણી વગેરેને જીતીને મ્હારો પુત્ર વિજયી થયો, તો મ્હારા સમાન ધન્ય બીજે કોણ છે ? આવા સમાચાર મળતાંવારને રાજાએ પુત્રને નગરીમાંથી બારે ઠાકમાંથી લાવવાને માટે મંત્રીને કહ્યું, અને નગરીને શયુગારવામાં પણ આવી તથા કંકમદ્વની સાથે પોતે આનંદભરેલા જીભવા ખેડો. રમનાં રમનાં કંકમદ્વની આગળ પોતાના પુત્રના પરાક્રમનું વર્ણન કરવા માંડ્યું કે, જુઓ ! કંકમદ્વ ! મ્હારો પુત્ર નાનો, પણ એણે એકલાએ કૌરવોનો પરાજય કરી નાંખ્યો. કંકને તો સત્ય હકીકતની ખબર હતીજ કે બૃહન્નટ (અર્જુન) સાથે ગયો છે, તેનોજ આ પ્રભાવ છે. પત્રી કંકમદ્વએ કહ્યું કે, રાજા ! ભીષ્મ દોણાદિકોને જીતવાનું ઈન્દ્રાદિ દેવોનું પણ સામર્થ્ય નથી, તો ત્હમ્હારા પુત્રની તે શી વાત કરવી ?

એ બધું કામ બૃહન્નટ સારથીનું છે. જ્યાં જ્યાં તે જાય છે, ત્યાં તહેને યશઃ મળે છે. આંડવવનનું અગ્નિ ભક્ષય કરી રહ્યો હતો, તે સમયે પણ એ અર્જુનની સાથે હતો, તો તે વખતે પણ એને એવાજ યશની પ્રાપ્તિ થઈ હતી, અને દેવોનો પરાભવ થયો હતો.

આટલું સાંભળીને વિરાટને કોપ ચઢ્યો, અને તહેયે કહ્યું કે કંક-ભટ્ટજી ! ત્હમને શું બોલ્યું અને શું નહિ તેનું જ્ઞાન નથી, સાર અસારનું જ્ઞાન નથી, તેવીજ મ્હારા પુત્ર કરતાં એ પદ બૃહન્નટની વિશેષ તારીફ કરો છો, પરંતુ એવું ના બોલ્યું જોડો. તેમ છતાં, કંકભટ્ટજીએ તહેનું વર્ણન કરવાનું છોડ્યું નહિ, તેથી રાજાએ પોતાના હાથમાં જે હાથીદાંતનો અક્ષ (પાસો) હતો, તે કંકના કપાળ ઉપર જેસથી મારતાં તેમાંથી લોહી વહેવા લાગ્યું. આ પ્રકારના વૃત્તનું કવિએ **અનપાર્યવિમૂર્તિરચિત-ગોરક્ષઃ** તથા **‘મત્સ્યેન્દ્રો ન ચિરકં કંકં કુલ્લે’** એ બન્ને પાદમાં વર્ણન કરી દીધું છે. સારાંશ, મત્સ્યેન્દ્રનાયના દર્શનથી, ઉપદેશથી અને કૃપાદષ્ટિથી સંસારને વિષે વિરક્તતા (વૈરાગ્ય) અને પરમપદમાં વિશેષ અનુરક્તતા (પ્રીતિ) ઉત્પન્ન થતી હતી, એવો ભાવ સમજ લેવો. હવે વિરક્તિ શબ્દનો મુખ્ય અર્થ જે મહાત્માઓએ કહ્યો છે, તે બનાવીશું.

ન ચિરક્ષા ધનૈસ્ત્યક્તા ન ચિરક્ષા દિગંતરાઃ ।

વિશેષરક્તાઃ સ્વરથે તે ચિરક્ષા મતા મમ ॥

અવકારમાં દ્રવ્ય વગેરેનો ત્યાગ કરનારાઓને વિરક્ત (વૈરાગ્યવાન) કહે છે; પરંતુ કેવળ આલ્મિકનાદિનો ત્યાગજ જે વિરક્તતાનું લક્ષણ હોય, તો નિર્દ્રવ્ય (ભીખારી લોકો) ક્યાં વિરક્ત હોય છે ? તેમજ દિગંતર (વચ્ચરહિત) પણ વૈરાગ્યવાન હોતા નથી. કેમકે, આજક નાણુંજ દૂર છે, પરંતુ તહેનામાં ક્યાં વૈરાગ્ય હોય છે ? એટલા માટેજ, મહાપુરુષો કહે છે કે, ભાઈ ! જે મનુષ્યો સ્વ-પદ (આત્મરૂપ)ને વિષે અસંત આસક્ત થાય છે, અથવા પોતપોતાના અધિકારને જાજે તેવી રીતે વર્ણાશ્રમ વગેરેના આચાર તથા કર્મને વિષે, ‘પોતાના સંવરણની સ્થિતિનું જ્ઞાન રાખીને’

મિથ્યાદષ્ટિ કરીને પ્રવૃત્ત થાય છે, અર્થાત્ લોકોની દષ્ટિએ આસક્ત થએલા જેવા જણાતા છતાં સ્વસ્વરૂપને વિષેજ અત્યંત આસક્ત હોય છે, તેઓજ હમારી દષ્ટિએ વિરક્ત છે. કેવળ બકારના સાગમાત્રથી હમે વૈરાગ્યવાન ગણતા નથી. એવા વિ-રક્ત પુરૂષો કેટલા જેવામાં આવ્યા છે, તથા આવે છે અને આવશે ? એને માટે દરેક મનુષ્યે પોતાના મનનેજ એકાંતમાં પૂછીને ખુલાસો કરી લેવો. મત્સ્યેન્દ્રનાથ આવીજ કોટીના વિ-રક્ત મહાત્મા હતા, અને જેમનાપર એમની કૃપા થતી ત્હેમને પોતાની પેઠે સ્વપદને વિષે વિશેષ અનુરક્ત કરી દેતા હતા. અસ્તુ !

બાર વરસ સુધી પૃથ્વીપર પર્યટણ કરીને પછી ચંદ્રગિરિ નામના ગામમાં કે જ્યાં એમણે સરસ્વતી માધને વિભૂતિ મંત્રીને આપી હતી, ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા, અને ભિક્ષા માંગવા લાગ્યા. આખરે તે સ્ત્રીના ઘર પાસે આવીને જ્યારે ‘અલખ નિરંજન’નો પોકાર કર્યો, ત્યારે સરસ્વતી માધ ભિક્ષા લઇને આવી અને તેને ઝોળીમાં નાંખી. મત્સ્યેન્દ્રે પૂછ્યું કે, માધ ! તારો છોકરો ક્યાં છે તે બતાવ. ત્હેણે કહ્યું મહારાજ ! હજી સુધી મ્હને છોકરો નથી થયો. ત્હેમણે કહ્યું, તું જુહું શા સાર બોલે છે ? મ્હેં ત્હને વિભૂતિ ખાવા આપી હતી, તે ત્હં ખાધી કે નહિ ? ખરેખર કહે. ખાધી હોય, તો પુત્ર થયા વગર રહેજ નહિ, એવો તેનો પ્રભાવ છે. સારે તો તે ગભરાઈ ગઈ, અને ત્હેતું શરીર કંપી ઉઠ્યું, અને આંખોમાંથી આંસુ પડવાં લાગ્યાં. વખતે શાપ તો નહિ દઈ દે ? એવો ત્હને ભય ઉપજ્યો, અને તેથી ત્હેણે મૌન ધારણ કર્યું. મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું, માધી ! સત્ય બોલજો. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:-

॥ દોહા ॥ સાંચ બરોબર તપ નહિ ઝુટ બરોબર પાપ ।

જાકે હૃદય સાંચ હૈ તાકે હૃદય આપ ॥

સાંચે આપ ન લાગહિ સાંચે કાલ ન ખાય ।

સાંચેકો સાંચા મિલે સાંચે માંહિ સમાય ॥

સત્ય ભાષણુ સમાન બીજું કોઇ તપ નથી, અને જુકા બરાબર પાપ નથી. જેના હૃદયમાં સત્યનો વાસ હોય છે, તેના હૃદયમાં પરમાત્મા ખુદ વિરાજે છે. સત્ય ભાષણુ બોલનારાને કોઈ આપ દે, તોપણુ તે ફળતો નથી, તથા સત્યને કાલ પણ કશું દુઃખ દઈ શકતો નથી. સત્ય ભાષીને સત્ય પરમાત્મા મળે છે અને સદ્રૂપ પરમાત્માને વિષે આખરે તેની સ્થિતિ થાય છે. માછ ! મનુષ્ય જન્મમાં પરાપકાર કરવો જોઈએ, પરંતુ તે જે ન ખતી શકે, તોપણુ અપકાર નહિ કરે, તોયે ચાલશે. ધર્મ કરવો જોઈએ, પરંતુ પોતાને હાથે ન થતો હોય તો, બીજાને તેમ કરતાં અટકાવવો નહિ. વૃક્ષ પોતાને હાથે ઉગાવી શકાય તેમના હોય, તોપણુ પોતાના હાથથી તોડવું તો નહિજ. સારાંશ, બીજું કાંઈ સત્કર્માચરણુ આપણે હાથે નહિ થવું હોય, તો એટલું તો કરવુંજ કે જુદું કદિયે નહિ બોલવું. મત્સ્યેન્દ્રનો ઉપદેશ સાંભળીને, સરસ્વતીએ વિચાર કર્યો કે, હવે જે કાંઈ થવાનું હોય તે થાય. પરંતુ સાચેસાચું કહી દેવું. પછી તેણે કહ્યું, મહારાજ ! મહારાથી મોટો અપરાધ થયો કે મહેં આપની પ્રાર્થના કીધી, તેથી આપે મહારાપર કૃપા કરીને પુત્રને સારૂ વિભૂતિ મંત્રીને આપી, પણ હું કેવી અભાગણી કે તેનાપર મહારો વિશ્વાસ મોટો નહિ તેથી મહેં મહારી આજુબાજુની સખીઓને પૂછ્યું, અને તેમણે મહારા મનમાં વધારે વહેમ ધાલી દીધો, જેથી મહેં એ વિભૂતિને ચૂલામાં ફેંકી દીધી.

સાંભળતાંવારને મત્સ્યેન્દ્રને ખેડ ઉપજ્યો, અને તેમણે તેનો ધીકાર કર્યો. માછ ! ત્યારે ખાતર મહેં આદિત્યમંત્રથી વિભૂતિ; મંત્રીને ચૂલામાં ફેંકી દીધી એ કેટલું બધું આશ્ચર્ય ? ! અભાગી રસ્તાપર ચાલે ચાલતો હોય, અને આગળ સોનાનો ઢગલો આવ્યો હોય, તોપણુ તેને ત્યાં આગળ આંધળાની માફક આંખ મીચીને ચાલવાની યુદ્ધિ થાય છે; અથવા કલ્પવૃક્ષની છાયામાં ખેસીને બીજા માંગવાની ઇચ્છા થાય છે, તેજ પ્રમાણે તેને પણ દુર્લ્લેખથી આવી યુદ્ધિ સજી, અસ્તુ ! માછ !

તે ચૂસાની રાખ તહેં જ્યાં કાઢીને ફેંકી દીધી હોય, તે સ્થાન મ્હને ખતાવે તો સાચું થાય. જે વાત બની તે તો બની. તેને માટે ત્હારાપર કોપ કરવાથી શો ફાયદો થવાનો હતો ? આટલું સાંભળીને સરસ્વતીએ કહ્યું, મહારાજ ! પાછળ વાગમાં ખુલ્લી જગ્યા છે, ત્યાં દરેજ ગોખર, રાખ, કચરો વગેરે કાઢીને ફેંકી દઇએ છીએ, તેજ જગ્યાએ ચૂસાની રાખ પણ ફેંકી દીધી હતી. એ સ્થાન જે આપને જોવું હોય, તો હું આપને ખતાવું, પણ તે વાતને બાર વરસ થયાં, તો એ સ્થાન જોવાથી હવે શો ઉપયોગ ? મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું, ભણે ! ચોવીસ વર્ષ ક્યાં ન વીતી ગયાં હોય ? હમારી વિભૂતિ નિષ્ફળ થશેજ નહિ. તેનાથી ત્યાંજ પુત્ર ઉત્પન્ન થએલો હોયો જોઇએ.

પછી બંને જણાં, ઘરની પાછળ જે ખુલ્લી જગ્યા હતી અને જ્યાં ગોખર માટી કચરો તથા રાખોડી વગેરેનો મોટો ઢગલો પડી રહ્યો હતો, ત્યાં આગળ ગયાં, અને ‘આજ રાખ ફેંકવાનું સ્થાન છે’ એમ ત્હેણે મત્સ્યેન્દ્રને કહ્યું. બાદ ત્યાં ઉભા રહીને મત્સ્યેન્દ્રનાથે ‘અક્ષયનિરંજન’ના પોકાર કરતાં જમીનમાંહેથી ‘આદેસ આદેસ’ એવો અવાજ નીકળ્યો. મત્સ્યેન્દ્રનાથે તે સાંભળીને કહ્યું, હે ‘હરિનારાયણ’ બહાર આવો. ત્હારો જન્મ આ ગોખર (છાણ) અને રાખમાં થયો છે, માટે ત્હમારું નામ ગોરક્ષ એવું મ્હેં રાખ્યું છે. ગોરક્ષે કહ્યું, મહારાજ ! ઉપર ગોખર, માટી તથા રાખોડીનો ઘણો ભાર છે, તે કાઢી નાંખો, ત્યારે બહાર આવું. પછી લોકોને ઓજાવીને ત્યાંનો ગોખર વગેરે કચરો દૂર કરી દેતાં ગોરક્ષનાથની મૂર્તિ બાલસૂર્યની માફક તેજઃપુંજ પદ્માસન ઉપર ખેડેલી જોવામાં આવી. લોકો જોઇને આશ્ચર્ય કરે છે, અને ત્હેને નમન કરે છે. મત્સ્યેન્દ્રનાથે ત્હેને ત્યાંથી કાઢ્યા ત્યારે ગોરક્ષનાથે ગુરૂને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા, અને ગુરૂએ પણ આશીર્વાદ દીધો કે, ખેટા ! ચિરંજીવ થા. આવો સુંદર પુત્ર જોઇને સરસ્વતિને તથા ત્હેના પતિને બહુ દુઃખ થયું, અને વારંવાર અપરાધની ક્ષમા માગીને, તે પુત્રને સાચે તેઓ યાચના કરવા લાગ્યા.

મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું, હમારા પ્રારબ્ધમાં નહિ હોવાથી, બ્રમવશાત્ હમે વિભ કૈંકી દીધી. હવે એ તો હમારો પુત્ર થયો છે, તેથી હમને નહિ મ શકે. પરંતુ હમને એક પુત્ર થશે, એવો હમારો આશીર્વાદ છે. (હમે ચાલ્યા જાઓ, હું આને લઇને જાઉં છું. એટલું કહીને ગોરક્ષના સાથે લઇને, મત્સ્યેન્દ્રનાથ તીર્થાદિને વિષે યાત્રા કરવાને ચાલ્યા ગયા.

રસ્તાપર થઇને જતાં જતાં ગોરક્ષે કહ્યું, મહારાજ ! આપ મ તારણ કરનારા બ્રહ્મતત્ત્વના ઉપદેશનું કથન કરો. મત્સ્યેન્દ્રે કં ગોરક્ષ ! હેં હજી સુધી ત્હારી કાંધપણુ સેવા કીધી નથી, અને પણુ ત્હારી પરીક્ષા કીધી નથી, તેથી એકદમ એ તત્ત્વનો ઉપાં નહિ કરી શકાય. જમીન જોઇનેજ ખીજ વવાય છે, નહિ તો ઉખ ખીજ પણુ જમીનના દોષથી દુષ્ટ થઇ જાય છે. ચાલતાં ચાલતાં જ્ય બપોરનો સમય થઇ ચુક્યો, ત્યારે એક ગામની પાસે બહારજ બ ગુરુશિષ્યે ઝાડની નીચે પડાવ નાંખ્યો. મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું, ગોરક્ષ ! મ બહુ લુપ્ત લાગી છે, માટે ગામમાં જઇને ભિક્ષા લાભ આવ અને મ ખવડાવ. ગુરુની આજ્ઞા થતાંજ ગોરક્ષનાથ ભિક્ષા વાસ્તે 'અલ પોકારતા ગામમાં ગયા, અને એક બ્રાહ્મણને ઘેર આવી પહોંચ્યા. તે ઘેર ત્હેના બાપનું શ્રાદ્ધ હતું અને બ્રાહ્મણમોજન થઇ ગયું હતું તેથી ઘરની બાહ્યે ગોરખનો અલખવનિ સાંભળીને એક પાત્ર બધી જાતનું અન્ન પીરસીને, ભિક્ષા તરીકે ત્હેની આગળ રજી કયું ત્યારે ગોરખનાથે તે બાહને ધન્યવાદ આપ્યો, અને ત્યાંથી જલ પોતાના ગુરુની પાસે આણ્યો આણ્યો. ત્યાં આવ્યા બાદ, ઉત્તમ અ ગુરુની આગળ ધરી દીધું, અને ખાવાને કહ્યું. મત્સ્યેન્દ્રે બધુંજ અ ખાધું, પરંતુ તેમાં ત્હેમને અડદનાં વડાં જે બનાવ્યાં હતાં, તે બધ સુંદર લાગ્યાં. બાદ ગોરખને કહ્યું કે, આજ હેં આ ભિક્ષા આણી, તે મ્હને વડાં બહુ પસંદ પડ્યાં, માટે કાલે પણુ ત્હારે બામમાં જઇ આવી ભિક્ષા લાવવી. ત્યારપછી, ગોરખે પ્રસાદ લીધો, અને બન્નેજમ્ કાતબર ત્યાંજ પડી રહ્યા.

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં ઉડીને ન્હાયા બાદ, ગુરૂની આજ્ઞાથી ગામમાં ભિક્ષાને માટે ગોરખનાથ નીકળી પડ્યા, ત્યારે લહેણે વિચાર કર્યોકે, બીજે ઘેર જવાથી આપણું કામ થશે નહિ, તેથી કાલે જે બાઈએ ભિક્ષા આપી હતી, ત્હોને ઘેરજ જવું. 'આદ તે બ્રાહ્મણને ઘેર આવીને, 'અન્નપ્પ નિરંજન' નો પોકાર કરીને કહેવાં લાગ્યા કે, કાલની માફક આજે મ્હને વડાંતી ભિક્ષા આપજો. બાઈએ કહ્યું, આજતો મ્હારા ઘરમાં વડાં નથી. કાલે ત્રાદ્ધનો દિવસ હતો, તેથી બ્રાહ્મણને માટે બનાવ્યાં હતાં, અને તું તે સમયે આવી પહોંચ્યો હતો, તેથી મ્હેં ત્હને ભિક્ષામાં આપ્યાં હતાં. આજે ત્હને ગમે તો પૈસા અગર લોટ આપું તે લઈ જા. ગોરખે કહ્યું, માઈ ! રાજ્યાદિસંપત્તિ યા ઋદ્ધિસિદ્ધિને પણ હું તુચ્છ સમજું છું, ત્યાં ત્હમારા પૈસાની શી વાત ? હું તો ફક્ત મ્હારા સદગુરૂની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા ખાતર ત્હમારી પાસે વડાં માંગુ છું, અને લીધા વગર જાઉં તો, એમના ચરણનાજ મ્હને સોગન છે. ત્યારે તો બાઈબોલી ઉડી, અરે, તુંતો મ્હને કોઈ ઢોંગી સાધુ જણાય છે. કૂતરાને એક દિવસ રોટલીનો ટુકડો નાંખ્યો કે, તે જેમ દરરોજ દરવાગાપર આવીને બેસે છે, તેજ પ્રમાણે ત્હમારા જેવા ધારી સાધુઓ એક દિવસ સારી ભિક્ષા મળીકે, દરરોજ ત્યાં આવવા લાગે છે,

ગોરખે કહ્યું, માઈ ! મ્હને કૂતરા કરતાં પણ હલકો સમજો, પરંતુ ત્હમારે લીધા વગર અને મ્હારે લીધા વગર છૂટકો નથી, એ સત્ય સમજજો. તે સાંભળીને બાઈએ કહ્યું, એવો જો તું ગુરૂભક્ત છે. અને તેને ખાતર હક લખતે બેસો છે, તો ત્હારી એક આંખ કાઢીને મ્હને આપે, તો એ વાતની સત્યતાની મ્હને ખાતરી થાય. ગોરખે કહ્યું, એમાં શું છે ? હમણાં હું ત્હમને આંખ ઉખાડીને કાઢી આપું છું. બાઈએ કહ્યું, બોલવું સહેવું છે, પણ કરવું બહુ કઠીણ છે. આપણું સાંભળીને, આંગળીથી એક આંખ ગોરખે ઉખાડી નાંખી, અને ત્હોને કહ્યું કે, આ લો, ત્હોનું આ બચકર કૃત્ય જોઈને બાઈ ગભરાઈ

ગાંધી, અને તેણે વિચાર કર્યો કે, ગામમાં અધિકારી વર્ગને આ વાતની ખબર પડશે, તો મ્હારા શા હાલ થશે. ગોરખની આંખમાંથી વહી રહેતું રૂધિર જોઈને, તે એની પાસે ગાંધી, અને પોતાના વસ્ત્રથી તેને લુંછી નાંખીને કહેવા લાગી કે, મ્હું તો સ્વાભાવિક વાત કીધી, પણ તેને સત્ય નિશ્ચયથી ગુરૂને ખાતર ત્હારી આંખ ઉખાડી નાંખી.

ગોરખે કહ્યું, માંધ ડરવું નહિ. મ્હને કાંઈ કોષ ચઢ્યો નથી, કે જેના જુસ્સામાં તણાઈને મ્હું આ સાહસ કર્યું એવું સમજવાનું નથી. કેવળ ગુરૂની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા ખાતર મ્હું આ નેત્ર ત્હમને કાઢી આપ્યું. જો કે ત્હમે તો મ્હને બીજાના જેવો વેપધારી જોગી સમજીને એવું વચન કહ્યું હતું, તોપણ ન કહ્યું હોત, તો મ્હારી પણ પરીક્ષા શી રીતે થઈ શકત ? માંધ ! હવે જલદી વડાં લાવો. પછી તેણે ઉત્તમ વડા તૈયાર કરીને, ધીમાં તળીને ગોરખને બિક્ષામાં આપી દીધાં અને કહ્યું કે, આ વાત તું કોઈને પણ કહેતો નહિ. ગોરખ બોલ્યો, માંધ ! કોઈ વાતનો ભય રાખશો નહિ. બાદ એક હાથવડે આંખ હાંકીને, ગોરખ પોતાના ગુરૂ મત્સ્યેન્દ્રનાથની પાસે આવ્યો અને બોલ્યો કે, મહારાજ ! આપની ઇચ્છા મુજબ મ્હું બિક્ષા આણી છે, તે આપ ખાઓ. મત્સ્યેન્દ્રે ગોરખને હાથવડે આંખ હાંકતો જોઈને પૂછ્યું કે, કેમરે ! ત્હારી આખને શું થયું છે ? ગોરખ બોલ્યો, દુખવા આવી છે. ગુરૂએ કહ્યું, બતાવતો ખરો. જોઈ તો કુટેલી જણાઈ. ગુરૂએ કહ્યું, આવું શાથી થયું ? ત્યારે ગોરખે કહ્યું, ગુરૂ મહારાજ ? કાલે જ્યાં વડાની બિક્ષા મળી હતી, ત્યાં આજે હું ગયો અને આપને માટે વડાંની બિક્ષા ધરવાળી બાઈની પાસે માંગી, ત્યારે તેણે તો મ્હારી આંખ માંગી. આપની ઇચ્છા વડાંની હતી, તે પૂરી કરવા ખાતર તેની પાસેથી એ બિક્ષા મળવી જોઈએ, તેથી મ્હું મ્હારી આંખ ઉખાડીને તેને આપી, અને આ બિક્ષા લઈ આવ્યો છું. સાંભળતાં-વારને મત્સ્યેન્દ્રનાથ કહેવા લાગ્યા, ધન્ય છે, ધન્ય છે ત્હારી ભક્તિને.

મ્હારે ખાતર ધર્યું' અવલંબન કરીને, ત્હેં એ બાધની હચ્છા પૂણુ કરી, તો હવે મ્હારી પણ એક હચ્છા છે, તે પૂરી કર. ગોરખે કહ્યું, શું છે તે આપ કહી દો. મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું, ત્હારી બીજી આંખ મ્હને આપ.

ગુરૂના મ્હોંડાના શખ્દો સાંભળવાનીજ વાટ જોતો હતો કે શું ? જરૂર ગોરખે બીજી આંખ સુધ્ધાં ઉખાડીને ત્હેમને આપી અને કહ્યું કે આ સકલ શરીર આપનુંજ છે. તે જોનાં વારને ગુરૂ વિસ્મય પામ્યા, અને ગોરખને કહ્યું કે, ગોરખ ! ખરેખર, તું મ્હારો નિસ્સીમ ભક્ત છે. સડુથી વડાનું જે શરીર તેનાંપર પણ ત્હારી પ્રીતિ નથી, તો બીજા વિષયોપર ક્યાંથી હોષ શકે ? આદ્ય મત્સ્યેન્દ્રનાથે ગોરખની આંખપર પોતાનો કૃપાદસ્ત ફેરવ્યો, અને મંત્ર બણવા લાગતાં અધિનીકુમારના વરપ્રદાનથી ગોરખને પહેલાંના જેવી આંખો પ્રાપ્ત થઈ. આ પ્રમાણે ગોરખની સેવામાં પરીણ કરી રહ્યા આદ્ય મત્સ્યેન્દ્રનાથે ત્હેને આત્મતત્ત્વના જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો, અને ભોજન કરીને પોતાનો અવશિષ્ટ રહેલો પ્રસાદ ત્હેને આપ્યો પછી તો શું પૂછ્યું ? બહારની દૃષ્ટિ પ્રમાણે અંતરની દિવ્ય જ્ઞાનદૃષ્ટિ પણ ત્હેને પ્રાપ્ત થઈ ગઈ. સમર્થ ગુરૂનો કૃપાદસ્ત તથા આશીર્વાદ અને પ્રસાદ જેને મળે, ત્હેનાં સકલ દુઃખોનો નાશ થઈને, પરમ આનંદની ત્હેને પ્રાપ્તિ થાય, એમાં તે શી નવાઈ ? પ્રસાદ પણ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. આત્મપ્રસાદ, ધર્મપ્રસાદ, અને દેવ-ગુરૂપ્રસાદ. આનંદરૂપ આત્મા સંબંધી વિચારથી સાધકને આત્મપ્રસાદનો લાભ થાય છે. જુઓ ગીતા !

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિન્દ્રિયૈશ્ચરત્નં ।

આત્મવશ્યૈર્વિચેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥

પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે ।

પ્રસન્નચેતસો હ્યાશુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥

જેણે પોતાના મનને સેવકની માફક આત્મામાં રાખ્યું છે, અને રાગદ્વેષનું મૂળ જે હૃષ્ટ અનિષ્ટ બુદ્ધિ તેનો નિમ્મલ કરી દેવાથી સમસ્ત

ઇન્દ્રિયગણ જેનો રાગદ્વેષરહિત થયો છે, એવો પુરુષ પ્રાણી :
 'આતરજ વિષયોનું' સેવન કરે છે, તેથી હેનું અંતઃકરણ નિર્મલ
 સ્વસ્થ થઈને હેને જીવન્મુક્તિનો લાભ થાય છે, એમ જાણવું. વિ
 પ્રસન્નતા થયા બાદ, સકલ દુઃખોના હેનું જે વિશેષ તે નાશ પામે
 અને એજ કારણને લઈને અંતઃકરણ નિર્મલ થઈ જતાં, અભિજ્ઞ
 રીત કલ્પનાનો નાશ થઈ જઈને બુદ્ધિ તરતજ આત્મતત્ત્વને વિષે
 થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે આત્મપ્રસાદને માટે સમજવાનું છે. 'શ્રી
 ધર્મપ્રસાદ, તે એવો હોય છે કે, 'અભિજ્ઞ વિશ્વને ભગવદ્દેખ જાણ
 ભગવદ્બુદ્ધિથી જગત્તી સેવા કરવી,' આ પ્રમાણે ધર્મસાધનની માર્ગ
 ધર્મપ્રસાદનો લાભ મળે છે. ત્રીજો જે પૂજ્યપ્રસાદ કહે છે, તે 'દેવ
 ગુરુની સેવા પૂજામાં જે વસ્તુ અર્પણ કરવામાં આવે છે, તેને
 કરવી' એવા પ્રકારનો છે. અસ્તુ !

મત્સ્યેન્દ્રનાથને નિવેદન કરેલા અન્નનો પ્રસાદ ગોરખનાથને
 જવાથી તથા હેમની પાસેથી તત્ત્વનો ઉપદેશ પ્રાપ્ત થવાથી,
 ક્લિય ચક્ષુની પ્રાપ્તિ થઈ. તે સ્થાનપર એક માસ રહીને મત્સ્યેન્દ્ર
 હેને સકલ વિદ્યાઓનો અભ્યાસ કરાવ્યો, અને દેવતાઓના દર્શન તે
 હેમની પાસેથી વરપ્રદાન અપાવીને કૃતાર્થ અને સુખી કરી દે
 દેવતાઓએ ગોરખને થોડાક સમય સુધી તપ કરવાને ખેસવાનું કહ્યું
 જેનાથી વિદ્યા અત્યંત વીર્યવતી થઈ જાય. તરવારને ધાર વગેરે
 ડીને સાફસુદ્ધ કર્યાથી, તેનું તેજ અત્યંત ઉજ્જવલ થાય છે, અને તે
 શત્રુનું માથું ઝટ કાપી નાંખવાને તે સમર્થ નીવડે છે, તેજ પ્ર
 ગુરુ અગર દેવતાદ્વારા મેળવેલી વિદ્યા અને વરદાન નિરંતર ઉજ્જ
 રાખવા સાથે તપાદિની આવશ્યકતા રહે છે. નહિતર ચાહે તેવા અ
 વિચાર રાખવાથી, મલિન થતાં થતાં આખરે તે નાશ પામે છે.
 ભસ્માસુરે અગર રાવણકુંભકર્ણે અથવા હિરણ્યકશિપુવગેરેએ
 પાસેથી વરદાન નહોતાં મેળવ્યાં ? પરંતુ તપાચરણને બદલે દુરા

શિષ્યથી, તેઓની હાનિ થઈ એજ કારણને લઈને, શિષ્યે પોતે સમર્થતા સંપાદન કીધી હોય, તે છતાં તપ વગેરે સદાચાર ધારણ કરવાની ખાસ જરૂર છે. પૂર્વ કાલમાં, પોતાને માટે શિષ્યની કેવી નિષ્ઠા છે, અને તે કેવી સેવા કરે છે, તે ગુરૂ જોતા હતા અને પછી હેનાપર કૃપા કરતા હતા.

ધૌમ્ય મહર્ષિને ઉપમન્યુ નામનો શિષ્ય હતો, અને તે અરણ્યમાં હેમની ગાયોનું રક્ષણ કરતો હતો. સાંજરે ઘેર આવતો, ત્યારે હેને ખાવાનું મળતું, એવો ક્રમ ચાલી રહ્યો હતો. બપોરે હેને બૂખ લાગતી, તો તે આસપાસના ઋષિઓના આશ્રમમાંથી ભિક્ષા માંગી લાવીને ખાતો હતો. એક દિવસ ગુરૂએ હેનું શરીર પુષ્ટ અનેકું જોઈને પૂછ્યું, કેમરે અધ્યા, અરણ્યમાં તું કાંઈ ખાય કે શું ? ત્યારે હેણે કહ્યું, ભિક્ષા માંગી લાવીને ખાઉ છું. ગુરૂએ કહ્યું પ્રથમ ગુરૂને અર્પણ કર્યા વિના વિના શિષ્યે ખાવું નહિ, એવું શાસ્ત્રનું વચન છે, માટે ભિક્ષા મહત્તે આપવી. હેણે કબૂલ કર્યું અને ત્યાંથી ભિક્ષા માંગી લાવીને ગુરૂને આણી આપવાનો નિયમ રાખ્યો. ત્યારબાદ થોડાક દિવસ પછી હેને પહેલાંના જેવોજ જોઈને, ગુરૂએ પૂછ્યું, અરે ભિક્ષા તો તું લાવીને મહત્તે આપે છે, તે છતાં ત્હારું શરીર તો પહેલાં હતું તેવુંને તેવુંજ છે, તો હવે શું ખાય છે ? હેણે કહ્યું, એકવાર ભિક્ષા માંગી લાવીને આપને આપું છું, અને પછી બીજી વખત માંગી લાવીને હું જાતે ખાઉ છું. ગુરૂએ કહ્યું, બે વાર ભિક્ષા ન માંગવી જોઈએ. ત્યારે તો બીજા દિવસથી, અરણ્યમાં વાહરડાં ગાયોને ધાવી રહ્યા બાદ, પોતે તે ગાયોનું દૂધ પીવા લાગ્યો. પછી હેને પુષ્ટ (ધાન્યકીર્તિ) જોઈને, ગુરૂએ ફરી પાછું પૂછ્યું, કેમ અધ્યા ! એવું તું શું ખાય છે કે જેથી ત્હારું શરીર સુકાઈ ન જતાં પુષ્ટજ રહે છે ? ઉપમન્યુએ કહ્યું, વાહરડાં ગાયોને ધાવી રહ્યા બાદ, તેઓનું બાકી રહેલું દૂધ હું પી જાઉં છું. ગુરૂએ કહ્યું, ઉચિત્તો બહુ દોષ છે, તેથી એવું દૂધ

ન પીવું. પછી ખીજે દિવસે જંગલમાં જ્યારે ભૂખ લાગી, ત્યારે આંકડાના ઝાડનું દૂધ ગળાતું જોઈને, ઉપમન્યુ તે પીવા મંડ્યો, તે દરમ્યાન તેજ દૂધ ત્હેની આંખોમાં પડતાં તે આંધળો થઈ ગયો. સાંજે ગાપોને લઈને તે ઘેર આવવાને નીકળ્યો, પરંતુ કશું નહિ દેખાવાથી કૂવામાં ગમડી પડ્યો. ગાપો ઘેર આવી, તોપણ શિષ્ય આવ્યો નથી; એવું જોઈને ધૌમ્ય ચિન્તામાં પડ્યા, અને ત્હેની શોધ કરતા અરણ્યમાં આવ્યા.

શિષ્યનું નામ દઈને તેઓ બૂમો પાડવા લાગ્યા, ત્યારે તો ઉપમન્યુએ કહ્યું, મહારાજ ! હું તો અંહી કૂવામાં પડ્યો છું, અને મ્હને અંધાપો પ્રાપ્ત થયો છે. શિષ્યની આવી હાલત જોઈને, ધૌમ્યને દયા ઉપજી, અને ત્હેમણે એને અશ્વિની મન્ત્રથી અશ્વિનીકુમારની પ્રાર્થના કરવાનું કહ્યું. ત્યારે અશ્વિનીકુમારે પ્રસન્ન થઈને ત્હેના હાથમાં અપૂર્વનો પ્રસાદ આપીને ત્હેને તે ખાઈ જવા કહ્યું, પરંતુ ત્હેણે કહ્યું કે, ગુરૂને આપ્યા વગર હું એનું ભક્ષણ નહિ કરું. ત્યારે પ્રસન્ન થઈને ત્હેમણે ત્હેને કૂવામાંથી બહાર કાઢ્યો, અને દિવ્યચક્ષુ પણ પ્રાપ્ત કરાવી દીધાં, તથા આશીર્વાદ પણ આપ્યો કે હે ઉપમન્યો ! તું સાચો ગુરુ-ભક્ત છે, તેથી હું ત્હેને આશીર્વાદ અપું છું કે, વેદ શાસ્ત્રને વિષે તું પ્રવીણ થઈશ, અને અનુભવ જ્ઞાનમાં પણ નિપુણ બનીશ. ઋષિ સિદ્ધિ ત્હારે ઘેર નિવાસ કરશે, તથા ત્યારા દર્શનથી જીવેના ઉદ્ધાર થશે આખરે ત્હારું કષ્ટરહિત મરણ થઈને તું હરિપદને વિષે પ્રાપ્ત થશે; એવું કહીને, તેઓ અનર્ધ્યાન થઈ ગયા. પછી ધૌમ્ય ત્હેને લઈને પોતાના આશ્રમમાં આવ્યા અને પ્રસન્ન થઈને ત્હેમણે પણ ત્હેને માથે કૃપાહસ્ત મૂકીને આશીર્વાદ આપ્યો કે, 'सर्वे च ते वेदाः प्रतिभास्यन्ति सर्वाणि च धर्मशास्त्राणीति.' હે શિષ્ય ! મહારી કૃપાથી ત્હેને અંગમહિત સકલવેદ તથા ધર્મશાસ્ત્રાદિ નિરંતર તરંતના તાજ અભ્યાસ કર્યા બરાબર સ્ફુર્તી કરશે. હવે, તું ત્હારે ઘેર આલ્મોજન.

સારાંશ:—

વિદ્યાવિનયસંપન્નો ભૂત્વા સંતોષ્ય સદ્ગુહમ્ ।

તદાજ્ઞયા યયૌ ધામ સ્વમર્ચ્યાર્મવદન્ સઃ ॥

ગુરુ ધૌમ્યનો આશીર્વાદપૂર્વક કૃપાહસ્ત મસ્તકપર પડતાંવારને તે ઉપમન્યુને વિદ્યા તથા વિનયસંપન્નતા પ્રાપ્ત થઇ, અને પછી તેણે ગુરુને દક્ષિણા આપીને સતોષ્યા. ત્યારબાદ તે પોતાને ઘેર આવીને ગૃહસ્થાશ્રમ માંડીને રહ્યો, અને આ પૃથ્વીપર પૂજ્યો. એ પ્રમાણે સદ્ગુરુના પ્રસાદથી, અન્તઃકરણપ્રસાદ (પ્રસન્નતા) પામીને વિદ્યાપ્રસાદ, આત્મપ્રસાદ મળીને, આ લોકને વિષે આનંદ તથા કીર્તિભેર શિષ્ય નિવાસ કરે છે, એ પ્રકારનાં અનેક દૃષ્ટાંતો છે. અસ્તુ ! મત્સ્યેન્દ્રનાથની કૃપાથી ગોરખને આ પ્રમાણે શસ્ત્રાસ્ત્રાદિ સાખરીવિદ્યાસહિત વેદશાસ્ત્ર, રસાયન, જ્યોતિષઆદિનું પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું અને તે સુખી થયો. કવિ કહે છે કે:—

સુવને વિચરત્યનિશં શંખં^૧ જિત્વૈવ સર્વશો નિગમં ॥

ગોરક્ષાય સમદદાદુપહિતશ્રૃંગોડન્ન મત્સ્યેન્દ્રઃ ॥

જે પ્રમાણે પહેલાં પરમાત્માએ મત્સ્યેન્દ્ર (શ્રેષ્ઠ એવા મત્સ્ય)નો અવતાર ધારણ કર્યો હતો, અને જેમના મસ્તકપર શ્રૃંગ^૨ (શીંગડું)

૧. મત્સ્યાવતાર પક્ષમાં ‘શંખં’ એ એકપદ અને શંખાસુર એવો અર્થ સમજવો. મત્સ્યેન્દ્રનાથ પક્ષમાં ‘શં’ અને ‘ખં’ એવા ભિન્નપદ સમજીને તેનો અર્થ સુખ અને ઇન્દ્રિય એ પ્રમાણે અનુક્રમે જાણી લેવો. ૨. પ્રલય-કાળમાં મનુએ ભગવાનની આજ્ઞાને અનુસરીને સકલ ઔષધિ વનસ્પતિ-ઓનાં ખીજ તથા સખતઋષિઓને નૌકામાં રાખીને, તે નૌકા મત્સ્યાવતારી ભગવાનના શૃંગમાં વાસુકી નાગની રજ્જુથી બાંધી દીધી હતી. એ પ્રમાણે મત્સ્યપુરાણ, કાલિકાપુરાણ તથા ભાગવતમાં વર્ણન છે, તે જ્ઞાસુએ ભાંગ વિસ્તારપૂર્વક હોવાથી વાંચી લેવું.

હતું, ત્હેમણે નિરંતર જીવન (જલ)માં સંચાર કરીને વેદનું હરણ કરનારા શંખ નામના અસુરને જીતીને ગોરક્ષક (વેદવાણીનું) રક્ષણ કરનારા બ્રહ્મદેવને પાછો લાવી આપીને આનંદ પમાડ્યો હતો, તેજ પ્રમાણે મત્સ્યેન્દ્રનાથનો નિરંતર જીવન (જગત્)માં સંચાર હતો, અને જેમણે વેદને જીત્યો હતો, એટલે વેદશાસ્ત્રાદિનું મથન કરીને સક્રમ વિદ્યામાં જે વિશારદ થયા હતા, તથા જેમણે ‘જ્ઞ’ યાને ઇન્દ્રિયોને જીતી હતી, અને વગાડવાને માટે જેમણે શૃંગ સુદ્ધાં રાખ્યું હતું, ત્હેમણે ગોરક્ષને ‘હાં’ યાને સુખ પ્રાપ્ત કરાવી દીધું. સારાંશ, મત્સ્યેન્દ્રનાથે ગોરક્ષને સર્વ વિદ્યાઓને વિષે નિપુણ કરીને પોતાના જેવો બનાવી દીધો હતો, અને સુખરૂપ કરી દીધો હતો. આ શ્લોકમાં મત્સ્યેન્દ્રની મત્સ્યઅવતાર ધારણ કરનારા પરમાત્માની સાથે, તથા ગોરક્ષની બ્રહ્મદેવની સાથે શ્લિષ્ટપદમાં સમાનતા દેખાડીને, કવિએ પોતાનું ચાતુર્ય પ્રગટ કર્યું છે.

હવે એકાદ દિવસ એવો બનાવ બન્યો કે, મત્સ્યેન્દ્રે ગોરક્ષને જે સંજીવિની વિદ્યાના મંત્રનો પાક આપ્યો હતો, તેને ગોખતો તે બેડો હતો, અને મત્સ્યેન્દ્રનાથ કહી બહાર ગયા હતા. એટલામાં તે ગામના કેટલાક છોકરા કાદવનો એક મોટો ગોળો લઇને ગોરખની પાસે આવ્યા, અને હમને રમવા વાસ્તે આ કાદવનો એક રથ બનાવી આપો, એમ કહેવા લાગ્યા. ગોરખે કહ્યું કે, હે છોકરાઓ ! મ્હને કાંઈ કાદવનો રથ બનાવતાં આવડતો નથી, માટે ત્હમેજ જેવો આવડે તેવો બનાવીને રમો. પછી ત્હેમણે માટીનો રથ બનાવ્યો તો ખરો, પરંતુ તેનાપર સારથી (હાંકનારો) જોઇએ, તેથી મનુષ્યનું પુતળું બનાવવા લાગ્યા. ઘણો પરિશ્રમ કરવા છતાંય ત્હેમનાથી જ્યારે તે મનુષ્યનું પુતળું ન બની શક્યું, ત્યારે તેઓ ગોરક્ષની પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા કે, હે ગોરખ ! રથ તો હમે બનાવ્યો, પણ સારથીનું પુતળું હમારાથી બની શકતું નથી, માટે તું બનાવી આપ. ગોરખે તે છોકરાઓની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાનો મનમાં વિચાર કર્યો, અને ત્હેમને જવાબ દીધો કે, લાવો માટી, હમણાં હું ત્હમને બનાવી આપું છું.

છોકરાઓ માઠી લાગ્યા, અને ગોરખ પણ લહેનું પુતળું બનાવવા મંડેણાં, જે વખતે એને મ્હોડેથી સંજીવિની વિધાનો પાઠ ગોખવાનું કામ ચાલી રહ્યું હતું. પુતળું તૈયાર થતાંજ, તેમાં કરભાજન નામના યૌગીએ પ્રવેશ કર્યો, અને તે વખતે તેનો મનુષ્યના જેવો આકાર બની ગયો, અને જીવતત્ત્વ પ્રગટ થતાં, તે રડવા લાગ્યો. સુરચીને ધ્રુવનો દ્રેષ કરવાની ઇચ્છા ન ઉઘટી આવી હતી તો તે અચળ પદ ઉપર શી રીતે આરઠ થઈ શકત ? વ્યાધપાદ મુનિની સ્ત્રીએ પોતાના પુત્ર ઉપમન્યુને પિષ્ટોદક પાન ન કરાવ્યું હતું, તો લહેને ક્ષીરોદધિની પ્રાપ્તિ શી રીતે થઈ શકત ? કૌરવોનો નાશ થવાનો ન હતું, તો અર્જુનને હનુમાનની સાથે સેતુબંધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરવાની ખુદ્ધિ કેમ ઉપજત, અને હનુમાન પણ લહેના ધ્વજસ્તંભ ઉપર શી રીતે વિસજમાન થાત ? સીતાને હરી જવાની ખુદ્ધિ જો રાવણને ના થઈ હતી, તો રાક્ષસકુળનો નાશ કેમ થઈ શકત ? સારાંશ, બનવા લાયક બનાવોના આરણ્ય બંધેય બની રહે છે. જેવું થવાનું હોય, તેવીજ ખુદ્ધિ તેને વખતે સૂઝે છે. કરભાજનનો આવિર્ભાવ માઠીના પુતળામાંથીજ થવાનો હશે, તેથી ગોરખને તેવી ખુદ્ધિ ઉપજી અને લહેણે તે છોકરાઓની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા સાર, સંજીવિના વિધાના મંત્રનો પાઠ ચાલી રહ્યો હતો, એવે સમયે માઠીનું પુતળું બનાવવા માંડ્યું. જ્યારે તે બાળક રોવા લાગ્યું, ત્યારે તે સધળા છોકરાઓ 'ગોરખે જૂત આણ્યું છે', એમ બોલતા બોલતા ત્યાં આગળથી નાશી ગયા.

રસ્તામાં તેઓને મત્સ્યેન્દ્રનાથ મળતાં, લહેમણે તેઓને નાસાનાસ કરવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે છોકરાઓ કહેવા લાગ્યા કે, ગોરખે જૂત ઉત્પન્ન કર્યું છે, તે હમને ખાધ જશે, એવી ધાર્તીથી હમે દોડી જઈએ છીએ. બાદ મત્સ્યેન્દ્રનાથે અભય આપીને કહ્યું કે, બ્હીશો નહિ, મ્હારી સાથે ચાલો, અને એ જૂત ક્યાં છે તે બતાવો, એટલે હું લહેને સગા કરું. પછી, એ શો ચમકાર છે તે જોવા સાર મત્સ્યેન્દ્રનાથ પેલા છોકરાઓને સમજાવે જ્યાં આગળ ગોરખ હતો, ત્યાં આવી પહોંચ્યા, અને

જેવા લાગ્યા તો બાળક જમીનપર રોતું પડી રહેતું નજરે પડ્યું, પરંતુ ગોરખ કહીં પણ જેવામાં આવ્યો નહિ. ગોરખને પણ આ શું થયું, એવી શંકા ઉપજતાં, તે બીજો ઠેકાણો ચાલ્યો ગયો હતો. બાદ ગુર જમીને ત્હેને શોધી લઈ આવ્યા અને કહ્યું કે ડરવાની અગર વિસ્મય પામવાની જરૂર નથી; કેમકે એ તો કર્ભાજન નારાયણનો અવતાર છે.

ગોરક્ષે કહ્યું કે, હું તો આપે આપેલા સંજીવિની વિદ્યાના મંત્રનો પાઠ કરતો હતો, એટલામાં છોકરાઓ મ્હારી પાસે આવીને માટીનું સાર-થીનું પુતળું રથપર બેસાડવાને માટે કરી આપો એવું કહેવા લાગ્યા, ત્યારે મ્હેં આકૃતિ તૈયાર કરી તો તેમાં પ્રત્યક્ષ જીવતત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું અને મનુષ્ય જેવું થઈને તે રોવા લાગ્યું. એને જોઈને છોકરાઓ ભૂત ભૂત કરીને નાશી ગયા, અને હું પણ વહેમાઈને તથા વિસ્મય પામીને ચાલ્યો ગયો; પરંતુ હવે આપને મુખેથી આ વાત સાંભળીને ધીરજ આવી છે અને આનંદ થયો છે. પછી મત્સ્યેન્દ્રે તે છોકરાને કપડાંમાં લપેટીને, ત્હેને સાર ગાયતું દૂધ આપ્યું અને ત્હેને તે પીવડાવીને ઝોળીમાં સવાડ્યું.

આ વૃત્તાન્તની ગામમાં ખપ્પર પડતાં બધા લોકો મત્સ્યેન્દ્રને 'આ તો બીજા શુકાચાર્ય અગર બ્રહ્મદેવજ છે' એ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા, અને તે છોકરાને જોવાને આવી ગયા. તે સુંદર બાલકને જોઈને, લોકોએ કહ્યું કે, મહારાજ ! આપ તો સદા તીર્થક્ષેત્રાદિ તથા અરણ્યને વિષે ફરનારા રહ્યા, તેથી આ બાળકની બરાબર માવજત થઈ શકશે નહિ, અને અપને પણ કષ્ટ પડશે, તેથી કોઈ યોગ્ય સ્ત્રીને આ બાળક સોંપી દેશો, તો ઠીક થઈ પડશે. મત્સ્યેન્દ્રે વિચાર કર્યો કે, એમનું કહેવું વાસ્તવિક છે, માટે કોઈ યોગ્ય સ્ત્રીને સોંપી દઉં. તે ગામમાં મધુ નામનો એક બ્રાહ્મણ હતો જે સદાચારી હતો. ત્હેની ગંગા નામની સ્ત્રી વંચી સુશીલ હોઈ પાંચની સેવા કરવામાં નિરન્તર તત્પર રહેતી, પરંતુ પેટે કાંઈ પ્રજા ન હોવાથી, તે બહુ દુઃખી હતી. એ વાત જાણીને મત્સ્યેન્દ્રે ત્હેને બોલાવીને

ગામના લોકોની સંમતિ લઈને પેલા બાળકને ત્હેને સોંપ્યું, અને ત્હેની સારી પેઠે બરદાસ્ત કરવાનું કહ્યું. મત્સ્યેન્દ્રે ત્હેને કહ્યું કે, આને તું સામાન્ય બાળક સમજીશ નહિ, પરંતુ એ તો કર્માજન નારાયણનો અવતાર છે. એની સેવાને ખાતર ભવિષ્યમાં સાક્ષાત્ શંકરજી નિવૃત્તિનાથના રૂપથી પ્રગટ થશે. એનું નામ ગૈર્ભી* અગર ગહિની એવું રાખવું. બાર વરસ પછી ગોરખ અંહી આવીને એને ઉપદેશ કરીને સકલ વિદ્યાએને વિષે નિપુણ બનાવી દેશે.

પછી ગંગાબાઈએ કહ્યું કે, મહારાજ ! આપ આ છોકરાને હમને આપો છો, તેથી આપ સિદ્ધમહાત્માનો પ્રસાદ સમજીને, એનાપર પ્રાણ કરતાંએ વધુ પ્યાર રાખીને એનું રક્ષણ કરીશું. પરંતુ બાર વરસ પછી આપ આવીને જો એને લઈ જશો, તો તે વખતે મ્હને ભારે દુઃખ થશે તે સાંભળીને મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું કે, માઈ ! ડરવું નહિ. હમે એને નહિ લઈ જઈએ. એને ઉપદેશ આપવા સારૂ ગોરખ ફક્ત આવશે એટલુંજ. ગંગા બાઈએ કહ્યું, મહારાજ ! આચાર્ય કૌણના વિપમ કાળનો નાશ કરવા સારૂ જાણે પાંડવો રમતા હતા તે વખતે ગિલ્દી કૂવામાં પડી હતી અથવા રત્નાદિકોની ઉત્પત્તિ થવાને માટેજ દેવ દાનવોને સમુદ્રમંથનની ઇચ્છા થઈ હતી, તેવીજ રીતે હમારૂં અપુત્ર-પણાનું દુઃખ દૂર કરવા ખાતરજ ગોરખને કાઢવનું પુતળું બનાવવાની ઇચ્છા થઈ હશે, અને આપે મ્હને બોલાવીને, એને સોંપી દીધો. ધન્ય છે મ્હને, ધન્ય છે મ્હને ! પછી મત્સ્યેન્દ્રે તે બાળકના કપાળપર વિભૂતિ મંત્રીને લગાડી, અને મોહનાસ્ત્ર પણ ત્હેના પર નાંખ્યું. તે છોકરાને જ્યારે ગંગાબાઈએ ઉંચક્યો, ત્યારે ત્હેના હાથના સ્પર્શથી ત્હેના સ્તનમાં દૂધ ઉત્પન્ન થયું અને ત્હેણે તે ત્હેને પીવડાવ્યું. બાદ મત્સ્યેન્દ્રને

*ગૈર્ભીનાથ અને ગહિનીનાથ એકજ સમજવા, ગૈર્ભી યાને જેનાં માઆપ ગૈય (ગાયત્રી, ગુમ) થઈ ગયાં છે, એવો એ બાળક છે, અને એનું અરિત બધું મહન હોવાથી એ ગહિની પણ છે, એમ સમજવું.

નમન કરીને, તે ત્યાંથી પોતાને ઘેર ચાલી ગઇ, અને ગામમાંહેની અનેક સુવાસિનીઓએને બોલાવીને, તેને પારણામાં બુઝાવીને તેનું નામ 'ગહિની' એવું પાડ્યું અને ભારે ઠાકથી બ્રાહ્મણ ભોજન વગેરે સમારંભ સુધાં તેણે કરીયા.

થોડાક દિવસ પછી, લોકોને પૂછીને મત્સ્યેન્દ્રનાથ ગોરખની સાથે ત્યાંથી જે નીકળ્યા, તે હિમાલય ઉપર બદરિકાત્રમને વિષે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં શંકરનાં દર્શન કર્યાં અને સત્ત્વન કર્યું, એટલે શંકરજી પ્રગટ થયા, અને મત્સ્યેન્દ્રને કહેવા લાગ્યા કે, આ ગોરખને ત્હમે સકલ વિદ્યા શીખવાડી છે, તોપણ તપ વગર તે વિશેષ ફલપ્રદ થશે નહિ, માટે એને તપ કરવા અહીં બેસાડી દેવો જોઇએ.

तपोमूलमिदं सर्वं दैवमानुषकं जगत् ।

तपोमध्यं तपोऽन्तं च तपसा च तथावृत्तम् ॥

દેવ દૈત્ય મનુષ્ય વગેરે પ્રાણીઓ વડે યુક્ત એવું જે આ અભિલ્લ અચાર વિશ્વ તેની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય તપ વડેજ થાય છે. સર્વ જગતને આરે તરફથી તપેજ ઢાંકી દીધું છે. સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં વિષ્ણુના નામિકમંત્રમાંથી ઉત્પન્ન થએલા બ્રહ્મદેવ પણ જગતની રચના કરવામાં જ્યારે અસંમર્થ નીવડ્યા હતા અને ચિન્તા કરવા લાગ્યા હતા, ત્યારે તેમણે 'તપ તપ' એવા જે અંશોને શ્રવણ કર્યા. મતલબ એ હતી, કે જો તેમને તપ કરશો, તો સૃષ્ટિની રચના કરવામાં સમર્થ થશો. સારાંશ, જીવન વગર વૃક્ષ જેમ કાળરૂપ જણાય છે, અગર વૃક્ષ વિના ગામ જેમ શુષ્ક, શોભાશૂન્ય થાય છે, અથવા નાક વગર સુંદર સ્ત્રી, પાણી વગર નદી કિંવા નક્ષત્ર વિનાની રાત્રિ જે પ્રમાણે શોભા રહિત હોય છે, તેજ પ્રમાણે તપ વગર વિદ્યા વીજગામીની માફક લોકોનાં નેત્રને દીપાવનારી તેજસ્વી નીવડતી નથી. મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું, હે પ્રભો ! એવું વધુ અર્થ હોવાથી, તપનો કોશ એનાથી કેમ વેડી શકાશે ? એટલીજ મનમાં શંકા ઉપજે છે, બાકી હોતો એને એજ હેતુથી અહીં લઈ

આખો છું. મહાદેવે કહ્યું, કાંઈ ચિન્તા કરવી નહિ, હું એની હરધડી ખચર રાખતો રહીશ. મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું, ત્યારે તો જન્માન્વને ચક્ષુ મળ્યાં સરખું થયું. પછી શુભ નક્ષત્ર યોગ જોઈને, ગોરખને હૃદયે તપ કરવા બેસાડ્યો, ત્યારે લોહકંટકપર પગનો અંગુડો ટેકવીને, તે ઉભો રહ્યો, અને સૂર્યના તરફ દષ્ટિ રાખીને, ફલમૂલ તથા વાયુનું ભક્ષણ કરીને હૃદયે તપ કરવા માંડ્યું. બાર વરસ પછી હું આવીશ, એ પ્રમાણે ગોરખને તેમજ મહાદેવને કહીને મત્સ્યેન્દ્રનાથ લાંથી જે નીકળ્યા, તે કાશી, ગયા, પ્રયાગ, જમનાથ વગેરે અનેક તીર્થોને વિષે ફરતા ફરતા રામેશ્વર આવી પહોંચ્યા, અને સમુદ્રપર સ્નાન કરવા જતાં ત્યાં આગળ હનુમાનની મુલાકાત થઈ. હનુમાને મત્સ્યેન્દ્રનું આગત સ્વાગત કરીને હૃદયે કહ્યું કે, આવીશ વર્ષ થઈ ચૂક્યાં ત્યારે આજ હમારી મુલાકાત થઈ. પહેલાં ત્હમે જે મ્હને વચન આપ્યું હતું કે, ‘સ્ત્રી રાજ્યમાં જઈને, મૈનાકિનીની ઇચ્છા પૂર્ણ કરીને ત્હમને હોના ઋણમાંથી હું મુક્ત કરીશ,’ તેની સ્મૃતિ છે કે નહિ ? હવે આપતું વચન પૂર્ણ કરો. ત્યારે મત્સ્યેન્દ્રે તે વાત કબૂલ કીધી, અને ત્રણ રાત સુધી ત્યાં રહ્યાબાદ લાંથી સ્ત્રી રાજ્યમાં જવાને સાર બંને જણા નીકળ્યા.

પદ. રાગ-ભૂપ, તાલ-દીપચંદી.

નાથ મચ્છિંદર અકેલે તીર્થવાસી ઉદાસી જૂંજૂંજૂં ।
સાથ હનુમાનકે આયે નાથજી દેખે પદ્મિન ખાસી જૂંજૂંજૂં ।
સારી પહેની ખૂપ જરતારી ચુસ્ત અંગમે ચોલી જૂંજૂંજૂં ।
નાકમાં નથની જડતોંકી નૈન કાજર ડારી જૂંજૂંજૂં ।
ભાંગમાં મેતી, ચંદર જયોતિ, નૈન ફિરાતી, ગાયન ગાતી,
મસ્ત હુયી દેખે જોગિયા જય પાસ મંદરમેં જૂંજૂંજૂં ॥૧॥

સ્ત્રી રાજ્યની મુખ્ય રાજધાની શુંગમુરડી નામની હતી, ત્યાં હનુમાન અને મત્સ્યેન્દ્ર બંને જણા આવી પહોંચ્યા, ત્યારે હૃદયે જોઈને

સઘળી સ્ત્રીઓ છક થઇ ગઈ. તેઓએ મૈનાકિનીને હેમનાં આગ ખમર કરતાંજ, હેણે હેમને મહેલમાં લઈ આવવાનું કહ્યું. તેઓ મહેલમાં ગયા, સારે રંભા ઉર્વશીના જેવું જેનું સૌન્દર્ય છે, અને વસ્ત્ર તથા અલંકાર જેણે ધારણ કર્યાં છે, તેમજ જેની ચોમેર ચામર, પાંખા વગેરે લઈને અનેક સુંદર પરિચારિકા ઉભી રહી છે, મુખેથી જે મધુર ગાયન ગાઇ રહી છે, એવી મૈનાકિનીને મત્સ્યેન્દ્રે મૈનાકિનીએ પણ હનુમાનને જોયા, અને હેમની સાથે ચંદ્રના જેમના શરીરની કાન્તિ છે, જેમણે શરીરે ભસ્મ લેપન કરી છે, જેમના કંઠને ત્રિષે શૈલી, શૃંગી, માળા અને ખસ્તક ઉપર જરાનો આવી રહ્યો છે, ડાબા હાથમાં કિંગરી, ળાંધપર ઝોળી, પગમાં અને કાનોમાં દિવ્ય કુંડળ છે, એવા યોગીન્દ્રને દીઠા અને ઝટ પોતાના આસનપરથી ઉડી. ખન્નને નમસ્કાર કર્યા, અને આસન વિરાજમાન કાઢ્યા, અને હનુમાનને પૂછ્યું કે, આપની સાથે આ મૂર્તિ કોણે આવી છે? હનુમાને કહ્યું કે, મહેં ઘણાં વર્ષ અગાઉ ઉપર પ્રસન્ન થઈને, હને જે કહ્યું હતું કે, 'મત્સ્યેન્દ્રનાથ ચ ત્હારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરશે,' તેજ મૂર્તિ આ છે. સાંભળતાવારને તે ખુશ થઈ ગઈ, અને મત્સ્યેન્દ્રના ચરણ પકડીને તે કહેવા લાગી:-

उवाच किंकरी चाहं दास्यन्ते देहि बहुम ।

मन्त्रा प्रारब्धसंभोगं सोऽग्रहीत्तां वराननाम् ॥

મહારાજ ! આપને માટે મહેં ઘણા વરસ સુધી રાહ પરંતુ આપનું આગમન થયું નહતું. આજે દૈવયોગે હનુમાન આપેલું વચન ખરું પડવાનો સમય પ્રાપ્ત થતાં, આપની મૂર્તિ : તરફ પધારી; હવે આપે અહીંથી જતા રહેવું નહિ. સદા અતિ આનંદથી રહો, અને આ દાસી આપનાં ચરણની એક નિષ્ઠેતાર્ય કરીને આપની સાથે રહીને રાજ્યનો ઉપભોગ કરશે. આપ આ નિર્દોષી યોગી છો, અને આપની સંગતિથી આપના જેવી બન

ચાહું છું. કાષ્ટને પોતાના સરખું બનાવવું શું અગ્નિને દુષ્કર થઇ પડે તેમ છે ? એથી હવે જો આપ મ્હને તજી દેશો, તો આ પ્રાણ શરીર છોડીને ચાલ્યા જશે, તે સાંભળીને મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું, હે મૈનાકિની ! હું જે કહું છું તે માટે ત્હારે ખોટું ન લગાડવું.

॥ હોહા ॥ નારિયોંકી પ્રીત કેસી જૈસા અકૂકા ફૂલ ।

ઉપરતો સુહાવના તલે મરનકા મૂલ ॥

અરીણુનું પુલ ઉપરથી ઘણું સુંદર દેખાય છે. અરીણુના ખેતરને જોશો, તો જાણે તરેહ તરેહનાં રંગનો ગાલીઓ ન બીછાવી દીધો હોય ! એવું ભાસે છે- પરંતુ બૂલે ચૂકે જો કદાચ તેની ઉપર ઉપરની સફાઇ, સુંદરતા અને સુકોમળતાથી લોભાઇને કોઈ તેનું ભક્ષણ કરે, તો તેથી ત્હેનું મોત નીપજે છે. તેજ પ્રમાણે સ્ત્રીઓની પ્રીતિ, રીતિ ગતિ વગેરે જોવાને માટે સુંદર છે ખરાં, પરંતુ તેથી મોહ પામીને જો કોઇ તેઓનો સ્વીકાર કરે, તો ત્હેના વિનાશનું બીજ વવાઇ ચૂક્યુંજ સમજવું, એ પ્રમાણે કહ્યું છે. તેમાં હું તો જોગી છું, તેથી ત્હારે વશ થઇને રહેવું, એ મ્હને સુખપ્રદ શી રીતે થઇ શકે ? મૈનાકિનીએ કહ્યું, આપ જેમ સ્ત્રીઓને વિષે દોષ દેખાડો છો, તે પ્રમાણે શું પુરૂષોને વિષે નહિ હોય ? મ્હારા સમજવા પ્રમાણે તો ત્રણે લોકમાંથી કોઈ એવો પદાર્થ નહિ જોવામાં આવે, કે જેમાં દોષ નહિ હોય.

ઇન્દ્રનાં શરીરને હજારો છિદ્ર પડેલાં છે, એ વાત જાણીતી છે; ચંદ્ર પણ કુટિલ કલંકી છે; વિષ્ણુરૂપ કૃષ્ણ ગોવાગીયાની જાતિમાં જન્મ્યા છે. વસિષ્ઠ સ્વર્ગની વેશ્યા ઉર્વશીથી ઉત્પન્ન થયા છે; કામદેવને કાયા નથી; અગ્નિ ચાહે તે, શુદ્ધ અશુદ્ધ વસ્તુનું ભક્ષણ કરે છે; વ્યાસ મત્સ્યગંધા કન્યાથી ઉત્પન્ન થયા છે; સમુદ્ર ખારો છે; પાણ્ડવોની ઉત્પત્તિ દેવતાઓથી થએલી છે તથા શંકર પ્રેતોનાં હાડકાં શરીરપર ખાંચ કરે છે. સારાંશ, સ્ત્રી હોય કે પુરૂષ હોય, કે પછી બીજી ગમે

તે વસ્તુ હોય, પરન્તુ ત્રૈલોક્યમાં કાંઈ એવું નહિ નજરે પડે કે જે નિર્દોષ હોય. તેમાં આપ જેવા યોગીમહાત્માનું વલણ તો દોષોના તરફ હોતુંજ નથી. કેમકે, હૃદયનામાં શરણાગત સેવકોને ગુણ તથા દોષ વગરની એવી જે નિર્ગુણ વસ્તુ (બ્રહ્મ) હોતી સાથે એકરૂપ બનાવી દેવાનું સામર્થ્ય હોય છે. તેથી, આ શરીરના દોષ ગુણ વગેરેને લક્ષમાં ન લેતાં, એતો સ્વીકાર કરો, અને કૃતાર્થ કરો, એટલીજ પ્રાર્થના છે.

આટલું સાંભળીને, હનુમાને મૈનાકિનીને કહ્યું કે, હવે ત્હારે ચિન્તા ન કરવી. મહેંજ મત્સ્યેન્દ્રને સમગ્રવીને ત્હારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને કાળે અહીં આજ્યા છે. ત્યારબાદ મત્સ્યેન્દ્રને કહ્યું કે, ત્હમારે આનો પરિત્યાગ ન કરવો. એ પણ આપને લીધે અહીં અવતરી છે, અને અગાઉ કહ્યા મુજબ આ મૈનાકિની પણ નવવાણ્માં વખતની છે, તેથી કરીને હોનો ને ત્હમારો સમાગમ થોડોક સમય સુધી થવાનું ઇશ્વરી સત્તાથી નિર્મા-એલું છે, એમ સમજીને બેઘડક રહેવું. મત્સ્યેન્દ્રે વિચાર કર્યો, અવશ્ય ભાવી (નક્કી નીપજનારો) પ્રારબ્ધનો ભોગ કોણ ટાળી શકે તેમ છે ? એ કારણને લઇને, હૃદયે હોનો સ્વીકાર કર્યો. પછી મૈનાકિનીએ મત્સ્યેન્દ્રને સકલ રાજચિન્હ સમર્પણ કર્યાં.

સ્વસ્ત્રા વિરક્તચિન્હાનિ રાજચિન્હાન્યધારયત્ ।

દુમ્બુજે કામિનીં રાજ્યં સ્તુતઃ સ્ત્રીજનવન્દિભિઃ ॥

તદાસક્તમના દેવી પુત્રમેકમજીજનત્ ।

મીનનાથઃ કલ્પી સોઽમૃધોગમાર્ગપ્રવર્ણકઃ ॥

મત્સ્યેન્દ્રનાથે હોની ઇચ્છાને અનુસરીને જોગીનાં વિરક્ત ચિન્હોનો ત્યાગ કરીને સુંદર વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કર્યાં, અને હોની સાથે સંયુક્ત રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો. એ બ્યારે સિંહાસનપર બેસતા, ત્યારે સર્વ સ્ત્રીઓજ હાથમાં છત્ર આમર વગેરે લેતી હતી, તથા સ્ત્રીઓજ બંદી બાદ થઇને સ્તુતિ કરતી હતી. હનુમાન ત્યાં આગળ ગયું કિલ્લ રક્ષા,

અને પછી રામેશ્વરમાં આવીને રહ્યા. ત્રણ વરસ પછી, તે મૈનાકિની રાણીને એક પુત્ર થયો; જેનું નામ મીનાનાથ એવું રાખવામાં આવ્યું હતું. એ મીનાનાથ યોગીઓને વિષે શ્રેષ્ઠ થઈ ગયો છે; એણે યોગ-સૂત્ર ઉપર આ કલિકાળમાં ભાષ્ય રચીને લોકોને યોગમાર્ગ સુલભ કરી આપ્યો છે. આ પ્રમાણે મત્સ્યેન્દ્રનાથ સ્ત્રીરાજ્યને વિષે રહી ગયા.

આણી તરફ બદરિકાશ્રમાં ગોરખનાથ તપ કરવા બેઠા હતા, હેમને બાર વરસ થયાં. તપ વગેરેથી પરક્રયાને વિષે પ્રવેશઆદિ સર્વ સિદ્ધિઓની હેમને પ્રાપ્તિ થઈ જવાથી, તેઓ ધણુ આનંદ પામ્યા, અને ગુરૂની શ્લેષમાં ધણું વર્ષે સુધી પૃથ્વીપર ધુમતા રહ્યા. રસ્તાપર ચાલતાં ચાલતાં તેઓ હંમેશાં પોતાના ગુરૂનું નામ દયાં કરતા, તથા ગામમાંથી ભિક્ષા માંગી લાવીને ત્યાંના લોકોને પૂછ્યાં પણ કરતા કે:—

૫૬-રાગ આશાવરી, તાલ-દીપચંદી.

કોઈ ગુરૂકો બતાવે ॥ કૃપા કરો મહારાજ આજ ॥ ટેકા ॥
નહી દિનનકો ચૈન નિશદિન મોહે નિદ્રા ન આવે । કંદમૂલ
પથપાન કહુ મોરે મનહી ન લાવે । આજ હમારે પ્રાન હમે
અમ છાંડ ગયો ॥ ૧ ॥

ભાઈઓ ! હમારા બાલપ્રાણ, ગુરૂ મત્સ્યેન્દ્રને જો કોઈએ ક્યાંઈ દીકા હોય, તો મહારાપર કૃપા કરીને મ્હને બતાવશો. એમના વિયોગને લીધે મ્હને રાત્રે તેમજ દિવસે નિદ્રા નથી આવતી, અને ખાતું પીવું પણ બાવતું નથી કોઈ વાતની કશી સૂઝ પડતી નથી, એવી મહારી એમને ખાતર અવસ્થા થઈ ગઈ છે, તેથી કોઈ એમનો પતો મેળવીને એમનું નિવાસસ્થાન બતાવી દે, તો દીક થઈ પડે. આવી હાલતમાં સર્વ સ્થળોને વિષે ફરતાં ફરતાં, આખરે જ્યારે જાણંધરનાથના શિષ્ય કાનીફનાથની મુલાકાત થઈ, ત્યારે હેમને મ્હોંડેથી ‘આપના ગુરૂ મત્સ્યેન્દ્ર’

નાથજી સ્ત્રીરાજ્યમાં જઈને રહ્યા છે', એવા સમાચાર મળ્યા. એટલે પછી સ્ત્રીરાજ્યને વિષે જવાને ગોરખનાથ નીકળી પડ્યા. (કાનીક ગોરખનો જે ભેટો થયો હતો તેનું વર્ણન 'શ્રીનવાથચરિત્રના પ્રથમ ભાગના ચોથા અધ્યાયમાં કરેલું છે, તે વાંચકે ત્યાં જ જોઈ લેવું.)

ફરતાં ફરતાં ગોરખનાથ સ્ત્રીરાજ્યની હદ સુધી આવી પહોંચ્યા, ત્યારે લેમના મનમાં નાના પ્રકારના વિચાર આવવા લાગ્યા. રાજ્યવૈભવ વગેરે સંપત્તિની જાહેજલાલીભરીસ્થિતિમાં અત્યારે મહારા ગુરજી છે, એવે વખતે જો હું ત્યાં જઈ પહોંચીશ, તો મહેને ત્યાં આગળ ઓળખશે કોણ ? સૂર્યની આગળ જેમ આગીયો, કિંવા મેરૂની આગળ મચ્છર તેમ વાયસ્પતિની આગળ જડમૂઠ શી રીતે માન્ય ગણાઈ શકે અને લેમને કોઈ ઓળખી શકે ? મહારા જવાથી કદાચ પડરસ ભોજનમાં કદુ રસના જેવી અરુચિ તો ઉપજશે નહિ ? અથવા મહારા નામની ખખર પડતાં મૈનાકિની રાણીની ઇચ્છા મુજબ વખતે મહારો ઘાતપાત કરાવવાની તો લેમની પ્રવૃત્તિ નહિ થઈ જાય ? મહારામાં જો લેમનો પ્રતિકાર કરવાનું સામર્થ્ય છે, તોપણ જેમની કૃપાથી અખિલ વિદ્યાઓને વિષે હું પ્રવિણ બન્યો, લેમને જો તે વિદ્યાનો પ્રભાવ દેખાડવો એ યોગ્ય નથી. એમ ક્યાંથી જ્યાં ત્યાં મહારી અપકીર્તિ થશે, અને ગુરૂનો ઠોઠ કરનારા મહેને ક્યાંઈપણ મુખ થશે નહિ. આ પ્રમાણે લેમના મનમાં અનેક કલ્પના તરંગ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા.

એટલામાં કલિંગા નામની એક વેશ્યા જે અનેક સ્ત્રીઓની સંગાથે સ્ત્રીરાજ્યમાં જઈ રહી હતી, તે ગોરખના જેવામાં આવતાં, લેમણે લેમની પાસે જઈને પ્રશ્ન કર્યો કે, હે માઈ ! તું ક્યાં જાય છે ? ત્હારું નામ શું છે ? ત્હારી સાથે આ બધા કોણ છે ? તેનો ખુલાસો કરે તો ઠીક થાય. લેમણે કહ્યું, મહારું નામ કલિંગા છે, અને હું જાતની વેશ્યા છું. આ મહારા નોકર ચાકર અને સાજીંદા લોકો છે. ગાઈ વમાડીને તથા નૃત્ય કરીને પૈસા કમાઈને વ્યવહાર ચલાવવાનો મહારો ધંધો છે. હાલ હું સ્ત્રીરાજ્યની

શૃંગમુરડી નામની રાજધાનીમાં, કે જ્યાં મુખ્ય રાણી મૈનાકિની રહે છે, ત્યાં આગળ જવા માગું છું. કેમકે, તે ઘણી ચતુર, ગાયનવાદનમાં નિપુણ તથા ઉદાર છે, જેથી તેની પાસે જવાથી આપણને અદ્ભુત દ્રવ્ય મળી શકે તેમ છે. તે સાંભળીને ગોરખે વિચાર કર્યો કે આની સાથે છુપા રહીને જવાથી, આપણું કાર્ય પાર પડશે. પછી, હેમણે તેને કહ્યું કે, ત્હારી સાથે ત્યાં આવવનો મ્હારો વિચાર છે, માટે મ્હને ત્હારી સાથે લઈ જા.

વેશ્યાએ કહ્યું, ત્હમારામાં એવા શા ગુણ છે કે જેથી હું ત્હમને મ્હારી સાથે લઈ જાઉં ? ગોરખે કહ્યું કે ગાનું, વગાડનું વગેરે સર્વ કાંઈ હું જાણું છું. ત્યારે તેણે કહ્યું કે, એમ હોય તો પહેલાં મ્હને ત્હમારું ગાયન વાદન સંભળાવો. તે સાંભળીને ગોરખે, એક આંખા નીચે પોતાનું આસન માંડ્યું અને વેશ્યાએ પણ તપ્પાત્રાં, સારંગી વગેરે સાજા હેમની આગળ મૂકી દીધા. ગોરખે મંધર્વમંત્રનો જપ કરીને પોતાના કપાળ પર વિભૂતિ લગાડીને ચારે તરફ ફેંકી, એટલે આસપાસનાં પણ પક્ષી, વૃક્ષ પાષાણ વગેરે મોહક મધુર ગાયન કરવા લાગ્યાં. કલિંગાએ વિચાર્યું કે, આ મનુષ્ય નહિ, પણ ઇશ્વરજ છે. જેણે ઝાડ તેમજ પથ્થર વગેરે પાસે ગાયન કરાવ્યું તેને પોતે જાતે ગાવાનું અશક્ય શાનું ? જે પથ્થરના સ્પર્શથી લોહાનું સોનું બનાવે છે, તે સ્પર્શમણિ નિર્માણ કરવામાં અસમર્થ કેમ નીવડે ? એટલા માટે, એવો પુરૂષ જો આપણી સાથે હશે, તો ત્યાં દ્રવ્ય પણ પુષ્કળ મળી શકશે. પછી તેણે નામ પૂછતાં ગોરખે પોતાનું નામ બદલીને ‘પૂર્વડામ’ એવી પોતાની સંસા ખતાવી, તથા ભોજન સિવાય મ્હારે ત્હારી પાસેથી બીજું કશુંયે નહિ જોઈએ, એમ તેને કહ્યું.

વેશ્યાએ કહ્યું, એ તો બધું હીક ! પરંતુ સ્ત્રી રાજ્યમાં પુરૂષ જઈ શકના નથી. ત્યાંની સમ્રાજી સ્ત્રીઓ હનુમાનની યુલુકાર ગર્જનાની સંગતિથી ગર્ભ ધારણ કરે છે, અમે તેમાં પુરૂષનો ગર્ભ હોય, તો તેનો પાત થાય છે, અને સ્ત્રીનોજ જીવતો રહે છે. એ કારણને લીધે

ત્હમરી ગતિ અને જીવિત સ્થિતિ ત્યાં આગળ શી રીતે રહી શકશે ? ગોરખે કહ્યું, તેની શીકર ત્હારે કરવી નહિ. હનુમાનની ગર્જનાથી મ્હને કાંઈ થવાનું નથી. પછી કશિંગા ત્યાંથી નીકળી ત્યારે રથમાં પોતે બેઠી અને ગોરખને સારથી બનાવીને ઘોડા હાંકવાનું કામ સોંપ્યું. નીકળતી વખતે ગોરખે તે સ્ત્રીરાજ્યની સીમાઉપર વજ્રાસ્ત્ર, સ્પર્શાસ્ત્ર, મોહનાસ્ત્ર અને નાગાસ્ત્ર એવાં ચાર અસ્ત્રોની યોજના કરી રાખી, અને આગળ જઇને, સ્ત્રીરાજ્યમાં ચિન્નાપટણ નામના ગામમાં તે સધળાંઓએ પડાવ નાંખ્યો. ભોજન કર્યા બાદ, બધાં બ્યારે નિદ્રાવશ થઇ ગયાં, ત્યારે ગોરક્ષનાથ ચાંદની રાતની ચંદ્રિકામાં ધ્યાન કરતા બેસી રહ્યા.

આણી તરફ સ્ત્રી રાજ્યમાંથી જવાને નીકળેલા હનુમાન સ્ત્રીરાજ્યની સીમા સુધી આવી પહોંચ્યા, ત્યારે ગોરખે જે ચાર અસ્ત્રોથી તે પ્રદેશની દિશાઓને બાંધી લીધી હતી, તેની જગમાં હનુમાન ફસાઈ ગયા. વજ્રાસ્ત્રથી નીચે ગયડી પડ્યા, અને સ્પર્શાસ્ત્રથી જમીનની સાથે ચોંટી ગયા. ત્યારબાદ મોહનાસ્ત્રથી મૂર્છા પામ્યા ને નાગાસ્ત્રથી પ્રત્યક્ષ નાગોએ આવીને, ત્હેમને બાંધી લીધા. ત્હેમણે ઇલાજ તો બહુ બહુ કર્યા પરંતુ તેથી કાંઈ ત્હેમને છુટકારો થઈ શક્યો નહિ. થોડા વખત પછી સાવધ થતાં, ત્હેમણે પરમાત્મા રામચંદ્રનું ધ્યાન તથા સ્મરણ કરવાં માંડ્યું, ત્યારે શ્રીરામે ત્યાં પ્રકટ થઇને, હંદ્રઅસ્ત્રથી વજ્રાસ્ત્ર, વિભક્તઅસ્ત્રથી સ્પર્શાસ્ત્ર, ગરુડ અસ્ત્રથી નાગાસ્ત્ર અને પ્રત્યક્ષ વિષ્ણુરૂપ બનીને મોહનાસ્ત્રનું નિસારણ કરીતું તથા હનુમાનના શરીરપર હાથ ફેરવીને ત્હેમને સાવધ કર્યા. હનુમાને પણ નજર કરી તો:—

પદ. રાગ-ખંસાજ, તાલ-દાદરા.

જાનકીજીવન દુઃખહરન રઘુશીર ॥ ટેક ॥ કનકમુકુટ
જુકુટી અલક તિલકરેખ રેણુ રચિર । મકરાકૃતિ કુંડલ ધબિ
ધનુષ જાનકી ॥૧॥

પૌતાના ઉપાસ્ય દેવતા, જનકીના જીવન, તથા ભક્તોનાં દુઃખ દૂર કરનારા પરમાત્મા શ્રીરામચંદ્રની કિરીટ, કુંડલ, વનમાંના તથા ધનુષ્યબાણ-યુક્ત મૂર્તિ ત્હેમની નજરે પડી. ત્યારે તરતજ ઉડીને, ત્હેમણે પ્રણામ કરીયા, અને પરમાત્માએ પણ ત્હેમને દૃઢ આશ્વિંગન દ્રઢ દીધું. પરમાત્માએ પૂછ્યું, હાલ ત્હમારો એવો કોણ શત્રુ ઉત્પન્ન થયો છે કે જેનાથી ત્હમારી આતી સ્થિતિ થઈ ? હનુમાને કહ્યું, ક્ષત્રિય વગેરેમાં હાલ મહારી બરાબરી કરનારો તો કોઈ નથી, પરંતુ નાથપંથી લોકો આજકાલ ઘણા પ્રમાણ થયા છે, તેઓમાંના કોઈનો આ પ્રભાવ હશે. એટલું સાંભળીને રામે કહ્યું કે, હે હનુમાન્ ! એ લોક તો મહારા ભક્તજ છે, તેથી કોઈ પણ સમયે એમની સામે વિરોધ ધરાવશે નહિ; પછી રામચંદ્રે જ્ઞાન દૃષ્ટિથી જેનાં હરિનારાયણનો અવતાર ગોરખનાથ આવેલા હોવાનું ત્હેમને સમજાવ્યું. ત્યારે ત્હેમણે હનુમાનને કહ્યું કે, ‘ગોરખનાથ’ આવ્યા છે, અને સ્ત્રીરાજ્યમાં જાય છે, ત્હેમનો મુકામ અંહીથી એક યોજન દૂર છે. ત્યારે હનુમાન્ બોલ્યા, ચાલો આપણે ત્હેમની મુલાકાત લેવા જઈએ, મહારે ત્હેમનું ખાસ કામ છે. રામચંદ્રે પૂછ્યું, શું છે તે કહો તો ખરા ? હનુમાને કહ્યું, હે પ્રભો ! મૈનાકિનીરાણીના તપથી પ્રસન્ન થઈને, મત્સ્યેન્દ્રનાથને મહેં ત્હેની પાસે મોકલ્યા છે, પણ ગોરખનાથ જો ત્યાં જશે, તો ત્હેમને લઈ આવ્યા વગર રહેશે નહિ એટલા માટે મધુર ભાષણથી ગોરખને અનુકૂલ કરી લઈશું, અને મત્સ્યેન્દ્રને નહિ લઈ જવાનું કહીશું; કેમકે તેમ થાય તો મૈનાકિનીને બહુ દુઃખ થાય. રામચંદ્રે કહ્યું કે, ઠીક ચાલો.

પછી, સાંથી બંને જણા બ્રાહ્મણનું રૂપ લઈને ગોરખનાથ જ્યાં ધ્યાન કરતા બેઠા હતા, ત્યાં આવ્યા, અને ત્હેમને નમન કરીને પાસે જઈને બેઠા તથા કહેવા લાગ્યા. હેનાથ ! ત્હમે તો યોગીશ્રેષ્ઠ, જીતેન્દ્રિય, વિરક્ત અને ધૈર્ય તથા બુદ્ધિબલવડે યુક્ત છો. તેજપ્રભાણે શત્રુમિત્રભાવ વગરનું ત્હમારું અંતઃકરણ છે કે, જેને વિષે પરમ ઉદારતા

જસી રહી છે, તેથી હમે કાંઈક કામના મનમાં ધારણ કરીને ત્હમા પાસે આપ્યા છીએ, તે પૂરી કરો ગોરખે પ્રભ કર્યો, આપની કામ શી છે, તેનો પહેલાં ખુલાસો કરી દો. બ્રાહ્મણેએ કહ્યું, પહેલાં હમ વચન આપો, પછી હમે ત્હમને હમારી કામના જણાવીશું. ગોરખે વિચ કર્યો કે, મ્હારી પાસે એવો એમનો શો હેતુ હોવો જોઈએ, કે ને માટે અગાઉથી મ્હારી પાસે વચન માંગે છે? હું તો યોગી છું, મ્હા પાસે કંથા, ઝોળી, તુંબડી, શેલી, શુંગી ઇલાદિના સિવાય બીજું ક નથી, એમ હોવા છતાં મ્હારી પાસે એ શું માંગવાના છે? કાંઈ કર કાંઈ સમજતું નથી. વળી, મંત્રારાત્રીનો આ સમય છે અને સ્ત્રીરા છે, તો મનુષ્યનું અહીં આવવું શી રીતે થઈ શકે? અર્થાત્ એ કે સ્વર્ગના દેવો હશે. પછી ચાહે તો ઇન્દ્ર, કુબેર, યમ કિંવા શુક્ર યુર હે પરંતુ મનુષ્યની તો અહીં આવવાની સત્તા નથી. એ ઉપરાંત વજ્રાસ્ત્ર ચારે અસ્ત્રવડે મ્હેં સીમાને જે બાંધી લીધી છે, તેનું ઉલ્લંઘન કે કોનાથી થઈ શકવાનું હતું? હજાહલ વિષપાનથી કોણુ બચી શકે છે? અગ્નિની જ્વાળાથી ઘેરાએલા આકાશમાં પતંગીયું શું પોતા શક્તિથી ઉડી શકવાનું હતું? મચ્છરથી શું મેરુપર્વત ઉંચકી શા તેમ છે? તેજ પ્રમાણે મ્હારાં અસ્ત્રોનો પરામવ કરીને માનવ અર્હ શી રીતે આવી શકે? એથી કરીને આ કોઈ દેવ હોવા જોઈએ, એ મ્હને લાગે છે.

પછી ગોરખે ત્હેમના ચરણપર પોતાનું મસ્તક મૂક્યું અને પૂછ્યું આપ કાણુ છો તે ખરેખર કહો. આવો એનો ભાવ અને તર્ક જોઈ બન્ને જણુએ પોતપોતાના અસંલક્ષ્ય પ્રગટ કીધા, અને રામચંદ્રે ગોરખ ઉકાડીને આલિંગન કીધું, અને ત્હેમને કહ્યું કે, હનુમાને મત્સ્યેન્દ્રનાં મૈનાકિનીની પાસે મોકલી આપ્યા છે, ત્હેમને ત્હમારે પાછા લઈ આવ નહિ, એજ હનુમાનનો હેતુ છે, અને તેટલા ખાતરજ હમે આજ ત્હમારી પાસે વચન માગીએ છીએ; તો એમની કામના ત્હમારે

કરી. ગારખે કહ્યું, એ સિવાય બીજું ચાહે તે માંગશો, તે હું ખુશીથી આપીશ, પરંતુ મ્હારા ગુરૂ મત્સ્યેન્દ્રનાથને તો હું લઘુભાવગર નહિ રહું. એમના અન્તઃકરણની સ્થિતિ કેવી છે, કે જો કે હું બરાબર જાણું છું, તોપણ લોકોમાં હમારા પંથની અપકીર્તિ થઈ રહી છે, તે મ્હારાથી સકન થઈ શકતી નથી. દર્પણમાં મનુષ્યનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે, તો પણ શું તેનાથી તે અલગ અને લેપરહિત નહિ હોય કે ? સૂર્ય ગગનમાં હોવા છતાં જલને વિષે તેનું જે પ્રતિબિંબ બાસે છે, તે શું સત્ય હોય છે ? વાયુકારાગારમાં જતાં, ત્હેને શું ત્યાં અન્ધન પ્રાપ્ત થશે કે ? આકાશ ધણમાં રહે છે, તો પણ તેને વિષે શું તેની આસક્તિ હોય છે કે ? તેજ પ્રમાણે હમારા ગુરૂ સ્ત્રીરાજ્યને વિષે ગયા, તોપણ આત્માનું અનુસંધાન શું ત્હેમનું તૂટે તેમ છે ? નહિજ. તો પછી મત્સ્યેન્દ્રનું શરીર સ્ત્રીરાજ્યમાં રહ્યું તો શું કિંવા અરણ્ય, પર્વત, ગુહા વગેરે બીજે કોઈ સ્થળે રહ્યું હોય તોયે શું થઈ ગયું ?

દેહની છાયા મલ્લમૂત્રાદિમાં પડવાથી કાણુ અપવિત્ર થાય છે, અને ગંગાદિ નદીમાં પડ્યાથી પવિત્ર કાણુ થાય છે ? તેવીજ રીતે, જ્ઞાનીની પાસે શરીર છાયાની માફક મિથ્યાપણાથી વાસ કરે છે, એથી તેની સ્થિતિ પાલખીમાં હોય, સિંહાસનપર હોય, વાઘના મ્હોંડામાં હોય, ધરમાં, વનમાં કે સ્ત્રીપુત્રાદિ કુટુંબકાળીલાની વચ્ચમાં હોય, તોપણ તેથી ત્હેના મહિમામાં વધારો કે ઘટાડો થતો નથી અને ત્હેને હર્ષ શોક પણ થતાં નથી. ધર્મઅધર્મ, પાપપુણ્ય, સુખદુઃખ, લાભહાનિ, માનઅપમાન એ દ્વેદાની પેલી તરફ ત્હેની સ્થિતિ હોવાથી, તે ચાહે ત્યાં જાય અગર નિવાસ કરે, તોપણ મગ્નિન થઈ શકતો નથી. પરંતુ હે પ્રભો ! એવા પ્રકારની જ્ઞાનીની રીતિ અથવા અંતરની સ્થિતિ સધળા લોકો શી રીતે જાણી શકવાના હતા ? એટલા માટે ‘યદ્યપિ શુદ્ધં લોકવિરુદ્ધં’ એ ન્યાય પ્રમાણે સ્ત્રીરાજ્યમાંથી ત્હેમને લઈ આવવાની મ્હને અત્યંત આવશ્યકતા જણાય છે, અને એજ મતલબની પ્રતિજ્ઞા કરીને હું નીકળ્યો.

હું પણ ખરા. આકાશ એક વખત પડી જાય, અથવા મેઝમંદાર પર્વત
મૂળમાંથી ઉખડી જઈને ગમડી પડે, કિંવા પૃથ્વી રસાતાળ થઈ જા
તોપણ હું મ્હારા નિર્ધારથી કદી પણ પાછો નહિજ પડું. એ સિવ
આહે તે માંગો, આપનો તે હેતુ હું પૂર્ણ કર્યા વગર નહિ રહું. આટ
સાંભળીને હનુમાનને કોપ ચઢ્યો, અને રામચન્દ્રને કહેવા લાગ્યા
એની સાથે હું મ્હાછ કરીશ, પરંતુ મત્સ્યેન્દ્રને કદીપણ પાછા લઈજ
નહિ દઉં રામચંદ્રે કહ્યું, હે હનુમાન! ત્હમે આપેલું વચન પૂર્ણ ર
ચુક્યું છે, માટે એવો ટોટો કરવો, એ યોગ્ય નથી. હવે મૈનાકિની
પ્રાર્થનામાં જે હશે તે થશે, તેમાં ત્હમને કાંઈપણ દોષ નથી. આ પ્રમા
રામચંદ્રે બંનેનું સમાધાન કર્યું અને પોતે અદૃશ્ય થઈ ગયા.

પછી હનુમાન મૈનાકિનીના મહેલમાં સૂક્ષ્મવેષ ધારણકર
દાખલ થયા, અને પલંગપર તે એકલી ઉઘી ગઈ હતી, ત્હને જગાડ
કહેવા લાગ્યા કે, હે મૈનાકિની! મ્હેં તો મ્હારે ત્હને આપેલા વર
પ્રમાણે મત્સ્યેન્દ્રનાથને ત્હારે સ્વાધીન કર્યા, પરંતુ હવે ત્હમને શિ
ગોરખનાથ અહીં આવે છે, તે એમને લઈ ગયા વગર રહેવાનો નથી
મ્હેં પુષ્કળ ખટપટ કરી, પરંતુ જરીયે સફળ થઈ નથી, એથી ત્હને કહેવ
માટે અહીં આવ્યો છું. તો હવે એમના અહીં આવ્યાગાદ, ત્હારે ત્હો
ત્હારે સ્વાધીન કરી લેવા; વાચાગૌરવ, ધનગૌરવ, આસનવસનગૌ:
ભોજનાદિ નાતાપ્રકારનાં ગૌરવથી ત્હમનું મન હરી લેવું કે જેથી
મત્સ્યેન્દ્રને લઈ જઈ શકે નહિ એવો ઘાટ રચવો, હવે હું જાઉં.
એટલું કહીને હનુમાન ચાલ્યા ગયા.

પક્ષી જેમ આ વૃક્ષઉપરથી પેલા વૃક્ષઉપર, પેલા વૃક્ષપરથી વ
બીજાજ વૃક્ષ ઉપર ઉડીને ચાલ્યું જાય છે, અને પોતાને ધારેલે સ
પહોંચે છે, તેજ પ્રમાણે ગોરખનાથ પેલી કલિંગા વેસ્યાની સાથે રસ્તા
મુકામ કરતા કરતા શૃંગમુરડી નામના રાજધાનીના શહેરમાં, કે
મૈનાકિનીના નિવાસ હતો, ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા. મૈનાકિની

જ્યારથી હનુમાને ગોરખ આવ્યાની ખબર આપી હતી, ત્યારથી ખીલકુલ ચહેન પડતું ન હતું. મત્સ્યેન્દ્રે ત્હને પૂછ્યું, આજકાલ ત્હારી ચિત્તવૃત્તિ પ્રસન્ન કેમ જણાતી નથી ? ત્હણે કહ્યું, મ્હેં એવું સાંભળ્યું છે કે, 'આપના શિષ્ય ગોરખનાથ આપને લઈ જવાને સાર આવે છે,' ત્હમના આવવાથી જો આપનું અહીંથી જવાનું થશે, તો મ્હારી દશા શી થશે ? એજ વિચાર મ્હારા મનમાં ઉત્પન્ન થવાથી, મ્હને કશું સ્મૃતું નથી. મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું, તેને માટે ચિન્તા શું કામ કરે છે ? થવાનું છે તે થયાંજ કરવાનું. આજકાલ મ્હને પણ એવું લાગે છે કે, મ્હારો પુત્ર ગોરખ એ ચાર દિવસની અંદર અહીં આવશે. એ જો આવે તો મ્હારે પણ જતું પડે, અને એ મ્હને લઈ ગયા વગર રહે પણ નહિ. કમલિનીમાં ફરનારા બ્રમર સાયંકાળ થતાંજ ત્યાં અટકી જાય છે, અને સૂર્યનો ઉદય થયાપાદ ત્યાંથી ઉડી જાય છે, તેજ પ્રમાણે તીર્થયાત્રાને વિષે બ્રમરની માફક ફરનારા એવા મ્હને હનુમાને અહીં લાવીને છોડી દીધો, પરંતુ ગોરખ-સૂર્યનો ઉદય થતાંજ, તું જે પદ્મિની છે ત્હેના કોશ (ધર)માંથી મ્હારું પણ અહીંયાંથી ગમન થઈ જાય, એમ ત્હારે નિઃસંશય સમજવું. માટે હું ત્હને કહું છું તે પ્રમાણે જો તું ચાલીશ, તોજ સુખી થઈશ.

ચિન્તનં સર્વશાસ્ત્રાણાં મતમન્યન્મનં મમ ।

ન કિંચિચિન્તનાદેવ સ્વયં તત્ત્વં પ્રકાશતે ।

સ્વયં પ્રકાશિતે તત્ત્વે તત્ત્વજ્ઞાસન્મયો મયંત્સુ ॥

ચિન્તનથી મોક્ષનો લાભ થાય છે, એ પ્રમાણે સર્વ શાસ્ત્રોને વિષે કહેવું છે. એટલા માટે સાકાર નિરાકારનું ચિન્તન (ચિંતા) તેમને માન્ય છે, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ મ્હારો નિશ્ચિત મત એથી કાંઈક જુદોજ છે. તે શી છે ? એમ પૂછતા હો, તો સાંભળો. દ્વૈત અગર અદ્વૈત કોઈપણ વસ્તુનું ચિંતન નહિ કરવાથી, બ્રહ્મરૂપ આત્મતત્ત્વ આપો આપજ પ્રકાશી છે. તે તત્ત્વનો પ્રકાશ થાય, તો તેજ ક્ષણે તદ્દપના

(તદાકારપણું) પ્રાપ્ત થાય છે. એથી કરીને તું 'ચિત્ત ચિંતન ચિંત્ય' એ ત્રિપુટીનો ત્યાગ કરીને જો રહીશ, તો તું તરતજ આનંદરૂપતા ને પામીશ. મત્સ્યેન્દ્રનાથે આ પ્રમાણે મૈનાકિનીને યોગ્ય કર્યા છતાં, ત્હેના મનનું આવા ઉપદેશથી થોડુંજ સમાધાન થઈ શકે તેમ હતું ? ત્હેણે તો મંત્રીને યોગ્યાવીને એકાંતમાં કહી દીધું કે, આપણા રાજ્યમાં જે કોઈ જોગી, પરમહંસ, દિગંબર ઉદાસ સાધુ વગેરે જડી આવે ત્હેમને મારી નાંખવા. મંત્રાએ રાજ્યમાં તથા શહેરમાં સિપાઈઓને વર્દી આપી દીધી અને તે લોક પણુ ચોતરફ ફરીને યોગ કરવા લાગ્યા. સ્ત્રીરાજ્યમાં મંત્રી, સૈનિક, ભાક્ષદાર, ચોપદાર, નોકર વગેરે સધળાનું કામ સ્ત્રીઓજ કરતી હતી, નહિ કે પુરૂષો. એ કારણુને લીધે, ત્યાં કોઈ આવે, તો ઝટ એ બંધીયની નજરમાં આવ્યા વગર રહે શેનો ? અસ્તુ !

ગોરખનાથ દૂરદેશી હોઇ, ત્હેમણે કશો અનર્થ થવા ન પામે એ હેતુથી પેલી કલિંગા જેવી વેસ્થાનો આશ્રય લીધો હતો, અને એજ પ્રમાણે પોતાને પણ કોઈ ઓળખી ન શકે કે આ પુરૂષ છે, એટલા માટે સ્ત્રીનો વેષ પણુ ધારણુ કર્યો ગુરૂને ખાતર નીચડચ્ચ વેષનો ખ્યાલ ત્હેમના મનમાં ઉપજ્યો નહિ. નીચવેષ અગર કૃત્યથી જો મહાન કાર્યની સિદ્ધિ થતી હોય, તો તે પ્રમાણે કરવામાં કશી હરકત નથી. પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવા સાથે આત્મા મોટા વિજયુએ નીચ કુકરૂરનો અવતાર લીધાની વાત શું અજાણી છે ? તેજ પ્રમાણે ગોરખે યુક્તિથી પોતાના ગુરૂને ત્યાંથી લઈ જવાને કાજે નીચ સ્ત્રીનો વેષ લીધો, તથા તમસાં વગાડવાનું નીચ કામ માથે લઇને, તે વેસ્થાની સાથે શહેરમાં એક કેકાણે નીવાસ કરીધો. પછી પેલી કલિંગા મૈનાકિનીની પાસે જઈ પહોંચી, અને 'હું વેસ્થા છું, ગાયન વાદન નર્તનમાં પ્રવિણ છું, અને આપનું નામ સાંભળીને દૂર દેશાવરથી અહીં આવીને મુકામ કર્યો છે, માટે મ્હારો ગાયન નાચ વગેરે જનસે આપની સમામાં થવા દો,' એ પ્રમાણે ત્હેણે કહ્યું. પછી તેજ રાત્રે ત્હેના ગાયનની મેહરીજ રાખવામાં આવી. અને પછી વેસ્થા

પોતાના સ્થાનપર પાછી આવી. પ્રહર રાત્રી વીત્યા બાદ વેશ્યા બ્યારે પોતાની સાથેના બીજા સ્ત્રી સાજીંદાઓને લઇને સભામાં જવાને નીકળી ત્યારે ગોરખે પશુ સુંદર સ્ત્રીનું રૂપ લઇને તબક્કાં વગાડવાનું કામ કરવા માટે ત્હેની સાથે ચાલવા માંડ્યું.

રાજસભામાં જઈ પહોંચતાં સ્વર્ગની સભાના જેવી ત્યાંની જાહોજલાલી જેવામાં આવી. મધ્યભાગનેવિષે સિંહાસનઉપર મત્સ્યેન્દ્રનાથની મૂર્તિ વિરાજમાન થએલી છે, અને ડાબી બાજુએ મૈનાકિની રાણી આવી રહેલાં છે તથા પાસે પુત્ર મીનાનાથ બેઠેલો છે એવું જોતાં, જાણે કૈલાસ પર્વતઉપર શંકરજ ગૌરી અને ગણપતિની સાથે બેઠેલા ન હોય, એવો ભાસ થયે. ગુરૂને જોઇને ગોરખની આંખો પ્રેમાશ્રુથી ભરાઈ આવી, અને ત્હેમણે દૂરથીજ ત્હેમની મૂર્તિના દર્શન કરીને મન વડે નમન કર્યું. આકાશને વિષે જ્યાં જુઓ, ત્યાં નક્ષત્રજ નક્ષત્ર નજરે પડે છે, તેજ પ્રમાણે તે સભાસ્થાનમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં સુંદર સુંદર સ્ત્રીઓજ દૃષ્ટિગોચર થતી હતી; તથા નક્ષત્રમંડલનેવિષે આવી રહેલા ચંદ્રની પેઠે એકલા મત્સ્યેન્દ્રનાથજ પુરૂષ તરીકે શોભાયમાન થઈ રહ્યા હતા. બાલદાર, ચોપદાર પોતાની મધુર વાણીથી લલકારી રહ્યા છે, અને છત્ર ચામર વ્યજનાદિ હાથમાં લઇને સ્ત્રી સમુદાય ત્હેમની પાછળ ખડો થઈ રહ્યો છે, એવો ઉત્તમોત્તમ ઠાટ જોઈને, વેશ્યા તથા ગોરખ

સમેત સાથેના સમજાજ સાજીંદા આનંદ પામ્યા. થોડાજ વખતમાં તબક્કાં, સારંગી, વીણા, સતાર વગેરે વાજીંદાને બરાબર સૂરમાં મેળવી રહ્યાબાદ ગાયન શરૂ થયું. વેશ્યા રૂપમાં તથા ગાયનમાં અસંગો નમુનો હતી. ગોરખનાથે તબક્કાં વગાડવાનું કામ પોતાના હાથપર રાખ્યું હતું પછી પૂછવાની શી રહી? સભા તો ક્ષણમાત્રમાં ગાયનના તાનમાં ગુલતાન થઇ ગઈ. મત્સ્યેન્દ્ર તથા મૈનાકિની વારંવાર ત્હેની વાહવા કરી રહ્યા હતા. એવે વખતે ગોરખનાથે તબક્કાંને મ્હોડેથી આ પ્રમાણે કાઢી કાઢવા માંડ્યા:—

૫૬. રાગ-ધનાશ્રી, તાલ-ધુમાળી,

ગોરખ જોગી શુરકો ધુંડત અશિરાજમાં આયા હૈ ।
બનબન ધુંડે સબધર ધુંડે રાજમંદિર પાયા હૈ । પુંગી
મોહે નાદનિકાસત ઘરઘર દેખત ધાયા હૈ । ચલો મહિંદર
ગોરખ જોગી તુમકો ધુંડત આયા હૈ ॥ ૧ ॥

હે ગુર ! આપનો શિષ્ય હું ગોરખ ત્રિયારાજમાં લાલ આવી
પહોંચ્યો છું, અને મહાભાગ્યથી રાજમંદિરમાં આવીને આપને જોઈ
રહ્યો છું. બાર વર્ષ થયાં અનેક વન તથા તીર્થક્ષેત્ર, ગામ, પર્વત અને
નદીકિનારે શોધી રહ્યો છું, તોપણ આપનો ક્યાંઈ પ-તો લાગ્યો નહિ,
પરંતુ આજે અહીં મળે આપનાં દર્શન થયાં, તેથી હું ધન્ય થયો છું.
હવે આપ જલદી અહીંથી ચાલો, તો સારું થાય. સર્વત્ર આપની
અપકીર્તિ થઈ રહી છે. છત્યાદિ પ્રકારનું કથન જ્યારે તખ્તમાંથી
થયું, ત્યારે તો મત્સ્યેન્દ્રનાથ આમતેમ ચોગરદમ જોવા લાગ્યા કે આ
કોણ બોલે છે ? મહારો શિષ્ય ગોરખ ક્યાં છે ? ગાયન સાંભળવામાં
મત્સ્યેન્દ્રનાથની પહેલાંના જેવી એકાગ્રતા નથી, અને આસપાસ કાંઈ
જોઈ રહ્યા છે, એવું મૈનાકિનીના જોવામાં આવતાં ત્હેજે ત્હેમને પૂછ્યું
કે, મહારાજ ! આમતેમ આપ શું જોયા કરો છો ? મન આપનું
ગાયનમાંથી બ્યગ્ર થએલું કેમ જણાય છે ? મત્સ્યેન્દ્રનાથે કહ્યું, મહારો
શિષ્ય મળે શોધતો શોધતો અંહી લગી આવી પહોંચ્યો છે, અને
મળે કહે છે કે ‘હું ગોરખ આવ્યો છું, જલદી ચાલો’ એટલા માટે
હું જોઈ રહ્યો છું કે એ ક્યાં છે ?

મનાકિનીને આટલું સાંભળતાંનારને હનુગાનના વચનની સ્મૃતિ
થઈ, અને ત્હેનું પણ સ્વન શોકાકુળ થઈ ગયું. ત્હેણે પૂછ્યું, મહારાજ !
આપ શા પરથી એ પ્રમાણે કહેો છો ? મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું, સાંભળ ! આ
શ્રાવણમાં એજ શબ્દોનો ઉચ્ચાર થઈ રહ્યો છે. એકાગ્રપણે સાંભળ્યું

।૨૩ે મનાકિનીને પણ તેની સમજ પડી. પછી તહેણે શી ચતુરાઈ કીધી કે લેંગા વેશ્યાને એમ જણાવ્યું કે હમારા તખલાનો સાજ સારો છે તે મારા સાજાંદાને વગાડવાને આપી દો. તહેણે ત્યાંનું દરબારી તખલુ 'ધુ' અને ગોરખને આપ્યું. તેણે તે વગાડ્યું તોપણ તેમાંથીયે હુલાંની પેડેજ 'અલો મહિંદર ગોરખઆયા' વગેરે શબ્દો નીકળ્યા. મકે તખલાં બદલાયાં પરંતુ વગાડનારો તો તેજ હતો, એટલે પછી ક્ષર ઉતારવામાં ફેર શી રીતે પડે ? મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું, હે મૈનાકિની ! બાળ્યું કે નહિ ? મહારો શિષ્ય ગોરક્ષ મહને ચાલો એ પ્રમાણે કહી દ્યો છે તે. મૈનાકિનીએ એને શોધી કાઢવા સાર પછી યુક્તિ એવી થી કે, કલિંગાને કહ્યું કે 'હમારા દરબારી સાજાંદાને હમારી સાથે બલાં વગાડવાને રાખો; એ કેવી સાથ કરે છે તે જોઈએ તો ખરા. મારો તખલચી સારો છે, પણ હમારાનીયે પરીક્ષા થઈ શકશે. પછી રખને તખલાં બગાડતો બંધ કરીને, બીજા દરબારી તખલચી (સ્ત્રી-લીજ) ને બેસાડવામાં આવ્યો. ત્યારે તહેનાં તખલાંમાંથી પહેલાંની માફક સો મહિંદર ગોરખ આયા' વગેરે શબ્દો કાંઈ નીકળ્યા નહિ. આ રથી કલિંગાનો તખલચીજ ગોરખ હોવો જોઈએ, એવી મૈનાકિનીની તરી થઈ, અને તહેણે એ કલિંગાના તખલચીને (ગોરખને) એકાંતમાં લાવી લીધો.

ગોરખ આવ્યા બાદ, તહેના ચરણપર મૈનાકિનીએ પોતાનું શિર ત્રી દીધું અને પૂછ્યું કે, 'તું કોણ છે, તે ખરેખર કહી દે; ખોટું ને તો ત્હને ત્હારા ગુરના ચરણના શપથ છે. એવું સાંભળીને, તહેણે કહ્યું 'હું મત્સ્યેન્દ્રનાથનો પ્રિય શિષ્ય ગોરખનાથ છું. એમનાં દર્શન કર-ને કાળે મ્હું આમ સ્ત્રીનો વેપ ધારણ કીધો અને આ સભામાં મલ થયો; કેમકે અંહી પુરુષનો પ્રવેશ થઈ શકે તેમ નથી. પછી પુીએ ગોરખનાથને પુરુષનાં વસ્ત્રો પહેરવાને આપ્યાં, અને પછી તહેને । જોડીને કહ્યું કે, "હમારું નામ તો મ્હું સાંભળ્યું હતું પરંતુ

ત્હમારાં દર્શનની જે ઉત્સુકતા હતી, તે આજે પુરી થઇ. જલનું વિસ્મરણ માછલાંને, અગર વત્સની વિસ્મૃતિ ગાયને વનમાં દૂર જવા છતાં થતી નથી, તેજ પ્રમાણે નાથ મહારાજે ત્હમને કદી વીસાર્યા નથી. વારંવાર મ્હારો ગોરખ ક્યાં હશે ? એમ રોજ કહ્યાં કરતા હતા. ધણું સારું થયું કે ત્હમે અંહી આવ્યા. એથી એમના જીવને બહુ આનંદ થશે,” પછી મૈત્રિકિની ત્હને હાથ પકડીને સમામાં લઈ આવી. મત્સ્યેન્દ્રને તથા બીજાં બધાંયને ‘આ પુરૂષ કોણ છે, અને અંહી કેમ આવ્યો હશે’ તે ખાતર આશ્ચર્ય થયું. ગોરખે ગુરૂની પાસે જતાંજ:—

પદ, રાગ-કાલિંગડા, તાલ-ચલતી.

ગુરૂજી તોરે પૈયાપો સીસ ધરૂં ॥ ૧ ॥ મેરે તનકા
આમ નિકાસકે ચરનપન્હૈયા કરૂં ॥ ૨ ॥ તેરે નામકા
ધ્યાન ધરૂં મૈ તેરે કાજ મરૂં ॥ ૩ ॥ ગોરખ કહે તેરી
મૂરત ખ્યારી નૈનનખીચ ભરૂં ॥ ૪ ॥

ત્હમનાં ચરણને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરીને હાથ જોડીને સ્તુતિ કરવા માંડી કે:—હે સદ્ગુરૂ ! આપ આ શરીરને તપને વિષે પ્રવૃત્ત કરીને કોણ જાણે ક્યાં આપ્યા ગયા તેની ખબર નહિ હોવાથી, ધણાં વરસ આપની શોધમાં હું ફરતો રહ્યો છું, તો આજે આ મૂર્તિનાં દર્શન થયાં. આ શરીરનાપર આપના જે અનંત ઉપકાર થયા છે, તે ખાતર આ શરીરની આમડી ઉતારીને આપના ચરણને વિષે તેની પાદરક્ષા કરી દઉં (પાદુકા પહેરાવું) તોપણ તેમ કર્યાથીયે આપનાં ઋણમાંથી હું મુક્ત થઈ શકું તેમ નથી. હવે પ્રાર્થના એટલીજ છે કે આ આપની ખ્યારી મૂર્તિ આ નયન આગળથી દૂર ન થાય. મત્સ્યેન્દ્રનાથ પણ પ્રાણથી ખ્યારા પોતાના શિષ્યને પાસે લઇને દૈઘ આલિંગન દઇને કહેવા લાગ્યા કે, હે ગોરખ ! હું પણ રાત દિવસ ત્હારું સ્મરણ કર્યાં કરતો હતો, પ્રરંત્ર ધન્ય છે

હલને કે મહારે ખાતર સર્વત્ર શોધ કરીને ભારે યુક્તિથી અંદી લગી આવી પહોંચ્યો અને આખરે મહને શોધી કાઢ્યો.

ત્યારબાદ મૈનાકિનીએ કહ્યું કે, મહારાજ ! આપનાં ઘડપણના સમયમાં ગોરખ અહીં આવી પહોંચવાથી મહારા જીવને પણ નીરાંત થઈ કે મીનાનાથના એ વડીલ બન્યું હોવાથી સઘળો રાજ્યકારમાર સમાવી લેશે, અને આપને કોઈ પણ પ્રકારની તકલીફ પડશે નહિ. ગોરખ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, મહને જોગી વેરાગીને આ : નાજ્યાદિ પૈભવની શી ગરજ ? એનાં મધુર બાપણથી ગોરખ શું મોહ પામશે ? નહિજ. પરંતુ આ રાણી તો સૂર્યને અંધકારથી સુશોભિત કરવા ઇચ્છે છે. સ્પર્શમણીને સુવર્ણનાં અન્નકાર. અગર ઇન્દ્રિય દેવોને છાશની બક્ષીસ, અથવા ગાયતું દૂધ કાઢીને ક્ષીર સાગરને સંતુષ્ટ કરવા જેવો એનો હેતુ છે. ભલે ! તેમાં આપણને શું લાગે છે કે વળગે છે ? કાર્યના પ્રત્યે નજર (લક્ષ) રાખીને સર્વ કાંઈ સાંભળી લેવું જોઈએ. પછી તે કશ્ચિંગાવેશ્યાને દ્રવ્ય આપીને વિદાય કીધી, અને તે બંને જણાં ત્યાંથી ઉડીને ગોરખની સાથે એકાન્ત સ્થાનમાં ચાલ્યાં ગયાં. મત્સ્યેન્દ્રનાથે કહ્યું, ગોરક્ષ ! હતુમાને વચન ત્રધતે મહને બાંધી લીધો અને તેને લીધેજ મહારો અંદી નિવાસ થયો. તે છતાં ખાતાં પીતાં, ઉઠતાં બેસતાં, સૂતાં તેમજ જગૃત થતાં હારેજ સ્મરણ થયાં કરતું હતું.

ગોરખે કહ્યું, મહારાજ ! આપ જ્યાં જશો, ત્યાં મહારા સમાન અનેક પુત્ર નિર્માણ કરશો, એ આપનું સામર્થ્ય હું જાણું છું. પરંતુ સૂર્યને જેમ અનેક કમલ હોવા છતાં, કમલોને તો એકજ સૂર્ય સુખપ્રદ થાય છે, અથવા જલને અનેક જલચર, ચંદ્રને અનેક ચક્રોરપક્ષી તથા મેઘને અનેક ચાતક હોવા છતાં, જલચર, ચક્રોર, ચાતક વગેરેને તો એકજ જલ, ચંદ્ર અને મેઘ આનંદપ્રદ હોય છે, તેજ પ્રમાણે મહાન સમાન આપને તો ઘણાં હશે, પરંતુ મહને તો આપ એકજ છો. એથી આપને ખાતર જ્યાં ત્યાં વનખાં મારીને ઢુંઢતો ઢુંઢતો અંદી સૂધી આવી

પહેંચ્યો છું, તો મહારો ત્યાગ કરીને આપ હવે આંધી ન રહેશો. પ
પ્રાતઃકાલમાં સ્નાનાદિ કર્મ કરીને ગોરખ તથા મીનાનાથ અને મૈનાકિન
સાથે રાખીને મત્સ્યેન્દ્રે ભોજન કર્યું. તેથી કરીને શંકર પાર્વતી ન
ગમનન પડાનન (કાર્તિકસ્વામી)ને સાથે રાખીને ભોજન કરે છે, એ
તે વખતે શોભા જણાઇ રહી હતી. અથવા નંદ યશોદાની પાસે :
અને કૃષ્ણ જેમ બેસતા હતા, તેના જેવો ભાસ થતો હતો. અસ્તુ

ગોરખનાથ ગ્યારથી આવ્યા સારથી મૈનાકિનીના મનમાં ભારે ચિ
ત્તા ભય ઉપજ્યાં હતાં, પરંતુ બહારથી તે કોઇને કશું જણાવા દેતી ન
અને ગોરખ ત્યાંથી જાય નહિ તેટલા ખાતર હોમને સુપ્રસન્ન રાખ
હોમની મરજી મુજબ ચાલતી હતી એક દિવસ ગોરખે મત્સ્યેન્દ્રને ક
મહારાજ ! પીત્તગના કંકણમાં રત્ન, કિંવા શ્મશાનને વિષે દેવમૂર્તિ
સ્થાપના, અથવા ચિન્તામણી રત્ન જેમ બકરીના ગળામાં શોભતું ન
તેજ પ્રમાણે આપની સ્થિતિ આંધી કીક લાગતી નથી. આપ તો
નાગાયણ છો અને જગતના કલ્યાણને કાળે આ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું
તેથી કરીને સદુપદેશવડે ભોક્ષાની સન્માર્ગને વિષે પ્રવૃત્તિ કરાવવાની ઈ
દ્ધને, આંધી બેસી રહેશો, તો તેઓની મતિ વધારેને વધારે ભલિન
જશે. માટે આ સર્વ સંગનો ત્યાગ કરીને, આંધીથી આપ મહારી :
ચાલો, કેમકે જગતમાં આપણા પંથની બદ્ધો બોલાય છે. આ પ્ર
યુક્તિથી બોધ કરીને, હોમની પાસેથી વચન સુદ્ધાં લીધું. બાદ મત્સ્ય
એ વાત રાણીને જાહેર કીધી કે, ગોરખ મ્હને લઈ જવા માંગે છે,
મ્હેં પણ, 'હું' ત્હારી સાથે આવું છું એવું, એને વચન આપ્યું
તેથી મહારે જવું પડશે. સારે તો મૈનાકિની મહાકલ્પાન્ત કરતી કહેવા
કે, આપ જો ચાલ્યા જશો, તો મહારા પ્રાણ રહેશે નહિ. ગોરખે
હોને કહ્યું કે તીર્થાટન માટે મહારે જવું છે, માટે હું મત્સ્યેન્દ્ર
મહારી સાથે લઈ જવાનો છું.

મૈનાકિનીએ ત્હને કહ્યું, હે ગોરખ ! ત્હમે મહારા મોટા છોકરા છો, તેથી ત્હમારા નાનાભાઈ મીનાનાથની સાથે આ રાજ્યવૈભવનો ઉપભોગ કરીને ત્હમે અંહીજ રહો. મહારાજનું તેમજ મહારાં પણ શરીર દિવસે દિવસે લથડતું જાય છે, તેથી ત્હમારા વગર હમારું, મીનાનાથનું તથા આ રાજ્યનું રક્ષણ કાળુ કરશે ? આ પ્રમાણે રસયુક્ત બાંધણુ કરવા છતાં, ગોરખનું ચિત્ત તેથી જરીયે ડચ્ચું નહિ. ગોરખે કહ્યું, હમારું ત્રિકોટીનું રાજ્ય તજીને ત્હમારા અધ્ધરાજ્યનો ઉપભોગ કાળુ કરે ? હમારી યોગસંપત્તિ અને તેથી નીપજનારા સુખનું તે હું શું વર્ણન કરું ? માધ ! અંહી બહુ દિવસ ભાંચ્યા તેથી હમને હવે અંહીથી જવાની રજા આપો. ભારે મૈનાકિનીએ વિચાર કર્યો કે એને સુંદર સ્ત્રીઓવડે મોહિત કરીને અંહી રાખી લેવો જોઈએ; પરંતુ બહારની સહુકાઈ બતાવવા ત્હને કહ્યું, હે ગોરખ ! જવું હોય તો જજો, પણ છ મહિના સુધી અંહી રહેજો. ભારઆદ હું નાથ મહારાજને ત્હમારી સાથે તીર્થાટન કરવા મોકલી આપીશ, માટે હાલ આટલી બધી ઉતાવળ ન કરશો. ગોરખે કહ્યું, હીક ! પરંતુ મ્હને એક દિવસ મુકરર કરીને કહોકે ફલાણે દિવસે હું ત્હમને અંહીથી વિદાય કરીશ. ફક્ત એટલુંજ લક્ષમાં રાખવું કે એ મુકરર કરેલા દિવસપછી હમે અંહી રહીશું નહિ, ગુરૂ મહારાજને લખને વિદાય થઈ જઈશું. મૈનાકિનીએ કહ્યું, ગોરખ ! ચૈત્ર સુદ પડવાને દિવસે ત્હમને અંહીથી વિદાયગીરી આપીશ, ત્યાંસુધી ત્હમારે અંહી રહેવું. આટલું કપૂત રાખીને તે દિવસની રાહ જોતા અને ગુરુની સેવા કરતા ગોરખનાથ ત્યાંજ રહી ગયા.

થોડાક દિવસ પછી ગોરખને પાસે ઓસાવીને મૈનાકિનીએ કહ્યું કે, મહારા મનમાં એવું આવે છે કે ત્હમારે લગ્ન કરી નાંખવાં. માટે ત્હમે જો હા કહેતા હો, તો ત્હમને પસંદ પડે તેવી મનગમતી સુંદર સ્ત્રી ત્હમને બક્ષીસ કરું અને ભારે દાઃમાફતી ત્હેની સાથે ત્હમારે લગ્નસમારંભ કરું. ગોરખે ત્હને કહ્યું કે, મહારા કાનમાં જે મુદ્રિકા

છે, તેજ મહારી સ્ત્રી છે, ત્હેના સિવાય બીજી કાંઈ સ્ત્રીની મહારે જરૂર નથી. તેમ છતાં, એક દિવસ ત્હેણે એક સુંદર સ્ત્રીને બાજી ખેંચવાને સારુ ગોરખની પાસે મોકલી આપી, ત્હેણે ગોરખને પોતાનો હેતુ રમવાનો છે એવું જણાવતાં બન્ને જણાં રમવાને ખેડાં રમતાં રમતાં ત્હેણે ગોરખને હાવભાવ વગેરે અનેક એટલા દર્શાવી, તથા પોતાના શરીરનાં કેટલાંક અવયવ પણ નિર્લજ્જ થઈને દેખાડ્યાં પરંતુ ત્હેમનું મન લેશમાત્ર પણ વિકારને વશ થયું નહિ. સ્ત્રીએ કહ્યું, હે ગોરખ ! નીતું પાણી જે વડી જાય છે, તે શું પાણું આવે છે ? તેજ પ્રમાણે આ ત્હમારું યૌવન પણ એજે વડી જાય છે, તે શું પાણું આવવાનું છે કે ? નહિજ. એટલા માટે, સ્ત્રી વગેરે ઉત્તમ પ્રકારનાં રસભોગોનો અનુભવ કરીને સંસારમાં રહેવું જોઈએ; પરંતુ ત્હમે સાધુવેરાગી થઈને બચકો છો, અને નાડક આચરતા ગુમાવો છો. વીજળી વગર મેઘની શોભા નથી, તેજ પ્રમાણે રમણી વિના સંસારમાં પુરૂષની શી શોભા છે ?

વિશાલલેખી નયનામિરામા કન્દર્પસંપૂર્ણનિધાનરૂપા ॥

મુક્તા ન યેનૈવ વસન્તકાલે વૃથાગતં તસ્ય નરસ્ય જીવિતં ॥

જે પુરૂષે મનુષ્યજન્મ મળ્યાખાદ, જેની વેણી વિશાળ છે અને જેનાં નેત્ર હરિણીનાં જેવાં સુંદર છે તથા જે મદનનું સંપૂર્ણનિધાન છે, એવી યુવતિનો સમાગમ કર્યો નથી, તેનું જીવિતવ્યર્થજ સમજવું. તેથી કરીને ત્હમે મહારો અગિકાર કરો અને ત્હમારા જન્મનું સાર્થક કરો. તે સાંભળીને ગોરખે કહ્યું કે:—

અમેઘ્યપૂર્ણ કૃમિજન્તુસંકુલં સ્વભાવદુર્ગન્ધમશૌચમધ્રુવમ્ ।

કલેવરે મૂત્રપુરીષમાજને રમેત મૃદો ન રમેત પણ્ડિતઃ ॥

માંસ, લોહી, હાડકાં વગેરેથી ભરપુર, કૃમિઓથી વ્યાપ્ત, સ્વાભાવિક દુર્ગન્ધયુક્ત, મસમૂત્રાદિનું પાત્ર એવા અપવિત્ર સ્ત્રીનાં શરીરને વિષે મૂઢનેજ સુંદરતા અને પવિત્રતા દેખાય છે અને તે તેમાં આસક્ત

થઈને રમમાણ થાય છે; પરંતુ પંડિત (આત્મવિષયક બુદ્ધિ જોને પ્રાપ્ત થઈ છે એવો વિદ્વાન, નહિ કે કેવળ શાબ્દિક પંડિત) કદીયે તેમાં રમમાણ થશે નહિ. કેમકે, તે વસ્તુનાં યથાર્થસ્વરૂપને જાણે છે અને અનાત્મપદાર્થને તજીને આત્માને વિશેષ આસક્ત થાય છે. વિષ્ણુને વિશે સુંદરતા અને મધુરતા કાગડા અગર હુકર સિવાય બીજા કોને ભાસવાની હતી? એટલા માટે મહારાથી ત્હારી કામના પૂર્ણ થઈ શકશે નહિ. જીતેન્દ્રિય શુદ્ધાર્થની આગળ રંભા જે પ્રમાણે છોબીની પડી હતી, તેજ પ્રમાણે ગોરખના તીવ્ર વેરાગ્યની આગળ ત્હેનો કાંઈપણ ઇલાજ ચાલ્યો નહિ. પછી તે પાછી ચાલી ગઈ, અને મૈનાકિનીને સદગાં હકીકતથી વાકેફ કીધી. એવા અગ્રેક ઉપાયોરૂપી પદાર્થો ગોરખને રોકી પાડવા સારૂ મૈનાકિનીએ ઉભા કર્યા હતા, તેમ છતાં ગોરખનાં વેરાગ્ય-વજ્રવડે તે સર્વ ભેદાઈ ગયા અને રાણી ચિન્તાનુર થઈ.

પછી ગોરખના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે મુકરર કરેલા દિવસે આપણું અડીથી નિશ્ચય પૂર્વક નિર્ગમન થાય તેટલા ખાતર મૈનાકિની તથા મત્સ્યેન્દ્રનાથને કાંઈક ચમત્કાર બતાવવો જોઈએ. એક દિવસ રાત્રીને વખતે બ્યારે મૈનાકિની મીનાનાથ, અને મત્સ્યેન્દ્રનાથ સ્વપ્ન રહ્યા હતા, તે વખતે મીનાનાથને ઝાડાની હાજત થતાં મત્સ્યેન્દ્રે ગોરખને બોલાવીને મીનાનાથને દિશાએ લઈ જવાનું કહ્યું. ગોરખનાથ ત્હેને ઉચકીને બહાર લઈ આવ્યા, અને ઝાડે ફરવા બેસાડ્યો, તથા ત્હેને કહ્યું કે, ‘ઝાડે ફરજે પણ પિસાબ કરીશ નહિ. અથવા જો પિસાબ કરે તો ઝાડે ફરવું નહિ. જો બન્નેવાનાં કરશે, તો હું ત્હારા કન કાપી નાંખીશ’. આટલું સાંભળતાંવારને તે ગભરાઈ ગયો. કેમકે પુષ્પ વિના ફળ અને જન્મવગર મરણ ક્યાં થાય છે કે પીસાબ વગર ઝાડો થઈ શકે? ભોગની પછી રોગ, સુખ પછી ક્ષય, વિદ્યામદની પાછળ વાદીની મુલાકાત, તેજ પ્રમાણે પીસાબ થયા પછી ઝાડો થાય છે, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. કાન કપાઈ જવાના કરથી મીનાનાથને જે ઝાડાની હાજત

થઈ હતી, તે બંધ થઈ ગઈ, અને તહેણે કહ્યું કે, ગોરખભાઈ ચ
 ઝાડો થતો નથી. ગોરખે તહેને લઈ આવીને મહેલમાં મૂકી દીધો.
 જ્યારે તે પક્ષગપર સ્થ ગયો ત્યારે તહેને પથારીમાં ને પથારીમાંજ
 થઈ ગયો. ગોરખના ભયને લીધે ફરી પાશુ અહાર જવાનું તે બે
 નહિ. જ્યારે ખરાય વાસ બહુ આવવા માંડી, ત્યારે મત્સ્યેન્દ્રે તે ક
 આરે છે તેની તપાસ કરવા માંડી. દીવો લઇને જોતાં મીન
 પથારીમાંજ ઝાડે ફરી દીવાનું જણાયું. ઝડ ગોરખને બોલાવીને
 કે, હે ગોરખ ! મીનાનાથે પથારીમાંજ ઝાડે ફરી દીધું છે, અને
 સત્રજી શરીર મેલથી ખરડાએલું છે, માટે એને લઈ જાઓ
 ઘોઘ કરીને સાફસુફ કરીને લઈ આવો.

ગુરની આજ્ઞા થતાંજ ગોરખે તહેને ઉંચકીને નીપર લઈ જ
 પ્રવાહના પાણીમાં તહેને ઝાંચકોળ્યો અને ખડકની ઉપર સાફ કાં
 સાફ પટકવા માંડ્યો. ઘોઘીસોફ જે પ્રમાણે કપડાંને પાણીમાં બો
 પથરપર ઝીક મારીને ધૂએ છે, તેજ પ્રમાણે ગોરખે પંચભૂત
 શરીરથી વસ્ત્રને વારંવાર ખૂચ જોસથી પટકીને તેને સાફ કરી
 તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો મલ રહેવા દીધો નહિ. અર્થાત્ હાડકાં, ર
 લોહી વગેરે બધુંજ કાઢી નાંખીને, ફક્ત એકલું ચામડુંજ રહેવા
 માંસાહારી ખાટકી લોક બકરાને મારી નાંખે છે, અને તેનો માંસ
 બધો ભાગ કાઢી નાંખીને, ફક્ત એકલું ચામડું રાખે છે, તે પ્ર
 ગોરખનાથે મીનાનાથનું ચામડું સાફસુફ કરીને આણ્યું, અને તડ
 સુકાવાને માટે નાંખ્યું.

આણી તરફ સવાર પડી ચુક્યાબાદ મત્સ્યેન્દ્ર તથા રાણીએ
 શૈય સુખમાર્જનાદિ કર્મ કરીને મીનાનાથને દૂધ પીવડાવવા
 બોળવા માંડતાં તે કહી જણાવ્યો નહિ. ત્યારે મત્સ્યેન્દ્રે ગોરખને બે
 વીને પૂછ્યું, અરે ! મીનાનાથ ક્યાં છે ? તહેણે કહ્યું, આપની ર
 મુજબ તહેને ઘોઘને સાફ કર્યો છે, અને તડકામાં સુકાવાને સાફ ર

છે. યોગક વખત પછી ફરી પાછું ગોરખને પૂછ્યું, અરે ! તડકામાં કેટલો વખત થયાં ત્હેં એને સૂકાવા સાર ઉભો રાખ્યો છો એમના મનમાં કેન્હાયા પછી છોકરાઓ જે પ્રમાણે તડકામાં ઉભા રહે છે, તેજ પ્રમાણે એનું અંગ મેલાંથી ખરડાએનું હતું તેથી બરાબર ઘોઘીકરીને એને તડકામાં ઉભો કરી રાખ્યો હતો. પરંતુ જ્યારે બે ત્રણવાર પૂછવા છતાં ગોરખે એકજ જવાબ દીધો, ત્યારે ત્હેને જોવાને વાસ્તે બન્નેય હાથમાં અને બહાર આવીને કહેવા લાગ્યાં કે, ક્યાં છે ? ગોરખે જે ત્હેનું આમડું તડકામાં સૂકાવા સાર નાંખી મૂક્યું હતું, તે દેખાડ્યું અને કહ્યું કે, જુઓ ! આ રહ્યો મીનાનાથ ! બન્નેએ જ્યારે મીનાનાથના ચરીરનું ફક્ત આમડું જ જોયું, ત્યારે તો તેઓ કલ્પાન્ત કરીને કહેવા લાગ્યાં કે, ગોરખ ! કેવો સદ્ગુણી પુત્ર હતો ? ત્હેને ત્હેં મારી નાંખ્યો.

ગોરખે કહ્યું, સદ્ગુણી હતો, તેથીજ તો એણે પથારીમાં ઝાડે ફરવાનો ગુણ દેખાડ્યો હતો. મૈનાકિનીએ કહ્યું, ગોરખ ! મ્હારો એકનો એકજ પુત્ર હતો, જેને જોઇને મ્હારો સર્વ સંતાપ દૂર થતો હતો તથા આખરના વખતમાં એનાથી વિશાન્તિ મળશે, એવી જે મ્હારી ઇચ્છા હતી, તે સધળી ત્હમે મિથ્યા કરી દીધી, પૂર્વજન્મનું વેર વાળવાને માટેજ કદાચ ત્હમારું અંહી આવવું થયું હશે, એમ મ્હને લાગે છે. ગોરખે મત્સ્યેન્દ્રને કહ્યું કે, વિચાર કરીને જોશો, તો આપ કોણ છો અને મીનાનાથ કોણ-કોનો-છે તે સધળું ખ્યાલમાં આવશે. સકલ વિશ્વ જ્યાં નાશવંત છે, ત્યાં મીનાનાથ શી રીતે અઞ્જરામર હોઇ શકે ? નામ રૂપ મિથ્યા છે, કેમકે તેઓ માયાના અંશ છે, પરંતુ અસ્તિ ભાતિ પ્રિયરૂપથી આત્મા તો સદા સર્વત્ર વિદ્યમાન છેજ. 'નાર્થ હન્તિ ન હન્યતે'. એ આત્મા કોઇને મારતો નથી અને કોઇથી મરાતો પણ નથી, આ પ્રકારની જ્ઞાનદષ્ટિથી આપ એનો મોહ તજ દો. મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું, ઠીક ! એક તો ત્હેં એને જાણી જોઇને સાર કરી દીધો અને પાછો જ્ઞાનનો ઉપદેશ પણ કરે છે, એ કેટલું બધું આશ્ચર્ય બન્યું

છે ? પરંતુ હે ગોરખ ! એને જોયા વગર આત્મા શાન્ત થશે નહિ, અને મૈનાકિની તો પ્રાણુ તથા દીધા વગર રહેશે નહિ, માટે તું જો મહારો સાચો શિષ્ય હોય, તો મીનાનાથને દેખાડ.

ગુરુનું આપું બાપણુ સાંભળીને ગોરખે સંજીવિની મંત્રનો જપ કરીને વિભૂતિ અભિમંત્રિત કીધી અને તે ચામડાપર ફેંકી દીધી, એટલે એકદમ એકસો ને આઠ (૧૦૮) મીનાનાથ ત્યાં આગળ પ્રગટ થયા સઘળાનાંજ રૂપ, વય, પોશાખ, વગેરે એક સરખાં જોઈને તે બંનેય વિસ્મય પામ્યાં. આપણો મીનાનાથ કયો તે ઓળખી નહિ શકાવાથી મૈનાકિનીએ કહ્યું, ગોરખ ! ત્હમે ખરેખર ધર્મિરી અવતારજ છો, એવી મહારી ખાતરી થઇ. હવે મહારા ઉપર કૃપા કરો, અને મહારો જે પુત્ર હોય તે મ્હને આપી દો, તથા બાકીની આપની સમજણી માયા સમેટી લો; આટલું કહીને ગોરખને નમન સુઢાં કીધું. ગોરખે કહ્યું, હાં હાં ! તુતો હમારી ગુરુમાતા છે, માટે નમન ન કરવું જોઈએ. ત્હને ત્હારો પુત્ર આપું છું. એમ બોલીને એકસો સાત પુત્રને અદક્ષ કીધા, અને જે એકજ સુખ્ય હતો, ત્હને અવશિષ્ટ રહેવા દીધો. બ્યારે તે બાલકે માતાપિતાને દીઠાં, ત્યારે ત્હેણે ત્હેમને નમન કીધું. તેઓએ ત્હેને ઉઠાડીને આલિંગન દીધું અને ગોરખને ધન્યવાદ આપ્યો. મૈનાકિનીને પણ એવો ભય ઉપજ્યો કે, હવે જો કયુત્ત કર્યા પ્રમાણે નાથ મહારાજને ગોરખની સાથે નહિ મોકલી આપું, તો આ ગોરખ કાંઈને કાંઈપણુ વિપરીત કર્યા વગર રહેશે નહિ. અસ્તુ ! પછી મત્સ્યેન્દ્રનાથને ગોરખે પૂછ્યું, હે સદ્ગુરો ! ચિંતાહારક ચિંતામણી ચિંતામાં પડે તે પ્રમાણે મીનાનાથને માટે આપનાં શોક મોહ પ્રતીત થયાં છે. સંજીવિનીના પ્રભાવથી સહસ્ત્રાવધિ મીનાનાથ ઉત્પન્ન કરવાવાળા આપે શોક કેમ કીધો ? એ સંદેહ દૂર કરો. બાહ મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું, ગોરખ ! ત્હે કેમ એને મારી નાંખ્યો ? તે પહેલાં કહે.

પ્રાણા યથાત્મનોડમીષ્ટા મૂતાનામપિ તે તથા ।

આત્મોપચયેન સર્વત્ર દયાં કુર્વન્તિ સાઘવઃ ॥

આપણું પ્રાણ જેમ આપણને પ્રિય હોય છે, તેજ પ્રમાણે સઘળાં પ્રાણીમાત્રનેજ હોય છે. એથી કરીને પોતાની જાતનું દુષ્કાન્ત લક્ષમાં રાખીને, સત્પુરૂષો સઘળાજ જીવોના ઉપર કૃપા-કરુણા-કરે છે. એ વાચ્ય શું ત્હારા જાણ્યામાં નથી ? અથવા એ મુજબ વર્તન રાખવાની શું ત્હારી વૃત્તિ (દાનન) નથી ? તેમ છતાં આવું નિર્દયપણું ધારણ કરીને ત્હેં ત્હારા નાનાભાઈને મારી નાંખ્યો, એમાં ત્હારો શો હેતુ હતો તે કહે. ગોરખે કહ્યું, આપના મોહભાવની પરીક્ષા કરવાનો. વૈરાગ્યશીલ આપ છો, તેથી આશા, મમતા, તૃષ્ણા વગેરે આપના મનમાં વાસ ન કરે એજ હેતુથી મ્હેં એ કામ કીધું હતું. તે સાંભળીને મ્હસ્તેન્દે કહ્યું, ગોરખ ! આશા, તૃષ્ણા, કામ, ક્રોધ, મદ, મત્સર વગેરે દુષ્ટ વાસનાઓનો માયાના મહેલમાં નિરન્તર વાસ છેજ. તે માયા ત્હારામાં છે કે નહિ ? તેની પરીક્ષા કરવાને કાળે મ્હેં પણ રડવાનું શરૂ કરી દીધું હતું. વળી, એ સિવાય, અલક્ષરૂપને વિષે સદા દૃષ્ટિ રાખીને, આ જગત્ની સ્થિતિ અશાશ્વત્ સમજીને, સદાસર્વત્ર દ્રવતા રહેવું જોઈએ, એ તત્ત્વ ત્હને સમજ્યું છે કે નહિ અને તપ વગેરેથી સંજીવિનીઆદિ મંત્રવિદ્યા સતેજ થઈ છે કે નહિ, તે બધી બાબતલી..પરીક્ષા કરવા ખાતર મ્હેં શોક મોહ ધારણ કર્યાં હતાં. હવે મ્હારી ખાતરી થઈ ચુકી છે કે, ક્ષીર નીરને પૃથક્ કરનારા હંસના જેવી ત્હારી સ્થિતિ થઈ છે. આવું સાંભળતાંજ ગોરખે ગુરૂના ચરણપર પોતાનું શીર ઝુકાવી દીધું અને કહ્યું કે, આ શરીરને સનાથ આપેજ કર્યું છે. (સારાંશ, આ સ્થળે તેમજ અન્યત્ર જે કાંઈ અજ્ઞાનપણું બતાવવામાં આવ્યું હોય, તે કેવળ ગુરુશિષ્યની લીલાનો પ્રમાવ દર્શાવવા પૂરતુંજ છે, નહિ કે વાસ્તવિક છે, એમ સમજવું.)

આમ થતાં થતાં ઐત્ર સુદ પડવો આવી પહોંચ્યો. તે સંવત્સરની શરૂઆતનો દિવસ હોવાથી, શહેરમાં બધી જગોએ ધ્વજ, વાવટા તોરણો

વગેરે ટંગાનીને તેમજ રસ્તાપર ચંદન વગેરેનો ઇંટકાવ કરીને તેની શોભામાં વધારો કરવામા આવ્યો હતો. મત્સ્યેન્દ્ર, ગોરખ, મીનાનાથ, મૈનાકિની વગેરે સધળાએજ રહવારના પહોરમાં વહેલાં ઉઠીને મંગલસ્નાનાદિ કર્મ કર્યું તથા ઉત્તમ રસોઈ પણ બનાવરાવી. જો કે તે દિવસ આનંદનો હતો, તોપણ તે કેવળ ઉપલકીયા દષ્ટિનોજ આનંદ હતો, પરંતુ કોઈના મનમાં વાસ્તવિક આનંદ ન હતો. કેમકે, તે દિવસે મત્સ્યેન્દ્ર ગોરખની સાથે જવાના હતા, અને એ વાતની શહેરમાં સર્વને ખબર પડી ચુકી હતી; તેથી સધળીજ સ્ત્રીપ્રજા દિલ્લગીર બની મઠિ હતી, અને કહેવા લાગી હતી કે, મત્સ્યેન્દ્રનાથ રાજ્યનીતિમાં કુશળ, ઉદાર, દયાશીલ, તથા શ્રેષ્ઠવાન હતા. દૈવયોગે હમને આવા રાજા મળ્યા હતા, પરંતુ આ ગોરખ યમદૂતની માફક અહીં આવેને, હેમને મોહજાલમાં આકર્ષાને લઈ જાય છે. એ દુષ્ટ કોણ જાણે અહીં ક્યાંથી આવી અહ્યો ? કોઈ કહેતી કે, એના જેવો અભાગી બીજો કોણ હશે ? અહીંયાં એને કેવું મળતું સુખ હતું, છતાં તે છોડીને ઘેર ઘેર બીજા માંગીને દુકડા ખાવાને જાય છે ! ઉત્તમ વસ્ત્ર તથા મહેલને બદલે લગોટી કફની પહેરીને વનમાં રહેવાનું એને સારું લાગે છે. કોઈ કહેવા લાગી, ચંદ્રનો આસ રાહુએ કર્યાબાદ, જેમ બધેય અંધકાર થઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે આ ગોરખે મત્સ્યેન્દ્રનો આસ કરી દીધેલો હોવાથી, જ્યાં ત્યાં શૂન્યમય જણાવાતું. આ પ્રમાણે ત્રિચારાજની સ્ત્રીપ્રજા બહુ બહુ રીતે પોતાના ઉદ્ધાર કાઢવા લાગી.

બોજન થયાબાદ, ગોરખે સૈલી, સુંગી, માલા, કફની, જોળી વગેરે શરીરપર ધારણ કર્યાં અને ગુરને કણું મહારાજ ! હવે જલદી ચાલો; આ વખતે અભિજીત મુદ્દત છે. મત્સ્યેન્દ્રનાથ પણ ઉઠ્યા, અને રાજાનો પોશાક બદલી નાંખીને, પહેલાંની માફક કફની, સૈલી, સુંગી, જોળી વગેરે લઇને જવાને માટે તૈયાર થયા. ત્યારે તો મૈનાકિની ધણુંજ રડવા લાગી, અને નાથની પાસે આવીને કહેવા લાગી કે, આ મીનાનાથને આપ સંગાયે લઈ જાઓ છો કે મૂકી જાઓ છો ? મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું, ભારી

જેમ ઇચ્છા હોય, તેમ કરું. મૈનાકિનીએ કહ્યું, અત્યારલગી તો આપ અહીં હતા, તેથી હનુમાનની ગર્ભનાથી એને કાંઈ બાધા થઈ નથી, પરંતુ આપના ગયા પછી, એનું રક્ષણ કોણ અને કેવી રીતે કરવાનું હતું ? એ ઉપરાંત આપના પિતા ઉપરિક્ષવસુનો મ્હને શાપ થયો હતો, અને જેને લીધે મ્હારે અહીં અવતરવું પડ્યું છે, તે શાપનો અંતસમય પણ નજીક આવેલો છે; તેથી ઉપરિક્ષવસુ અહીંથી મ્હને સ્વર્ગમાં લઈ જાય, તો એના રક્ષણને માટે હું પણ અહીંયાં નહિ હોઉં, એટલા માટે આપ એને આપની સાથે લઈ જાઓ એજ ઉત્તમ છે, એવી મ્હારી સમજ છે. મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું ઠીક !

સારગ્રાહ મૈનાકિનીએ મીનાનાથને તથા કીધો, અને ત્હેમને સ્વાધીન કરીને કહ્યું કે એની સંભાળ લેજો. નામો બાળક હોવાથી, ગોરખે ત્હેને ઉચકાને પોતાની ખાંધપર બેસાડ્યો, અને કહેવા લાગ્યો, મહારાજ ! ચાલો, જલદી ચાલો. રસ્તામાં વખતે જૂખ લાગે તેટલામાટે મૈનાકિનીએ જતી વખતે કેટલીક ખાવાની વસ્તુઓ ગોરખને આપી હતી તથા મત્સ્યેન્દ્રની ઝોળીમાં પણ મૂકી હતી, તેની ભેગી બે સોનાની છોટા પણ મૂકી રાખી હતી કે પ્રસંગ પડ્યે ખપ લાગે. ગોરખને મૈનાકિનીએ કહ્યું, હે ગોરખ ! નાથમહારાજને તથા મીનાનાથને સમાલીને લઈ જાજો. વખતે વખતે જૂખતરસ લાગે તો ખાવાપીવાનું આપતા રહેજો. આટલું એણે કહ્યાબાદ ત્રણે જણા સર્વની રજા લઇને જવાને નીકળ્યા. સપ્તર્ષી (સ્ત્રી)પ્રજા તે જોઈને કંથાન્ત કરવા લાગી, અને મત્સ્યેન્દ્રને નહિ લઈ જાઓ એમ કહેવા લાગી. મૈનાકિની પોતાના પરિવારને લઈને ત્હેમને વળાવવાને નગરની બહાર દૂર સુધી ગઈ, અને પછી ત્યાંથી તેઓ આગળ ચાલ્યા ગયાબાદ પાછી આવીને શોક કરવા લાગી. છાતીમાંથી કૂટતી, હાથપગ પછાડતી મોટે સાદે આક્રંદ કરતી કહેવા લાગી કે, આંધળાના હાથની આધારમૂત લાકડી છીનવી લીધાથી ત્હેની જેવી રિપતિ થાય છે, તેથીજ ગોરખે મ્હારી દશા કરી નાંખી. હવે તે સમાચાર તથા શપત

મંદિર મહને રમશાનતુલ્ય બાસશે. કૃપણના ધનનો નાશ થયાબાદ, તે જેમ હીજરાઈ મરે છે, તેવીજ મહારી સ્થિતિ થવાની. બાળક મીનાનાથ પણ મને સંભારીને રોવા માંડશે. હવે એ બંનેની મૃતિ શું નજરે પડવાની છે ? નહિજ.

સ્પર્શમણિ ચોરી કરીને આણ્યો હોય, પરંતુ શોધખોળ કરીને તેનો માલીક તેને ઓળખી કાઢીને લઈ ગયાબાદ ચોરને જેમ દુઃખ થાય છે, તેવીજ આબેહુબ રાણીની અવસ્થા થઈ હતી. બ્રહ્મરૂપ સુવર્ણની પ્રાપ્તિ કરાવનારો મત્સ્યેન્દ્ર સ્પર્શમણી હનુમાનની મારફત મૈનાકિનીને મળ્યો હતો, અને તહેણે પછી ગુપ્ત સ્થાનમાં રાખીને રક્ષણ કાઢું હતું, પરંતુ તેનો માલીક ગોરખ કેવો ચતુર ! કે ધારે ધીરે શોધ કરીને, આખરે તેનો પત્નો મેળવ્યો, અને ગુપ્તરૂપથી એકાએક ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો, અને ઓળખી કાઢીને લઈ ગયો. તો પછી મૈનાકિનીને કેટલું દુઃખ થયું હશે, તેની કલ્પનાજ કરવી જોઈએ. અસ્તુ !

બ્યારે તહેણે બહુ વિલાપ કરવા માંડ્યો, ત્યારે વિમાનમાં બેસીને ઉપરિક્ષવસુ ત્યાં આવ્યા, અને તહેને કહેવા લાગ્યા કે, તું સ્વર્ગની રહેનારી હોઈ શ્રાપને લીધે અહીં આવી ચઢી છે, અને તે શ્રાપની મુક્તિનો સમય સમીપ આવી રહેલો હોવા છતાં અત્તાની મનુષ્યની મારફત કેમ રહન કરે છે ? જોટલા આકાર તેટલા નાશવન્ત છે, અને સયોગ સઘળા વિયોગને વળગી રહેલા છે, એમ જાણવું. માટે માયામમતાનો પરિભાગ કર, અને વિમાનમાં બેસીને સ્વર્ગલોકમાં ચાલ. બાર વરસ પછી ઇન્દ્ર થઈ કરશે, ત્યારે ત્યાં આગળ મત્સ્યેન્દ્રનાથ, મીનાનાથ વગેરે આવશે, અને સઘળાની મુલાકાત થશે. પછી અહીં રાણી ફોને કરવી ? એ પ્રમાણે મૈનાકિનીએ પ્રશ્ન કર્યાબાદ, તહેમણે કહ્યું કે, 'દૈર્ભા' રાજ્ય સમાલવાને યોગ્ય છે, માટે રાજ્યગાદીપર એની સ્થાપના કરવી. તહેમનાં વચનને અનુસરીને, મૈનાકિનીએ પોતાની પરિચારિકાઓમાં દૈર્ભા નામની જે કુંદર અને પ્રાંતિપાવ પરિચારિકા ચતુર તથા નીતિકુશળ હતી, તહેને

રાજ્યનું સિંહાસન સોંપીને પોતાના સસરા ઉપરિક્ષવચ્ચુની સાથે વિમાનમાં બેસીને પોતે સ્વર્ગલોકને વિષે ચાલી ગઈ.

“ગાયકવાદક બનીને તથા યુક્તિથી બોધ કરીને મત્સ્યેન્દ્રગુરુને ત્રિચારાજમાંથી જે પ્રભાણે ગોરક્ષનાથ લઈ આવ્યા, તેજ પ્રભાણે પદ્મપાદ વગેરે શિષ્યોએ પણ ગવૈયાનો વેશ લઈને, પોતાના ગુરુ શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય જે અમરક રાજના શરીરમાં દાખલ થઈને, સ્ત્રીઓની સાથે વિલાસ કરી રહ્યા હતા, હેમને, સ્વસ્વરૂપનો બોધ કરીને પોતાના શરીરને વિષે પાછા આપ્યા છે. શંકરદિગ્વિજયના નવમા દશમા સ્વર્ગમાં એ વૃત્તાન્ત વર્ણવેલો છે, પરંતુ સામાન્યજનતા સમજી શકે, એ હેતુથી આ સ્થળે તેનું ટુંક વિવેચન કરીશું. તે સ્થળે પણ મત્સ્યેન્દ્ર ગોરક્ષના પ્રસંગનું ઉદાહરણ આપેલું છે, અને તે કાલમાનથી યોગ્યજ છે. કેમકે શંકરાચાર્યના પહેલાં ધણા શતક અગાઉ મત્સ્યેન્દ્ર ગોરક્ષનો પ્રસંગ બન્યો છે. પરંતુ આ સ્થળે હેમનું ચરિત્ર ઉદાહરણ તરીકે વર્ણવામાં આવતું નથી; કેમકે આપણો પ્રસ્તુત વિષય તો મત્સ્યેન્દ્ર ગોરક્ષનાથનાંજ ચરિત્રો વર્ણવાનો છે, અને શંકરાચાર્ય તો એમના પછી હજી થવાના છે; તેમ છતાં હેમને બરાબર મળતું આવતું આબેહુલ્ય સુંદર ચરિત્ર વાંચ્યાથી વાંચકવર્ગનાં મનનું રંજન થવા ઉપરાંત જ્ઞાનનો લાભ પણ થાય તેમ હોવાથી તેનું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કરીશું.”

શ્રી શંકરાચાર્યે પ્રતિજ્ઞા પ્રભાણે મંડનમિશ્રને વાદમાં જીત્યાબાદ, હેને સંન્યાસદીક્ષા આપવાનો વિચાર કરીને હેનો સ્ત્રી સરસ્વતીના તરફ નજર કરતાં, હેણે કહ્યું, હે યતિ શ્રેષ્ઠ !

બપુરર્ધ્વમસ્ય ન જિતા મતિમન્ ।

અપિ માં વિજિત્ય કુરુ શિષ્યમિમન્ ॥

મહાગ પતિને આપે સંપૂર્ણ રીતે જીતા નથી; કેમકે હું એમનું અર્ધું અંગ છું. ‘આત્મનોડર્ધ પત્ની’, એ મુતિ વચન મુજબ

એમના આત્માની અડધી કાપા જે હું તે મ્હને જીતો, અને ત્યારજ મ્હાના પતિને આપના શિષ્ય બનાવો. શંકરાચાર્યે કહ્યું, જ્ઞાની પુત્ર સ્ત્રીઓની સાથે વાદવિવાદ કરતો નથી, કેમકે તેથી લેખના યશ હાનિ થાય છે. સરસ્વતીએ કહ્યું, ગાર્ગી સ્ત્રીની સાથે મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્ય સંવાદ થયો છે, તે તથા જનકરાજનો સુલભા નામની સ્ત્રીની સ જે વિવાદ થયો છે, તે ઉપનિષદ, ભારત વગેરે ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ અને આપને શું વિદિત નહિ હશે? આપણા મતનું ખંડન કરવ જે પ્રવૃત્ત થાય છે, તે પછી ચાહે તો સ્ત્રી હોય या પુરુષ હોય, પરંતુ તેની સાથે વિવાદ કરીને આપણા પોતાના મતની રક્ષા કરવીજ જોઈએ એમાં અપકીર્તિ શી છે? જનકયાજ્ઞવલ્ક્યની અપકીર્તિ કોઈપણ સ્થ સાંભળવામાં આવતી નથી.

આપું બાપણ સાંભળીને, શંકરાચાર્યે વાદ કરવાનું કબૂલ્યું, અખનેએ પોતપોતાની પુદ્ધિની ચતુરાઈથી યુક્તિપ્રયુક્તિપૂર્વક સરદિવસ સુધી વાદ કર્યાં કર્યો, તોપણ સરસ્વતીથી શ્રીશંકરાચાર્ય જીતા નહિ; આખરે લેણે વિચાર કર્યોકે, અખિત્ર વેદશાસ્ત્રના સમૂહને વિ એ નિષ્ણાત હોવાથી, જીતી સકાય તેમ નથી, પરંતુ એ આત્માવસ્થા? સંન્યાસી હોઈ, તે આશ્રમના ધર્મપાળવામાં ચુસ્ત હોવાથી, એમ મતિ કામશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હશે નહિ, તેથી હમણાં હું એમને કામશાસ્ત્ર સંબંધી પ્રશ્ન કરીને જીતી લઉં છું. એવો નિશ્ચય કરીને, લેણે કહ્યું હે યતિઓના રાજા! કામની કળા કેટલી છે? તથા તેઓનું સ્વરૂપેનું છે? તે કળાઓ ક્યા ક્યા સ્થાનમાં રહે છે? શુકલપક્ષમાં અકૃષ્ણ પક્ષમાં ક્યાં ક્યાં હોય છે? તથા સ્ત્રી પુરુષોના શરીરમાં તેઓ સ્થિતિ કેવી અને ક્યાં હોય છે, તે કહો.

આ પ્રકારનું લેણું વચન સાંભળીને, શંકરાચાર્યે જવાબ તો કર્યો આપ્યો નહિ, પરંતુ મનમાં વિચાર કર્યોકે, એનો ઉત્તર જે હું નહીં આપતો, તો અન્યનું કંઈ છું, અથવા જે આપું છું તો સંન્યાસી તરીકે

મહારા ધર્મની હાનિ થાય છે. અગર જો કે હું સર્વજ્ઞ હોવાથી કામશાસ્ત્રને હું સારી પેઠે સમજું છું, તે છતાં જગતમાં કામશાસ્ત્રનો અભ્યાસ નહિ કરનારા પરમહંસ પરિવ્રાજકાચાર્યોના નિયમનું મહારે રક્ષણ કરવું જોઈએ. આ પ્રકારના નિશ્ચયથી જાણે કામશાસ્ત્રને વિષે પોતાની ગતિ ના હોય, એવું દેખાડીને સરસ્વતીને કહ્યું કે, ત્હારા પ્રશ્નનો જવાબ આપવા સાર મ્હને એક મહિનાની મુદત જોઈશે, અને એ પ્રમાણે મુદત આપવાનો રીવાજ પણ છે. મહિના પછી તું ત્હારું કામશાસ્ત્ર સંબંધી અભિમાન પણ તજ દઇશ. સરસ્વતીએ તેમ કરવા કમ્પ્યુનું, અને ત્યારબાદ ત્યાંથી શંકરાચાર્ય પોતાના શિષ્યોને સાથે રાખીને યોગ-બળથી આકાશમાં વિચરવા લાગ્યા.

એક દિવસ આકાશમાં યઇને ફરતાં ફરતાં એક રાજનો મૃતદેહ, ત્હેની રાણીઓથી વીંટલાઇ રહેલો છે, અને તેઓ વિલાપ કરી રહી છે, એની અવસ્થામાં નજરે પડ્યો; ત્યારે પદ્મપાદ વગેરે શિષ્યોને ત્હેમણે કહ્યું કે, આ રાજના સુંદર શરીરને વિષે હું પ્રવેશ કરું છું અને યોગિક વખત એની રાણીઓની સાથે કામશાસ્ત્રમાં કહેલી કામકળાનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરીને યોગબળથી પાછો આવું છું. તે સાંભળીને પદ્મપાદે કહ્યું કે, હે ગુરો ! આપનું મહાન્ વ્રત ક્યાં, અને આ નિંદ્ય કામશાસ્ત્ર ક્યાં ? ઉર્ધ્વરેતપણાના નિયમનો ભંગ કર્યાનું શું આપને પાપ નહિ લાગે ? આપની એવી કૃતિથી લોકો શું બેમર્યાદ નહિ બની જાય ? તેનો આપ વિચાર કરો. મ્હું તો કેવળ પ્રેમથી આપને આટલું કહ્યું છે, નહિ કે સર્વજ્ઞપણથી. તે સાંભળીને શંકરાચાર્યે કહ્યું કે, હે પદ્મપાદ ! ત્હેં જ કહ્યું, તે ઉત્તમજ છે, તોપણ હું જો પરમાર્થનું કંચન કરું છું, તે સાંભળ.

મસંગિનો ન પ્રમદમિત કામા । હરેરિગડ્ડમીરવધૂસલસ્ય ।
 વજ્રીલિપોગઃ પ્રતિભૂઃ સ યય । વત્સાવકીર્ણિત્વવિપર્યયો નઃ ॥

શ્રીકૃષ્ણુનો જે પ્રમાણે ગોપીઓની સાથે વિહાર થવા છતાં, કામ દોષની લહેમને પ્રાપ્તિ થઈ ન હતી, તેજ પ્રમાણે આસક્તિ વગરના પુરુષોને પણ નહિ થાય. કામનું મૂળ સંકલ્પ છે, અને તેનો નાશ હમેશાં સંસારપર દોષદષ્ટિ કર્યાથી થાય છે. અર્થાત્ અદ્વૈત બ્રહ્મદષ્ટિ કરનારા મહેને દોષની તથા સંસારની પ્રાપ્તિ થવાની નથી તથા વળ્ગેરી સંસારાલો યોગજ મહારા વ્રતનો ભંગ નહિ થવા દેવામાં જામીનની ગરજ સારે તેવો છે. (વળ્ગેરીથી રેતનું આકર્ષણ કરવાનું સામર્થ્ય આવે છે; હઠયોગ પ્રદીપિકામાં જોવાથી માત્રુમ પડશે.) આનાપર તું જે એવી દલીલ કરે કે, 'તો પછી ત્રિવિધ તથા નિષેધનું નિરૂપણ કરનાર શાસ્ત્ર નિષ્ફળજ સમજવું જોઈએ,' તો તેના સમાધાનમાં જાણવાનું એટલુંજ છે કે, દેહાદિજ આત્મા છે, એવું માનનારા અવિચારી મૂઠ પુરુષોને માટે તે વિધિનિષેધશાસ્ત્ર સફલ છે. પરંતુ વર્ણ, આશ્રમ તથા જાતિ વગેરેથી શૂન્ય એવા આત્માને આત્માપણાથી જોણે ઓળખ્યો છે, તે તત્ત્વવેત્તા, વેદાન્તપ્રતિપાદરૂપ થઈ જવાથી, વેદના મસ્તકપર વિરાજમાન થઈ જાય છે, અને તેથી કરીને ત્રિવિધનિષેધનો તે કિંકર (ગુલામ) થઈ શકતો નથી. સ્વપ્નકાળને વિષે કરેલા પાપપુણ્ય કર્મથી દોષિત કોણ થાય છે ? તો બ્રહ્મ સત્ય અને જગત્ના મિથ્યાપણાનો અનુભવ કરનારો જ્ઞાતીપુરૂષ કોઈ કાર્યથી લિપ્ત થાય ? લેપનું કારણ જે કર્તૃત્વ (કર્તાપણું) તે તો લહેતું નષ્ટ થએલુંજ હોય છે. એટલા માટેજ પતંજલિએ કહ્યું છે કે:—

હયમેધ સહસ્રાણ્યગ્નયથ કુરુતે બ્રહ્મઘાતલક્ષાણિ ।

પરમાર્થવિજ્ઞ પુણ્યેર્ન ચ પાપૈર્લિપ્યતે કાપિ ॥

પરમાર્થ તત્ત્વવેત્તા સેંકડો અશ્વમેધ કરે, અથવા અસંખ્ય બ્રહ્મ-હત્યા કરે, તેથી લહેને પાપપુણ્યનું લેપન થતું નથી. કેમકે લહેના કર્તાપણાના અધ્યાસનો નાશ થએલો હોય છે. શું ઇન્દ્રે ત્વષ્ટાના પુત્ર વિશ્વરૂપ

આહારણે મારી નાંખ્યો ન હતો ? તથા વેદાન્તના અધ્યયન વગરના સંન્યાસીઓને મારી નાંખીને કૂતરાઓને ખવડાવી દીધા ન હતા ? પરંતુ તેથી લેનો એક વાળ સુદ્ધાં વાંકો થયો ન હતો. તેમજ જનક રામજીએ ઘણા યજ્ઞ કર્યા હતા અને અગણિત ધન આપીને આહારણે પણ તૃપ્ત કર્યા હતા, પરંતુ તે કર્મ લેને વાધકર્તા થયું ન હતું; યાને સંસારની લેને ફરી પ્રાપ્તિ નહોતી થઈ, પરંતુ અભય બ્રહ્મપદને તે પ્રાપ્ત થયો હતો. ઇલાદિ વેદાદિને વિષે વર્ણન છે, તે પરથી સમજવું ઉચિત છે કે, તત્ત્વવેત્તા પુરુષ ઈન્દ્રના જેવું દુષ્કર્મ કર્યાથી અને જનકની પેઠે પુણ્યકર્મ કરવાથી ક્ષયવૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થતો નથી, અને ‘મહે’ પુણ્યકર્મ કેમ નહિ કર્યું ? પાપકર્મ શું કામ કર્યું ? એવો પશ્ચાત્તાપ પણ કરતો નથી. એટલા માટે આજ શરીરથી જો કે હું કામશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરું, તોપણ તે દોષાવહ નથી તથાપિ શિષ્ટાચારનું પરિપાલન કરવા ખાતર, અન્ય શરીરને વિષે પ્રવેશ કરીને અભ્યાસનો યતન આદરું છું.

આ પ્રમાણે પદ્મપાદનો સંશય દૂર કરીને ત્યાંથી દૂર પર્વતના શિખરપર આવ્યા, અને જલાશયની પાસે એક ગુહા જોઈને શિષ્યોને કહ્યુંકે, હવે હું યોગમ્મળથી પરકાયા પ્રવેશ કરું છું, અને થોડાજ સમયમાં કામકલાનો અનુભવ કરીને, ફરી પાછો મહારા (પૂર્વ) શરીરને વિષે આવું છું. આટલું કહીને, યોગમ્મળથી પોતાના સ્થૂલ શરીરને ત્યાંજ તજી દઈને, શંકરાચાર્યે ક્ષિંગેહલવડે અમરક રાજના શરીરને વિષે પ્રવેશ કર્યો. બ્યારે લેવું શરીર હલન ચલન કરવા લાગ્યું, ત્યારે મંત્રી તથા રાણીઓ વગેરેને આનંદ થયો. ક્ષણમાત્રમાં લેની પહેલાંની માફક શરીરની સઘળી કાંતિ દેખાવા લાગી, અને આંખો ઉઘાડીને તે જોવાપણ લાગ્યો. ત્યારે તો સર્વને આશ્ચર્ય થયું, અને જન્માન્તરનાં અત્યન્ત ઉગ્ર પુણ્યપ્રભાવને લીધે આપણા ભાગ્યનો ઉદય થયો, તેથીજ મરી ગયેલો રાજ પાછો જીવતો થયો, એમ કહેવા લાગ્યા. પછી પુરોહિત લોકોએ શાંતિ કર્મ કર્યું, અને હાથીપર બેસાડીને ભપકા

ભર્યા ઠાઠમાઠથી રાગને નગરીમાં લઈ આવ્યા. તહેણે પણ સ્ત્રીવર્ગ તથા મંત્રીજનનું સાંત્વન કરીને, ઈન્દ્રની માફક પ્રજનનું પાલન કરીધું.

પહેલાંના રાગના કરતાંયે હાલના રાગના દેહને વિષે વધારે દિવ્ય ગુણોનો ઉદય જોઈને, મંત્રીજનોને સંશય ઉપજ્યો કે, 'મરી ગએલા રાગના શરીરમાં કોઈ સંપૂર્ણ અશ્વર્યસંપન્ન યોગીએ પ્રવેશ કર્યો હશે.' યથાતિના જેવું જેવું દાનેશ્વરીપણું છે, બૃહસ્પતિની બરાબરી કરનારું જેવું ભાષણ છે, અને અર્જુનતુલ્ય જેવું શૂરવીરપણું જણાય છે, તે ઉપરથી લાગે છે કે ખાસ કોઈ મહાનુભાવનો આવિર્ભાવ થએલો હોવો જોઈએ. પહેલાંના તથા હાલના રાગના ગુણોમાં જમીન આસમાન જેટલો અંતર પડેલો છે. અસ્તુ ! એવા રાગનો લાભ કાયમને માટે સ્થિર રહે, એ હેતુથી મંત્રીએ એવો વિચાર કર્યો કે, આ યોગી પોતાના પૂર્વ શરીરમાં જવા ન પામે, તેટલા ખાતર સર્વત્ર મૃતશરીરો (મુદ્ગાં)નો નાશ કરાવરાવી દેવો જોઈએ. પછી તહેણે દૂતોને બોલાવીને વરદી પણ આપી દીધી કે, ત્હમે નગર, પહાડ, વન વગેરે સમગ્રાંજ સ્થાનને વિષે સંચાર કરો, અને જ્યાં કોઈ મુડું ત્હમારા જેવામાં આવે, ત્હને સળગાવી દેજો. મંત્રીની આજ્ઞાને અનુસરીને, દૂત બધા દેશોમાં, વનમાં, પર્વતઉપર ફરવા ગયા, અને જે જે મુડું હાથ લાગ્યું ત્હને સળગાવા મંડ્યા.

આણી તરફ રાગના શરીરમાં પ્રવિષ્ટ થએલા શંકરાચાર્યે અનેક રાણીઓની સાથે વાતચાતને રચેલાં કામશાસ્ત્ર મુજબ કામકળાઓનો અનુભવ કર્યો, તથા તે પર એક ગ્રંથ પણ રચ્યો. જે અત્યારે અમરશતકના નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ પ્રમાણે વિલાસમાં એકમાસ તથા ઉપર પાંચ છ દિવસ વીતી ગયા, તે છતાં આપણા ગુરૂ પાછા આવતાં નથી, એવું જોઈને પદપાદ વગેરે શિષ્યો ત્હમની શોધ કરવા નીકળ્યા, તથા બીજા શિષ્યો શયની રક્ષા કરવામાં રોકાઈ રહ્યા. અનેક સ્થળે શોધ કરતાં કરતાં તેઓ અમરક રાગની નગરીને વિષે આવ્યા, ત્યારે 'આ રાગ મરી ગયો હતો તથા સ્ત્રી-

આદિનો વિલાસ તેમજ ગાયન વગેરે એને પ્રિય છે'છ'ત્યાદિ વૃત્તથી તેઓ વાકેફ થયા. તે ઉપરથી આપણા ગુરૂ અહીંજ છે, એવો નિશ્ચય કરીને, પદ્મપાદ વગેરેએ ગવંયાનો વેશ લીધો, અને રાગની પાત્રે અન્તઃપુરમાં ગાયન કરવાના હેતુથી, પરંતુ વસ્તુતઃ ત્હેને પોતાના પૂર્વસ્વરૂપનું સ્મરણ કરાવવાને ખાતર ખુબીથી ત્યાં દાખલ થયા. ત્યાં અનેક રાણીઓની વચ્ચે ચંદ્રના જેવા સુશોભિત અમરક રાગને જોઈને, ત્હેમણે પ્રણામ કીધો, અને આજ્ઞા ચતાંજ ગાયન શરૂ કર્યું. (મૂળ અંથમાં ગાયનનાં અગીઆર પદ આપેલાં છે, તે ત્યાંજ જોઈ લેવાં ઉત્તમ છે, પરંતુ આ સ્થળે કાંઈક કહીશું.)

विषमविषयेषु संचारिणोऽक्षाश्वान्दोषदर्शनकशाभिघाततः ।

स्वैर संनिवर्त्य स्वान्तरहिमभिर्घोरा बहन्ति यत्र तद्वमसितद्वमम्

જે પ્રમાણે દુષ્ટમાર્ગે સંચાર કરનારા અશ્વોને આબૂકવડે ફટકારીને દોરીથી ખુટાની સાથે બાંધી રાખવામાં આવે છે, તેજ પ્રમાણે વિષયરૂપી દુઃખદાયક માર્ગને વિષે ભટકનારા ઇન્દ્રિયોરૂપી ઘોડાઓને દોષદર્શનલક્ષણ આબુકના ફટકા મારીને, અને મનોવૃત્તિરૂપ દોરીવડે જે પરમાત્મતત્ત્વને વિષે ધીરપુરૂષ બાંધી રાખે છે, તે તત્ત્વતુંજ છે. આકાશાદિ પ્રપંચને નિર્માણ કરીને તેને વિષે જેણે પ્રવેશ કીધો છે, અને ડાંમરમાં ચોખ્ખાની પેઠે પંચકોશોમાં જે ગ્રમ રહે છે, તે છતાં વિદ્વાનપુરૂષ અનેક યુક્તિરૂપી ખાંડવાની ક્રિયાથી જેને ચોખ્ખાની પેઠે છુટા પાડીને ગ્રહે છે, તે તત્ત્વ (બ્રહ્મ)તુંજ છે. કામકળાના અભ્યાસને સારૂ પૂર્વશરીરનો પરિભ્રમ કરીને, ત્હમે આ રાજશરીરમાં પ્રવેશ કીધો છે, એમ હોવા છતાં હમારી સાથે કરેલો એક માસનો નિર્બંધ (ફરાવ) પૂરો અચ્ચેલો છે, તો પણ આમ બીજા સામાન્ય માણસોની માફક વિલાસમાં કેમ ફસાઈ રહ્યા છો ? ત્હમારા શરીરનું કષ્ટપૂર્વક રક્ષણ કરતાં કરતાં બધાને દુઃખ બહુ થાય છે, અને એજ કારણને લીધે હમે ત્હમારા શિષ્યો ત્હમને શોધવાને નીકળ્યા છીએ. આ પ્રમાણે આત્મતત્ત્વનું શ્રવણ કરીને રાગએ સંતુષ્ટ થઈને,

તે ગવૈયાઓનું ભારે સન્માન કરીને વિદાય કીધા; અને તેજ દેશ હેમને
ત્યાં આગળજ મૂર્છા આવી ગઈ.

પછી ત્યાંથી પર્વતના શિખર પાસેની ગુહાની પાસે આવીને, પોતાનાં
પૂર્વશરીરને માટે તપાસ કરતાં, રાજના દૂતોએ ત્હેને કુંકી મુકવાને અગ્નિ
પ્રદીપ કરેલો હોવાનું નજરે પડ્યું, એટલે હેમણે યોગબળથી ઝટ તેમાં
પ્રવેશ કર્યો, અને શંકરાચાર્ય ઉડીને ઉભા થયા. પછી તે અગ્નિની શાંતિ
કરવાને માટે હેમણે લક્ષ્મીનૃસિંહની સ્તુતિ કીધી. પછી ત્યાંથી શિષ્યોને
લખને શંકરાચાર્ય મંડનમિશ્રને ઘેર આવ્યા, ત્યારે સરસ્વતીએ નમસ્કાર
કરીને કહ્યું કે, હે બ્રહ્મન ! આપ સકલવિદ્યાના તથા પ્રાણીઓના સ્વામી
છો. મ્હને સખામાં જીતવાને બદલે, આપ ઉડીને કામશાસ્ત્રનો અભ્યાસ
કરવાને સાર ચાલ્યા ગયા, એ આપે કેવળ મનુષ્યલીલાનુંજ અનુકરણ
કીધું છે. વસ્તુતઃ આપ સદાશિવ છો, તેથી આપને અજ્ઞાત એવો કયો
વિષય છે ? આપને હાથે મ્હારો પરામત્ર થયો, તેમાં મ્હને કાંઈ શરમ
નથી. સૂર્યતેજના પ્રભાવથી ચન્દ્રમા નિસ્તેજ થાય છે, પરંતુ તેથી ક્યાં
હેની અપકીર્તિ થાય છે ? નીચપુરુષોદ્ધારા ગૌરવ પ્રાપ્ત થાય તેના કરતાં
મહાપુરુષોને હાથે પરામત્ર થાય, એ ઉત્તમ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના
પગના આઘાતથી કાશિયાતી પ્રતિષ્ઠા થઈ, અને તે ગરડના ભયમાંથી
છુટો થયો. હવે હું મ્હારા સ્થાનને વિષે ચાલી જઈ છું, માટે મ્હને
આજ્ઞા આપો.

શંકરાચાર્યે કહ્યું, હે દેવી ! તું ચિન્માત્ર હોવા છતાં, જગતનાં
રક્ષણને કાળે લક્ષ્મી વગેરે રૂપ ધારણ કરે છે, અને વાણીની દેવતા,
બ્રહ્મદેવની પત્ની થએલી છે, તે હું જાણું છું. એજ કારણ લીધે,
ઋષ્યશૃંગાદિક્ષેત્રને વિષે મ્હારા સ્થાનમાં, ‘શારદા’ એ નામથી રહીને,
તું પૂજન કરનારાઓનાં વાંછિત મનોરથ પૂર્ણ કરતી જ. એવું સાંભળીને
‘તથાસ્તુ’ કહીને સરસ્વતી એકાએક અંતઃપ્રાન થઈ ગઈ. સારાંશ,
ગૌરખનાથે જે પ્રમાણે મત્સ્યેન્દ્રનાથને પૂર્વસ્વરૂપની સ્મૃતિ કરાવી હતી,

અને ત્રિયારાજમાંથી લેખને લઈ આવ્યા હતા, તેજ પ્રમાણે પદ્મપાદ વગેરે શિષ્યોએ શ્રીશંકરાચાર્યને પૂર્વસ્વરૂપનું સ્મરણ કરાવ્યું અને અમરક રાજના શરીરમાંથી પાછા લેખના પૂર્વશરીરમાં આજ્યા.

પૂર્વસ્વરૂપમાં આવ્યા વગર કોણ કૃતાર્થ થાય છે ? તેટલા માટે આપણે ગુરુ વગેરેના મુખેથી સ્વસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરનારાં વેદાંત-વાક્યોનું શ્રવણ કરતાં રહેવું જોઈએ. એમ ક્યાંથી, આપણો પણ જે પર (માયાનિર્મિત) કાયાને વિષે પ્રવેશ થએલો છે. અને ત્યાં વિષયભોગ કરી રહ્યા છીએ, તેનો ત્યાગ થઈને સ્વકાયા (બ્રહ્મરૂપ) ને વિષે આપણે સ્થિત થઈને રહીશું. હવે સિંહાવસોકન કરીએ. બહુ આગળ આવી પહોંચ્યા છીએ.

આણીતરફ મત્સ્યેન્દ્રનાથ, ગોરક્ષનાથ અને મીનાનાથ એ ત્રણે જણાં જે ચાલી રહ્યા હતા તેમને આગળ જતાં વિશાળ જંગલ જણાવ્યા લાગ્યું. ત્યારે મત્સ્યેન્દ્રે જાણી જોઈને અગ્નિમાં બનીને ગોરખને પૂછ્યું, કેમ ગોરખ ! આગળ મોટું જંગલ જણાય છે, પણ કાંઈ ડર તો ત્યાં નથી ને ? અંધકારનો ભય સૂર્યને, અથવા મચ્છરનો મેરૂને, કિંવા સર્પનો ભય ગરડને હોય, તોજ મત્સ્યેન્દ્રને ચોરનો ભય ઉપજે. પરંતુ ગોરખનું પારખું જોવા સારૂ તેમણે એ પ્રમાણે કહ્યું. ગોરખે કહ્યું, ભય હોય તોયે આપણને શું થવાનું હતું ? આપણે તો સંગ-રહિત ઉદાસી છીએ, જોગી બન્યા છીએ તે ભયમાંથી છુટવાને માટેજ; એમ હોવા છતાં, જોગી બન્યા પછી પણ જે ભય લાગતો હોય, તો એ કેવું આશ્ચર્ય ! એમ બોલતા બોલતા તેઓ જઈ રહ્યા હતા, તેવામાં મત્સ્યેન્દ્રને દિશાએ જવાની હાજત થઈ આવી, અને તેટલા ખાતર તેઓ એક નદીને કડિ જઈને થોભ્યા. મત્સ્યેન્દ્રે ત્યાં આગળ પોતાનો ઝોળી વગેરે સરંજામ નીચે મૂકી દીધો, અને તુંબડામાં પાણી લઈને, દિશાએ જવાને નીકળ્યા.

બાદ ગોરખના મનમાં શંકા ઉપજી કે, ગુરુજીને જે ડર લાગે છે, તે એમની પાસે એવી શી વસ્તુ છે, તે જોઈએ તો ખરા ! એ મતલબથી લેણું લેમની ઝાળા ખોલીને જોયું તો તેમાં સોનાની બે ઈંટા જોવામાં આવી. ત્યારે તો એ ખોલી ઉઠ્યો કે, એમને જે ડર લાગે છે તે આને લીધેજ. જેની પાસે કાંઈ હોય છે, લેનેજ તે ખાતર બય ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી આ ઈંટાને ફેંકી દઈશું તો નિર્ભય બની જઈશું. ગોરખે તે સુવર્ણની ઈંટાને દૂર ફેંકી દીધે, તેના જેવાજ બે પથ્થર લઈને, તે ઝાળામાં જોડવી દીધા. પછી મત્સ્યેન્દ્રનાથ દિશાએથી આવ્યા, અને હાથપગ ધોઈ, સ્નાન વગેરે કરીને, કંઈની ઝાળા ઉપાડીને આગળ જવા લાગ્યા. જતાં જતાં ફરી પાછું લેમણે ગોરખને પૂછ્યું, કેમ ગોરખ ! રસ્તો ઘણો વિકટ ઝાડીઓથી ધીમોધીમ જણાય છે, પણ આગળ કાંઈ ડર તો નથી ને ? લેણે જવાબ દીધો, આગળ ખીલકુલ બય નથી, બયનું જે સ્થાન હતું તે તો પાછળ રહી ગયું છે, હવે આપ નિર્ભય આગળ ચાલો. બે ત્રણવાર ફરી પાછો એનો એજ પ્રશ્ન પૂછતાં, ગોરખે તો તેજ જવાબ આપ્યોકે, ડર તો પાછળ જતો રહ્યો, આગળ નિર્ભય છે, માટે ચિન્તા ન કરવી, તારૂંપમાં આવ્યા બાદ બાળપણ પાછળ રહી જાય છે, અથવા જેઓને ઘડપણ આવ્યું છે. તેઓ જેમ જીવાનીને તજી દે છે, કિંવા ચિત્રાનક્ષત્રના અંતમાં વર્ષા-ઋતુ ખસાસ થઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે આપ અંહી આવી પહોંચતાં બયનું સ્થાન અને કાળ પાછળજ રહી ગયાં છે, એમ સમજજો.

આ પ્રકારનું બાપણ સાંભળીને મત્સ્યેન્દ્રને શંકા ઉપજી અને લેમણે ઝાળા ખોલીને જોયું તો તેમાં સોનાની ઈંટા ક્યાંઈ જણાઈ નહિ. ત્યારે ગોરખને કહ્યું કે, લેં બહું રૂકું કર્યું ! અરે પ્રસંગ પડ્યે ખપમાં આવે, તેટલા ખાતર મૈનાકિનીએ જે સોનું આવ્યું હતું, તે કહીં લેં ફેંકી દીધું અને તેની જગાએ પથ્થર મૂકી દીધા. વાહવાહ ! ખીજા દેટલાક શિષ્યો ગુરુને લાવી આપે છે, અને

તું તો ગુરુનું હરી જાય છે, એ કાંઈ થોડું આશ્ચર્ય છે? પતિની આજ્ઞા વગર સતી કશું કાર્ય કરતી નથી, કિંવા ઇન્દ્રની આજ્ઞાથી મેઘ વર્ષાવ કરે છે, મંત્રી રાજાની આજ્ઞા મુજબ વર્તે છે, અથવા સંસારના મોહનો ત્યાગ કરીને ભક્તજનો દેવસેવામાં તત્પર રહે છે, ચંદ્ર સિવાય બીજા કોઈ નક્ષત્રોના તરફ ચક્રોર પક્ષી નજર કરતું નથી, અગર ચાતક પક્ષી જેમ મેઘ સિવાયનું બીજું જલ પીતું નથી, તેજ પ્રમાણે સત્-શિષ્ય ગુરુના મનોગત આશયને અનુકૂલ રહીને સેવા કરે છે, અને ત્હેમની આજ્ઞાનું પાલન કરે છે. એમ હોવા છતાં, તું મ્હને એવો શિષ્ય મળ્યો કે, મહારાથી ત્હાડું વર્તન વિરૂધ્ધજ હોય છે. અરે! પ્રપંચ-પરાયણ લોકો કેટલું કેટલું કબ્જે છે, ત્યારે તેઓને દ્રવ્ય મળે છે, અને ત્હેં તો મૈનાકિતીએ બક્ષેલું દ્રવ્ય ફેંકી દીધું.

આ પ્રકારનું ગુરુનું ભાવણ સાંભળીને, ગોરખનાથ પાસેજ જે પહાડ હતો, તેનાકિપર ચઢ્યા, અને ત્હેણે સિદ્ધિયોગમંત્રનો જપ કરીને લઘુશંકા કીધી. ત્યારે તો શો ચમત્કાર થયો કે, પુનેમનો ચંદ્ર પૂર્વ દિશામાં ઉગતી વખતે જેવો લાલરંગનો જણાય છે, તેજ પ્રમાણે તે પહાડ તપાવેલા સુવર્ણ જેવો બની ગયો, અને તેના પરની વનસ્પતિઓ પણ સાયંકાળમાં સૂર્યાસ્ત વખતે જે પ્રમાણે ત્હેનાં કીરણો આકાશમાં પથરાઈ રહે છે, તે પ્રમાણે તેજસ્વી બનીને ચમકવા લાગી. મત્સ્યેન્દ્રે જોયું તો આમો પહાડ સુવર્ણનો- ગોરખે કહ્યું, મહારાજ! મ્હેં આપની સોનાની ઈંટો ફેંકી દીધી હતી, પરંતુ હવે આપને જેટલું જોઈએ તેટલું સુવર્ણ જોળીમાં ભરી લ્યો. મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું, રોગીને અમૃતનો સમુદ્ર પ્રાપ્ત થયો હોય, તો ત્હેનાથી શું તેનું પાન થઈ શકવાનું હતું? અગર તે શું તેને ઉચકીને કહી લઈ જઈ શકવાનો હતો? નહિજ. તેજ પ્રમાણે આ સુવર્ણના પહાડને હું ક્યાં લઈ જઈ શકવાનો હતો? ઉષ્ણકાળમાં સંતાપ થતાંજ શીતલ ચંદ્રમાનો લાભ થાય, તે પ્રમાણે મહારી સુવર્ણને સારૂ શોકાકૂલતા જોઈને ત્હેં સુવર્ણનો

પહાડજી બનાવી દીધો. ધન્ય છે ત્હને, ધન્ય છે ત્હને ! એટલું કહીને ત્હને આલિંગન દીધું અને કહ્યું કે, હે ગોરખ ! રાજહંસને છોડી વાયસને કોણુ પાળશે ? કામધેનુ ધરમાં હોવા છતાં, છાશને માટે કોણુ બીખ માંગશે ? તેજ પ્રમાણે, તું જે મૂર્તિમંત સ્પર્શમણી છે, ત્હને ત્યાગ કરીને સુવર્ણને હું શી રીતે સંગ્રહી શકું ? ત્હારી કસોટી કરવા ખાતર મ્હેં આવો શોક કર્યો.

ગોરક્ષે કહ્યું, એ સધળી કૃપા આપનીજ છે. પરંતુ શંકા એટલીજ થાય છે કે એ સુવર્ણનો ભોળો આપ શું કરવા ઉચકી લાવ્યા ? મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું, નીકળતી વખતે મૈનાકિનીએ પોતાની બુદ્ધિને અનુસરીને બીડ પડ્યે ખપ લાગે, એમ કરીને મ્હારી ઝાળીમાં મૂકી રાખ્યું હતું, તે એને સારું લગાડવા ખાતર મ્હેં ફેંકી દીધું નહોતું. એ સુવર્ણનો ઉપયોગ મ્હારા વિચાર પ્રમાણે ચારે બાજુના સાધુમહાત્મા તપસ્વીલોકોને બોલાવીને ત્હેમને જમાડવામાં કરવાનો હતો. તે સાંભળીને ગોરખે કહ્યું આપની ઇચ્છા પૂર્ણ કરે છું. એમ કહીને ગોરખે તેજ પહાડપર મુકામ કર્યો, અને ગંધર્વ-મંત્રનો જપ કરીને ચિત્રસેનને નીચે બોલાવ્યો. તે આવ્યાખાદ ત્હેને કહ્યું કે, ત્હમારા મણોને બોલાવીને ચારે દિશામાં મોકલી આપો, અને ત્હેમની મારફત દેવ ગંધર્વ સાધુ સંત વેરાગી વગેરેને નિમંત્રણ કરાવો. કેમકે મ્હારા ગુરૂ મત્સ્યેન્દ્રનાથને તે સધળાને ભોજન કરાવવાની ઇચ્છા છે. પછી ત્હેણે પોતાના સધળા ગંધર્વમણોને બોલાવી મંગલ્યા, અને તેઓ સર્વ ત્યાં હાજર થયા. ગોરખે અણિમાદિ અષ્ટ સિદ્ધિઓને બોલાવીને, તેમની પાસે ભોજનની ઉત્તમ તૈયારી કરાવી અને સધળાને ઉત્તમ પ્રકારનું ભોજન આપ્યું. તે સમારંભને વિષે દેવ, ગંધર્વ, અષ્ટવસુ, તથા શુક, દત્ત, યાગવલ્ક્ય, વ્યાસ, નારદ વગેરે ઋષિઓ અને ખીજ પણુ જપ, તપ, કરનારા યોગી મહાત્માઓ આવ્યા હતા. એટલુંજ નહિ પણુ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ સુદ્ધાં આવ્યા હતા.

ધર્મરાજના રાજસૂયયજ્ઞના વખતે જેવો સમારંભ થયો હતો,

તેવેજ ગોરખે આ કળિકાલમાં કરી બતાવ્યો. તે પ્રમંથે કર્માજનના અવતાર, ગહિની નાથનું મત્સ્યેન્દ્રને સ્મરણ થઇ આવ્યું, અને ગંધર્વને મોકલીને તેને પણ મધુવિપ્ર નામના તેના પિતાસહિત બોલાવી મંગાવ્યો. શંકરે તેને આજ્ઞાવ્યો, અને મત્સ્યેન્દ્રને કહ્યું કે એને સકલ વિદ્યાઓને વિષે પ્રવીણ કરો. આગળ મ્હારે નિવૃત્તિ નામથી અવતાર લેવાનો છે, તે સમયે એ મ્હને ઉપદેશ કરશે. પછી મત્સ્યેન્દ્રે ગોરખને કહીને તેની પાસે એને ઉપદેશ અપાવવાનીને મસ્તકઉપર કૃપાહસ્ત મૂકાવરાવ્યો. કુમેરને ગોરખે કહ્યું કે, આ સોનાનો પર્વત હમે લઇ જાઓ, અને તેને બદલે કીમતી વસ્ત્ર તથા અન્નકાર મ્હને આપો. કેમકે અંહી પધારેલા સર્વ અતિથિઓને વસ્ત્રાભૂષણ આપીને સન્માન કરવાનો મ્હારો વિચાર છે. કુમેરે કહ્યું, પર્વતને અંહીજ રહેવા દો, હું આપને જોઇએ તેટલાં વસ્ત્રાન્નકાર પૂરા પાડું છું. એટલું કહીને તેણે પોતાના ગણોની મારફત વસ્ત્રાન્નકાર મંગાવ્યા અને ગોરખને આપી દીધાં, તથા ગોરખે દેવ, ઋષિ, સાધુ વિગેરે જે જે ત્યાં આગળ આવ્યા હતા, તે બધાને તે વસ્ત્રાન્નકાર બક્ષીસ તરીકે આપીને વિદાય કર્યા. ત્યાં ઉપરિક્લવસ્તુ પણ આવ્યા હતા, તેમની જોડે મીનાનાથને મૈનાકિનીની પાસે મત્સ્યેન્દ્રે મોકલી આપ્યો, અને તેમણે લાવીને તેને મત્સ્યેન્દ્રના સમાચાર કહીને, ઘોડરાને તેને સ્વાધીન કર્યો, તથા તેને એકવાર એમનાં દર્શન થશે, એ પ્રણાણે કહ્યું.

ત્યારબાદ, ગોરખ અને મત્સ્યેન્દ્રનાથ ગહિનીનાથને ગર્ભાદ્રિપર તપ વગેરેનો અભ્યાસ કરવાને સાફ બેસાડીને, પોતે આગળ ચાલતા થયા. માર્ગમાં જતાં જતાં 'ગોરખ અને કાનીફનાથની બંન્માં પહેલાં મુલાકાત થઇ હતી, તે સ્થાન આવ્યું, ત્યારે' ગોરખે મત્સ્યેન્દ્રને કહ્યું, મ્હારાજ ! આજ બાગમાં જનકધરનાથના શિષ્ય કાનીફનાથની સાથે મ્હારી મુલાકાત થઈ હતી, અને તેમને મ્હોંચેથી આપના સમાચાર મળ્યા હતા. બાદ ગોરખે કહ્યું કે, ગૌડબંગાલાનો રાજા ગોપીચંદ છે,

તેણે જલધરનાથને ખાડામાં ડાટી દીધા છે, એવા સમાચાર ત્રેની નગરીમાં હું ગયો હતો, ત્યારે બિજા લેવા નીકળ્યો તે વખતે પ્રત્યક્ષ એમને મરોડેથીજ સાંભળ્યા હતા ત્રેમણે કહ્યું હતુંકે, મહારા શિષ્ય કાનીફને આ વાત કહેજો, અને રાજનું કસ્યાણ થાય એવી રીતે મને ખાડામાંથી બહાર કઢાવજો. મહારી અને કાનીફની જ્યારે મુલાકાત થઇ, તે વખતે મહેં એ સમાચાર ત્રેને જણાવ્યા હતા, અને તે પરથી કાનીફનાથ ત્રેમની શોધમાં નીકળી પડ્યા હતા. માટે હાલ ત્યાંની શી હકીકત છે, તે જોવા સારુ ત્યાં પધારો.

તે સાંભળીને મત્સ્યેન્દ્રનાથ ધણા કોપાયમાન થઇને કહેવા લાગ્યા, એમ હોય તો રાજને શિક્ષા કરવી જોઇએ, કેમકે તેઓ મહારા ગુરુબંધુજ છે. એટલા માટે હે ગોરખ ! પ્રથમ આપણે ત્યાંજ જઇશું. પછી થોડા દિવસમાં તે બંને જણા ગોપીચંદ રાજની નગરી જે કાંચનપુરી, તેમાં આવી પહોંચ્યા અને તપાસ કરતાં ત્રેમને લોકોને મહોંડેથી એવા સમાચાર મળ્યા કે, કાનીફનાથે યુક્તિથી જળધરનાથને ખાડામાંથી બહાર કાઢ્યા છે, તથા રાજને વૈરાગ્ય ઉપજતાં યોગદીક્ષ લઇને, તીર્થયાત્રાને માટે તે ચાલ્યો ગયો છે. કાનીફનાથ અને જલધરનાથ હાલ પુષ્કરતીર્થને વિષે ગયા છે, અને અહીંનો સઘળો રાજ્યવહીવટ મંત્રીને હાથે થાય છે; કેમકે ગોપીચંદનો પુત્ર ભુવનચંદ હજી નાનો છે. પરંતુ રાજની માતા મૈનાવતી નગરીમાં રહે છે. આ પ્રમાણે સઘળા વૃત્તાન્તથી જ્યારે વાકેફ થયા, ત્યારે તો દાવામિઉપર મેઘનો વર્ષાવ થતાં, તે જેમ શાન્ત થઇ જાય છે, અગર સૂર્યના ઉદયથી અધકારથી વ્યાપ થએલી સઘળી દિશાઓ જે પ્રમાણે નિર્મલ થઇ જાય છે, તેજ પ્રમાણે મત્સ્યેન્દ્રનો કોપ શાન્ત થઇ ગયો.

પછી મૈનાવતીની મુલાકાત લેવાનું ત્રેમને મન થયું, અને બંને જણા ત્રેના મહેલ આગળ આવી પહોંચ્યા દારપાળોની મારફત મૈનાવતીને ખબર મળી કે, કોઈ યોગીશ્વર આવ્યા છે. ત્યારે તો તે ઝટ હડી અને

જેવા લાગી તો બન્નેની તેજથી લખત્રખ થતી મૂર્તિઓ શૈલી, શૃંગી, કંથા, ઝોળી, વગેરે ધારણ કરીને ઉભી થઇ રહેલી જેવામાં આવી. મૈનાવતીએ પાસે જઇને હાથ જોડીને આદેશ કીધા. અને પ્રાર્થના કરવા લાગી કે, મહારાજ ! મ્હારે મંદિરે પધારો. પછી બન્ને મંદિરમાં ગયા, ત્યાં મૈનાવતીએ હૃદયને આસનપર વિરાજમાન કર્યા અને પૂજન તથા સ્તવન કીધું. બાદ પૂછ્યું, આપ કોણ છો ? આ કોણ છે ? તે સર્વ હકીકત કહો.

મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું, માઇ ! ઉપરિક્લવસુ આ શરીરના પિતા થાય, અને મ્હારું નામ મત્સ્યેન્દ્રનાથ છે. ત્હમારા ગુરુ જ્ઞાનધરનાથ તો મ્હારા નાના ગુરુભાઇ થાય. દત્તાત્રયનો પ્રથમ અનુગ્રહ મ્હારાપર થયો, અને સ્વારબાદ એમને થયો હતો. આ મ્હારો શિષ્ય ગોરખનાથ છે. એને મ્હોરેથી ત્હમારી તથા ત્હમારા પુત્રની હકીકત સાંભળીને જ્ઞાનધરનાથને કૂવામાંથી બહાર કાઢવા સારું હતું અહીં આવ્યો. પરંતુ એમના શિષ્ય કાનીફનાથે એમને કૂવામાંથી કાઢ્યા અને ત્હમારો પુત્ર પણ યોગી બનીને તીર્થયાત્રાને વિષે આવ્યો ગયો છે, વગેરે સમાચાર લોકોને મ્હોળે હમે હમણાંજ સાંભળ્યા. તોપણ ત્હમને એકવાર મળીને જવું એવી ઇચ્છા થવાથી અહીં આવ્યા છીએ. માઇ ! ધન્ય છે ત્હમને ! પહેલાં જે બ્રહ્મવાદિની ગાર્ગી, મૈત્રેયી, ચૂડાસા, મદ્વાસા ઇત્યાદિ સતીઓ થઈ ગઈ, ત્હમના જેવાંજ આ કળિકાળમાં ત્હમે થયાં છો. તેમજ ત્હમારા પુત્રને પણ ભાગ્ય-શાળી સમજવો જોઈએ, કેમકે એણે સર્વ વૈનવનો ત્યાગ કરીને યોગદીક્ષા લઇને પોતાના જન્મનું સાથંક દીધું. અને અજરામર બની ગયો. જે કુળમાં ત્હમારા જેવી સતી તથા ગૌરીચંદ્રના જેવા પુત્ર ઉત્પન્ન થતા હોય, તે કુળની મહત્તાનું વર્ણન કોનાથી થઈ શકે તેમ છે ?

તે સાંભળીને મૈનાવતીએ કહ્યું, આપના જેવા સત્પુરોના દર્શન, સમાગમ તથા ઉપદેશ થાય, ભારેજ એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય કે, આજનુ

આશુસનાપર ગંગાનો પ્રવાહ દોડ્યો દોડ્યો આવે, તેજ પ્રમાણે આનં
આપ સમાન સદ્ગુરનાં દર્શનનો યોગ આન્યો છે. હવે આપ થોડા દિવસ
અહીં રહી જાઓ, અને પછી જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાઓ. પછી મૈનાવતીરે
બોજન વગેરેથી તહેમનો સત્કાર કર્યો, અને તેઓ પણ ત્રણ દિવસ ત્યાં
રહ્યા. ત્યારબાદ તહેની રજા લઈને, ત્યાંથી આગળ તીર્થાદિને વિષે વિચરવાં
તેઓ આજ્ઞા મળ્યા. ફરતાં ફરતાં જ્યારે પુષ્કરક્ષેત્રમાં તેઓ આવી પહોંચ્યા
ત્યારે ત્યાં આગળ કાનીફનાથ અને જલધરનાથની તહેમને મુલાકાત થયું
અને તહેમને તેઓએ સ્વસ્તિક્ષેત્ર કુશળ પ્રશ્ન પૂછ્યા. થોડાક દિવસ પછી
કાનીફ, જલધર, ગોરખ અને મત્સ્યેન્દ્રનાથ વગેરે સધળાજ ત્યાંથી અન્યઃ
પૃથ્વીપર પર્યટન કરવાને નીકળી પડ્યા.

इति श्रीमत्परमहंस परिब्राजकाचार्य सहजानंदसरस्वती शिष्य

श्री दत्तात्रेयविरचिते नवनाथचरित्रे द्वितीयभागे

गोरक्षोत्पत्तिमत्स्येन्द्रश्रीराजयगमनागमनवर्णनं

नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ श्रीगुरुदत्तात्रेयार्पणमस्तु ॥

॥ इति शिष्यम् ॥

॥ તૃતીયોઽધ્યાયઃ ॥

परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ।

स जातो येन जातेन याति वंशः समुज्जतिम् ॥ नी. श. ॥

ધર્માધર્મને વશીભૂત થઇને વારંવાર આ જન્મમરણુરૂપી સંસાર-ચક્રને વિષે કયો પુરૂષ મરતો નથી, અગર ઉત્પન્ન થતો નથી ? સધળાજ જન્મીને મરણુ પામે છે. પરંતુ, તેજ પુરૂષ જન્મ્યો છે એમ કહી શકાય કે, જેના જન્મવાથી વંશની ભારે ઉન્નતિ થાય છે. સારાંશ, વંશનો ઉદ્ધાર કરનારા પુરૂષવગર બીજા પુરૂષના બકરીના આંચળી માફક જન્મવાથી, અગર મચ્છરની પેઠે મરી જવાથી શો ઉપયોગ થવાનો હતો ? એને માટે ‘जातस्य हि भ्रुवो मृत्युः’ એ ગીતાવચન પણ પ્રમાણભૂત છે. પરંતુ એના ઉત્તરાર્દમાં ભગવાને જે કહ્યું છે કે, ‘हे अर्जुन ! એવા પરિહારને માટે અથોઅ અર્થને કાળે શોક કરવો એ ત્હને હાજતું નથી.’ તો એનો પણ પરિહાર થઈ શકે છે, એમ સમજવું. તે કેવી રીતે ? તો ખ્યાલ કરો. જન્મમરણાદિની સાથે જેડાએલા આ શરીરની સાથેનો જે તાદાત્મ્યભાવ (દેહજ આત્મરૂપ છે એવો ભાવ) છે, તેનું નિરસન થઇને, આત્માનું જે આત્માપણુએ અવસ્થાન થઈ જાય, તો જન્મમરણુનો પરિહાર થઇને, શોક કરવાનો સમયજ આવી શકશે નહિ એમ સમજવું. યાને, આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થયા વગર તેની અપરિહાર્યતા સમજી ભેવી, એવી મતલબ છે. એને માટે વિશ્વવિખ્યાત મહાયોગીશ્વર ભર્તૃહરિનાથનું અત્રિવ આદર્શરૂપ છે, તેનું આ સ્થળે દિગ્દર્શન કરશું.

એક વખત ઉર્વશીને જેઘને મિત્રાવરણુ ઋષિ મોહ પામતાં, ત્હેમના વીર્યનું જે સ્પર્શન થયું, તે પવનના સયોગથી બે ભાગમાં છુટું પડી જઇને, તેમાંહેનો એક ભાગ લોભેશ ઋષિના આશ્રમમા ઘડામાં પડ્યો, અને તેનાથી અગસ્તિની ઉત્પત્તિ થઈ; તથા બીજો ભાગ કૌલિકઋષિના આશ્રમમાં જે ભર્તરી, યાને શિક્ષાપાત્ર હતું, તેમાં પડ્યો, મિત્રાવરણુ

ઋષિનો એ અંશ છે, એમ ઋષિએ જાણ્યું અને આગળ કળિના ત્રણ હજાર એકમોત્રણ (૩૧૦૩) વર્ષ વીત્યાબાદ, એમાં દ્રુમિલનારાયણ સચાર કરશે એ પ્રમાણે જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જાણી લઇને તે ભર્તરી (ભિક્ષાપાત્ર) નું ત્રણે સારી પેઠે રક્ષણ કરી રાખ્યું. કલિયુગનો ન્યારે પ્રારંભ થયો, ત્યારે ત્રણે તે પાત્ર મંદરાચલની ગુફાના દ્વારમાં મુકી દીધું. પછી કલિના ૩૧૦૩ વર્ષ વીત્યાં એટલે દ્રુમિલનારાયણે તેમાં પ્રવેશ કર્યો. તે પાત્રમાં મધમાખીઓએ મધપુડો બાંધ્યો હતો, તેનાથી તે ગર્ભની વૃદ્ધિ થવા લાગી. નવમાસ પૂરા થયાબાદ, વરસાદના જોસથી પર્વતનો પથર પડી જવાથી, તે પાત્ર બાંગી ગયું, અને બાળક રડવા લાગ્યું. એટલામાં શે ચમત્કાર થયો કે, ત્યાં આગળ એક ગાભણી હરિણી ધાસ ચરતી ચરતી આવી હતી, તે વીલાઇ, અને તેને બે બચ્ચાં સાંપડ્યાં; પરંતુ પાછું ફરીને જોતાં ત્રણ બાળક તેના જોવામાં આવ્યાં, અને તેને એમજ લાગ્યું કે આ પણ મહારંજ બચ્ચું છે. પછી ત્રણે પ્રેમથી ત્રણે જીભેથી ચાટવા માંડ્યું, અને સાફ કર્યું તથા સ્તનપાન પણ કરાવવા માંડ્યું, પરંતુ એ તો મનુષ્ય હતો, તેથી એને સ્તનપાન કરતાં આવડતું ન હતું, ત્યારે તો તે હરિણી પોતે જમીનપર સૂતી હોય તેમ પડી રહીને એ ભર્તરીને દૂધ પીવડાવવા લાગી. ત્રણ વર્ષ વીત્યાબાદ, તે બાળક તે હરિણીની સાથે વનમાં ફરવા લાગ્યું તથા ઝાડનાં પાંદડાં વગેરે ખાવા લાગ્યું, અને તેની સંગતિથી સઘળા જનવરોની બોલી સમજતો અને બોલતો થયો. એ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ ગયાબાદ, તે વનમાં થઇને જયસિંગ નામનો જે એક ભાટ પોતાની સ્ત્રી રેણુકાની સાથે જઈ રહ્યો હતો, ત્રણની નજરે તે બાળક પડ્યું. ભયંકર અરણ્યમાં આવા સુંદર બાળકને તદ્દન એકલું જોઈને ત્રણે એમજ લાગ્યું કે, આ કાંઈક રસ્તો ભૂલીને અહીંયાં આવ્યું છે. ઠીક થયું ! કે કોઇ દૂર પ્રાણીને હાથે એ માર્યું ન ગયું. કવિ કહે છે કે:-

જને રણે શત્રુજલાપ્રિમધ્યે મહાર્ણવે પર્વતમસ્તકે વા ।

હૃતં પ્રમત્તં વિષમસ્થિતં ધા રક્ષન્તિ પુષ્યામિ પુરા કૃતામિ ॥

વનમાં, યુદ્ધમાં, શત્રુસમુદાયમાં, અગ્નિપ્રલયમાં, જળમાં, પર્વત ઉપર, સમુદ્રમાં, તથા સૂઝ રહેલા, પ્રમત્ત બની રહેલા, બારે સંકટમાં આવી પડેલા પુરૂષને પૂર્વજન્મનાં ભેગાં થએલાં પુણ્યકર્મોજ રક્ષે છે. તથા પાપ-કર્મ નગરમાં, ગુપ્ત મહેલમાં, મિત્રસમુદાયમાં, પલંગપર સૂઝ રહ્યા હોય અગર સાવધ થઇને બેઠા હોય, તોપણ નાશ કર્યા વગર રહેતું નથી. એ વાત જગત્માં ડગલે ડગલે અનુભવમાં આવે છે, એટલા માટે, કલ્યાણીની ઈચ્છા રાખનારા પુરૂષે નિરંતર સત્કર્માચરણને વિષે તત્પર રહેવું જોઇએ. સારાંશ, જન્માન્તરના પુણ્યકર્મના પ્રભાવથી માતાપિતા વગર જંગલમાં એકલું રખડીરઝળીને તેમજ ઝાડનાં પાંદડાં, ઘાસ વગેરે ખાઇને ભર્તરી જીવેના રહ્યા પરંતુ કોઈ જનાવરે એને ફાડી ખાધો નહિ. તે ભાટે એને ઉંચકી લીધો અને પૂછ્યું કે, ત્હારાં માઆપતું નામ શું છે ? પરંતુ ત્હેનાથી માણસની બોલી બોલાતી કે સમજતી ન હતી, નેથી તે બેં બેં કરીને રોવા લાગ્યો. પોતાનું બચ્ચું માણસના હાથમાં સપડાઇ જવાથી, હરિણી પણ રોવા લાગી. ભાટે વિચાર કર્યો કે આ જંગલને વિષે બાળકને છુટું સુકવાથી એને નુકસાન થશે, માટે એને મ્હારી સાથેજ લઈ જઈશ, અને જ્યારે એનાં માઆપ મળશે, ત્યારે ત્હેમને સોંપી દઈશ. પછી જ્યારે એને લઇને ચાલવા માંડ્યું, ત્યારે પેલી હરિણી પણ એની પાછળ પાછળ ગઇ પરંતુ આગળ ગામમાં જ્યારે ત્હેણે મુકામ કર્યો, ત્યારે તે લાચાર થઇને જંગલમાં પાછી ચાલી આવી. તે ગામમાં તે ભાટે ત્રણ મહિના લગી મુકામ કર્યો, ત્યારે ત્હેની સોબતથી ભર્તરીનો ભય દૂર થયો, અને તે મનુષ્યની બાષા સમજવા તથા બોલવા પણ લાગ્યો.

પછી તે ભાટ ફરતો ફરતો એક વખત કાશી ક્ષેત્રમાં ગયો, અને ગંગામાં સ્નાન કરીને વિશ્વનાથનાં દર્શન કરવાને માટે મંદિરમાં ગયો. તે વખતે બાળકે શંકરને નમસ્કાર કરતાં લિંગમાંથી એવો ધ્વનિ નીકળ્યો કે, 'આવો ભર્તરી આવો ! ત્હમે અવતાર દીક્ષા લીધી, તે 'સાઈ'

થયું.' એ શબ્દો પેલા ભાટે પણ સાંભળ્યા, અને ત્હેને લાગ્યું કે, આ બાળક કોઈ અવતારી જણાય છે; તેમ ના હોય તો, લિંગમાંથી આવો ધ્વનિ કેમ નીકળે ? અસ્તુ ! દૈવયોગે આપણને આ લાભ થયો છે, એમાં સંદેહ નથી પણ ત્યાંથી ઘેર આવીને પોતાની સ્ત્રીને એ સમાચારથી વાકેફ કરતાં એણે કહ્યું કે, 'આ બાળક છે, એમ નહિ સમજવું, પરંતુ સ્વર્ગમાંના દેવ વગેરે હોવા જોઈએ, કેમકે વિશ્વનાથની પાસે જન્મને એણે નમન કર્યું એટલે લિંગમાંથી ધ્વનિ નીકળ્યો કે 'આવો ભર્તરી ! ત્હમે અવતાર લીધો, તે સારું થયું.' તો આજથી એનું નામ ભર્તરી રાખવું, અને પ્રાણ કરતાંયે અધિક સમજીને એનું રક્ષણ કરવું. આપણને સંતતિ નથી, પણ દરિદ્રીના ભગ્યનો ઉદય થતાં જન્મ ત્હેને દ્રવ્યનો ઘડો (ચર) મરી જાય, અગર ચિન્નાયુક્તને ચિન્તામણીનો લાભ થાય, કિંવા દુકાળથી પીડાતાં પ્રાણીને અન્ન વગર પ્રાણ જવાના પ્રસંગે કામચેતુ સ્તનપાન કરાવે, તેજ પ્રમાણે જન્માન્તરનાં પુણ્યકર્મનો ઉદય થતાંજ, અરણ્યમાંથી આપણને આ બાળકનો લાભ થયો છે. ભર્તરીમાં જન્મ થએલો હોવાથી શંકરજીએ એને ભર્તરી કહીને બોલાવ્યો, અને તે સાંભળીને ભાટ અને ત્હેની સ્ત્રી તે દિવસથી એને ભર્તરી કહીને બોલાવવા લાગ્યાં.

ભર્તરિ પાંચ વર્ષનો થયો ત્યારે ત્હેના શરીરની કાંતિ જોઈને તથા મધુર બાષ્પાણુ સાંભળીને બંનેને બહુ આનંદ ઉપજતો હતો. તોપણ એનાં મઆપ એને સારૂ શોધ બોળ કરતાં હશે, અને એનો બ્યારે પતો લાગશે, તે વખતે તેઓ અંહીયાં આવીને આપણાં બાળકને લાઈ વગર રહેશે નહિ, એવી ચિન્તાથી તેઓને ચહેન સુદાં પડતું નહિ. તે ભાટ ભિક્ષા માંગીને કાશીક્ષેત્રમાં ધણા દિવસ રહ્યો, અને ભર્તરી નિત્ય બાળકોની સાથે રમતો; પરંતુ એની રમત ભવિષ્ય કાળના ભાગ્યને અનુસરતીજ હતી. દૈવીસંપત્તિના અને આસુરી સંપત્તિના એવા બે પ્રકારના બાળક હોય છે, અને તેઓની

રમતપણુ તેને અનુસરતી હોય છે. અર્જુનનું નામ કૃષ્ણ હતું. અને તે નામ તેના પિતા પાંડુએજ પાડ્યું હતું. કેમકે, શતશૃંગ પર્વત ઉપર તેનો જન્મ થયો હતો, અને ત્યાંજ તે રમત રમતો હતો. માટીની કૃષ્ણની મૂર્તિ બનાવીને તેની પૂજા વગેરે કરવી, અને તેને માટીનાંજ પકવાન્ન બનાવીને નૈવેદ્ય તરીકે નિવેદન કરવાં, એ તેની મુખ્ય રમત હતી. એક દિવસ પાંડુ રાજ્યએ તેની આ રમત જોઇ, ત્યારે તેમણે ધાર્યું કે આ તો કૃષ્ણનો મહાન્ ઉપાસક થશે. તેથી તેજ દિવસથી, એજ નિમિત્તને લઇને તેઓ એને કૃષ્ણકહીને ઓળાવવા લાગ્યા. આસુરી સંપત્તિના છોકરાઓ ‘મારામારી ગાળાગાળી’ વગેરે અમદ્રજ રમતો રમે છે. ભર્તૃહરિ તો છોકરાઓને એકલા કરીને પોને રાજ બનીને, કોઇને મંત્રી, તો કોઇને સેનાપતી, કોઇને સૈનિક તો કોઇને પરિચારક વગેરે બનાવવાની રમત રમતો.

એક વખત બધા છોકરાઓ લાકડીના ઘોડા કરીને દોડાદોડ કરી રહ્યા હતા, તેમાં ભર્તૃહરિ પણ ઘોડે સ્વાર થઇને નાસભાગ કરી રહ્યો હતો. તેમાં ભર્તૃહરિ પણ ઘોડેસ્વાર થઇને નાસભાગ કરી રહ્યો હતો. ધણે દૂર સુધી છેક ગામની બહાર તેઓ સન્નગા જઈ પહોંચ્યા, ત્યારે નાસતાં નાસતાં એક ઠેકાણે ભર્તૃહરિ ઠોકર લાગવાથી પડી ગયો, અને તેને મૂર્છા આવી ગઇ, દેહબાન પણ જતું રથું તથા મ્હોંડામાંથી શીથ સુધ્ધાં નીકળવા લાગ્યું. એની એવી અવસ્થા જોઇ ત્યારે બધા છોકરા આ તો મરી ગયો છે એમ સમજીને, પોત પોતાને ઘેર દોડી ગયા. ત્યારે ત્યાં આગળ મિત્રાવરૂણ ઋષિ બ્રાહ્મણના વેશમાં આવ્યા અને પોતાના પુત્રને ગંગાજળ લાવીને પીવડાવ્યું અને તેને સાવધ કાપો. બાદ તેને લઇને ઘેર આવ્યા અને રેણુકાને સ્વાધીન કરીને એમું કાળજીપૂર્વક સંરક્ષણ કરવા કહ્યું. રેણુકાએ પૂછ્યું, આપ કોણ છો ? ત્યારે તેમણે કહ્યું, હું મિત્રાવરૂણ ઋષિ છું અને આ મ્હારો પુત્ર છે. રમતાં રમતાં એ ઠોકર ખાઇને પડી ગયો અને મૂર્છા પામી ગયો છે

એવું જોઇને મહેં વિપ્રનો વેપ લીધો અને એની પાસે આવીને એને સાવધ કાઢ્યો. ત્યારે રેણુકા બોલી ઉઠી, આપ એના પિતા શી રીતે થાઓ ? તે કહ્યો. પછી ત્હેમણે ભર્તરીમાં પોતાના વીર્યથી એ ઉત્પન્ન થયો હતો, અને હરિણીને ધાવીને ઉછર્યો હતો, તથા ત્હમને અરણ્ય-માંથી મળી આવ્યો હતો વગેરે સર્વ વૃત્તાન્ત પહેલેથી છેલ્લે લગી કહી સંભળાવ્યો, ત્યારે ત્હેની ખાતરી થઇ. પછી મિત્રાવરણુ ઋષિ જતા રહ્યા, અને જયસિંગભાટ બહારથી આવ્યા બાદ, ત્હેણે ત્હેને એ હકીકત કહી સંભળાવી. ત્યારે તો બન્નેના જીવને આનંદ થયો, અને આળકનાં માઆપ ત્હેને લઈ જશે અને આપણને દુઃખ થશે એવી જે ચિંતા તથા બહીક તેઓના મનમાં હતી, તે જતી રહી,

સાપુના સ્પર્શથી લુગડાંનો મેલ દૂર થાય છે, કિંવા વર્ષાઋતુનું મલિન જળ શરદમાં સ્વચ્છ થાય છે, અગર કાંતાની સગર્ભા અવસ્થાનો ભય પ્રસૂતિ થયા બાદ નાશ પામે છે, અથવા અરણ્યમાં રહેનારો ચોર લોકોનો ભય ગામમાં વસતી થયા બાદ દૂર થઇ જાય છે, તથા હોડીમાં બેસવાથી નદીમાં ડૂબી જવાનો જે ભય ઉપજે છે તે સામે કિનારે પહોંચ્યા પછી રહેતો નથી, તેજ પ્રમાણે મિત્રાવરણુને મ્હોંડેથી ભર્તૃહરિની સમ્મળી હકીકત સાંભળ્યા બાદ જયસિંગ અને રેણુકાનાં ભય તથા ચિન્તા નાશ પામ્યાં, અને આનંદભેર તેઓ કાશીમાં રહેવા લાગ્યા.

ભર્તૃહરિ જ્યારે સોળ વરસનો થયો, ત્યારે ત્હેનાં લગ્ન કરવાનો વિચાર તે બન્નેના મનમાં સ્ફુર્ગ્યો, અને આપણા દેશમાં જન્મને, આપણી શાંતિની સુંદર કન્યા જોઇને, ત્હેની સાથે એને પરણાવીશું, એવી મનલક્ષ્મી તે બન્ને એને લઇને કાશીમાંથી નીકળ્યાં. રસ્તામાં જંગલ આવતાં ચોરોએ જયસિંગને ત્યાં આગળ મારી નાંખ્યો, અને ત્હેનું સમજી ધન છીનવી લીધું. ત્યારે ત્હેની પત્ની રેણુકાએ ભારે કલ્પાંત કરીને ત્યાં આગળજ પ્રાણ ત્યાગ કર્યો. પછી ભર્તૃહરિએ તે બન્નેની હહનક્રિયા કરી, અને પોતે બહુ વિદ્વાપ કરવા લાગ્યો. તે વખતે તેજ

રસ્તે થઇને ફેટલાક વેપારી લોકો જઈ રહ્યા હતા, તહેમણે એને રડતો જોઇને પૂછપરછ કરી, અને એના મનનું સમાધાન કર્યું. બાઈ! હવે તું ગમે તેટલો શોક કરીશ, પણ તેથી શું તારાં માબાપ ત્હને પાછાં મળશે ખરાં? તેથી શોક તજ દે, અને ધૈર્યનું અવલંબન કરીને ત્હારું હિત સાધી લે. ચાલ હમારી સાથે, હમે ત્હને અન્નવસ્ત્ર પૂરાં પાડીશું અને પિતાતુલ્ય ત્હારું ભરણુ પોષણુ કરીશું. આ પ્રમાણે અમય આપીને, તે વેપારીઓએ એને પોતાની સાથે લઇ લીધા, અને મુકામ કરતા કરતા માળવામાં ઉજ્જયિની નામના ગામમાં તેઓ સધળા આવી પહોંચ્યાં.

ગામની બહારજ અથા વેપારી લોકોએ પોતાનો માલ લઇને ત્યાંજ પડાવ નાંખવાનો વિચાર કર્યો. કેમકે, તેઓની સાથે અનેક તરેહલો માલ હતો અને તેની જકાત નાકાકિપર ચુકાવવાની હતી, તેથી હમણું જઈશું, તો બહુત્રાસ પડશે, એ હેતુથી તેઓએ બહારજ મુકામ કર્યો. ટાઢ પડતી હતી, તેથી લાકડા લાવીને તેમને સળગાવી, તાપણી કરતા ત્યાંજ એકા. એટલામાં શિયાળ બોલવા લાગ્યા કે, “હે વેપારીઓ! સાવધ રહો સાવધ રહો. હમણું ચોર આવીને ત્હમારું બધું દ્રવ્ય લૂંટી જવાના છે,” ભર્તૃહરિ જે એ વેપારી લોકોની પાસેજ એકો હતો, ત્હને પશુઓની ભાષા આવડતી હતી, તેથી તે શિયાળોનું ભાષણ સાંભળીને એણે વિચાર કર્યો કે, આપણે આમનું નીમક ખાધું છે, તથા એ લોકો મ્હને પોતાની સાથે લઈ આવ્યા છે, અને અન્ન-વસ્ત્રાદિ પૂરાં પાડે છે, તો એમનો ઉપકાર ભૂલી ન જવો જોઈએ. ગરડે માતાનો ઉપકાર જાણીને ત્હને અમૃત આણી આપીને ગુલામગીરી-માંથી ત્હનો છુટકારો કર્યો હતો. તેજ પ્રમાણે આપણે પણ આ વાતની એમને ખબર કરીને. એમના ઉપકારનો બદલોવાળીને દુઃખમાંથી એમને છોડવવા તથા એ રીતે કૃતજ થવું. પરંતુ કૃતની નહિ ખનડું. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

ब्रह्मणे च सुरापे च चोरे भग्नव्रते तथा ।

निष्कृतिर्ब्रिहता लोके कृतघ्नो नास्ति निष्कृतिः ॥

અહમહત્યા કરનારા, મધપાન કરનારા, ચોરી કરનારા, તથા જેના વ્રતને ભંગ થયો છે, એવા પુરુષની શુદ્ધિને સાર પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન કરેલું છે, પરંતુ પોતાનાપર ઉપકાર કરનારાની સાથે જે કૃતઘ્ની અને છે, તેને માટે કશુંયે પ્રાયશ્ચિત્ત નથી. તેથી શિયાળનું ભાષણ જે મહેને સમજાયું છે, તે મહારે એમના પર દયા લાવીને એમને જાણાવી દેવું, અને એમની રક્ષા કરવી. હવે પ્રસંગોપાત્ત મિત્રદોષી અને કૃતઘ્ની પુરુષોને પણ મોક્ષ મળે છે, તે વ્યવહારમાં વિપરીત હોવા છતાં પરમાર્થમાં તેમ નથી, તે સ્પષ્ટતાથી દર્શાવીશું.

स्वेच्छयैव कृतं विश्वं स्वेच्छयैव निहन्ति यः ।

कृतञ्चादपि पूज्योऽसौ कृतघ्नी मोक्षमश्नुते ॥

पूर्वं यानि च मित्राणि विचारादीनि तान्यपि ।

विहाय तत्પરં યાતિ મિત્રદ્રોહી સ મુચ્યતં ॥

અહમહત્યા અંતરાત્માએ પોતાની ઇચ્છાથી આ જગત્તુ નિર્માણ કરીધું છે, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. 'સોઽ કામયત બહુસ્યામ પ્રજાયેયેતિ' હું એક છું, તે છતાં બહુ બનીને પ્રજાઓની સૃષ્ટિ કરું, એવી પરમાત્માએ ઇચ્છા કરીધી. તે વિશ્વનો, જે અદ્વિતીય અહમસ્વ પ આત્મા પોતાની ઇચ્છાથીજ મનોરાજ્યની માફક નાશ કરી નાંખે છે, તે કૃતઘ્ની (કરવામાં આવેલા વિશ્વનો નાશ કરનારો) પુરુષ, કૃતઘ્ન (કરવામાં આવેલાને સમજનારા) પુરુષના કરનાં પણ લોકોને વધારે પૂજવા યોગ્ય થઈ પડે છે, અને તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. મનુષ્ય જે પ્રમાણે પોતાની ઇચ્છાથી, મનોરાજ્યને વિષે અનેક પદાર્થોને પોતે જાતે ઉત્પન્ન કરે છે, અને પોતેજ પાછો તેમનો નાશ કરી નાંખે છે, તેજ પ્રમાણે આપણે આત્મા અહમસ્વ હોવાથી, તેણેજ આ નામ રૂપાત્મક જગત્તુ નિર્મ્યું છે. પરંતુ જે પુરુષ,

આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ (અદ્વૈતપણું) ઝોળખીને, તેનો નાશ કરી નાંખે છે, તે સન્માન કરવા યોગ્ય થઇને, સંસાર બંધનમાંથી ત્હેનો છુટકો થાય છે. સારાંશ, કૃતરાને ઉત્તમ ગતિ અને કૃતધ્વીને અધોગતિ થાય છે, એમ જો કે બીજાં શાસ્ત્રોમાં રહ્યું છે, તોપણ જ્ઞાનીની ભાષામાં તેનું વિપરીતપણું સમજવાનું છે. આત્માએ કરેલા વિશ્વને સત્યત્વ બુદ્ધિથી ઝોળખનારો એવો જે કૃતરા પુરૂષ, ત્હેને મોક્ષ મળતો નથી પણ, તે કરેલા વિશ્વની જોને અસત્ય પ્રતીતિ થાય છે, તેવા કૃતધ્વી પુરૂષને મળે છે અને તે બધેય પૂજ્ય થઇ પડે છે, એવો આશય છે.

તેમજ મિત્ર કોહીને પણ લૌકિકમાં અને શાસ્ત્રમાં મોક્ષ નથી, એમ કહ્યું છે, તેમ છતાં જ્ઞાનીના મતમાં તો છેજ એમ સમજવું. આત્માનો સાક્ષાત્કાર સંપાદન કરાવવામાં જે આત્માનાત્મ વિચાર, શ્રવણ મનન, યમનિયમ વગેરે સાધનો મિત્રની પેઠે અગાઉ સહાય કરતા હતા, તે સર્વનો, જે પુરૂષે, પોતાને મુક્તિનો લાભ થતાંજ, ત્યાગ કરી દીધો છે, અને પોતે કાર્યકારણથી અતીત એવા બ્રહ્મરૂપને વિષે સ્થિત થયો છે, તે મિત્રનો કોહ કરનારા પુરૂષનો સંસાર બંધનમાંથી મોક્ષ થાય છે. આત્મલાભ થયા બાદ, પૂર્વોક્ત મિત્રાદિનો સંગ આત્મસુખના અનુસંધાનમાં અન્તરાય (વિધ્ન) રૂપ થઈ પડે છે, તેથી જીવન્મુક્ત જ્ઞાની પુરૂષને તેઓનું કશું પ્રયોજન રહેતું નહિ હોવાથી તે તેમનો કોહ (નાશ, ત્યાગ) કરે છે, એમ તાત્પર્ય સમજવાનું છે. બાકી વ્યાવહારિક કૃતધ્વી તથા મિત્ર કોહી પુરૂષની અધોગતિ થવાનું જે કહ્યું છે, તે સત્યજ છે. પરંતુ કૃતધ્નતા તથા મિત્રકોહજ કરવાં હોય, તો ઉપર વર્ણવ્યા તેવા પ્રકારનજ કરવાં, કે જેથી મોક્ષ મળી શકે. અસ્તુ !

શિયાળનું બાષણ ભર્તૃહરિએ તે બધાય વ્યાપારીઓને કહ્યું, ત્યારે તેઓએ પોતાના માલનું સંરક્ષણ કરવા સાર હાથમાં શસ્ત્ર લીધાં અને બ્રજજી રાખીને જંગતા રહ્યા, તથા કેટલાક આસપાસ પહેરો ભરવા લાગ્યા. થોડીજ વારમાં ચોર આવ્યા અને તેઓ જ્યારે ચોરી

કરવા મંડ્યા, અને જખરદસ્તીથી મારફાડ કરવા લાગ્યા, ત્યારે સધળા વેપારીઓએ ત્હેમને શસ્ત્રના ધાથી ધાયલ કરી દીધા, અને નસાડી મૂક્યા પછી તેઓ શાંત થઈને ભર્તૃહરિને પાસે લઈને સાવચેતીથી બેઠા. તો એટલામાં ફરી પાછી શિયાળની ગર્જના થવા લાગી. ત્યારે ત્હેમણે ભર્તૃહરિને પૂછ્યું કે, એ શિયાળ શું બોલે છે ? તે કહ્યો. આજે તું હમારી સાથે હતો, તેથી જનમાલનું સંરક્ષણ થયું. પરંતુ એ જનાવરોની ભાષા શીખવા ક્યાં ગયો હતો ? ભર્તૃહરિએ કહ્યું જનમથીજ એ ભાષા મહારાથી બોલી તેમજ સમજી શકાય છે; કોઈ દેકાણેથી મહેં એમની ભાષા શીખી લીધી નથી. હમણાં શિયાળવાં આવીને, જે ગર્જના કરે છે, તેની મતલબ હું ત્હેમને કહું છું, તે સાંભળો. “શંકરે જેને વરદાન આપ્યું છે, એવો એક રાક્ષસ ઉત્તર દિશાએથી દક્ષિણ દિશામાં જવાને માટે આવે છે, અને ત્હેની પાસે ચાર અમૂલ્ય રત્નો છે જે કોઈ પુરૂષ ત્હેને મારી નાંખીને, ત્હેના લોહીમાં પોતાનું વસ્ત્ર ખરડશે, અને નગરના દરવાજાને તથા પોતાના કપાળને તે લોહીનું ટીકું કરશે, ત્હેને એ ચારે રત્નોનો લાભ થશે, અને તે આ અવન્તી (ઉજ્જયિની) નગરીનો રાજા થશે.” આવું વૃત્તાન્ત ભર્તૃહરિએ જે તે વેપારીઓને કહ્યું હતું, તે એ વખતે નગરના દરવાજા આગળ વિક્રમ પહેરો ભરતો હતો, ત્હેણે સાંભળ્યું, અને પોતે જાને તે રાક્ષસને મારવાને માટે નીકળી પડ્યો. હવે તે રાક્ષસના પૂર્વવૃત્તનું કથન કરવામાં આવે છે.

ચિત્રમા નામનો એક ગંધર્વ એક વખત કૈલાસ પર્વતપર આવ્યો હતો, તે વખતે શંકર અને પાર્વતી બાજુ રમવા બેઠાં હતાં. ત્હેણે જઈને ત્હેમને પ્રણામ કરીધા, ત્યારે બન્નેએ ત્હેનો સત્કાર કરીને પોતાની પાસે ત્હેને બેસાડ્યો. રમતાં રમતાં પાર્વતીએ શંકરને હારવાની બાજુ આણી, તે વખતે બન્નેમાં વાદ શરૂ થયો. પાર્વતીએ તથા શંકરે તે ગંધર્વને પૂછ્યું કે, સત્ત્વ કહ્યો, આ પાસા જે મહેં નાંખ્યા છે, તે અસાધ્ય છે કે આર ? ગંધર્વે જોયું તો ખરું, પરંતુ બંધ લાગવાથી, ત્હેણે શંકરનો પક્ષ લીધો,

જીવુંજ અગત્યું કે, હે દેવી ! શંકરનો દાવ ખરો છે, આ જ પડેલા છે. ત્યારે તો પાર્વતી કોપાયમાન થયાં, અને ! એને શ્રાપ દઈ દીધો કે, ત્હારા શરીરમાં પાપનો વાસ હોવાથી મસલ કહ્યું, તેથી મૃત્યુલોકમાં પાપની ખાણ અને અસલની મૂમિ એવી રાક્ષસયોનિમાં ત્હને જન્મ પ્રાપ્ત થશે. સંભળતા-ગંધર્વ ભયભીત થઈ ગયો, અને ત્હેની આંખોમાંથી આંસુની વહેવા લાગી. આખું શરીર કાંપી ઉઠ્યું અને વાણી ગદગદ થઇ એવી અવસ્થામાં ત્હેણે શંકરને નમન કરીને પ્રાર્થના કીધી કે, ગવન ! આપનો પક્ષ લઇને હું બોલ્યો, તેથી મ્હને પાર્વતીનો થયો, માટે એમાંથી આપ મહારી રક્ષા કરો.

પછી શંકરજીએ ત્હેને કહ્યું કે, હે ચિત્રમા ! ત્હારે ચિન્તા ન પ્રથમ ઈન્દ્રનો શ્રાપ સુરોચન ગંધર્વને થયો હતો, અને પૃથ્વીપર ગયો છે. ત્હેને જે પુત્ર થશે, ત્હેના શસ્ત્રના ત્હારું રાક્ષસ શરીર છુટી જશે, અને ફરી પાછો ત્હારા પૂર્વશરીરને પ્રાપ્ત થઇશ. ત્યારઆદ ચિત્રમાએ પૂછ્યું કે, હે પિતિ ! આપે કહ્યું તે સત્ય હશે, પરંતુ મ્હને મારવાથી ત્હેને હાલ થશે ? ફલપ્રાપ્તિ વગર કોઈ મનુષ્યની કોઇ કાર્યને વિષે થતી નથી, એમ જણાય છે. શંકરે કહ્યું, હે ગંધર્વ ! ત્હને ને પોતાનાં કપડાં ત્હારા લોહીમાં બોળીને તે લોહીનું ટીકું પોતાના પર તેમજ નગરના દરવાજા ઉપર કર્યાંથી, ત્હેને રાજ્યની પ્રાપ્તિ તથા ત્હારા હાથમાંના અમુલ્ય રત્ન પણ મળશે. ચિત્રમાએ ફરી , હે ભગવન ! એ વૃત્તાન્તની એ પુત્રને શી રીતે ખબર પડી ? કે જેથી તે મ્હારો વંશ કરવાને પ્રવૃત્ત થાય. શંકરે કહ્યું, હે ॥ કુમિત્રનારાયણનો અવતાર ભર્તૃહરિ થશે, ત્હેને મ્હોડેથી એ તે પુત્રને ખબર પડશે. હવે તું આ ચારે અમુલ્ય રત્નોને લઇને

શિવની આજ્ઞાને માથે ચઢાવીને અને પાર્વતીના અમોઘ શ્રાપને અનુસરીને, તે ગંધર્વે મૃત્યુલોકમાં રાક્ષસનું શરીર ધારણ કર્યું, પરંતુ બળહીન થયો હતો. શ્રાપનો અન્ત સમય જ્યારે આવી પહોંચ્યો, ત્યારે તે રાક્ષસ ઉત્તર દિશાએથી આવવા લાગ્યો, અને તે સમાચારની શિયાળની મારફત ભર્તૃહરિને ખબર પડી. ભર્તૃહરિએ તે સમાચાર વેપારીઓને કહ્યા, અને તે વખતે સુરોચન ગંધર્વનો પુત્ર જે વિક્રમ કરીને હતો, તે નગરના દરવાજા આગળ પહેરો બરવાને ફરનો હતો, ત્હેના સાંભળવામાં આવતાં, ત્હેણે ત્હેને મારવાને શસ્ત્ર તૈયાર કરીને, તે દિશાએથી જામણ તરફ ચાલવા માંડ્યું. “હવે અંડીયાં શંકા થશે કે, સુરોચન ગંધર્વનો પુત્ર વિક્રમ કેવી રીતે? અને ત્હેને (સુરોચનને) ઇન્દ્રનો શ્રાપ થયાનું જે અગાઉ કહ્યું, તે શ્રાપ શા હેતુથી થયો હતો? તો તે વૃતાન્તનું અંહી પ્રથમ નિરૂપણ કરવામાં આવશે.”

એક વખત ઇન્દ્રની સભામાં દેવ ગંધર્વ યક્ષમુનિગણ વગેરે બેઠા હતા અને રંભા ઉર્વશી તિલોત્તમા વગેરે અપ્સરાઓ નૃત્ય તથા ગાયન કરી રહી હતી. તે વખતે મેનકાના હાવભાવ નૃત્ય વગેરેથી સુરોચન ગંધર્વને મોહ ઉપજ્યો, અને કામાન્ધ બનીને સભામાંજ ઉભો થઈને, તે એની સાથે વિલાસ કરવા લાગ્યો. ત્યારે ઇન્દ્રે શાપ દ્વંદ્વ દીધો કે, હે અપ્તમ ! દેવની સભામાં મહર્ષિઓના દેખતાં તું આટલો બધો પ્રમત્ત થઈ ગયો છે કે, ‘હું કાણુ છું’ અને ક્યાં ઉભો છું અને શું કાર્ય કરું છું તેનો પણ ત્હેને વિચાર થતો નથી. અસ્તુ ! આ નીચ કર્મને ખાતર ત્હેને મૃત્યુ લોકમાં ગંધેડાની યોની પ્રાપ્ત થશે, જા. મહાત્માઓએ જે કહ્યું છે, તે સત્યજ છે:—

દિશા પદ્યયતિ મોલ્લુકઃ કાકો નક્તં ન પદ્યયતિ ।

અપૂર્વઃ કોઽપિ કામાન્ધો દિશાનક્તં ન પદ્યયતિ ॥

ધ્રુવડ પક્ષીને દિશાનાં દેખાતું નથી, અને કાગડો રાત્રે દેખતો નથી. તેઓએ જન્માન્તરને વિષે કરેલાં પાપકર્મને લીધે ત્હેમને જે યોનીની પ્રાપ્તિ થઈ છે, તેમાં સ્વાભાવિક રીતેજ તેઓને અધાપો પ્રાપ્ત થયાં કરે

રંતુ જેઓને પુણ્યકર્મના પ્રતાપે ઉત્તમ મનુષ્યજન્મ પ્રાપ્ત થયો તેઓ જે કામથી આંધળા થઇને, દિવસ કે રાતનો વિચાર નહિ, તો તેઓના જેવા મૂર્ખ તથા આંધળા બીજા કોણ? સારાંસ, ૧૧ મોહિત થએલા પુરૂષનો અંધાપો અપૂર્વ, અલૈકિક હોવાથી, થી રાત દિવસ બંને સમયે દેખાતું નથી. સુરેશ્વરની એવી આ જોઇને, પશુઓમાં નીચ એવી જે ગધેડાની યોની તેમાં જઇને નો ઇન્દ્રનો ચથાર્થ આપ થયો. તે યોનીમાં ગયાબાદ, સ્થાન, કાળ, ૧ વગેરેનું કાંઇ પ્રયોજન રહેતું નથી. આપ સાંભળીને સુરેશ્વર ૧૭ ગયો, અને ત્હેણે ઇન્દ્રની પ્રાર્થના કીધી કે, હે પ્રભો ! બાળકનો રાધ જેમ માતા ગણુતી નથી, અને ત્હેને માફ કરે છે, તે પ્રમાણે ૧૫૨ આપ કૃપા કરો. મહારાથી અવિવેકમાં આપની તથા સઘળી ની અવજા થઇ, પરંતુ તે અપરાધની ક્ષમા બક્ષીને, કાંઇક વરપ્રદાન કે જેથી મહારો ત્યાં આગળથી જલદી છુટકો થાય.

ઇન્દ્રે કહ્યું, મહારા વચન પ્રમાણે ત્હારે આર વરસ સુધી ગર્દભ- ૧૦નીમાં વાસ કરવો પડશે. પરંતુ તું બ્યારે ઇચ્છા કરીશ, ત્હારું મૂળ સ્વરૂપ પ્રગટ કરી શકીશ અને ત્યારપછી ફરી તું સ્થાનને પ્રાપ્ત થઈ જાશ. ત્યાં ગયા બાદ મિથિલાધીશ સત્યવર્મા ૧૧ કન્યાની સાથે બ્યારે ત્હારાં કૃત્રિમ લગ્ન થશે, અને ત્હેને વિષ્ણુ ૧૧ પરાક્રમી વિક્રમ નામનો પુત્ર થશે, ત્યારે ત્હેના મુખનું અવલોકન ૧૧ ત્હેને પહેલાંની માફક ગંધર્વભાવની પ્રાપ્તિ થઇ જશે. મરણાંત ૧૧માં અમૃત પાન કરવાને મળે, અથવા નદીમાં ડુબતી વખતે નૌકા આવે, કિંવા કંગાઝ માણસને સ્પર્શમણીના લાભથી જેવો આનંદ તેજ પ્રસાણે ઇન્દ્રને મ્હોડેથી આપનો નીકાલ સાંભળતાવારને તે ૧૧ને હરખ થયો. ત્યારબાદ, તે ગંધર્વ તેજ શરીરવડે સ્વર્ગથી થઇને મિથિલાનગરીના આનુબાણના ભાગમાં ગધેડારૂપે પ્રમદ અને ગધેડાઓના ટોળામાં ધાસ ચરવા લાગ્યો.

તે નગરીમાં કમઠ નામનો એક કુંબાર હોતો, ત્હેના ઘરમાં ધણા ગધેડા હતા, અને તેઓ સઘળા જંગલમાં ધાસ ચરવા જતા હતા. એક દિવસ તે કુંબાર પોતાના ગધેડાઓને જંગલમાંથી જ્યારે ઘેર લઈ આવ્યો, ત્યારે પોતાની સાથે પેલા શાપિત થએલા નાના ગધેડાને પણ તે લેતો આવ્યો, અને તે ધણા દિવસ પેલા કુંબારને ઘેરજ રહ્યો. આગળ જ્યારે થોડા દિવસમાં પેલા કુંબારના ઉપર કાંઈક સાંસારિક આફત આવી પડી, ત્યારે ત્હેણે પોતાના ઘરના બધાજ ગધેડાઓને વેંચી નાંખ્યા, અને ફક્ત શ્રાપિત થએલા ગધેડાનેજ પાસે રહેવા દીધો. તે એકલો કુંબારને ઘેર રહેતો, તેવામાં એક દિવસ, રાત્રીના બે પ્રહર વીત્યા હશે તે અરસામાં, તે ગધેડો કુંબારનું નામ દબને, બૂમ પાડીને કહેવા લાગ્યો કે, ‘અંહીના સત્યવર્મા રાજાની સુંદર કન્યાને તું મ્હારી વહુ કરી આપ’. તે કમઠ કુંબારે એ ભાષણ સાંભળ્યું, અને કોણ બોલે છે તેની તપાસ કીધી, પરંતુ ઘરમાં કે બહાર કોઈ બોલનાર માણસ જોવામાં આવ્યું નહિ. આમ ધણા દિવસ સુધી ચાલ્યું. રાત્રે તે ગધેડો મનુષ્યની વાણીથી બોલે અને કુંબાર તે સાંભળે. તેમ છતાં કોણ બોલે છે તેનો પ -તો લાગતો નહિ. ત્યારે તે ગધેડાએ (ગંધર્વે) વિચાર કર્યો કે એનો સંશય દૂર કરી દેવો જોઈએ. પછી ત્હેણે એક દિવસ રાતના કુંબારને પાસે બોલાવીને કહ્યું કે, રોજ તું શંકા પામીને તપાસ કરે છે કે ‘સત્યવર્મા રાજાની કન્યાને તું મ્હારી વહુ કરી આપ’ એ પ્રમાણે કોણ બોલે છે ? તો એ પ્રમાણે બોલનારો હુંજ છું એમ સમજીને તે મુજબની મ્હારી કામના પૂર્ણ કર.

તે સાંભળીને કમઠ ચોકી ઉઠ્યો કે આ શબ્દ કોઈ સાંભળે, અગર રાજાને કાને જાય તો મ્હારા રામ રમી જશે. રાજા અને રાંક, મેર અને મશક, સૂર્ય અને ખઘાત, દેવ અને મનુષ્ય એમની પરસ્પર સરખામણી શી રીતે થઈ શકે ? આ તો મૂર્તિમંત ગધેડો, જે પશુઓમાં પણ નીચ છે, ત્હેને રાજાની કન્યા શી રીતે મળી શકશે ? તે કુંબારે ત્હેનો હેતુ પોતાની

સમજાવ્યો, અને અંહી રહીશું તો અનર્થ થશે, તેથી ખીજા જગને નિવાસ કરીશું એવો નિશ્ચય કીધો. પરંતુ ત્હને એટલું ન કે ‘પશુ તો વાચ્યા વગરનું’ હોય છે, અને આ તો સ્પષ્ટ મનુષ્યની થી બોલે છે, તેથી એ કોઈ ચક્ષુગણ અગર ગંધર્વ હશે, અને તે લીધે એની આવી સ્થિતિ થઈ હશે. કુંભારની અકલ્પ કટલે લગી શકે ? ત્હેણે પોતાના સંસારનો ચાલચલાઉ સરસામાન તે ગધે-ઉપર લાદી દીધો, અને બાકીનો બધોજ સામાન ત્યાં આગળજ મૂકીને સ્ત્રીને લઇને ખીજે દેકાણે રહેવા જવાના ઇશિદાથી નગરી નીકળી પડ્યા. નગરના દરવાજા આગળ આવતાંજ ત્યાં દારપાળનું ત્હેનીજ જ્ઞાતિના કેટલાક માણસો કરી રહ્યા હતા, ત્હેમણે એને માંથી નાશી જવાનું કારણ પૂછ્યું, તોપણ એણે કશો ખુલાસો કર્યો તેથી તેઓએ એને અટકાવ્યો.

તે કુંભાર અસલ માલદાર હતો અને એને રાજાનો આશ્રય પણ પરંતુ હાલ કાલ પ્રતિકૂલ હોવાથી અને ગધેડાનાં ભાષણનાં ડરથી, પણ કશું કહ્યા કે પૂછ્યા વગર તે મુડી વાળીને નાસી જતો દારપાળ લોકોને વહેમ પડવાથી, તેઓએ એને રોક્યો અને કહ્યું ‘આવી નગરી છોડીને તું કહી જતો રહે છે, તેનું કાંઈને કાંઈપણ હોવું જોઈએ. એટલા માટે હે કમઠ ! રાજાની પરવાનગી વગર ત્હને જવા દઈશું નહિ. પછી તેઓએ રાજાને ખબર કરી કે કમઠ તો કુંભાર જે આપનો આશ્રિત હતો, તે ગામમાંથી સટકી જવા છે. સાંભળતાવારને રાજાએ દૂત મોકલીને ત્હને બોલાવી મંગાવ્યો પૂછ્યું, કેમરે ? ત્હને શું દુઃખ છે કે તું હમારી નગરીમાંથી નાશી છે ? ત્હેણે જવાબ દીધો, હે રાજા ! સત્યવર્મા એ આપનું નામ છે, અને પ્રજાનું પાલન કરવામાં આપની અત્યંત નિપુણતા છે. નગરીમાં કોઈ દુઃખી નહિ હશે, પરંતુ ‘મ્હાર’ દુઃખ તો વાણીવડે શકાય તેવું નથી; કેમકે કહી દેવાથી, દેહથીજ છૂટા થયું પડે

તેમ છે. રાજાએ કહ્યું, ત્હારે પ્રાણુ જમ્ય તેમ હશે, તોપણ હું ત્હને બચાવી લઉંશ, તો પછી બીજી ત્હને શી અડચણ છે ? સંશય રહિત થઈને, જે કાંઈ હોય, તે ખરેખર કહી દે.

કુંભારે કહ્યું, જે આપ મ્હને વચન આપો, તોજ હું આપને નિર્ભય થઈને કહી શકું. રાજાએ ત્હેના વિશ્વાસને ખાતર, અભય વચન પણ આપ્યું અને પૂછ્યું કે, તું કેમ જતો રહે છે ? તેનો હવે ખુલાસો કર. કમડે કહ્યું, સભામાં કહેવા લાયક નથી. માટે આપ એકાંતમાં ચાલો. પછી બન્ને જણાં એકાંતમાં જઈને બેઠા, તે વખતે કમડે કહ્યું, હે રાજાજી ! કહેતાં પણ લજવાઈ છું. મ્હારા ઘરમાં હાલ જે એક ગધેડો છે, તે રાતની વખતે રાજા મ્હને આ પ્રમાણે છે કે ‘સત્યવર્ણી રાજાની કન્યા જે સત્યવતી છે, ત્હને તું મ્હારી સાથે પરણાવી આપ.’ એની આવી વિપરીત વાણી સાંભળીને મ્હારાં મોતીયાં મરી ગયાં કે, જે આ વાતની, આપને ખચર પડશે, તો આપ મ્હારે શિરચ્છેદ કરશો. તેથી હું મ્હારી સ્ત્રી તથા એ ગધેડાને લઈને બીજે કશે જઈને રહેવા સાર નમરમાંથી ચાલ્યો જતો હતો, તેવામાં દ્વારપાળોએ મ્હને રોકી રાખ્યો, અને આપને તે સંબંધી ખચર આપતાં આપે મ્હને બોલાવી મંગાવ્યો. આ પ્રમાણે જે સત્ય હકીકત હતી, તે મ્હેં આપના ચરણ પાસે નિવેદન કરી છે, માટે આગળ આપ જે ફરમાવશો, તે સહી છે.

તે સાંભળીને રાજા વિચારમાં પડ્યો કે, પશુ બોલે એ કેવી આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી વાત ? મ્હને તો એમ લાગે છે કે, એ કાંઈ દેવવત્રેરે ઘોનિમાંનો હશે, પરંતુ પરીક્ષા કર્યા વગર ખાતરી કેમ થાય ? પછી ત્હેણે કુંભારને કહ્યું, કે કમડ ! તું ભય તજી દઈને ત્હારે ઘેર જા. પરંતુ હવે ફરી જ્યારે ગધેડો એ પ્રમાણે બોલે, ત્યારે ત્હારે એને કહેવું કે, ‘એ વાત મ્હેં રાજાને કરી છે, અને ત્હેણે જવાબમાં એવું કહ્યું છે કે, આ મ્હારી નમરીને જે તું ત્રાંબાની બનાવી દઈશ, તો હું ત્હને સ્તવવતી આપીશ.’ રાજાનું બાપણ સાંભળીને, કુંભાર પોતાને ઘેર આવીને

સ્ત્રી તથા ગધેડાની સાથે રહ્યો. રાતના બ્યારે પહેલાંની માફક ગધેડો ડાએ કુંભારને સત્યવતીની યાચના કીધી, બારે લેણે કહ્યું, રાજાને મ્હે કહ્યું છે અને લેણે પણ કન્યા આપવા કબૂલ્યું છે; પરંતુ તેમાં એક શરત એવી છે કે, તું જો આ મિથિલા નગરીને તામ્રમય બનાવી દઇશ, તો હું ત્હને મ્હારી કન્યા આપીશ. એથી કરીને, જો ત્હારામાં સામર્થ્ય હોય, તો રાજાને તાંબાની નગરી કરી દેખાડવી અને ત્યારબાદ સત્યવતી કન્યાને વરવી. દેવોએ અસુરોને સુરા આપીને પોતે અમૃત લીધું હતું, કિંવા કચે સેવાદિ કષ્ટ વેડીને સંજીવિની વિદ્યા હરી લીધી હતી, અથવા જેન યશોદા કાચ આપીને, પાચ રત્ન (શ્રીકૃષ્ણ)ને લઈ આવ્યાં હતાં, તેજ પ્રમાણે ત્હારે પણ નગરીનાં મકાન તાંબાનાં બનાવી દઇને, અમૃત્ય કન્યારત્નનું મહણ કરવું.

તે સાંભળીને ગધેડો હસવા લાગ્યો, અને બોલ્યો કે રાજા કમ અકુત્ર છે, તેથી એણે એવી યાચના કીધી. કલ્પતરુ, કામધેનુ, સ્પર્શમણી વગેરેની ઇચ્છા કરી હત, અગર નગરીને સુવર્ણમય બનાવી દેવાનું કહ્યું હત, તોપે તે ઇચ્છા પણ હું પૂર્ણ કરત. પરંતુ રાજાને આવી તામ્રમય નગરી બનાવવાની ઇચ્છા થઇ, તેથી હું એને બામ્બહીન સમજું છું. જેનું જેનું કર્મ, ત્હને તેવી બુદ્ધિ ઉપજે છે. અસ્તુ ! પછી કુંભારને કહ્યું કે, રાજાને જાણને ખબર આપજે કે આજની રાતમાં ત્હારી નગરી તામ્રમય બનેલી તું જોઇશ; પરંતુ વચન પ્રમાણે કન્યા આપવી પડશે. કમકે રાજાને ત્હનો સદેશો કહ્યો, અને રાજાએ પણ તે વાત સ્વીકારી. પછી ગધેડે (ગધેડાએ) વિશ્વકર્માની પ્રાર્થના કીધી, અને ત્હને ત્યાં આગળ બોલાવ્યા. વિશ્વકર્મા પ્રગટ થયા બાદ, લેણે પોતાનો રાજકન્યા સંબંધી હેતુ તથા તેનું પણ કારણ-પહેલાં થએલો ઇન્દ્રનો આપ વગેરે હકીકત નિવેદન કીધી, અને તામ્રમય નગર થયા પગર રાજા પોતાની કન્યા આપે તેમ નથી, એવો રાજાનો હેતુ પણ જણાવ્યો. ~~પરંતુ~~ રાજાને કહ્યું કે, રાજાના હેતુને ખાતર અને આપ્રમાર્થી

મ્હારે છુટકારે થાય તેટલા માટે, આ મિથિલા નગરીને તહમે તાત્રમય કરી આપો. વિશ્વકર્માએ તેમ કરવા ક'યુલ કીધું, અને પોતે અદૃશ્ય થયા.

ગંધર્વને ખાતર રાગ્નનો હેતુ પાર પાડવા વિશ્વકર્માએ તેજ રાતમાં આખી નગરીને તાત્રમય બનાવી દીધી; કોઇના પણ ધરમાં ન્યૂનાધિક ભાવ રહેવા દીધો નહિ સ્થવારના પહોરમાં સઘળા લોકો પોતાનાં ધર તાંબાનાં બની ગયલાં જોઇને છક થઈ ગયા, પરંતુ એમ થવાનું કારણ શું છે, તેની તેઓને ખબર પડી નહિ. તોપણ રાગ્ન તો સમજી ગયો કે મ્હારી ઇચ્છા પેલા ગંધેડાએજ પાર પાડી છે; હવે પ્રતિજ્ઞાને અનુસરીને મ્હારે એને કન્યા તો આપવીજ પડવાની. ખરું જોતાં એ દેવ અંધર્વ કે યજ્ઞ વગેરેમાંનો કોઇ એકાદ હશે; તે વિના આવું સામર્થ્ય મનુષ્યોમાં નથી હોતું, તો પશુમાં ક્યાંથી હોઈ શકે? પરંતુ મ્હારી કન્યા એને જાહેર રીતે આપ્યાથી જગતમાં કેટલી ફજોતી થશે! નામમાત્રના ગંધેડા (મૂઠ) માણસને કોઇ કન્યા આપી શકતું નથી, તો હું રાગ્ન હોઇ મૂર્તિમંત ગંધેડાને મ્હારી કન્યા શી રીતે આપી શકું? એટલા માટે ગ્રામ રીતે હું મ્હારી કન્યા કમઠને સ્વાધીન કરું, અને મ્હારી નગરીમાંથી દૂર દેશમાં નિવાસ કરવા સાર ત્હેને જતા રહેવાનું કહું, તો વચન સત્ય થકને જગતમાં અજીર્તિ પણ થશે નહિ. પછી ત્હેણે કમઠને બોલાવી મંગાવ્યો અને કહ્યું કે, મ્હારી કન્યા સત્યવતી ગંધેડાને પ્રગટરીતે આપવાથી લોકોમાં નિન્દા થશે, માટે હું એને ત્હારે સ્વાધીન કરું છું, અને ત્હારે એને અંહીથી લઇને દૂરદેશમાં જઇને વસવાટ કરવો. કમઠ કુંભારે તે વાત ક'યુલ કીધી, અને પોતાને ઘેર આવીને દૂર દેશમાં જવાને માટે તૈયારી કરવા લાગ્યો. તૈયારી થયા બાદ, રાત્રે રાગ્નની પાસે આવીને કહેવા લાગ્યો કે, મ્હેં સઘળો સરસામાન બાંધી દીધો છે, અને જવાને તૈયાર થયો છું.

પછી રાગ્નએ પોતાની કન્યા સત્યવતીને બોલાવીને કહ્યું કે, હે કન્યા! જોજો મ્હારી આ નગરી તાત્રમય બનાવી દીધી, તે કોઈ મહા

સમર્થ દેવ ગંધર્વ છે, પરંતુ કર્માનુસાર, ત્હને હાલ ગધેડાની યોનિ પ્રાપ્ત થઇ છે, અને તે આ કુંભારને ઘેર નિવાસ કરે છે. ત્હેની પરીક્ષા કરીનેજ હું ત્હને ત્હને સ્વાધીન કરે છું, તેથી ત્હારે આ વાતનો ઇન્કાર ન કરવો. ગધેડો જાણીને એનો તિરસ્કાર કરીશ, તો કદાચ એ ત્હને અને મ્હને આપ સુદ્ધાં દઇ દેશે; માટે ત્હારે યુક્તિ પ્રયુક્તિથી એના ગર્દભ શરીરનો ત્યાગ કરાવીને એનો સ્વીકાર કરવો; તેમ કર્યાથી એ પ્રસન્ન થઇને ઉભય કુલનો ઉદ્ધાર કરશે, એમ મ્હારું માનવું છે. પિતાનું વચન સાંભળીને, કન્યાએ ‘ડીક’ એ પ્રમાણે કહ્યું, અને પિતાની જોડે કુંભારને ઘેર આવી. ત્યાં આવીને પતિ ક્યાં છે ? એમ સત્યવતીએ પૂછ્યું, ત્યારે રાજાએ કમઠને કહ્યું કે, ક્યાં છે તે દેખાડ. કમઠે જે જગ્યાએ ત્હને બાંધ્યો હતો, ત્યાં આગળ રાજાને કન્યા સહિત લઈ જઈને, ગધેડાને દેખાડ્યો. ત્હને જોતાં વારનેજ, રાજાની ખાતરી થઇ હતી, તેથી ત્હણે ત્હને નમન કરીને કહ્યું કે, આપ આ મ્હારી કન્યાનો અંગિકાર કરીને એનું પાલન કરો.

એના જવાબમાં તે ગધેડાએ કહ્યું કે, રાજા ! ત્હારું ભાગ્ય અધિક હોવાથી, ત્હને હું જમાઇ મળ્યો, એમ સમજજે. ત્હું ચતુરાઇથી મ્હારી પરીક્ષા કરી અને લોકોનાં અપવાદ, નિન્દા વગેરેનો કશો પણ વિચાર ન કરતાં મ્હને કન્યા દીધી, તે ખાતર હું ત્હને ધન્યવાદ આપું છું. હું સુરોચન નામનો ગંધર્વ છું, અને ઇન્દ્રનાં આપથી. આ નીચ યોનિમાં ઉત્પન્ન થયો છું, પરંતુ થોડાજ સમયમાં હું મ્હારા પૂર્વ સ્વરૂપને પામીશ. ત્હારી આ કન્યાને મહાકીર્તિશાલી પુત્ર થશે, કે જેનાથી ત્હારાં ઉભય કુળ પવિત્ર થશે. આવું વૃત્ત સાંભળ્યા બાદ રાજાના હર્ષનો તો પાર રહ્યો નહિ. પછી ત્હણે કન્યાને ત્હને સ્વાધીન કરીને, કમઠની રજા લઈને પોતાને મહેલ આપ્યો ગયો. ત્યારબાદ તે કુંભાર સત્યવતી કન્યા સહિત પોતાની સ્ત્રી અને તે ગધેડાને લઈને, અવંતી નગરીમાં નિવાસ કરવા છાડી ત્યાંથી રતોવધ નીકળી પડ્યો.

કમઠ કુંભારે અવંતિકામાં આવ્યા બાદ, પોતાના ન્યાતીલાઓના ટાળાંમાં એક મકાન જોઇને ત્યાંજ મુકામ કર્યો, અને પોતાનો ધધો કરવા માંડ્યો. સત્યવતીને પોતાની કન્યાની માફક પાળીને, હેને ખપજોગી બધી વસ્તુ તે આણી આપતો. એક દિવસ હેણે કમઠને કહ્યું કે, મ્હને પતિને જોવાની ઇચ્છા થઇ છે, ત્યારે કમઠે તે વાતની પેલા ગધેડાને ખખર કરી. ગધેડાએ કહ્યું કે, એ જ્યારે ઋતુમતી થાય, તે વખતે મ્હને ખખર આપવી, એટલે હું મ્હારં અસદ્ગુણ પ્રગટ કરીશ, અને હેને દર્શને સર્વ પ્રકારે સંતુષ્ટ કરીશ. એ વાતની હેણે સત્યવતીને ખખર આપી. થોડા દિવસ પછી સત્યવતી રજસ્વલા થઇ, ત્યારે તેના ચોથા દિવસે એ સમાચાર કમઠે ગધેડાને કહ્યા, તે વખતે હેણે પોતાનું દિવ્ય ગંધર્વનું અસદ્ગુણ પ્રગટ કર્યું. અત્યંત તેજસ્વી, વસ્ત્ર અને અત્રંકારથી સુશોભિત એવું એનું રૂપ જોઇને કમઠને ધણો આનંદ થયો, અને મ્હારં તેમજ સત્યવતીનું ભાગ્ય ઉઘડી ગયું છે, એમ હેને લાગ્યું. તેણે ગંધર્વને હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરીને કહ્યું કે, મ્હારે હાથે બહુ અન્યાય થયો છે, તેની મ્હને ક્ષમા બક્ષો. કેમકે, મેં આપની પીઠપર ઇંટ, માટી, હાંદલાં વગેરે સામાનનો ખોળે ચઢાવીને હું પણુ જતો બેઠો છું, તથા મારકૂટ પણુ બહુ કીધી છે; પરંતુ આપ સ્વર્ગવાસી છો, એવી મ્હને માહીતી નહોતી, તેથી અજાણ્યતાં થએલાં કર્મની આપ મારી આપશો, એમ કહીને હેના ચરણમાં પોતાનું મસ્તક નમાવ્યું.

ગંધર્વે હેને ઉઠાડીને કહ્યું કે, મ્હારા નશીબમાં એવી યાતના ભોગવવાની ન હત, તો ઇન્દ્રનો શ્રાપ કેમ થાત ? માટે ત્હારે જરાપણુ દીક્ષગીર થવું નહિ. ત્યારબાદ, હેને સત્યવતીની પાસે લઇ ગયો, અને હેને કહ્યું કે, જો, આજ ત્હારો પતિ છે. લક્ષ્મીને નારાયણ અગર રતિને જેમ મદન છે, તેના જેવો દેવયોગે ત્હને આ મળ્યો છે, માટે મનોભાવથી એની સેવા કરજો. સત્યવતીને બારે આનંદ થયો, અને હેણે હેનું સર્વોપચારથી પૂજન કર્યું તથા હેની હાથે રમવા લાગી.

ગંધર્વે ત્હેને પોતાના પૂર્વ શાપના વૃત્તાન્તથી વાકેફ કરીને કહ્યું કે, ત્હેને જે પુત્ર થશે, ત્હેના મુખનું અવલોકન કરીને હું સ્વર્ગને વિષે સંચરવાનો છું. ત્હેને એ પુત્રથી બહુ મુખ મળશે. વિક્રમ નામથી તે આ જગતમાં પ્રખ્યાત થશે, અને ધૈર્ય, ધર્મશીલ દાતૃત્વ વગેરે ગુણો ધારણ કરનારો રાજા થઈને પોતાના નામનો શક પ્રવર્તાવશે. એટલું કહીને ત્હેણે પાછું પોતાનું અસલ સ્વરૂપ (ગંધેડાનું રૂપ) ધારણ કરી, અને પોતાની જગ્યાએ ઉભો થઈ રહ્યો.

તે ગંધર્વથી સત્યવતીને જે ગર્ભ રહ્યો, તે ચંદ્રની કળાની પેઠે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિને પામતો જઈને, નવ માસની આખરે ત્હેને પુત્ર પ્રસવ્યો. કમઠે પુષ્કળ પૈસો ખર્ચાને મોટો સમારંભ કરી, અને બારમે દિવસે ત્હેને પારણામાં ઝુલાવીને વિક્રમ એવું ત્હેનું નામ પાડ્યું. એ સમાચારની કમઠે જ્યારે પેલા ગંધેડાને ખબર આપી, ત્યારે તે આનંદથી પોતાનું પૂર્વરૂપ ધારણ કરીને સત્યવતીની પાસે આવ્યો, અને પુત્રનું મુખ નીરખીને ત્હેને ચુંબન સુધ્ધાં કરી. એજ વખતે ત્હેના શાપનો અંત થવાનું ઇન્દ્રે કહ્યું હતું, તે મુજબ ઇન્દ્રે ત્હેને સ્વર્ગમાં તેડી જવા સાર વિમાનસહિત માતલિને અવંતિકા નગરીમાં મોકલી આપ્યો. માતલિ કમઠે ઘેર આવીને ગંધર્વને મળ્યો, અને ‘આપને સ્વર્ગલોકમાં લઈ જવા સાર ઇન્દ્રની આજ્ઞાથી હું આવ્યો છું, તેથી પુત્ર વગેરેનો મોહ કાઢી નાંખીને મહારી સાથે સત્વર આવો,’ એ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો. ઇન્દ્રની આજ્ઞા સાંભળીને સત્યવતીને ત્હેણે કહ્યું કે, હું હવે સ્વર્ગમાં આવ્યો જાઉં છું, તું આ પુત્રની સંભાળપૂર્વક રક્ષા કરજે.

ત્યારે તો સત્યવતી રડવા લાગી અને કહેવા લાગી કે, આ બાળકનો તથા મહારો ત્યાગ કરીને, આપ કેમ આવ્યા જાઓ છો ? આપને ખાતર તો માઆપ વગેરે સર્વ કુટુંબી જનોનો ત્યાગ કરીને અંહી પરદેશમાં આવી છું, અને આપજ જે મને તજીને આવ્યા જશો,

તો મહારં રક્ષણુ ખીજે કોણુ કરશે ? સુરોચને ત્હેને છાતી સરસી ચાંપીને કહ્યું કે, આ કમઠ ત્હેને પિતાની ગરજ સારે તેવો છે, તેથી કોષપણુ પ્રકારની રીકર કરવી નહિ, અને આ પુત્રની તરફ જોઈને ત્હારો વખત આનંદભેર પસાર થશે. જે વખતે તું મહારં રમરણુ કરશે, તે વખતે હું પ્રગટ થઈને ત્હેને દર્શન દઈશ, અને જે કાંઈ સંકટ દુઃખ વગેરે પ્રાપ્ત થયું હશે તે દૂર કરી દઈશ, માટે ત્હારે ખેરીકર રહેવું. આટલું કહીને કમઠની પણુ રજ લીધી, અને આજ પર્યંત સત્યવતીને જેમ પેટની દીકરી પેઠે પાળી છે, તેજ પ્રમાણે પાલન કરવાનું કહીને, વિમાનમાં બેસીને માતલિ સંગાથે સ્વર્ગમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં ગયા બાદ, ઈન્દ્રને નમન કર્યું તથા સ્તવન કર્યું અને પોતાનો સધળો વૃત્તાન્ત કહીને, ફરી પાછી એવી દશા થાય નહિ એ હેતુથી સાવધપણે રહેવા લાગ્યો.

આણી તરફ વિક્રમ બાળક દિવસે દિવસે મોટો થતો જાય છે, તે જોઈને સત્યવતી અને કમઠ બહુ રાજી થતાં હતાં. કમઠને પુત્ર ન હોવાથી, એ ત્હેને પોતાના પ્રાણુ કરતાં વધારે વહાલો સમજીને, અત્યંત હેત રાખીને ત્હેની સંભાળ લેતો હતો. લોકો પૂછે ત્યારે ત્હેમને, ‘આ મારી કન્યા છે’ એમજ પહોંચેથી કહ્યાં કરતો હતો. છોકરો સાત વર્ષનો થયા બાદ, એ ત્હેને ઘેડુંક શિક્ષણુ પણ આપવા લાગ્યો. વિક્રમની બુદ્ધિ વિશાળ હોવાથી, ત્હેને આહુ તેવી વિદ્યા જોતાં વારને આવડવા લાગી. છોકરાઓમાં રમતો, ત્યારે રાજકુમારને જાણે તેવીજ રમત રમતો. ઘોડા-પર બેસવું, તરવારના પટા ફેરવવા, વગેરે વિદ્યામાં બાળપણથીજ ત્હેની હોંશીયારી જોઈને લોકો નવાઈ પામતા. બાળક સુંદર હોય અને સદ્ગુણુ સંપન્ન હોય, તો ત્હેનાપર સધળાનોજ પ્રેમ ઉપજે છે, પછી બલે તે આપણી જાતનો ન હોય ! નહિ તો દુર્ગુણી, દુરાચારી પોતાના પુત્ર ઉપર પ્રેમ ઉત્પન્ન થતો નથી, તો ખીજનાં તેવા પુત્રો ઉપર તો કેમજ થાય ? વિક્રમને બધાજ ભોક્ તે ગુણુસંપન્ન હોવાથી આહતા

હતા, અને તેને લીધે રાગના આશ્રયવાળા કેટલાક પુરોની સાથે પણ હેને ઝોળખાણ થઇ હતી.

ન્યારે તે સોળ વર્ષનો થયો, ત્યારે હેની શૂરવીરતાને લીધે હેને સિપાઈની નોકરી મળી ગઇ, અને તેનાથી તે પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો હતો. એજ વિક્રમ નગરના દરવાજા આગળ સિપાઈઓ ભેગો પહેરો ભરી રહ્યો હતો. તેજ વખતે ભર્તૃહરિ અને વેપારીઓનું ભાષણ ચાલી રહ્યું હતું કે, “ઉત્તર દિશાએથી એક રાક્ષસ આવે છે, હેને જે મારશે અને હેનાં લોહીમાં પોતાનાં વસ્ત્ર ખરડીને કપાળે તથા નગરના દરવાજાને લોહીનું ટીલું કરશે, તે આ નગરીનો રાજા થશે, એ પ્રમાણે આ શિયાળવાં બોલે છે.” એ વૃત્તાન્ત વિક્રમે સાંભળ્યું, અને લાગ-લોજ તરવાર લઈને ઉત્તર દિશામાં તે રાક્ષસને મારવાને સારું નીકળી પડ્યો. (પૂર્વવૃત્તાન્ત અંહી લગી આવ્યું છે, તે સિંહાવલોકન કરી ધ્યાનમાં રાખવું. વચમાં પ્રસંગોપાત્ત વિક્રમનો જન્મ વૃત્તાન્ત પણ સંક્ષેપમાં કહ્યો છે. કેમકે, પાર્વતીના આપથી ચિત્રમા ગંધર્વ જે રાક્ષસ થયો હતો, હેને શિવનું વરદાન હતું કે, ‘ધન્વના આપથી પૃથ્વીપર અવતરેલા સુરોચન ગન્ધર્વના પુત્રના હાથે ત્હારું મોત નીપજશે, ત્યારે તું પૂર્વ-રૂપમાં સ્થિત થઇશ.’ તેટલા ખાતર સુરોચનના પુત્ર વિક્રમનું વ્રત જાણવું ઉચિત હતું, અને તેનો ટુંકસાર જે નહિ આપવામાં આવ્યો હત, તો વાંચકવર્ગ સદેહમાં તેમજ સાકાંક્ષ રહી જત, તેટલા માટે અંહી ટુંકાણમાં વર્ણવ્યું છે.)

વિક્રમ ઉત્તર દિશામાં જઇ રહ્યો હતો, તેવામાં સામેથી પાર્વતીના આપથી જે રાક્ષસ આમતેમ ભટકતો હતો, તે હાથમાં ચાર રત્નો લઈને આવતો હેના જોવામાં આવ્યો. ત્યારે ઝટ હેણે શસ્ત્રના ધાથી હેને મારી નાંખ્યો, અને હેના રૂધિરમાં પોતાનું વસ્ત્ર બોળીને કપાળે રક્તનું તિલક મૂક્યું. તેવામાં રાક્ષસના શરીરમાંથી ચિત્રમા ગંધર્વ પ્રગટ થયો,

અને ત્હેણે વિક્રમને પ્રણામ કીધા. તે ગંધર્વના આપનો. અંત આવતાંજ ત્હેને પોતાના લોકમાં જવા સાર તે વખતે વિમાન પણ ત્યાં આગળ સ્વર્ગમાંથી આવી પહોંચ્યું. જ્યારે તે તેમાં બેસવા લાગ્યો, ત્યારે વિક્રમને નવાઇ લાગી, અને ત્હેણે પૂછ્યું, કે 'તું તો રાક્ષસ હતો, એમ હોવા છતાં વિમાનમાં બેસીને દિવ્યરૂપથી સ્વર્ગમાં જાય છે, એ શું કહેવાય ?' ત્યારે ત્હેણે કહ્યું કે, હું ચિત્રમા ગંધર્વ છું અને પાર્વતીના આપથી રાક્ષસ યોનીમાં થોડાક વખતને માટે ઉત્પન્ન થયો હતો. પરંતુ શંકરનું વરદાન થયું હતું કે, સુરોચન ગંધર્વના પુત્રના હાથે ત્હારો વધ થશે, ત્યારે તું પૂર્વરૂપવડે ત્હારા પોતાના લોકને વિષે પ્રાપ્ત થઈશ. ત્હેમના વચન મુજબ ત્હમારા હાથથી આજે ત્હારો ઉદ્ધાર થયો, તેથી મ્હેં ત્હમને નમન કીધું અને હવે હું જાઉં છું; એટલું કહીને ગંધર્વ જતો રહ્યો.

પછી વિક્રમે તે રાક્ષસના શરીર પાસે જઈને જોયું તો ઉત્તમ ચાર રત્ન ત્હેના હાથમાં જોવામાં આવ્યાં. ત્યારે તો ભર્તૃહરિના ભાષણની સત્યતા ત્હેના અનુભવમાં આવી અને એ કોઈ ત્રિકાળદર્શી, જ્ઞાની અવતારી પુરૂષ હશે, એમ ત્હેને લાગ્યું. જે પ્રમાણે વૃક્ષોમાં કદપવૃક્ષ, પશુઓમાં કામધેનુ, રત્નોમાં ચિન્તામણી અથવા પાષાણમાં સ્પર્શમણી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તેજ પ્રમાણે મનુષ્ય જાતીમાં તેજ પુરૂષ અત્યંત પ્રાર્થ અને શ્રેષ્ઠ થયો છે કે જેણે શિયાળની ભાષા સમજીને પેલા વેપારીઓને તે સમાચાર કહી સંભળાવ્યા હતા. એવો પુરૂષ જે બધો વખત આપણી પાસે હોય તો, ત્રૈલોક્યમાં આપણને શું દુર્લભ અગર દુષ્કર રહે ? આ પ્રમાણે વિચાર કરતો કરતો તે ત્યાં આગળથી નીકળી પડ્યો અને ત્હેણે પેલા રાક્ષસના લોહીનું તિલક નગરના દરવાજા પર કીધું. પછી ત્યાંથી જે ઉપડ્યો તે જ્યાં આગળ વેપારી લોકો ભર્તૃહરિની સાથે બેસી રહ્યા હતા, ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો. તે વિક્રમને ત્હેના દેખાવ ઉપરથી તેજસ્વી, શૂરવીર, ધૈર્યસંપન્ન વગેરે ભક્ષણવાળો જાણી

જાળને, વેપારીઓએ પૂછ્યું બાઈ ! ત્હમે કોણ છો ? ત્હમારું નામ શું ?
વિક્રમે કહ્યું, હું રાજસેવક આમરક્ષક છું અને મ્હારું નામ વિક્રમ છે.
ત્હમારી જે વાતો અંહી ચાલી રહી હતી, તે સાંભળીને હું ખુશી થયો
છું, અને તેથી કુદરતી રીતે ત્હમારી પાસે આવ્યો છું.

વેપારીઓએ પૂછ્યું, હમારી કઈ વાતો ત્હમે સાંભળી, અને તેથી
ત્હમને આનંદ થયો ? વિક્રમે કહ્યું, ત્હમારા પર ચોર લોકો હુમલો
કરવાના છે તે વાત મ્હેં પહેરો ભરતાં સાંભળી. પરંતુ એ વાત ત્હમને
કોણે કહી ? તે કહ્યો. તે લોકોએ કહ્યું કે, હમારી પાસે જે આ છોકરો
મેકો છે, ત્હને જનાવરોની ભાષા આવડે છે, અને ત્હેણેજ ચોરોના
આગમનની વાત શિયાળોની ગર્જના સાંભળીને હમને કહી હતી. તેથી
હમે સાવધ રહ્યા અને ચોર ઘણા આવ્યા હતા છતાં ત્હેમનો પાભવ
કરીને હમે ત્હેમને હાંકી મૂક્યાં. આટલું એ લોકોને મ્હોડેથી સાંભળીને
તેમજ ભર્તૃહરિને પણ જોઇને વિક્રમ સાંથી ઉડીને ગામમાં આવ્યો ગયો.
ગામમાં જકાત લેનારા અધિકારીની પાસે આવીને વિક્રમે કહ્યું કે વેપારી
લોક માલ લઇને આવ્યા છે, ત્હેમની પાસેથી જકાત લેવાને બદલે
ત્હેમની પાસે જે ભર્તૃહરિ નામનો મ્હારો ભાઈ છે, ત્હેને ત્હમારે માંગી
લેવો, અને મારીની ચીઠ્ઠી કરી આપવી. ત્હમારો હિશાબ જે થશે
તેનાથી ત્રણગણા પૈસા હું ચુકવી આપીશ.

નાકાંદારે દ્રવ્ય લોભથી તે વાત કબૂલ કરી અને પ્રાતઃકાળમાં
ન્યારે સઘળા વેપારીઓ માલ લઇને ગામમાં આવ્યા, ત્યારે નાકાંદારે
ત્હેમના મુખ્ય શેઠને કહ્યું કે, હું ત્હમને મારીની ચીઠ્ઠી કરી
આપું છું, પરંતુ ત્હમારી પાસે જે ભર્તૃહરિ નામનો છોકરો છે, ત્હેને
હમારી પાસે રહેવા દો. વેપારીઓએ તેમ કરવા કબુલ્યું અને ભર્તૃહરિને
કહ્યું કે, ગામમાં હમારી બાકી વસુલ કરવા ખાતર તું નાકાંદારની પાસે
પાસે રહીજ. ત્યારબાદ વેપારીઓએ પોતાનો માલ ગામમાં જ્યાં જવા
દેવાનો હતો ત્યાં જવા દીધો, અને પોતે પછી ખીજો માલ લાવવા

સાર જતા રહ્યા. પછી તે નાકાંદારે વિક્રમને બોલાવીને સધળાજ માણની જકાતના કેટલા રૂપીયા થયા હતા, તે આંકડો બતાવ્યો, ત્યારે વિક્રમે જે ચાર રત્ન પોતાને મળ્યાં હતાં તેમાંથી એક ત્હને આપીને કહ્યું કે, ત્હમારા પૈસા ચુકવીને પછી હું આને લઈ જઈ છું. રત્ન જોઈને નાકાંદાર તો ખુશખુશ થઈ ગયો અને ઠીક એમ ત્હણે જવાબમાં કહ્યું. વિક્રમે તે ભર્તૃહરિને ભોજનને માટે પોતાને ઘેર મોકલી આપવા નાકાંદારને જણાવ્યું, ત્યારે ત્હણે કહ્યું, હે ભર્તૃહરિ ! તું પહેલાં ભોજન કરવા સાર આની સાથે ચાલ્યોજ; પછી જે કામને માટે વેપારીઓએ ત્હને અહીં રાખ્યો છે, તે કામ હમે ત્હને બતાવી દઈશું. વિક્રમે આ પ્રમાણે યુક્તિ કરીને વેપારીઓની પાસેથી નાકાંદારની પાસે મ્હને રખાવી લીધો છે, તેની ખબર ભર્તૃહરિને ન્હોતી પડી વેપારીઓ કદાચ ત્હને આપવા કયુક્ત થાય નહિ, તેથી નાકાંદારની મુજાકાત લઈને ત્હેની મારફત તેઓને દ્રવ્યનો લોભ દેખાડ્યો, અને બાકી વસુલ કરવાને બ્હાને, તે લોકોએ પણ ભર્તૃહરિને નાકાંદારની પાસે રહેવા દીધો. અસ્તુ !

નાકાંદારે ભોજનને માટે ભર્તૃહરિને વિક્રમની સાથે મોકલ્યો, ત્યારે તેઓ બન્ને જણા ઘેર આવ્યા સત્યવતી માતાએ પૂછ્યું, આ કાણ છે ? ત્યારે વિક્રમે કહ્યું કે એનું નામ ભર્તૃહરિ છે, અને એ મ્હારો મોટો ભાઈ છે એમ સમજીને તું એનાપર હેતુભાવ રાખજે, અને મ્હારામાં તથા એનામાં લેશ માત્ર પણ ભિન્નભાવ ગણીશ નહિ. એટલુંજ નહિ પણ ત્હેની પૂર્વ હકીકત, યાને ચોરોના તથા રાક્ષસના આવવાની વાતની એને પહેલી ખબર વગેરે વૃત્ત પણ ત્હેને કહ્યું. પછી બન્નેયે ભોજન કર્યું અને આનંદની વાતો કરતા ત્યાં આગળ બેઠા. ભર્તૃહરિનું સુંદર સ્વરૂપ જોઈને એ કોઈ શ્રેષ્ઠ પુરૂષ છે એમ સત્યવતીને લાગ્યું, અને સદ્ભાવને લીધેજ એના સમાગમનો લાભ થએલો સમજીને તે પ્રીતિથી એને પુત્રની પેઠે પાળવા લાગી. નાકાંદારની પાસે ભોજન કરીને ભર્તૃહરિ ગયો અને કામકાજ સંબંધી પૂછપરછ કરવા

લાગ્યો કે મ્હારે ક્યાં જવાનું છે અને કોની પાસેથી બાકી શું વસુલ કરવાનું છે તે કહ્યું. ત્હેણે કહ્યું, હિસાબ ચોક્કસ કરીને જે વખતે ખપ પડશે તે વખતે હું ત્હમને બોલાવી લઈશ. જમવાનું વિક્રમને ઘેરજ ત્હમારે રાખવું; હમે ત્હમારા ખાનપાન વગેરેનો અંદોઅરત એને ત્યાંજ રાખ્યો છે. કેમકે એને ઘેર એની મા હોવાથી ત્હમને ત્યાં કોઈ વાતની અથવા પડશે નહિ, અને હમારે ઘેર સ્ત્રી વગેરે નહિ હોવાથી, ત્હમને વખત-સર બોજન પણ નહિ મળી શકે. ભર્તૃહરિ ત્યારથી વિક્રમને ઘેર રહેવા લાગ્યો, અને એ મ્હારો મોટો ભાઈ છે, એમ વિક્રમ પણ અધાને કહેવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે સત્યવતી, વિક્રમ તથા ભર્તૃહરિ એ ત્રણેના એક વિચાર અને એકબીજાનો એકમેકપર અદ્વિતિમ તથા નિરનિશય પ્રેમ હોવાથી, તેઓ આનંદભરે અવંતિકામાં પોતાનો વખત વિતાડવા લાગ્યા, અને ભર્તૃહરિ પણ, ત્યારે વિક્રમ નગરના દ્વારપાળનું કામ કરતો, ત્યારે ત્હેની સાથે જવા લાગ્યો.

અવંતિકા નગરીમાં શુભ વિક્રમરાજન રાજ્ય કરતો હતો, ત્હેને એક સુમેધ નામની સુંદર કન્યા હતી. તે વરસાયક થવાથી રાજ્યએ પોતાના મંત્રીને ત્હેને સાડ યોગ્ય વર બોળી લાવવા કહ્યું. ત્યારે મંત્રીએ કહ્યું, આપને પુત્ર નથી અને આપ વૃદ્ધાવસ્થામાં આવી ગએલા હોવાથી, હવે આગળ ઉપર પણ થાય તેવી આશા નથી, માટે કન્યાને ઉત્તમ વરને વરાવીને ત્હેનેજ રાજ્યગાદી ઉપર બેસાડવો. એવી મ્હારી સલાહ છે અને જમાઈ પુત્રના જોવોજ હોય છે. હવે યોગ્ય વર પ્રાપ્ત થઈ શકે, તેટલા ખાતર એવી યોજના કરવી કે, દાસીની શુંડમાં માળા આપવી અને છત્વરતી પ્રેરણાથી એ જેના ગળામાં માળા આરોપે, ત્હેનેજ કન્યા તથા રાજ્ય અર્પણ કરવાં. આ પ્રમાણે મંત્રીએ કહેલી યોજના રાજ્યને પસંદ પડી, અને ત્હેણે તેમજ કરવા કયુલ્યું. પછી રાજ્યએ પુરોહિતને બોલાવી, શુભ નક્ષત્ર, વાર, તિથિ વગેરે જોઈ મુક્ત નક્કી કરવાનું કહ્યું. મુક્ત નક્કી કર્યા બાદ રાજ્યએ પોતાના

સમજાજ મંડલિક રાજ્યોને તથા બીજા પશુ પોતાના મિત્ર વગેરે આપ્ત ઇષ્ટજનોને તે સમારંભને સાર પત્રિકા લખીને જાતયાં.

સમજા લોકો આવ્યા પછી, નકકી કરેલા શુભ મુદ્દતવાળા દિવસે હાથીને વસ્ત્રઅલંકાર વગેરેથી સજ્જગારીને તેની શુંડમાં માળા આપવામાં આવી અને તેને છોડી મૂક્યો. સહુથી પહેલાં હાથીએ મંડપ આદિમાં આવીને ખેડેલા રાજ્યોને તથા બીજા લોકોને પશુ જોયા, તે છતાં ત્યાં કોઈના ગળામાં ત્રેણે માળા પહેરાવી નહિ; પછી હાથી ત્યાંથી નગરમાં આલ્લો થયો. તેની પાછળ મંત્રી, ઉપાધ્યાય તથા રાજ પશુ અનેક લોકોની સાથે વસ્ત્રઅલંકાર વગેરે લાઇને જઈ રહ્યો હતો. શહેરમાં સહુ પોત-પોતાનાં ઘરમાં તથા રસ્તાપર હજારો લોકો, ‘હાથી કોના ગળામાં માળા નાંખે છે, તે જોવાને’ ઉભા થઈ રહ્યા હતા, પરંતુ ત્યાં પશુ કોઈના ગળામાં માળા પહેરાવી નહિ. પછી તે હાથી નગરના દરવાજા પાસે આવ્યો, અને ત્યાં જ દારરક્ષક સિપાઈઓ ઉભા હતા, ત્યેમની પાસે ખંચકાઇને ઉભો થઈ રહ્યો. વિક્રમ તથા ભર્તૃહરિ તેઓમાંજ ઉભા હતા, હાથીએ તે માળા વિક્રમનાંજ કંઠમાં આરોપી દીધી. ત્યારે રાજ્યો ત્યેને વસ્ત્રઅલંકાર આપીને, તેજ હાથીપર બેસાડ્યો અને મંગલવાદ્ય વગાડતા તથા પુષ્પવૃષ્ટિથી વધાવતા વધાવતા ત્યેને સભા મંડપમાં લઈ આવ્યા તથા ત્યેને પોતાની પાસે સિંહાસન પર બેસાડ્યો. પરંતુ ત્યાં આગળ ત્યેને જોતાંવારને લોકો કહેવા લાગ્યા, ‘આ કુંભાર જ્વતિનો હોવાથી રાજ થવાને યોગ્ય નથી.’

રાજ્યો જ્યારે લોકોનું કહેવું સાંભળ્યું ત્યારે ત્યેને પશુ ઠીક લાગ્યું નહિ. વિક્રમનું સ્વરૂપ જો કે રાજવંશને છાજે તેવું હતું, અને ત્યેના દેખાન પશ્ચી તે શૂરવીર તેમજ ધૈર્યશાલી દેખાતો હતો, તોપશ્ચ ‘સુકુલે યોજયેત્કન્યા’ ઉત્તમ કુળમાં કન્યાની યોજના કરવી એ વચનની સ્મૃતિ થતાં ત્યેને જરાક ઉદ્વેગ પશ્ચ થયો. ત્રેણે મંત્રીને કહ્યું કે, નિયમને અનુસરીને કન્યા આપવાની તો એનેજ છે, તેમ છતાં પહેલાં

એની જાતિ સંબંધી તપાસ ચલાવશો, તો ઠીક થઇ પડશે. તે સાંભળીને મંત્રીએ કહ્યું, બહુ સરસ ! ત્યારબાદ સભા બરખાસ્ત થઇ અને મંત્રીએ નગરના રક્ષકોની પાસે જઇને વિક્રમની જાતિ સંબંધી પૂછપરછ કરતાં, ત્હેમને મ્હોડેથી, 'કમઠ કુંભારની છોકરીનો આ છોકરો છે, એવું હમારા સાંભળવામાં છે, તેથી આપ કુંભારવાડામાં જઇને ત્યાં આગળ એની તપાસ ચલાવશો, તો ખુલાસાવાર પ-તો લાગશે,' એવું એના સાંભળવામાં આવ્યું. ત્યારપછી મંત્રીએ કમઠ કુંભારની પાસે જઇને. ત્હેને વિક્રમની જાતિ અને માબાપનાં નામ પૂછ્યાં. કમઠે કહ્યું, મિથિલાધીશ સત્યવર્મા રાજાની કન્યા સત્યવતી એની માતા થાય, અને સ્વર્ગસ્થ સુરોચન ગંધર્વ એનો બાપ છે. મ્હારે ઘેર ઉછરેલો હોવાથી, એને કુંભાર જાતિનો કહેવામાં આવે છે, એટલુંજ. આ પ્રમાણે અથથી ઇતિ સુધી સઘળી હકીકત સાંભળી લીધા બાદ, મંત્રી ત્હેને પોતાની સાથે લઇ ગયો અને રાજાની આગળ હાજર કરી દીધો. રાજાની આગળ પહોંચે એજ સત્ય હકીકત કહી સંભળાવી. પછી રાજાએ મંત્રીને કહ્યુંકે, સંશયનું નિર્મૂલન થાય તેટલા ખાતર ત્હમે અને આ કમઠ કુંભાર બન્ને સાથે મિથિલા નગરીમાં જઇને સત્યવર્માને અંહીયાની સઘળી હકીકત રોશન કરો, અને એમને અહીં બોલાવી લાવો. ત્હેમના આવ્યા બાદ લખસમારંબ તથા રાજ્યગાદી અર્પણ કરવાનો વિધિ શરૂ કરીશું.

રાજાની આજ્ઞા લઇને, બન્ને જણા મિથિલા નગરીમાં આવ્યા, અને સત્યવર્માને મળ્યા. કમઠે અવંતિકા નગરીમાં પહોંચ્યા તે દિવસથી આરં-બીને આજ દિન સુધીનો પોતાનો સઘળો ઇત્તાન્ત, કન્યાની હકીકત, વિક્રમનો જન્મ તથા ગંધર્વ જમાઇનું સ્વર્ગારોહણવૃત્ત વગેરે સર્વનું ત્હેની આગળ ખ્યાન કર્યું. ત્યારબાદ વિક્રમના ગળામાં હાથીએ પહેગવેલી વરમાળ તથા ત્હેને કન્યા સહિત રાજ્ય આપવાનું છે ઇત્યાદિ રાજાનો હેતુ મંત્રીએ નિવેદન કરીધો. પરંતુ આપ ત્યાં પધારીને હમારા રાજાનો સંદેહ દૂર

કરો, અને એટલા માટેજ હમે અંહી આવ્યા છીએ, એમ કહી દીધું. સાંભળતાવારને રાજ રાજ થઇ ગયો અને પોતાના પરિવાર સહિત ત્યાં આવવાનું હેણે કબૂલ કરીધું.

સત્યવર્મા રાજ પોતાની રાણી અને મંત્રી સૈનિક લોકોની સાથે અવંતિકામાં આવી પહોંચ્યો, ત્યારે તેણે સહુથી પહેલાં પોતાની કન્યા સત્યવતીની મુલાકાત લીધી, અને તેના પુત્ર વિક્રમને રૂપગુણસંપન્ન જોઈને તેના જીવને ખુબ આનંદ થયો. ત્યારબાદ રાજની મુલાકાત લઈને પોતાની નગરીમાં એ કમઠ કુંભાર રહેતો હતો, અને એને ત્યાં મ્હારી સત્યવતી કન્યા રહેતી હતી, તેનો પુત્ર આ વિક્રમ છે, અને એનો બાપ ગંધર્વ છે, વગેરે સઘળી હકીકત તેણે એની આગળ વર્ણવી. ત્યારે રાજ શુભવિક્રમની શંકા દૂર થઇ અને તેણે પ્રથમ શુભ મુહૂર્તકે પર વિક્રમને બ્રાહ્મણદ્વારા રાજ્યાભિષેક કરાવીને છત્ર તથા સિંહાસન સમર્પણ કરીધાં. ત્યારબાદ પોતાની કન્યા સુમેધાવતીની સાથે બારે સમારંભ રચીને તેનાં લગ્ન કર્યાં. સત્યવર્માને પણ સંતતિ નહિ હોવાથી, તેણે પણ પોતાનું રાજ્ય વિક્રમને અર્પણ કરીધું. એ પ્રમાણે વિક્રમને બન્ને રાજ્યની પ્રાપ્તિ થઇ, અને ભર્તૃહરિને યુવરાજ પદનો અધિકાર સોંપીને, તે એની સંમતિથી રાજ્ય કરવા લાગ્યો. લગ્નસમારંભ થઈ રહ્યા બાદ, સત્યવર્મા રાજ પોતાની નગરીને વિષે ચાલ્યો ગયો.

થોડાક દિવસ પછી સુમંત નામના મંત્રીના મનમાં પોતાની કન્યા પિંગલાને ભર્તૃહરિ સાથે પરણાવવાનો વિચાર ઉત્પન્ન થયો, પરંતુ તેની જાતિ માટે પણ સંશય ઉપજ્યો. તેણે કમઠ કુંભારને તથા સત્યવતીને પૂછ્યું, પરંતુ કશો પ-તો મળ્યો નહિ. ત્યારબાદ વિક્રમને પૂછ્યું કે, ભર્તૃહરિને હમે હમારા ભાઈ તરીકે ઓળખાવો છો, પરંતુ હમારી માતા તો એમ કહેતી હતી કે, મ્હારે પેટ એણે કાંઈ જન્મ લીધો નથી, તો એ આપનો શી રીતે ભાઈ થાય ? તે સંબંધી ખુલાસો કરો તો સારું થાય. કેમકે મ્હારી કન્યા પિંગલા રૂપગુણવતી છે, અને તેને એની

સાથે વરાવવાની મ્હારી ઇચ્છા છે. વિક્રમે કહ્યું, એ મોટા સિદ્ધ પુરૂષ જેવા છે. દૈવયોગે એમની ને મ્હારી મુલાકાત થઈ સારથીજ મ્હેં એમને મ્હારા મોટા ભાઈ માનીને મ્હારી પાસે રાખી લીધા છે. અર્થાત્ ભાવથી, ધર્મથી માની લીધેલા બંધુ છે, પરંતુ એ કાંઈ મ્હારા સગા ભાઈ નથી. તેમ છતાં ત્હમ્હારી કન્યા એમને દેવાથી કોઈ પણ પ્રકારની હરકત આવે એમ હું માનતો નથી. એમનું રૂપ તથા જ્ઞાન અત્યંત ઉત્તમ છે, અને તે ઉપરથી એ કોઈ યોગબ્રહ્મ પુરૂષ હશે, એમ હું માનું છું. સમુદ્રની છીપમાંથી મોતીની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેજ પ્રમાણે મ્હારી સમજ એવી છે કે એ પણ દોઈ ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયા હોવા જોઈએ.

ન્યારે ત્હેની જાતિનો કશે પન્તો ન લાગ્યો, ત્યારે મંત્રીએ ભર્તૃ-હરિનેજ પોતાને પૂછ્યું કે, ત્હમારાં માઆપનાં નામ શું છે? ત્યારે ત્હેણે મિત્રાવરણ ઋષિથી પોતાની ભર્તરીને વિષે ઉત્પત્તિ થએલી હોવાનું તથા હરિણુ જાતિને વિષે વૃદ્ધિ થઇને જયસિંગ ભાટે મ્હારું સંરક્ષણ કર્યું અને વેપારીઓની સાથે હું અહીં આવીને વિક્રમની પાસે રહ્યો છું, વગેરે સર્વ વૃત્તાન્તનું વર્ણન કર્યું. મંત્રીએ વિચાર કર્યો કે, એના ભાષણ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને એને કન્યા કેમ અપાય? પછી ત્હેણે કહ્યું કે, મિત્રાવરણુજ જે ત્હમારા પિતા હોય, તો ત્હેમને અહીંયાં લગ્નમાં બોલાવી લાવો. ભર્તૃહરિએ કહ્યું ‘હીક’, અને સૂર્યની પ્રાર્થના કરીને ત્હેમને કહ્યું કે, ‘હે તાત ! જે ત્હમારા વીર્યથી મ્હારી ઉત્પત્તિ થઈ હોય, તો ત્હમે જલહી મંગલકાર્યમાટે અહીંયાં આવીને મંત્રીનો સંદેહ દૂર કરો.’ પુત્રની પ્રાર્થના સાંભળીને બ્રાહ્મણના વેપમાં મિત્રાવરણુ અવતિકાને વિષે પ્રગટ થયા અને ત્હેમણે મંત્રીને કહ્યું કે, આ પુત્ર મ્હારોજ છે. ત્હમે સંશય રહિત થઇને, એને કન્યાદાન કરો. એના લગ્નમાં હું દેવતાઓની પાસે પુષ્પવૃષ્ટિ કરાવીશ, તથા વિક્રમના પિતા સુરેચ્ચન ગંધર્વને લગ્ન પ્રસંગમાં હું મોકલી આપીશ, માટે પિંગલાને એની સાથે પરણાવજો. હું અહીં રહેવાથી મ્હારો તાપ કોઈથી સહન થઈ શકશે નહિ, તેથી હું જાઉં છું.

આ પ્રકારનું ભાષણ કરીને મિત્રાવરણ ચાલ્યા ગયા, અને મંત્રી સદેહ રહિત થઇને લગ્ન કરવાને તૈયાર થયો. સૂર્યના વચનને અનુસરીને, સુરોચન ગંધર્વ પણ આવી પહોંચ્યો, અને સત્યવતી તથા વિક્રમને મળ્યો. ત્યારે બધાંયને આનંદ થયો. તહેણે મંત્રીને કહ્યું કે, ત્હમારું અહોભાગ્ય હોવાથી ત્હમને આવો જમાઈ મળ્યો છે, એમ સમજજો. દુભિલ નારાયણનો એ અવતાર છે, અને મિત્રાવરણના વીર્યથી એની ઉત્પત્તિ થએલી છે. તે સાંભળીને મંત્રી ખુશ ખુશ થઇ ગયો, અને તહેણે શુભ મુદ્દત્તપર પોતાની કન્યા પિંગલાને ભર્તૃહરિની સાથે વરાવી. લગ્નમાં સત્યવતી અને સુરોચન ગંધર્વ, એ બન્નેજણાંએજ એનાં માતા પિતા તરીકે કાર્ય કર્યું હતું. એ પ્રસંગે દેવતાઓએ પણ આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ કરીધી હતી. આદ્ય ભોજન, દાન દક્ષિણા વગેરે ઉત્કૃષ્ટ સમારંભ પાંચ દિવસ સુધી અવતિકા નગરીમાં ચાલી રહ્યો હતો. એક માસ પછી વિક્રમ વગેરેની રજા લઇને, સુરોચન પાછો સ્વર્ગ લોકમાં સંચર્યો. મનુષ્યોમાં તે ગંધર્વનો જે બધો વ્યવહાર થતો હતો, તે મનુષ્યનું રૂપ લઇનેજ.

આ પ્રમાણે મંત્રીની કન્યા પિંગલાનો ભર્તૃહરિને લાભ થયો, અને ત્હેની સાથે તે ભોજમાં પોતાનો વખત પસાર કરવા લાગ્યો, તેમજ રાજ્યવહીવટ કાળજીપૂર્વક કુશલતાથી ચલાવવા લાગ્યો. રાજનીતિમાં તે કેવો નિપુણ હતો, એ તહેણે રચેલા નીતિશતક ઉપરથી જણાઈ આવે છે. તથા ભોગી પણ કેવો હતો, તે જાણવું હોય તો, એનું શૃંગારશતક વાંચવું અને આખરે ત્હેને વૈરાગ્યનો કેવો અનુભવ થયો હોય. તે એના વૈરાગ્યશતક ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. બીજા લોકોની પેઠે, નીતિ શૃંગાર-વૈરાગ્ય વગેરે વિષયોમાં કાંઈ ત્હેની શાબ્દિક પંડિતાઈ ન હતી. દરેક વિષયમાં તેનું અંતર રંગાએજ હોઇ, તે તદ્રૂપ બની રહેલો હતો. તે તે વિષયના કવિઓને શાબ્દિક અથવા પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે, એ વાતની શું શુભજનોને ત્હેમની કવિ- ઉપરથી પ્રતીતિ થતી નથી ? થાય છેજ, અને પછી અસ્પષ્ટ ન સમજતા હોય તો !

ભતૃહરિએ પિંગલાને પરણ્યા પછી બારસો રાણીઓ કરી હતી અને તેઓની સાથે તે વિષયસરોવરને વિષે ક્રીડા કરતો હતો. તો પણ નક્ષત્રમાં ચંદ્રકલાની પેઠે સકલરાણીઓમાં પિંગલાજી મુખ્યરાણી હતી. પિંગલાપર રાજાને એટલો બધો પ્રેમ હતો કે, એક ક્ષણભર પણ ત્હેનો વિયોગ એનાથી સહન થઈ શકતો ન હતો. એથી ત્હેણે રાજદરબારની દિવાલ ઉપર ચીતારા પાસે ત્હેની આબેહુજ છપી કઢાવરાવી હતી, અને ત્હેના તરફ જોઈ એ સમાધાન પામીને રાજ્યકારભાર ચલાવતો હતો. એમ વર્ણવેલું છે. આ પ્રમાણે વિલાસમાં કેટલાંક વર્ષ વીસ્યાઆદ, એક દિવસ રાજા ભતૃહરિ સૈન્ય લઈને શિકાર કરવા સાર અરણ્યને વિષે જવા નીકળ્યો. ત્યારે ત્હેને જોઈને મિત્રાવરણે વિચાર કર્યો કે, મ્હારા બન્ને પુત્રોમાં, અગસ્તિએ ઇશ્વરનો લાભ મેળવ્યો, પરંતુ આ ભતૃહરિ તો વિષયસુખમાંજ આસક્ત થઈ રહ્યો છે; તેથી કાંઈક યુક્તિથી એને શુદ્ધિમાં લાવીને, એનું હિત સાધવું જોઈએ. પછી ત્હેણે અનસૂયાના પુત્ર દત્તાત્રેયને મળી, ભતૃહરિને કાંઈક ઉપદેશ કરી ત્હેનું કલ્યાણ કરવાનું કહ્યું. દત્તાત્રેયે ત્હેમને કહ્યું, શીકર કરશો નહિ; હું એને મત્સ્યેન્દ્રનાથ, ગોરક્ષનાથના જેવો નાથ બનાવીને, જગતને વિષે ચિરંજીવ બનાવી દદશ; સમયનીજ રાહ જોઈ રહ્યો છું; આપ પધારો.

આણી તરફ રાજા સૈનિકોની સાથે શિકારને ખાતર અરણ્યમાં દરતો હતો. તો ચૈત્ર માસના દિવસ હોવાથી, ત્હેને પોતાને તેમજ ત્હેની સાથેના બીજા બધાનેજ તરશ લાગી હતી. આસપાસ દોડાદોડ કરી જોવા લાગ્યા, પરંતુ કોઈપણ ઠેકાણે પાણી કોઈના જોવામાં આવ્યું નહિ. એવે સમયે દત્તાત્રેયે તે અરણ્યમાં માયાવડે એક સરોવર પાણીથી ભરછક ભરેલું તૈયાર કરી દીધું, અને આસપાસ પુષ્પળાડ તથા સુંદર પુષ્પલતા નિર્માણ કરીને પોતે પણ એક પર્ણકુટિકામાં વિરાજમાન થઈ ગયા. રાજા જળ શોધતો શોધતો તે રમણીયસ્થાન આગળ આવી પહોંચ્યો અને પાણીથી ભરપૂર સરોવર જોઈને અતોષ પામ્યો. જળપાન કરવા લાગ્યો તે

સરોવરપર ચઢ્યો અને જળને સ્પર્શ કરતો હતો, એટલામાં મોટી ગર્જના કરતા દત્તાત્રેયજી ત્યાં આગળથી દોડી આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા, ચારે કોણુ તું કોણુ છે ? ત્યારે નામ તથા ત્હારા માતાપિતાનું અને ગુરુનું નામ કહી દે. તેમ કર્યા વગર આ જળનો સ્પર્શ કરાશે નહિ. તે સાંભળીને ભર્તૃહરિએ 'નિત્રાવરણના વીર્યથી ભર્તરીમાં મ્હારો જન્મ થયો છે' ઇત્યાદિ સર્વ વૃત્તાન્તનું કથન કર્યું. ત્યારે દત્તાત્રેયજીએ પૂછ્યું, ત્હારા ગુરુનું નામ શું છે ? ભર્તૃહરિએ કહ્યું કે, મહેં હજી લગી ગુરુ ક્યાંજ નથી. તે સાંભળીને દત્તાત્રેયે કહ્યું, ગુરુ વગરનો કેમ તું અત્યાર લગી રહ્યો ? મ્હારા ધારવા પ્રમાણે તું પાપી હોવાથી, વિપયોને આસક્ત થઇને ભ્રષ્ટયુદ્ધિવાળો થઇ ગયો હોજશ, તેથીજ ગુરુને શરણે જવાની ત્હારી પ્રવૃત્તિ થતી નથી અને પાપની ઉગ્રતાથી ગુરુ પણ કોઈ ત્હને મળતા નથી. એવા પાપીના સ્પર્શથી મ્હારા આ સરોવરનું જળ સૂકાઇ જશે, અને ત્હેને લીધે મ્હારો ક્રોધાગ્નિ પ્રજ્વલિત થઇને નાહક તું તેમાં આહુતિની માફક બળીને ખાખ થઈ જઈશ; એટલા માટે અહીંથી ખીન્ને કશે ચાલ્યો જા, કે જ્યાં ત્હારા જેવા પાપીઓને પીવા લાયક જળ હોય.

સાંભળતાવારને રાજા કાંપી ઉઠ્યો અને પ્રાણુ તો વ્યાકુલ થયા હતાજ, તેથી નમન કરીને કહેવા લાગ્યો, મ્હારાજ ! મ્હારો પ્રાણુ જાય છે, માટે આપ મ્હારાપર કૃપા કરે, અને મ્હારા ઉપર અનુગ્રહ કરીને, આપ મ્હારા ગુરુ બનો અને મ્હને કૃતાર્થ કરો. દત્તાત્રેયે કહ્યું, મોટા મોટા દેવાદેવ પણ હમારા અનુગ્રહની ઇચ્છા રાખે છે, તે છતાં હમારો ત્હેમના ઉપર અનુગ્રહ થતો નથી, તો ત્હારી શી વાત ? બાર વરસ સુતી અહીંયાં તપ કરીશ, તો ત્હને ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થશે. અનુચિત્રારીને ઉપદેશ કરનાર પાપી ગણાય છે. ભર્તૃહરિએ પ્રાર્થના કરી, આપ તો દયાવાનં છો તેથી સહુથી પહેલાં મ્હારા પ્રાણુ બચાવો. બાર વરસ તપ કરવાનું કહ્યું છે, પરંતુ પ્રાણુ વગર શરીર રહે નહિ, અને શરીર વગર તપ શી રીતે થઈ શકે ? એટલા માટે, પહેલાં મ્હને આ

સંકટમાંથી ઉગારો, અને પછી જે કાંઈ કરવાનું હોય તેની આજ્ઞા કરો. દત્તાત્રેયે કહ્યું કે, 'કાયા વાચા મનવડે હું તપ કરીશ અને વિપયને વમન-તુલ્ય માનીશ તથા આયુષ્ય સમાપ્ત થતાં સુધી યોગ સાધીશ' ઇત્યાદિ સંકલ્પ જે તું કરતો હોય, તો હું ત્હને જલપાન કરાવું તથા ત્હારાપર અનુગ્રહ કરું. સાંભળતાવારને રાજા ચિંતાતુર થઇને કહેવા લાગ્યો કે, મહારાજ ! સંસારવાસના મ્હારી હજી સુધી તૃપ્ત થઈ નથી; દેવ પિત્રાદિકોના ઋણમાંથી હજી હું છૂટો થયો નથી, માટે આપ મ્હને ખાર વરસની મુદત આપો. ત્યારબાદ આપના કહ્યા મુજબ યોગ વગેરેની સાધના કરીશ.

દત્તાત્રેયે કબૂલ કર્યું અને ત્હેની પાસે સંકલ્પ કરાવવા સાર કમંડળ જળથી ભરીને લઈ આવ્યા અને ત્હેની અંજલિમાં જળ આપ્યું. રાજાને કહ્યું કે, હવે તું મનથી સત્ય સંકલ્પ કરીને, આ પાણી મૂકી દે કે, 'હું ખાર વરસ પછી સકલ વિપયભોગનો પરિત્યાગ કરીને યોગ વગેરે તપાચરણ કરીશ.' રાજાએ મ્હોંડેથી એ પ્રમાણે કહ્યું અને પાણી મૂક્યું. ત્યારબાદ દત્તાત્રેયે ત્હને માથે પોતાનો વરદહસ્ત મૂક્યો, અને બીજસહિત મંત્રોનો ઉપદેશ આપ્યો. આ પ્રમાણે પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યાબાદ, દત્તાત્રેયે પોતાનું નામ તથા સત્યસ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું, તો એટલામાં માયિક સરોવર તથા ઝાડી ઝુંપડી વગેરે સઘળું અણોપ થઈ ગયું. તે જોઇને આશ્ચર્યચકિત થઇને નમન કરી પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો કે, હે સદ્ગુરો ! જલદી જલપાન કરાવીને જીવનદાન કરો, પ્રાણ બહુ વ્યાકુલ થઈ રહ્યા છે. પછી દત્તાત્રેયે ત્યાં ભોગાવતી (પાનાળગંગા) તું જળ આણ્યું, અને કામધેનુને ઓઝાવીને ભર્તૃહરિને સકલ સૈન્યસહિત સ્નાનપાન ભોજન વગેરે કરાવીને તૃપ્ત કરીધો. ભોજનાદિ થયાબાદ પોતાના માણસોની સાથે ત્યાંથી નગરીમાં આવ્યો આવ્યો, અને પહેલાંની પેઠે રાજ્યાદિવ્યવસાય તથા સ્ત્રીવગેરેના વિપય-ભોગોને વિષે આસક્ત થઈ રહ્યો,

આ પ્રમાણે ભર્તૃહરિ અવંતિકામાં ધર્મનીતિથી પ્રગળ પાલન

કરતો હતો, તે વખતે એક ચમત્કાર બન્યો. એક બ્રાહ્મણ અત્યંત દરિદ્રી હતો, અને તે લાંબા વખતથી ભગવતી દેવીનું અનુષ્ઠાન કરી રહ્યો હતો. ત્હેની નિષ્ઠા જોઈને દેવી પ્રસન્ન થઈ, અને ત્હેને એક દુળ આપીને કહેવા લાગી કે, ‘આ ખાવાથી તું અન્નરામર થઈશ.’ બ્રાહ્મણે નમન સ્તવન કર્યું અને આપ માતાનાં મ્હને દર્શન થયાં અને પ્રસાદ તરીકે દુળ મળ્યું, એ મ્હારું અહો ભાગ્ય ! એમ કહેવા લાગ્યો; ત્યાર-બાદ દેવી અંતઃર્યાન થઈ ગયાં. અમરદુળ મળવાથી જો કે ત્હેને આનંદ ઉપજ્યો હતો, તોપણ તે વિવેકી હોવાથી, તેના ઉપયોગના સંબંધમાં ત્હેને વિચાર થઈ પડ્યો. કે, જો હું આ દુળ ખાઈશ તો અમર તો થઈશ પરંતુ તેથી કાંઈ દરિદ્રતા જવાની નથી. તે મહા દુઃખદાયી છે:—

जीवन्तोऽपि मृताः पंच व्यासेन परिकीर्तिताः ।

दरिद्रो व्याचितो मूर्खः प्रवासी नित्यसेवकः ॥

દરિદ્રી પુરુષ, વ્યાધિગ્રસ્ત, મૂર્ખ, દેશાન્તરમાં પ્રવાસ કરનાર, તથા નિરન્તર સેવા કરનારો મનુષ્ય એ પાંચે જીવતા હોવા છતાં મુઆ જેવાજ છે, એ પ્રમાણે મહર્ષિ વ્યાસે વર્ણન કર્યું છે. એ પાંચોને સુખ તેમજ પ્રતિષ્ઠા કદી પ્રાપ્ત થતાં નથી. અસ્તુ ! તે બ્રાહ્મણે અમર રહી દરિદ્રતાનું દુઃખ ભોગવતું તેના કરતાં એ દુળ રાગ બરથરીને આપવું તે ઠીક છે એ પ્રમાણે વિચાર કર્યો. કેમકે રાગ એ ખાઈને અમર થશે તો પ્રજનનું ન્યાયપૂર્વક પાલન કરીને સર્વને સુખ આપશે તેથી તે બ્રાહ્મણે રાગ-હરમારમાં આવી રાગને આશીર્વાદપૂર્વક તે દુળનું નજરાણું કરીને કહ્યું કે:— ‘હે રાગન ! દેવીનું મ્હેં બાર વર્ષ સુધી તપ કર્યું ત્યારે દેવીએ મ્હને આ દુળ આપીને ‘એ ખાવાથી તું અમર થશે’ એમ કહ્યું હતું. પરંતુ હું તો દરિદ્રી છું, તેથી એ દુળ ખાઈ અમર બનીને દરિદ્રતાનું દુઃખ ભોગવવાથી મ્હને શો લોભ થયોનો હતો ! એમાં કાંઈ દરિદ્રતાના-શક ગુણ નથી. માટે આપને મ્હેં એ અર્પણ કર્યું છે, તો આપ એ

ખાઈને અમર બનેા અને પ્રજાનું રાજધર્મોનુસાર પાલન કરીને તેને આનંદ આપેા. બ્રાહ્મણનું આવું ભાષણ સાંભળીને રાજા ભરથરીને આનંદ સાથે વિસ્મય થયેા. પોતાને અમૃત ફલ મળવાથી અમરત્વ પ્રાપ્ત થશે તેથી આનંદ અને આવું ફળ મળવા છતાં તે બ્રાહ્મણે તેના તરફ લેભ નહિ રાખતાં પોતાને આપી દીધું તેથી વિસ્મય. આવેા ઉત્તમ ગુણ ધરાવનારો પદાર્થ કદી કોઈ બીજાને (પુત્ર, પૌત્ર, કલત્રાદિકને) આપે નહિ. એ ભારે વિવેકી તથા મ્હારા પર પ્રીતિ રાખનારો હોવાથી એણે મ્હને એ ફળ આપ્યું. ત્યારબાદ રાજાએ પુષ્કળ દ્રવ્ય આપીને તે બ્રાહ્મણની દરિદ્રતાનું દુઃખ દૂર કર્યું. બ્રાહ્મણને પણ એજ જોઈતું હતું કે દરિદ્રતા દૂર થાય. ત્યાર પછી રાજા તે અમૃત ફળ લઈને આનંદ-પૂર્વક એક રાણીના^૧ મંદીરમાં આવ્યેા, અને ત્હેને સર્વ વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યેા. તે રાણીપર રાજાને બહુ પ્રેમ હોવાથી રાણીએ તે ફળની માંગણી કરતાં તેનાથી ત્હેને ના નહિ કહી શકાઈ.

રાજાએ પ્રેમથી તે ફળ રાણીને આપ્યું પરંતુ રાણીએ તે ફળ પોતે ન ખાતાં, પોતાનો જે ચાર (અશ્વપાળ ઘોડાવાળો) હતો ત્હેને

૧. આ રાણીનું નામ જોવામાં આવતું નથી પણ પિંગલા તો નહીંજ એમ સમજવું. પિંગલા જે જરિણી હત તો તેને માટે રાજા તેનું સ્મરણ કરીને વિલાપ ન કરત, વ્યવહારમાં પણ જોવામાં આવે છે કે, કોઈ મૂઠ મનુષ્ય પણ જરિણી સ્ત્રીને માટે કદી વિલાપ કરતો નથી તો શાંતી રાજા કેવી રીતે કરે ? અગાડી પિંગલાનું ચરિત્ર જોતાં માલમ થશે કે પિંગલા તો મહા સાધ્વી અને પાતપરાયણ હતી અને તેને લાધેજ તેણે પતિ વારતે દેહ છોડ્યો અને એથી કરીનેજ રાજા તેને માટે સ્મરણમાં રહી 'પિંગલા પિંગલા' કહી શોક કરતો હતો. વ્યવહારમાં પિંગલા જરિણી હતી એમ જે મનાય છે તે ખોટું છે. પણ બીજી એક રાણી, કે જેનું નામ અપ્રસિદ્ધ છે તે, જરિણી હતી અને તેણેજ રાજા પાસેથી મંદીર ભાષણ કરી અમૃતફળ લીધું હતું.

આપ્યું, તથા તેનો ગુણ કહ્યો. તે ઘોડાવાળાએ પણ પોતે જાતે તે ફળ ન ખાતાં પોતાની એક પ્રીતિપાત્ર વેશ્યા હતી ત્હેને તે આપી દીધું. પરંતુ તે વેશ્યા હતી ચતુર તથા વિવેકી; ત્હેણે પોતાના મન સંગાથે વિચાર કર્યો કે, જન્માન્તરમાં મહારા હાથે થએલા પાપનું ફળ આ વેશ્યા-જન્મની પ્રાપ્તિ છે, અને આ અમરફળ જો હું ખાઈશ તો હું અમર થઈશ ખરી પરંતુ મહારે આ નીચ વ્યવસાયમાં જીવન ધારણ કરવું પડશે. મરણ થાય તે એનાથી બહેતર છે. પરંતુ મહારે રાજા ભરથરી જે બહુ ધર્મજ્ઞ, નીતિમાન તથા પ્રજાપાલનમાં દક્ષ છે, ત્હેને જો આ ફળ હું અર્પણ કરું તો એ અમર બનીને પ્રજાનું પાલન કરશે તેમજ મહને એની પાસેથી એમ કરવાથી દ્રવ્ય પણ મળશે. એમ વિચાર કરીને વેશ્યાએ રાજદરબારમાં આવીને પ્રણામ કરી તે ફળ ત્હેની સમક્ષ ભેટ તરીકે મૂક્યું અને બોલી, હે રાજા ! આ ફળમાં અઘૌઠિક ગુણ છે. આપ જો એ ખાશો તો આપને અમરત્વની પ્રાપ્તિ થશે. રાજાએ તે ફળ જોઈને પૂછ્યું, ત્હમને આવું ફળ ક્યાંથી મળ્યું ? ત્યારે ત્હેણે કહ્યું, આપની પાગામાં જે નોકર છે તથા જેનું ફલાણું નામ છે, ત્હેણે ત્હને કહીંથી આણી આપીને ખાવા માટે કહ્યું હતું. પરંતુ અમર થઈને આવા નિકૃષ્ટ વેશ્યાના કુલમાં જીવન ધારણ કરવું ફીક નહિ એ વિચારથી તથા આપ અમારા પ્રભુ અમર થશો તો પ્રજાનું યથાન્યાય પાલન કરી સુખ આપશો, એ અભિપ્રાયથી મ્હેં એ ફળ આપને અર્પણ કર્યું છે.

વેશ્યાનું આવું બાષણ સાંભળીને રાજાને શંકા ઉપજી અને ફક્તે હાથમાં લઈને જોયું તો એની ખાતરી થઈ કે જે ફળ મ્હેં મહારી રાણીને આપ્યું હતું તેજ એ છે. તે પરથી રાજાએ પાગાના નોકરને બોલાવીને પૂછ્યું કે, આ ફળ ત્હેં આ વેશ્યાને આપ્યું હતું ? ત્હેણે જવાબ દીધો ‘આપ્યું હતું.’ રાજાએ ફરીથી પૂછ્યું કે, એ ફળ ત્હને ક્યાંથી અને કેવી રીતે મળ્યું ? ત્યારે તો તે ગભરાઈ જાયો અને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે હવે મહારે શું કહેવું ? સહ્ય કહેવાથી

પણ મોત છે, અને નહિ કહેવાથી પણ મોત છે. કેમકે એ તો રાજા હોવાથી આહો તે કરી શકે તેમ છે. આજ્ઞાદિનપર્યન્ત કરેલું પાપ આજે પ્રગટ થશે. આખરે રાજા પણ એની તરફથી કાંઈપણ જવાબ ન મળ્યો ત્યારે ક્રોધ તથા ભયદાયક ભાષણથી ત્હેને ડરાવવા લાગ્યો, કે તું જો ખરેખર નહિ કહી દે તો ત્હારો શિરચ્છેદ કરવામાં આવશે. ત્યારે લાચારીથી ત્હેને કમુદ્ર કરવું પડ્યું કે એ ફળ અપના અંતઃપુરમાં થી રાણી પાસેથી મળે મળ્યું. સાંભળતાવારને રાજાના દેહતું ભાન જનું રહ્યું અને એ પાપીને શીઘ્ર સગ્ન કરવા મંત્રીને ફરમાવ્યું. પછી રાણીની પાસે આવીને રાજાએ ત્હેને પૂછ્યું ત્યારે ત્હેને પણ સાચે સાચું કહી દેવું પડ્યું. એ પાપને માટે રાજાએ ત્હેને દેહાન્તદંડની શિક્ષા કીધી, તથા મનમાં આશ્ચર્યચક્રિત થઈને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.

યાં ચિંતયામિ સતતં મયિ સા વિરક્તા ।

સાઽપ્યન્યમિચ્છતિ જનં સ જનોઽન્યસક્તઃ ॥

અસ્મત્કૃતે ચ પરિતુષ્યતિ કાચિદન્યા ।

ધિક્તાં ચ તં ચ મદનં ચ દ્વિમાં ચ માં ચ ॥

જે સ્ત્રીને માટે અન્તરને વિષે અદનિશ આસક્તિ રાખીને જેનું હું ચિન્તવન કરી રહ્યો છું તે તો મ્હારાથી વિરક્ત બનીને બીજા કોઈ પુરૂષની ઇચ્છા કરે છે તથા પ્રેમપૂર્વક ત્હેની સાથે રમમાણ થાય છે. રાજસ્ત્રી મળી તે છતાં તે અન્યપુ. પપણ તેને વિષે અનાસક્ત થઈને, બીજા કોઈ સ્ત્રીમાં અતુરકત થાય છે અને મ્હારા તરફ પણ કોઈ ત્રીજા સ્ત્રી આસક્ત થઈ રહેલી જણાય છે. એટલા માટે એ સ્ત્રીને, જરૂરપુરૂષને, એ પ્રકારના મદનને, તથા એ વેસ્યાને અને મ્હને પણ ધિક્કાર છે ! સારાંશ એ છે કે સ્ત્રીને નીતિશાસ્ત્રવિશારદ, વિદ્વાન, કુશીન, તરણ, કર્ણતુલ્યદોષતા, ઐશ્વર્યઅંપન્ન, શૃંગારદીક્ષાનો ગુરુ આવા ઉત્તમ મહારાજા ગુણો ધરાવનારો પતિ મળ્યો હશે અને ત્હેણે ત્હેને સ્વપ્રાણતુલ્ય

સમજી સાલનપાલન કર્યું હશે તોપણ તે સ્ત્રી એવા પતિને છોડીને અન્ય જાર પુરૂષની વાંછા કરે છે. રાજા ભરથરીએ એ પ્રમાણે સ્ત્રીઓના સ્વભાવનું બહુ વર્ણન કર્યું છે, જે પ્રસિદ્ધજ છે. પછી રાજાએ તે અમરદળ ખાધું અને સ્ત્રીઓની આસક્તિ લેણે કમી કીધી. સારખાદ એવો અમરદાર થયો કે:—

॥ દોહા ॥ ગયે ભરતરી જંગલમે પ્રત્યય દેખ્યો એક ।

જાત સતી કોઈ કામિની પિયસો આંધે ટેક ॥

એક વખત ભરૂંહરિ રાજા શિકાર કરવાને જંગલમાં જઈ રહ્યો હતો, તે વખતે કોઈ સાધ્વી સ્ત્રી પતિવ્રતાના ધર્મને અનુસરીને, પોતાનો પતિ મરી જવાથી, તેની સાથે સહગમન કરવાને નીકળી પડી હતી, અને તેને પહોંચ્યાડવા સાર ધણા સ્ત્રી પુરૂષો તેની સાથે જઈ રહ્યા હતા, તે એના જોવામાં આવ્યું. રાજાએ લોકોને પૂછ્યું કે, આ શું છે ? સારે લોકોએ કહ્યું કે આપણી નગરીમાં રહેનારો કોઈ સદાચાર સંપન્ન બ્રાહ્મણ ગુજરી ગયો છે, અને તેની સ્ત્રી તેની પાછળ સતી થાય છે, તેથી આ બધા લોકો તેને સ્મશાન પહોંચ્યાડવાને માટે જઈ રહ્યા છે. રાજા ભરૂંહરિને સાંભળતાવારને દયા ઉપજી અને તેણે તે સ્ત્રીની પાસે જઈને, તેને સતી નહિ થવાના હેતુથી જાંદગીભર હું તારું રક્ષણ કરીશ, પરંતુ આવું સહાસ કરવું જરૂરનું નથી, વગેરે બહુ બહુ ઉપદેશ કર્યો, તોપણ તેણે તે બોધ માન્ય કીધો નહિ. તેણે રાજાને કહ્યું, 'હે પિતા ! આપે જે વાત કહી તે સત્ય છે, પરંતુ મ્હારાથી પ્રાણપ્રિયપતિનો વિયોગ સહન નહિ થઈ શકે. એમની સાથે મ્હારો વિવાહ થયો, સારથી પતિ સિવાય મ્હેં બીજા કોઈ દેવતા, ગુરુ કે તીર્થ વ્રત વગેરે કશું જાણ્યું નથી અને મન, વચન કર્મથી તેમનીજ સેવા કીધી છે. કેમકે, એમ ક્યાંથીજ, સ્ત્રીને ધર્મોદિ સકલ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. બીજાઓને માટે જ્ઞાન જ્ઞાનમાં અન્યથાનું વિધાન કર્યું હશે, પરંતુ સ્ત્રીને

માટે તો પતિસેવા એજ પરમધર્મ કહ્યો છે. પિતામધુપુત્રાદિ પરિમિત દાન આપે છે, પરંતુ એકમાત્ર પતિજ સ્ત્રીને અપરિમિત દાન આપી શકે છે. એવા પતિને છોડીને કંઈ સાધવી સ્ત્રી હેમની પાછળ રંડાપાનું દુઃખ ભોગવતી જગતમાં સડ્યાં કરશે ?

વા સ્ત્રી મૃતં પરિવ્રજ્ય દગ્ધા ચેન્નચ્ચવા ને ।

સા મર્તુલોકમાપ્નોતિ હરિણા કમલા યથા ॥

મરી ગએલા પતિની સાથે, જે સ્ત્રી પોતાનું શરીર અગ્નિમાં સળગાવી દે છે, તે પતિલોકમાં પોતાના પતિની સાથે, હરિની સાથે જેમ લક્ષ્મી, તે પ્રભાણે નિવાસ કરે છે. એટલા માટે હે રાજન્ ! આપ તો અખિલ વ્રજઓના પિતા છો, તેથી મહેને સતી થવા દો. રાજન્યે હેતું બાપણુ સાંભળીને આનંદ પૂર્વક કહ્યું કે ભણે ! ત્હારી જે એવીજ ઈચ્છા હોય, તો હું ધર્મકાર્યને તથા ત્હારા સુખને પ્રતિબંધકર્તા થતો નથી; તું ત્હારા સતીત્વને સદ્દલ કર. આટલું બોલીને રાજ આગળ જતો રહ્યો, પરંતુ હેને આશ્ચર્યની સાથે આનંદ પણ ઉપજ્યો. આનંદનું કારણ એ હતું કે:—

અન્યા સા જનની લોકે ધન્યોઽસૌ જનકઃ પુનઃ ।

અન્યઃ સ ચ પતિઃ પ્રીમાન્ યેવાં મેહં પતિવ્રતા ॥

જેમના ઘરમાં પતિવ્રતા સ્ત્રી રહે છે, ત્યાં આગળ માતા પિતા તથા પતિ એ સધળાજ ધન્ય છે એમ લોકોમાં કહેવાય છે, અને હેના દર્શનથી સધળા પાવન થાય છે. એટલુંજ નહિ, પરંતુ 'દેવાનામપિ સા સાધ્વીપૂજ્યા પરમસૌમના' એવી શોભનશીલ સતી દેવતાઓને પણ પૂજવા યોગ્ય થઈ પડે છે, અને એ સાધ્વીનાં દર્શનથી હું પાવન થો છું, અને એવી સતી સ્ત્રીઓ મ્હારી નગરીમાં નિવાસ કરે છે, તેથી હું મ્હારી જાતને તથા આ નગરીને ધન્ય સમજું છું. આશ્ચર્યનો હેતુ એ હતો

કે મહારાજે જોઈ રૂપગુણ અશ્વર્યસંપન્ન પતિ પ્રાપ્ત થવા છતાં મહારી સ્ત્રીની પરપુરુષને વિષે આસક્તિ, અને આ દરિદ્રી બ્રાહ્મણની સ્ત્રી સંસારમાં ત્હેને અનેક સંકટો નડ્યાં હશે, તોપણ પતિની દેવની પેઠે પૂજા કરીને, આખરે પોતાના અત્યંત પ્રિય શરીરને ત્હેની સાથે અગ્નિમાં સમર્પણ કરી દે છે. અસ્તુ ! રાજા ત્યાંથી શિકાર કરવાને આવ્યો ગયો, અને સાયંકાળે પાછો આવ્યો. સ્નાન, ભોજન, તાંબુલ વગેરે લીધા પછી પિંગલાની સાથે એકાંતમાં ન્યારે વાતચીત કરતો ખેડો હતો, ત્યારે ત્હેણે તે બ્રાહ્મણ સ્ત્રીના જોવામાં આવેલા વૃત્તાન્તનું કથન કરતાં કહ્યું કે, હે પિંગલા ! એ કેવું આશ્ચર્ય ! મહારી રાજાની રાણી સકલ ભોગોની અનુકૂલતા હોવા છતાં વ્યભિચારિણી, અને પેલા ગરીબ બ્રાહ્મણની સ્ત્રી કે જેને સંસારમાં કોઈ પણ પ્રકારનું સુખ નથી, તે છતાં પોતાના પતિની સાથે તે સતી થાય છે, અને પ્રાણુથી પ્યારા શરીરને અગ્નિમાં હોમી દે છે એવી પતિવ્રતા. ધન્ય છે, ધન્ય છે સાંધી ! જેનાં દર્શનથી મ્હને આનંદ તથા પવિત્રતા પ્રાપ્ત થઈ. રાજા ભર્તૃહરિનું આવું ભાવણ સાંભળીને પિંગલાએ કહ્યું, આપ તે સ્ત્રીના સતીત્વનું વર્ણન કરો છો, તે યથાર્થજ છે, પરંતુ એથીયે મહા સાંધી હોય છે, કે જે:—

॥ દોહા ॥ અસલ સતી વે બનિયે બકે । પ્યારો પીઉ ।

ધુરી ખબર સુન કંતકી નિકસ ભય જબ જીઉ ॥

પોતાના પ્રાણપ્રિય પતિના મરણ સમાચાર કાનપર આવતાવારને તેજ ક્ષણે જેનો દેહ છુટી જાય છે. અર્થાત્ જેને ક્ષણ માત્ર પણ પતિના મૃત શરીર (મુડદાં)ને જોવાનો અને સંતાપ કરવાનો તથા અલ્પકાળ ક્યાં ન હોય પણ, વેધવ્યનું કલંક લાગવાનો સમયજ આવતો નથી, ત્હેને ખરી સતી સ્ત્રી સમજવી. શાસ્ત્રાદિકેમાં:—

આર્તાર્તે મુદિતે દૃષ્ટા પ્રોષિતે મલિની કૃપા ।

મૃતે ચ મિયતે વા સ્ત્રી સા સ્ત્રી હોવા પતિવ્રતા ॥

મહર્ષિઓએ પતિવ્રતાના લક્ષણ આ પ્રકરનાંજ વર્ણવેલાં છે. પતિના દુઃખથી જે દુઃખી થાય છે અને સુખવડેજ સુખ પામે છે, તથા તે વિદેશ ગયો હોય, તો મલિન વસ્ત્ર ધારણ કરીને રહે છે, અને ઉત્તમ ખાનપાન વગેરેનો ત્યાગ કરી દીધેલો હોવાથી જેનું શરીર સુકાઇને અત્યંત કૃશ થઇ જાય છે, તેમજ પતિનું મરણ થતાની સાથેજ જેનું મરણ નીપજે છે, તે સ્ત્રીને પતિવ્રતા સમજવી. પરંતુ એટલું તો યથાર્થ છે કે, એવી સ્ત્રી પણ કરોડોમાં એકાદજ નીકળે છે. પતિના ઉપર નિરતિશય પ્રેમ હોવો જોઇએ, અને તેટલા ખાતર ત્હેને પોતાના પ્રાણ સમાન સમજવો જોઇએ, તોજ એ પ્રમાણે ચર્ચ શકે. અર્થાત્ સકલ જીવને ફક્ત પોતાના એક આત્માના ઉપરજ નિમિત્ત વગરનો અને અતિશય ઉભરાઈ જતો પ્રેમ હોય છે, તેજ પ્રમાણે સ્ત્રીનામાં પોતાના પતિના પ્રત્યે હોવો જોઇએ. દેહાદિ વિષયોના ઉપર આત્માને ખાતર પ્રેમ કરવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે વસ્ત્રઅલંકાર વગેરે શણગારના ઉપર પણ પતિને સંતોષવા પૂરતીજ સ્ત્રીની આસક્તિ હોવી જોઇએ, નહિ કે પોતાની જાતને ખાતર. તે સાંભળીને રાજ્યએ કહ્યું, હે પિંગલા ! તું કહે છે તેવી સ્ત્રી આ જગતમાંથી મળી અ.વવી હું મુશ્કેલ સમજું છું. રાણી બોલી, સત્ય વસ્તુની ક્યાં સુલભતા હોય છે ? પછી રાજ્યએ સ્વાભાવિક પ્રશ્ન કર્યો, હે સ્ત્રી ! જે કદાચ દૈવયોગે હું ત્હારાથી અગાઉ મરી જાઉં, તો તું શું કરીશ ? તે કહે. બીજની વાત જવા દે.

પિંગલાએ કહ્યું, પરમાત્મા કરે ને એવું ન થાય. તો પણ વિધાતાએ છઠ્ઠીના લેખ શા લખ્યા છે, તે કોણ કહી શકે તેમ છે ? જન્માન્તરનાં પાપથી આપ જે કદાચ મ્હારાથી પહેલા જાઓ, તો એક દાણમાત્ર પણ હું આ દેહ ધારણ કરી શકું નહિ. સૂર્યની સાથે કિરણ, રત્નની સાથે કાન્તિ, દેહની સાથે છાયા, શર્કરાની પાસે મધુરતા અને જળના ઉપર જેમ તરંગ રહે છે, તેનો કદી ત્યાગ કરતાં નથી, તેજ પ્રમાણે આ જીવતર પણ કદી આપનાથી વિચુદ્ધ તથા બીજું પડીને રહી શકે

તેમ નથી. તેથી કરીને ચન્દ્રની સાથે જેમ ચન્દ્રિકા અસ્ત પામે છે, તેજ પ્રમાણે હું પણ આપના મરણકાલમાં તે સ્ત્રીની પેઠે આ શરીરને અગ્નિમાં હોમી દીધા વગર રહીશ નહિ, એમ આપે નિશ્ચયપૂર્વક સમજવું. આ શરીરે વૈધવ્યનો ડાઘ ધારણ કરીને આ જગતમાં હું કદી પણ રહેવાની નથી. આપની બીજી રાણીઓના જેવી મ્હને જાણશો નહિ.

રાજાએ કહ્યું, હું તો એમજ સમજું છું કે મ્હને સારું લગાડવા ખાતર તું આ પ્રમાણે મ્હોંડાની મીઠાશ વાપરે છે, પરંતુ બાપણને અનુસરનારી કૃતિ ધરાવવી એ બહુ દોષલું છે. બહુરૂપી લોક શું અનેક પ્રકારના સ્વાંગમાં શૂર સિપાહીનો પણ વેષ ધારણ કરતા નથી? અથવા કૃતરો પણ પોતાની પુંછડી ઉઘી કરીને જોસથી ભુકંતો નથી? પરંતુ તે ક્યાં સુધી? જ્યાં લગી બળવાનની સામે બાથ બીડવાને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો નથી, ત્યાં લગી. વખત આવે ખારીક, તો તે પણ પોતાનો જીવ બચાવવા ખાતર ચારે દિશામાં નાસભાગ કરી મુકે છે. તેજ પ્રમાણે ત્હારું પણ જે કથન થાય છે કે, સૂર્યનાં કિરણ અગર દીપકની જ્વાળા, અથવા ચન્દ્રની ચન્દ્રિકા જેમ તેની સાથેજ વિલીન થઈ જાય છે, તેની પેઠે હું પણ ત્હારી સાથે અગ્નિમાં શરીર હોમી દઉં, તે જ્યાં સુધી તેવો સમય આવ્યો નથી, ત્યાં સુધીજ સુંદર છે. રાણીએ કહ્યું, આપ ચાહે તે કહો, પરંતુ ઇશ્વર સર્વાન્તર્યામી અને સર્વ સાક્ષીભૂત છે; એને ખાતર નાહક વાદવિવાદ શું કરવો જોઈએ? જે થવાનું હશે, તે સમય પર થશેજ. પિંગળાનું આવું બાપણ સાંભળીને, રાજાએ વિચાર કર્યો કે, એના બાપણની કસોટી કરી જોવી જોઈએ, સારેજ તે સત્ય અગર મિથ્યા છે, તેનો અનુભવ થઈ શકે.

આ વાતને યોડાક દિવસ વીસાખાદ, રાજા એક દિવસ પ્રાતઃકાળમાં ઉડીને સેવક તથા સિપાઇ વગેરે લઇને શિકાર કરવા સાર વનમાં ચાલ્યો ગયો. શિકાર કરતાં કરતાં ત્હને પિંગલાના બાપણનું સ્મરણ થઇ આવ્યું, અને ત્હણે ત્હવું પારખું જોવાનો વિચાર કીધો. પછી ત્હણે એક જીવતા

હરથાને પકડીને મારી નાંખ્યું, અને તેના શિરમાં પોતાના શરીર તથા માથા ઉપરના વસ્ત્ર બોળીને તરબોળ કરી દીધાં. ત્યારબાદ એક સેવકને પાસે બોલાવીને, તેને નગરીમાં જઈ, પિંગળારાણીના મહેલમાં જવાનું અને તેને નીચે પ્રમાણે કહેવાનું કહ્યું કે:—“શિકાર કરતાં કરતાં વાઘે રાજાને મારી નાંખ્યા છે. હમે બહુ બહુ ઇલાજ કર્યો, પરંતુ કાંઈ યશ મળ્યો નહિ આ જુઓ! એમનાં કપડાં લેમને બતાવવા સાર આપ્યાં છે તે.” રાજાની આજ્ઞા લઈને, સેવક નગરને વિષે ચાલ્યો ગયો, અને ભર્તૃહરિ અરણ્યમાંજ વિશ્રાન્તિ લેવા સાર, પોતાની સાથેના અનુચરોની સાથે શક્તિની નીચે બેસી રહ્યો.

આણી તરફ સેવક પિંગળાના મહેલમાં લોહીથી ખરડાએલાં વસ્ત્રો લઈને રડતો રડતો આવી પહોંચ્યો તેને જોઈને પિંગળાએ પૂછ્યું, અરે! રડે છે શું કરવા? આ વસ્ત્ર કોનાં તું લાવ્યો છે? સેવક રડતો રડતો કહેવા લાગ્યો, ભારે અનર્થ થયો છે. ‘રાજાની સ્વારી શિકારને માટે અરણ્યમાં ગઈ હતી, તેવામાં કોણ જાણે ક્યાંથી એકાએક ત્યાં આગળ વાઘ દોડતો દોડતો આવ્યો, અને તેણે તેમને પકડીને મારી નાંખ્યા. હમે સઘળા તેમને છોડવવાને માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા, પરંતુ તેની આગળ તથા દૈવની આગળ હમારું કશું ચાલ્યું નહિ. જુઓ, આ એમનાં લોહીથી ખરડાએલાં વસ્ત્ર અપને દેખાડવા સાર આપ્યાં છે તે; બાકીના માણસો તેમના શરીરની વ્યવસ્થા કરીને પાછળથી આવે છે.’ આટલું કહીને સેવક રાજાની તરફ ચાલ્યો ગયો, અને આ અનિષ્ટ વાર્તા સાંભળીને, પિંગળા ક્ષામલીજ જમીનપર બેશુદ્ધ થઈને પડી ગઈ.

ક્ષણમાત્રમાં સાવધ થઈને વિચાર કરવા લાગી કે, હું સ્વપ્નમાં છું કે જાગૃત અવસ્થામાં છું? નહિ. સ્વપ્નાવસ્થામાં તો નથીજ. ખરેખરોજ વૃત્તાન્ત મહેં સાંભળ્યો છે. આજે એકાએક મહારાપર આપત્તિનો પહોડ ગળડી પડ્યો છે, અથવા આ દુઃખદાયક સમાચારરૂપી વીળળીજ મહારાપર પડવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે, જેના વગર હું ક્ષણભર પણ વિખૂટી

રહી શક્તી ન હતી, અને જેણે મહારાપર અત્યંત પ્યાર કર્યો હતો, તથા જે મહારા સૌભાગ્યના અલંકાર, પરમપૂજ્યદેવત, હોમનો આજે અરણ્યમાં ધાત થયો, અને આખર વખતે હોમનું દર્શન પણ મહને ન થયું, એવી હું અભાગણી છું. અરતુ ! હવે મહને આ જગત્ સ્મશાનવત શૂન્ય ભાસે છે. પતિનું શરીર તો જે કે પાસે નથી, તો પણ હોમનાં વસ્ત્રો પહેરીનેજ હું આ શરીરની અગ્નિને વિષે આહુતિ આપી દઉં છું. મહારા વગર જેમને ક્ષણમાત્ર પણ ચહેન પડતું ન હતું, તે મહારા પતિ મહારી રાહ જોઈ રહ્યા હશે, માટે વિલપ્ત ના કરવો જોઈએ.

પિંગલાનો વિલાપ સાંભળીને, બીજી રાણીઓ પણ ત્યાં આવીને છાતી માથાં કુટવા લાગી, અને જોસથી આકંદ કરવા લાગી. સેવક, દાસી તથા રૈયત પણ સઘળી આ સમાચારની ખબર પડતાંવારને હાહાકાર કરવા લાગી. પિંગળાને સતી ન થવા સાડાં હોતી શોકયો તથા બીજા પણ ત્યાં આગળના માણસો સમજાવવા લાગ્યા, પરંતુ હોમનો તો સાચોજ પ્રેમ હોવાથી, હોણે રાજનાં વસ્ત્ર પોતાના શરીરપર ધારણ કર્યા, અને ચાચકજનોને તથા દાસદાસિયોને પુષ્કળ દ્રવ્ય, વસ્ત્ર, અલંકાર વગેરેનાં દાન કીધાં અને મંગલ વાજાંત્ર સહિત સ્મશાનમાં જઈને, અગ્નિકુંડ તૈયાર કરાવી, પોતાનું શરીર તેમાં હોમી દીધું. રાજના અકસ્માત્ મરણથી અને પિંગળાના અગ્નિ પ્રવેશથી સકલ નગરી દુઃખિત થઇ, અને લોકો બંનેના ગુણાનુવાદ ગાવા લાગ્યા કે, શંકર પાર્વતી જેવું એમનું જોડું હતું, અને પરસ્પરનો પરસ્પર પ્રત્યેનો પ્રેમપણ તેવોજ હતો. આવાં રાજરાણી હવે આપણને શી રીતે મળી શકનાર છે ? એ પ્રમાણે બધી રૈયત કહી રહી હતી.

આણી તરફ ભર્તૃહરિએ અરણ્યમાં સૂર્ય અસ્ત પામતાં સુધી રખડીને, અનેક જનાવરોનો શિકાર કર્યો, અને પછી નગરીમાં આવવાને માટે નીકળ્યો. તે દરમ્યાન તે તરફથી ગએલા નોકરે રાજને કહી દીધું કે, આપની આજ્ઞા મુજબ મહેં કામ કર્યું છે. સારે રાજાએ મનમાં

વિચાર્યું કે, આ કાંઈ મહેં દીક કામ કીધું નહિ. કેમકે, સ્ત્રીઓની જાત અજ્ઞાની હોઈ, વિવેક રહિત હોય છે. પરમેશ્વર કરે ને કાંઈ વિપરિત ન થાય. એમ શીકર કરતો કરતો, તે નગરીની પાસે આવી પહોંચ્યો.

તે વખતે વિક્રમરાજ અવન્તિકામાં ન્હોતો. તે તો પોતાના મંત્રી તથા સસરા શુભવિક્રમરાજ અને માતા તેમજ સ્ત્રીને લઈને મિથિલા-ધીશ સલ્લવર્મા રાજ (માતામહ) ને લાં ગયો હતો. એમાંહિથી કોઈપણ પ્રાણ પુરુષ લાં આગળ હત, તો પિંગળાને સતી થવા દેત નહિ અને ચોક્કસ તપાસ ચલાવત કે રાજ ભર્તૃહરિ માર્યા ગયાની વાત ખરી છે કે ખોટી. પરંતુ ઇશ્વરની કૃતિ અતર્ક્ય હોય છે. પિંગળાનો સતીધર્મ સત્ય કરવાનો હતો, અને તેને ખાતર રાજને મોહ ઉત્પન્ન થઈને, આખરે ગોરક્ષનાથ મારફત તેના મોહની નિવૃત્તિ થવાની હતી, તથા તેને 'ભર્તૃહરીનાથ યોગી' બનવાનું હતું, તેથી તેને એવી શુદ્ધિ ઉપજી, અને પિંગલાએ પણ સહગમન કીધું. રાજની રાણીએ આટલી બધી તાકીદથી અગ્નિકુંડમાં દેહત્યાગ કરવો સંભવતો નથી, પરંતુ ઇશ્વરી માયામાં અઘટિત ઘટના કરવાની શી અસંભતા છે ? તેણેજ આ પ્રકારનો સંયોગ આણી દીધો. અસ્તુ !

ભર્તૃહરિને આવતો જોઈને, નગરના દરવાજા ઉપરના સિપાઈએ વિસ્મય પામ્યા, અને તેઓ આગળ જઈને રાજને મુજરો કરવા લાગ્યા. તેઓને દુઃખી અને મ્હાન મુખ જોઈને, રાજએ પૂછ્યું કે, શી હકીકત છે ? ત્યારે સિપાઈએ કહેવા લાગ્યા કે, હે રાજ ! શું કહીએ ? મહા અનર્થ નીપળ્યો છે. આપ અરણ્યમાં શિકાર કરવા ગયા બાદ, કોઈ સેવક, 'આપને વાઘે મારી નાંખ્યા, એવા સમાચાર લઈને આવ્યો, તથા આપનાં શરીરનાં કપડાં રૂઢિથી ખરડાએલાં લાવીને તેણે રાણીને દેખાડ્યાં. ત્યારે તેમણે બારે આકોશ કરીને, પોતાનાં વસ્ત્ર પહેરીને અગ્નિ કુંડને વિષે પોતાના શરીરની આહુતિ આપી દીધી.' પરંતુ આપને તો હમે પ્રસન્ન જોઈએ છીએ, તેથી એમાં કાંઈક કાપટ્ય હોય એમ જણાય છે,

આટલું વૃત્ત સાંભળતાવારને રાજા બેહોશ થઇ ગયો અને આ મ્હે
શું કર્યું ? મ્હને કેવી દુષ્ટ યુદ્ધિ સૂઝી ? હવે મ્હારી પિંગળા ક્યાં અને
મ્હને શીરી તે મળે ? વગેરે ઉદ્ગાર કાઢતો કાઢતો દોડીને પહેલાં તો સ્મશાન
ભૂમિમાં આવ્યો. સાથેના લોકો પણ ત્હેની પાછળ દોડતા ચાલવા લાગ્યા.

॥ દોહા ॥ રામ સરન લઈ પિંગલા સુનત ભરતરી આપ ।
રૌવે જાય મસાનમે નિસદ્દિન કરે વિલાપ ॥

સ્મશાનમાં આવીને જુએ છે તો અગ્નિકુંડ પ્રદીપ્ત થએલો
નજરે પડ્યો, ત્યારે રાજા પિંગળાને માટે તેમાં ફેંદવાને તત્પર થયો.
પરંતુ ત્હેની પાછળ પાછળ જે લોકો દોડીને આવી પહોંચ્યા હતા, તેઓએ
ત્હેને જોરજુલમથી પકડીને રોકી રાખ્યો. ત્યારે તો લાચાર થઇને,
પિંગળાને માટે શોક કરતો ત્યાં આગળ સ્મશાનમાંજ અગ્નિકુંડ (ચિતા)ની
પાસેજ બેસી રહ્યો. વારંવાર ત્હેને મૂર્ચ્છા આવવા લાગી, અને ઉડી
ઉડીને દેહ ત્યાગ કરવાનાં ફાં ફાં મારવા માંડ્યાં, તથા પિંગળાનાં ગુણોને
સંભારીને શોક સન્નિપાતની જવાબમાં સંતાપ કરવા લાગ્યો કે, હે
પિંગળા ! મ્હારા વગર ત્હેને તથા ત્હારા વગર મ્હને કાણુભર પણ વિખૂટા
પડવાનું થતાં ચહેન પડતું નહિ, તે તું આજે મ્હારો ત્યાગ કરીને
સ્વર્ગસુખ ભોગવવાને કેમ એકલી ચાલી ગઇ ? હું ત્હારો પતિ નથી;
પરંતુ પૂર્વ જન્મનો શત્રુ હોવાથીજ ત્હારા ભાષણનું પારખું જેવાની
કપટયુદ્ધિ મ્હને સૂઝી અને તેને લીધે, ત્હેં ત્હારો પ્રાણુથી પણ પ્યારો
મુંદર દેહ અગ્નિને વિષે હોમી દીધો. સૂયનો તડકો સુદ્ધાં જેનાથી વેડી
ઠકતો ન્હોતો, તે ત્હારા દેહથી અગ્નિનો પ્રખર તાપ કેમ સહન થઈ
શક્યો હશે ? હવે હશે દિશા મ્હને શૂન્ય જેવીજ ભાસે છે. એમ કહી,
જમીનની સાથે માથું પછાડવા લાગ્યો, તથા છાતીમાં પ્રહાર કરવા લાગ્યો.

રાજાનો શોક જોઇને સઘળા લોકો દુઃખી થયા. ગામમાં રાજાનાં
આગમનના સમાચાર ફરી વળતાં વારને, શરીરમાંથી નીકળી ગએલો

હરીને આવ્યા જેવું સર્વને થયું હતું; તે છતાં તેઓ એવું કહેતા
ખરા કે પિંગળાનાં મરણથી રાજાને ભારે દુઃખ થવાનું. રાજાના
ગામમાંહેના વિક્રાન પંડિત, શેઠ શાહુકારને એ સમાચાર કહ્યા
તે રાણીને ખાતર પોતાનો દેહ અગ્નિમાં હોમી દેવા તૈયાર થયો
થી હેતુ સમાધાન કરવું જોઈએ. શુભવિક્રમ તથા મંત્રી અને
, સત્યવતી વગેરે વડીલ લોકો અંહીયાં છે નહિ. તે સાંભળીને
પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો નીકળ્યા, અને રાજાની પાસે શ્મશાન ભૂમિમાં
પહોંચ્યા. પછી હેમણે રાજાને કહ્યું કે, આપ મોટા જ્ઞાની છો;
લોકોને ઉપદેશ કરો છો, એમ હોવા છતાં, આપ વિજ્ઞાપ કરો
એ આપને જાણતું નથી. જે વાત દુર્દૈવને લીધે બનવાની હતી
બની ગઈ; હેને ખાતર ગમે તેટલો શોક કરશો, તોપણ હવે
પિંગળા રાણી થોડીજ પાછી જીવતી થવાની હતી? એમ સમજીને,
કાંઈક વિવેકનો આશ્રય કરવો જોઈએ. પિંગળા ગઈ, તે પ્રમાણે
તે પણ બધાયનેજ-આખી દુનિયાને-એક દિવસ જવાનું છેજ.
। હાથમાંથી કોણ બચ્યું છે ?

ब्रह्मा विष्णुदिने याति विष्णू रुद्रस्य वासरे ।

ईश्वरस्य तथा सोऽपि कः कालं लंघितुं क्षमः ॥

બ્રહ્મદેવ, વિષ્ણુ, રુદ્ર ઇત્યાદિ દેવો પણ કાળનું અનિકમણ કરી
નથી, ત્યાં આગળ માણસની શી વાત કરવી? મનુષ્ય પોતાને
અત્રાંકાર બનાવે છે ખરો, પરંતુ પ્રત્યંગ આગે તેજ પાગે તેને વેચી
છે, તથા તે લેનારો પણ ત્રીજાને વેચી દે છે, ત્રીજો ચોથાને આપી
, એ પ્રમાણે તે અત્રાંકાર અનેક મનુષ્યો ॥ પાસે જઈ રહે છે.
પ્રમાણે જીવે જેવું કર્મ કર્યું હશે તે મુજબ સુખદુઃખ ભોગવવાને
જ અનેક યોનિઓને વિષે પર્યટણ કરીને માતા, પિતા, ભાઈ, પતિ,
પુત્ર ઇત્યાદિનો સંબંધી બનીને ભોગકાળની સમાપ્તિ થતાંવારને અન્ય
માં અન્યના આશ્રયને પ્રાપ્ત થાય છે, એટલા માટે સાંસારિક અજ્ઞા-

મત સ્થિતિનો વિચાર કરીને, આપ દુઃખમાંથી ઉપરામ પામશો, તોજ સારું પરિણામ આવશે. આ પ્રમણે લોકોએ બહુબહુ બોધ કર્યો, તોપણ પિંગળાના સ્નેહથી મલિન થએલું રાગનું અન્તઃકરણ નિર્મલ થયું નહિ. ત્યારબાદ લોકો શહેરમાં ચાલ્યા ગયા, અને રાગ તો શ્મશાનમાંજ બેસી રહ્યો. બીજો દિવસે લોકો આવ્યા, અને રક્ષા તથા અસ્થિ સંચય કરવા લાગ્યા, પરંતુ રાગને કોઈને પણ રક્ષા અગર અસ્થિને સ્પર્શવા દીધા નહિ, અને પોતે તો અન્નોદક તજીને 'હા પિંગળા, હા પિંગળા !' એ પ્રમાણે વિલાપ કર્યા કીધો.

ત્યારે લોકોએ મિથિલા નગરીમાં દૂતોને મોકલીને વિક્રમ વગેરેને પિંગળાના સમાચારથી વાકેફ કર્યા, અને તેઓ પણ ત્યાંથી તામડતોળ અવંતિકા આવી પહોંચ્યા. ભર્તૃહરિના અસત્ય બાષણથી નીપજેલા પિંગળાના ચરણના સમાચાર વિક્રમ વગેરેના સાંભળવામાં આવતાં, તેઓ સંખળા દીલગીર થયા, અને તેને બહુ બહુ પ્રકારે દીલાસો દેવા લાગ્યા, પરંતુ તેની ખુદ્દિ તો પિંગળાને ખાતર અમિત થઇ ગઇ હતી, એટલે સર્વ પ્રયત્ન વૃથા નીવડયો. ત્યારબાદ પિંગળાની ઉત્તરક્રિયા વિક્રમેજ કીધી, અને અનેક પ્રકારની વિપુલ દાન તથા બ્રાહ્મણ ભોજન વગેરે ક્રિયાઓ શુભને છાજે તેવી રીતે તેજુજ કીધી, તેમજ રાજ્યકારભારની લગામ પણ પોતાના હાથમાંજ લઇ લીધી. ભર્તૃહરિ તો, વૃન્દાને માટે જન્મ ત્રિષ્ણુએ શ્મશાનવાસ કર્યો હતો, તેજ પ્રમાણે પિંગળાને માટે શ્મશાનમાંજ તેનાં હાડકાં લઇને મ્હોડેથી 'હા પિંગળા, હા પિંગળા !' વગેરે બડબડાટ કરતો બેસી રહ્યો. પાંદડાં, ઘાસ, પાણી વગેરે ઉપરજ લે રહેતો હોવાથી, તેનું શરીર છેક લથડી ગયું હતું તથા કદરૂપું બની મર્યું હતું. આવી સ્થિતિમાં ભર્તૃહરિ બાર વરસ શ્મશાનમાં ને શ્મશાન-માંજ ગાળ્યાં.

પેતાના પુત્રની આવી શોકાકુલ સ્થિતિ જોઇને, મિત્રાવરેણ અપિ દુઃખિત થઇને અત્રિપુત્ર દત્તાત્રેયની પાસે આવ્યા, અને તેમને કહ્યું કે,

‘ત્હમારા શિષ્ય ભર્તૃહરિની શી સ્થિતિ થઈ છે, તેની આપને ખબર છે કે નહિ ?’ દત્તાત્રેયજીને ખબર હોવા છતાં હેમણે પૂછ્યું, શું થયું છે ? ત્યારે ત્હેમણે પિંગળાનું સતી થયું, તથા ત્હેને ખાતર બાર વરસ સુધી પર્ણોદક ખાધને ભર્તૃહરિનું શ્મશાનમાંજ રહેવું વગેરે વૃત્તાન્ત અથથી ધતિ લગી કહી સંભળાવ્યો. દત્તાત્રેયે કહ્યું, ત્હમારે શીકર ન કરવી. મહારા શિષ્ય મચ્છેન્દ્રનો ગોરક્ષનાથ કરીને એક શિષ્ય છે, ત્હેને હું ત્યાં મોકલીને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી ભર્તૃહરિની શુદ્ધ દેકાણે આણીશ અને એને એને કૃતાર્થ કરીશ. એટલું સાંભળીને મિત્રાવરણ ઋષિ પોતાના સ્થાનપર આવ્યા ગયા.

ગોરક્ષનાથ તીર્થોમાં ફરતા ફરતા ગિરનાર પર્વત ઉપર શ્રી દત્તાત્રેયના દર્શનને માટે જ્યારે આવ્યા અને નમન કરવા લાગ્યા, ત્યારે ત્હેને આવિ ગન દધને, દત્તાત્રેયે કુશલ સમાચર પૂછ્યા, તથા મચ્છેન્દ્રનાથની ખબર પણ પૂછી કે હાલ તેઓશ્રી ક્યાં છે ? ગોરક્ષે કહ્યું કે, ગર્ભાદ્રિ નામના પહાડ ઉપર હાલ તેઓ છે, અને હું એકસોજ ત્હેમની આજ્ઞાથી તીર્થોને વિષે ફરતો ફરતો આપનાં દર્શનની લાલસાથી અહીં આવ્યો છું. પછી દત્તાત્રેયે કહ્યું કે, ગોરક્ષ ! ત્હારે એક મહાર્ કાર્ય યુક્તિથી કરવાનું છે. ગોરક્ષે કહ્યું, શું છે તે કહો તો ખરા ! દત્તાત્રેયે કહ્યું, ભર્તૃહરિ દુમિલ નારાયણનો અવતાર છે, અને તે અવન્તિકા નગરીમાં પોતાની પત્ની પિંગળાને ખાતર બાર વરસ થયાં શ્મશાનને વિષે અન્ન વગેરેનો ત્યાગ કરીને શોક કરતો ખેસી રહ્યો છે મ્હું ત્હેને બાર વરસ પહેલાં ઉપદેશ આપ્યો હતો, અને ત્હેની સંસારના ભોગો પ્રત્યેની વાસના નષ્ટ નહિ થએલી હોવાથી, મ્હું એની પાસે યોગ દીક્ષા ગ્રહણ કરવાનો સંકલ્પ કરાવ્યો છે. એને ઘણાં લોકોએ ઉપદેશ કરવા છતાં પિંગળા પ્રત્યેનો એનો મોહ છુટતો નથી, તેથી ત્હારે ત્યાં જઈને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી એને મોહ નિર્મુક્ત કરવો, અને સઘળુંજ અશાશ્વત છે, એવો અનુભવ દેખાડવો.

ગોરક્ષે કહ્યું, મહારાજ ! લોકોને સુવર્ણ પ્રાપ્ત કરાવવું એ શું કપર્શમણિને કહીશું છે ? આપની દૃષ્ટિારૂપી કૃપણતા જો મહારા ચિત્ત

[૩૫] આંગણામાં વૃદ્ધિગત થાય, તો વિષયવિચાર૩૫ દરિદ્રતા ભર્તૃહરિની પાસે શી રીતે ટકી શકે ? એટલું કહીને નમન કરીને ગોરક્ષ ત્યાંથી જ નીકળ્યો, તે તરતજ યોગ સામર્થ્યથી અવન્તિકા નગરીની બહાર સ્મશાન પાસે આવી પહોંચ્યો. તહેણે દૂરથી જોયું, તો ભર્તૃહરિનું શરીર મલિન અને સૂકાઇ ગયેલું જોવામાં આવ્યું, અને મ્હોડેથી 'પિંગળા, પિંગળા' એવો ચાલી રહેલો હોના નામનો ઉચ્ચાર પણ હોને કાને પડ્યો. પોતાની સ્ત્રીને ખાતર હોની થયેલી એવી સ્થિતિ જોઇને, ગોરક્ષે વિચાર કર્યો કે, આને હું બોધ કરીશ, તોપણ એનો મોહ દૂર થઈ શકશે નહિ. માટલાંના દુકાડને સ્પર્શ મણિનો સ્પર્શ થવાથી, તે શું સુવર્ણમય બનવાનું હતું ? વનમાં અનેક હીંગના ઝાડમાં એકાદ ચંદન વૃક્ષ હોય, તો તેથી શું ત્યાંની દુર્ગન્ધ નષ્ટ થઈ શકશે ? શર્કરાના ક્યારામાં કડવી વૃદાવનની વેલી ઉછરી હશે, તે છતાં તેની કડવાશ કાંઈ ઓછી જ જતી રહે છે ? તેજ પ્રમાણે વિષયની આસક્તિથી એનું અન્તઃકરણ અસંત મલિન થઈ ગયું છે, ત્યાં બોધ શી રીતે પ્રવિષ્ટ થઇને, પોતાની ઉજ્જવલતા પ્રકાશિત કરી શકે ? માટે, કાંઈક યુક્તિજ કરવી પડવાની. રાગીની સાથે રાગી, લોભીની સાથે લોભી, ક્રોધીની સંગાથે ક્રોધી ન્યારે મનુષ્ય બની જાય છે, ત્યારેજ હોને સંતોષ ઉપજે છે, અને પછી તે પોતાનો દુરાચલ કાઠી નાખીને હોના કબ્જા મુજબ વર્તે છે. જમદગ્નિની જોડે પરશુરામ, બલિરાજની સાથે વામન, તેમજ દાશરથી રામની સાથે વિભીષણ ન્યારે મગી ગયો, ત્યારેજ હોતું કાર્ય સિદ્ધ થયું. તેજ પ્રમાણે હું પણ એના જેવો બની જઈશ, તોજ મ્હારું કાર્ય પાર પડશે.

॥ દોહા ॥ હરણકી કૃપા ભઇ, સો આયે ગોરખનાથ ।

કુછ સાંઇ લોલે ભયે, સુનત ભરતરી ખાત ॥

એ પ્રમાણે પરમાત્માની કૃપા થતાં, ત્યાં ભર્તૃહરિની પાસે ગોરક્ષનાથ આવી પહોંચ્યો, અને હોને શુદ્ધિપર ભાવનાની યુક્તિ સોંપવા

લાગ્યો. પછી ત્હેણે ભર્તૃહરિની નજીકમાં સ્થાનની પાસે આવીને, ચાલતાં ચાલતાં ઠેસ વાધવાનું ડોળ કરીને પોતે જમીનપર ગબડી પડ્યો. પડી ગયામાઠ ત્હેની પામે જે તુંબડી હતી, તેના દુકડે દુકડા થઈ ગયા. સારે તે દુકડાઓને છાતી સરસા ચાંપીને રડવા લાગ્યો. એ બનાવ ભર્તૃહરિના જોવામાં આવતાં, તે વિસ્મય પામીને હસવા લાગ્યો. ગોરખનાથ તો ધાંટા પાડીને રૂદ્ધ કરતો કહેવા લાગ્યો:—

પદ રાગ—આશાવરી, તાલ ત્રિતાલા.

કહાં ગઈ મેરી જાન તુંબડી ॥ટેકા॥ ગોકુલ દેખા મથુરા
લી દેખી દેખા બનારસ સ્થાન ॥ તુંબડી કહાં ગઈ ॥ ૧ ॥
તૂને મુઝકો સાથ દિયાથા છોડ દઈ પહંછાન ॥ તુંબડી ॥ ૨ ॥
તૂને પ્રીત બઢાઈ મુઝપર અબ કયા માનગુમાન ॥ તુંબડી ॥ ૩ ॥
તુઝબિન મુઝકો સંગ નહિ કોઈ ટૂટ પડા અસમાન ॥ તુંબડી
॥ ૪ ॥ ઈસ દુનિયામેં નાહિ બતાઈ કિસીસે અપની શાન
॥ તુંબડી ॥ ૫ ॥ ચહિઠકરન મૈં કહું અપને મન દત્તગુરુકા
ધ્યાન ॥ તુંબડી ॥ ૬ ॥

હું તુંબડી ! તું મ્હને છોડીને કેમ ચાલી ગઈ ? ત્હારા વગર મ્હારા પ્રાણ શી રીતે બચવાના હતા ? ત્હારા સ્વરૂપ જેવી મ્હું ગોકુલ મથુરા વગેરે અનેક ક્ષેત્રોમાં કોઈનો પણ રૂપ રંગ દીકો નથી. મ્હારું કેવું દુર્ભાગ્ય ! કે એકાએક આવા નિર્જન પ્રદેશમાં તું ત્હારો દેહ છોડીને મ્હારો ભાગ કરીને જતી રહી ? હવે હું કોની સાથે બોલું, ચાલું તથા ખાનપાનદિ ક્રિયા કરું ? આંધળાની લાકડી છીનવી લીધાથી, ત્હેની જે દશા થાય છે, તેવીજ મ્હારી થઈ છે. આ પ્રમાણે ગોરખનો શોક જોઈને તેમજ ભાષણ સાંભળીને, રાજ પોતાના મનમાં કહેવા લાગ્યો કે, આ કેવો અસાધ્ય છે ! સ્તુત્ક તુંબડીને માટે ભવિષ્ય જેવો જનીને

શોક કરે છે. ભારખાદ, તહેણે તહેને કહ્યું કે, હે જોગી ! તુંબડી કુટી જવાથી કેટલો બધો આમ વિલાપ કરે છે ? એવી તુંબડી શું નહિ મળશે ? ગોરખે કહ્યું, તું પણ જોને ખાતર શોક કરતો ? શ્મશાનમાં બેસી રહ્યો છે, તે શું નહિ મળશે ? પોતાના પરથી બીજાના દુઃખની પ્રતીતિ ધ્યાનમાં લેવી. રાજાએ કહ્યું :—

તુંબડી તુંબડી કયા કરે તુંબડી દેઉં અનેક ।

હુનિયામેં દીખે નહિ નાર પિંગલા એક ॥

હજારો તુંબડીઓ હું ત્હારી આગળ રજુ કરું, પરંતુ મ્હારી સ્ત્રી પિંગલા ફરી પાછી શી રીતે દૃષ્ટિગોચર થવાની હતી ? કેમકે, તે તો એકજ હતી. મરી ગયેલું પ્રાણી ફરી કદી જીવતું થાય છે ? નહિજ. તેથી મ્હારી પિંગળા અને ત્હારી તુંબડી એકસરખાં શી રીતે થઈ શકે, તથા ત્હારો મ્હારો શોક પણ સમાન શી રીતે કહેવાય ? ગોરખે કહ્યું, હું ત્હારી પિંગલા એક નહિ પણ સેંકડો આણી આપું, પરંતુ મ્હારી પ્રાણપ્રિય તુંબડી કદી પણ ત્હારાથી આણી અપાવાની નથી. રાજાએ કહ્યું, ખોટો બકવાટ ન કરવો. હું હમણાંજ ત્હને હજારો તુંબડીઓ આણી આપું નહિ તો તું મ્હને એકવાર પિંગળા દેખાડી આપ. ગોરખે કહ્યું, દેખાડી આપું તો તું મ્હને શું આપીશ ? રાજાએ કહ્યું, સકલ રાજ્યાદિ વૈભવ ત્હારા ચરણમાં સમર્પણ કરીશ. એને માટે પંચમહાભૂત, પવિત્ર ઋષિ, સૂર્યાદિ દેવતા સાક્ષીભૂત છે. જો હું વચન પાળું નહિ, તો મ્હને નરકવાસ પ્રાપ્ત થાઓ. પરંતુ તું પણ જો ત્હાંઈ વચન સત્ય કરી દેખાડીશ નહિ, તો ત્હને પણ અધોગતિ પ્રાપ્ત થશે.

ગોરખે રાજાનું ભાષણ સાંભળ્યું, અને કામિની અસ્થના જપથી ભસ્મ અભિમંત્રિત કરીને આકાશમાં ફેંકી. એટલામાં હજારો પિંગળા આકાશમંડળમાંથી ઉતરીને રાજાની નજીક આવી. બધીયનું સ્વરૂપ એક-સરખું હોવાથી, રાજા વિસ્મય પામીને કહેવા લાગ્યો કે, મ્હારી પિંગળા-

તો એકજ સ્ત્રી હતી, અને આટલી બધી ક્યાંથી પેદા થઇ ? પછી હેણે પોતાની ખાતરી કરવા સાર લગ્ન થયા તે દિવસથી આરંભીને વૃત્તાન્ત સર્વને પૂછતાં, સઘળાંએ બરાબર હકીકત કહી. કોઇના પણ કહેવામાં એક રતિભર ફરક પડ્યો નહિ. પિંગલાએ કહ્યું, હે રાજા ! મહેં તો પતિવ્રતાના ધર્મ પ્રમાણે મ્હાર કલ્યાણ સાધી લીધું છે, હવે આપે આપનું પોતાનું હિત સમાવી લેવાનું છે. મહેં તો મ્હારા પ્રેમવડે દેહ સળગાવી દીધો હતો, પરંતુ આ ગોરખનાથજીએ ફરી મ્હને અનંતરૂપે પ્રગટ કરી છે ત્હમે મ્હારી સાથે કદાચ રહેશો, તો પણ ફરી પાશું ત્હમારે તેમજ મ્હારે મરવાનું તો છેજ. એટલા માટે, અશાશ્વત વિષયોનો મોહ છોડીને, સંસારમાંથી આપની નિર્મુક્તિ કરી લેવામાંજ સાર છે. આટલું બાપણ સાંભળીને અને ગોરખનું સામર્થ્ય જોઇને ભર્તૃહરિ વિસ્મિત થયો, અને આ કાઠી મહાસિદ્ધપુરુષ છે એમ સમજીને હેને નમસ્કાર કરવાને દોડ્યો. તે દરમ્યાન ગોરખે હેનો હાથ પકડીને કહ્યું કે, મ્હારા ગુરૂ મત્સ્યેન્દ્રનાથ દત્તાત્રેયના શિષ્ય છે, અને ત્હારાપર પણ દત્તાત્રેયનો અનુગ્રહ થયો છે; એથી તું મ્હારા ગુરૂનો ભાઈ હોવાથી મ્હારે મન ગુરૂસ્થાનમાં છે, તેથી મ્હારે ત્હને નમન કરવું જોઇએ, પરંતુ ત્હારાથી મ્હને નમન થાય નહિ. એટલું કહીને હેને નમન કરીને પૂછ્યું, રાજા ! હવે ત્હારી શી ઇચ્છા છે ? રાજ્યસુખને વિષે ઇચ્છા છે, કે વૈરાગ્યની ઇચ્છા છે ? તે કહે.

॥ દોહા ॥ ગોરખજી પેદા કીન્હી અતિ શોભા હિ ગલે ।

બહોત દિખાઇ પિંગળા મનમાને સો લે ॥

ત્હારી ઇચ્છાને અનુસરીને મહેં પિંગળાને નિર્માણ કરી બતાવી છે, તો એની સાથે રાજ્યવૈભવસુખ વગેરેનો ભોગ કરવો હોય, તો બલે તેમ કરજે. એમાંહેથી એકાદ પિંગળા જોઇતી હોય, તો એકાદ લે, અગર બધીયનીજ ઇચ્છા થતી હોય, તો બધીય રાખી લે. રાજાએ કહ્યું, બાર વરસ સુધી ‘પિંગળા પિંગળા’ કરતો સ્મશાનમાં બેસી રહ્યો, તોયે

એકપણ પિંગળા નજરે ન પડી, અને આપે તો યોગમળથી અનેક પિંગળા નિર્માણ કરી બતાવી. એ સામર્થ્ય રાજ્યાદિના ઉપભોગમાં મળવાનું નથી. એક પિંગળાના સંગથી મ્હારી આવી દશા થઈ, તો એ બધીયના સમાગમથી મ્હારી કોણ જાણે કેવી સ્થિતિ થાય ? એક વીંછીની વેદના અસલ હોય છે, તો હજારો વીંછી દંશ કરે, તો પ્રાણી શી રીતે બચી શકે ? હવે મ્હારાપર આપ કૃપા કરો અને દત્તાત્રેયનાં દશ ન મ્હને કરાવો. મ્હેં એમની પાસે કબૂલ કર્યું છે, તે પ્રમાણે પૂર્ણ યોગાભ્યાસ કરીને હવે મ્હારા જન્મની સફલતા સંપાદન કરું. હવે આપ આ માયા અદૃશ્ય કરો, અને રાજ્યાદિ વૈભવ જે મ્હેં આપને બક્ષવાનું કબૂલ કર્યું છે, તેનો સ્વીકાર કરો. પછી ગોરક્ષે પિંગળાને અદૃશ્ય કરી દીધી, અને ભર્તૃહરિને હાથ ઝાલીને નગરમાં લઈ આવ્યા. વિક્રમને ખચર પડતાંવારને તે સામે લેવાને આવ્યો, અને ત્હેમને સમામાં લઈ આવીને ઉત્તમ આસન પર વિરાજમાન કરીને ત્હેમનું પૂજન કરીયું. પછી વિક્રમે પૂછ્યું કે, મ્હારા ભાઈનો પિંગળાવિષયક મોહ દૂર કરીને આપે શી રીતે એને દેકાણે આણ્યો ? ગોરક્ષે કહ્યું, મનુષ્યે સમયને છાજે તેવું વર્તન તથા ભાષણ રાખવું જોઈએ. ભર્તૃહરિના મનમાંજ પિંગળા સંબંધી મોહ ઉત્પન્ન થયો હતો, તેને મ્હેં મોહિત થઈનેજ નષ્ટ કરી નાંખ્યો. જે જેવો ત્હેની સાથે તેવાજ થઈએ. તોજ કાર્ય જલદી સફળ થાય છે. લોકોમાં સામાન્ય કહેવત પણ એવી છે કે 'થાય તેવા થઈએ, તોજ ગામ વચ્ચે રહીએ; અસ્તુ ! એવા સમયપર શુદ્ધ તત્વજ્ઞાનતોજ ઉપદેશ કાંઈ એકલો કામ આવતો તેમજ શોભતો નથી. કવિ કહે છે કે:—

અવસરપટિતા ઘાળી ગુણગણરહિતાઽપિ શોભતે પુંસામ્ ।

અનવસરે ચ યદુક્તંભાષિતં તદ્ધ મવતિ હાસ્વાય ॥

વાણી, પછી તે ગુણ વગરની ક્યાં ન હોય ? તેમ છતાં, તે જે સમયને દીપાવે તેવી પ્રસંગોચિત હોય, તો તે પુરષોને બૂધશુરેષ અથ

પડે છે. પરંતુ ઉત્તમ ગુણવાળા હોવા છતાં તેના ભાષણનો સમય ન હોય, તો તે હસવાભેગ થઈ પડે છે. ‘રતિસમયેવેક્ષણાદિ’ વેદવાણી જો કે ઉત્તમ છે, તોપણ તેનું પઠન એકાન્તમાં સ્ત્રી સાથેના વિશ્વાસ-પ્રસંગમાં જો કોઈ કરે, તો ત્હેની હાંસિ થયા વગર કેમ ન રહે ? સારાંશ. ઉત્તમ ભાષણ અગર કાર્ય, સમયને બંધ બેસતું કરવું જરૂરનું છે. ભોજ કાલિદાસ, અકબર ખીરખલ, વગેરેની વાતો વાંચનારા સાંભળનારાઓને ત્હેમનામાં કેવી સમય અભિજ્ઞતા અને હાજરજવાખી હતી, તે કહેવાની કાંઈપણ જરૂર નથી, અને ત્હેમની કીર્તિ પણ જે અત્યાર સુધી ઝગહગી રહી છે, તે એટલા પૂરતીજ. વિદ્વતા અને ચતુરતા એ બંને ગુણો ભાષ્યેજ એકજ સ્થાનમાં જણાઈ આવે છે. ચતુરાઈ વિદ્વતાને ઝાંખી પાડી નાંખે છે. એનાપર એક દૃષ્ટાંત નીચે પ્રમાણે છે:—

કોઈ પંડિતજી રાજના આશ્રિત હતા, અને ત્હેમના વાફ આતુર્યને લીધેજ રાજ ત્હેમના પર રાજ રહેતો. એક દિવસ રાજએ સભામાં સઘળા માણસોને તથા વિદ્વાન્ શાસ્ત્રી મંડળીને પણ પ્રશ્ન કર્યો કે, હું સમાસદો ! મ્હારી હાથેલી પર વાળ કેમ નથી ? તે કહ્યો. ત્યારે તેનો ઉત્તર કોઈનાથી પણ બરાબર આપી શકાયો નહિ. આખરે પેલા ચતુર પંડિતને પૂછ્યું, ત્યારે ત્હેણે ઝટ કહી દીધું કે, આપ દાનેશ્વરી હોવાથી, હંમેશાં દાન કર્યાં કરો છો, અને તેને લીધેજ આપના હાથના વાળ ધસાઈ ગયા છે. રાજએ ફરી પાછું પૂછ્યું, ત્હમારા હાથપર કેમ નથી ? પંડિતજી બોલ્યા, હું આપ સરખાને આશ્રિત હોવાથી, મ્હારે દાન લેવું પડે છે અને દાન લેવું એ પાપકર્મ છે, તેથી એ કારણને લીધે મ્હારા હાથના વાળ ધસાઈ ગયા છે. આવું સાંભળીને રાજ બોલી ઉઠ્યો કે, જે લોકો દાન લેતા અગર દેતા નથી, ત્હેમની હાથેલી ઉપર કેમ વાળ નથી હોતા ? પંડિતજીએ કહ્યું, એ લોકોથી આપ સરખા દાન આપે છે, અને હમારા જેવા લે છે તે જોઈ શકાતું નથી, પણ ઉલટા બળ્યા બળ્યા થાય છે, તેથી તેઓ હાથપર હાથ ધસે છે, અને તે કારણને લીધે ત્હેમને વાળ હોતા નથી,

આટલું સાંભળીને રાજા તેમજ સધળા સભાસદો હસવા લાગ્યા અને પડિતજીની તારીફ કરવા લાગ્યા.

હવે ખ્યાલ કરો કે, તે વખતે પડિતજીએ ‘હાથ પર વાળ કેમ નથી હોતા?’ તેને માટે વેદશાસ્ત્રનાં વચન જોળી કાઢવાનો પ્રયાસ કર્યો હત, તો તે શું સફળ થાન? સભામાં ખીજ એમના સમ્મતીય વિદ્વાન પડિત વગેરે શું વિધમાન ન હતા? પરંતુ સધળાજ વિચારમાં પડ્યા કે એને માટે પ્રમાણ ક્યાંથી મળે? પડિતજીએ પણ જે ઉત્તર આપ્યો હતો, તે શું સત્ય પ્રમાણભૂત હતો? નહિજ. પરંતુ તે સમયને અનુરૂપ હોવાથી, તેનાથી ત્હેની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો થયો, અને રાજાની કૃપાને લીધે ત્હેનો અભીષ્ટ હેતુ પણ આવી ચતુરાઇ અને હાજર જવા-ખીથી પાર પડતો હતો. અસ્તુ! ગોરખનાથ જે આ પ્રકારની યુક્તિ ન કરત, અને ત્હેને તત્ત્વનો બોધજ આપ્યાં કરત, તો ત્હેનો એ પ્રયત્ન ખીજ કોકોની પેઠે નિષ્ફલજ નીવડત. એટલા માટે, દરેક મનુષ્યે પ્રસંગને છાજે તેવુંજ ભાવણ અગર કર્મ કરવું જોઇએ. સારખાદ વિક્રમે ગોરક્ષને છ માસ સુધી લાંજ રહી જવાનો આગ્રહ કીધો, પરંતુ ગોરક્ષે દત્તાત્રેયની આજ્ઞાનું નિરૂપણ કરતાં જણાવ્યું કે ભર્તૃહરિને સાથે લઇને જલદી નહિ જઇએ, તો એની મતિ બદલાઇ જાય. તેમ છતાં ત્હમારી ઇચ્છાજ છે, તો હું ત્રણ દિવસ રોકાઇ જાઉં છું, એમ કહીને તેઓ બન્ને રહ્યા.

ભર્તૃહરિની સધળી રાણીઓને એ વાતની ખબર પડી કે ગોરક્ષનાથ હમારા પતિને પોતાની સાથે લઈ જાય છે, અને એમને જોગી બનાવવા માંગે છે, સારે તો તેઓ સધળીજ કલ્પાન્ત કરવા લાગી, તથા ત્હેને ગાળ દેવા લાગી. ત્રણ દિવસ પછી વિક્રમે ખુશીથી ત્હેમને જવાની રજા આપી, સારે ગોરક્ષે ભર્તૃહરિને ફરી પાછું કહી દીધું કે, સંસારસુખની વાસના હોય, તો અહીંજ રહીજજો. ભર્તૃહરિએ કહ્યું, મહારાજ! સકલ રાજ્યવૈભવ અને સ્ત્રી વગેરે વિષયસુખ મ્હને વ્યવસ્થા તથા કાકવિષ્ટાના જેવાંજ ભાસે છે, હવે યોગનોજ આશ્રય

કરીને, હું પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ કરી લેવા છાશું છું. ગોરક્ષે તેનું પારખું જોવાના હેતુથી કશુંકે, એ જો સત્ય હોય, તો મ્હારી શેલી, શુંગી, કંથા, ઝાળી વગેરે લઇને તું ત્હારી સ્ત્રીઓને મહેલ જા, અને ત્હેમની પાસેથી ભિક્ષા લઇ આવ. ભર્તૃહરિએ હા કહી, અને કંથા, ઝાલી, શેલી શુંગી અને ભિક્ષાપાત્ર લઇને, મ્હેંડેથી ‘અલખનિરંજન’ પોકારતો પોકારતો રાણીઓના મહેલ આગળ આવી પહોંચ્યો. દાસીએ વરદી આપી કે, રાજજી જોગી બનીને આવ્યા છે, અને ભિક્ષા માંગે છે. તે સાંભળતાંવારને બધી રાણીઓ ત્હેની પાસે આવીને રડવા લાગી અને કહેવા લાગીકે, હે મહારાજ ! આપ પિંગળાને ખાતર ખાર વરસ સુધી સ્થશાનમાં શોક કરતા બેસી રહ્યા હતા, એમ હોવા છતાં એ પ્રેમનો ઝરો ક્યા દુષ્ટે સુકવી નાંખ્યો ? આપ હમારા બહિષ્કર પ્રાણ છો, તેથી આપના વગર હમે શી રીતે આ શરીરને ધારણ કરી શકવાનાં હતાં ? આપ આ દુઃખદાયક યોગને તજી દો અને આનંદથી હમારી સાથે પહેલાંની માફક રહો. ભર્તૃહરિએ કશું કે, હે રાણીઓ !

॥ દોહા ॥ સાહેબ સાચા પિઉ હૈ હમ તુમ જુટો સંગ ।
વિશ્વ ચરાચર ફીકો પડે, જેઉ પતંગી રંગ ॥

આ સધળું ચરાચર વિશ્વ ક્ષણભંગુર છે, તથા ઉપરથીજ તેનાં ઉપરંગ સારા જણાય છે, પરંતુ ક્ષણક્ષણમાં તેનાં સ્વરૂપ બદલાતાં જાય છે. એવાં દેહાદિ વિષયોના સંગથી શું સુખ થવાનું હતું ? એટલા માટે મ્હેં આ જોગ લીધો છે, અને હવે અખંડ આનંદકરસ નિર્વિકાર આત્મરંગને વિષે ચિત્તને ડૂબાડી દેવાને ખાતર, યોગનું અનુસંધાન કરવા માંડું છું. માઇ ! વિચાર કરી જોશો, તો માલુમ પડશે કે કાણુ કોનો પતિ અને કાણુ કોની સ્ત્રી ? સત્યપતિ (રક્ષણુ કર્તા) તો એક પરમાત્મા છે, એમ સમજજો અને ત્હેનું ધ્યાન, સ્મરણ કરજો. આજ દિવસ લગી મ્હારામાં અજ્ઞાન હોવાથી, વિષયલપટ થઇને મ્હેં

મહાર કાંઈપણ હિત સાધ્યું નહિ; પરંતુ સદ્ગુરૂની કૃપાથી મોહ દૂર થઈને હું જ્ઞાનસંપન્ન થયો છું, તો ફરી પાછું વનનતુલ્ય વિષયનું સેવન મહારાથી કેમ થઈ શકે ? માટે શોક કરવો નહિ. જલદી ભિક્ષા લાવ, નહિ તો હું આપ્યો જાઉં છું. રાણીઓ ભર્તૃહરિને પકડવા લાગી, ત્યારે ત્હેણે તેમના પર ક્રોધ કરીને પાવડી વગેરેવડે તેઓને મારવા તત્પર થયો અને ત્યાંથી ઝટ ત્હેમનો મોહ પાશ છોડીને ગોરક્ષનાથની પાસે આવ્યો. પછી તે સર્વ રાણીઓ છાતીમાંથી કુટતી અંતઃપુરમાં ચાલી મઈ અને શોક કરવા લાગી. આણી તરફ ગોરક્ષનાથ ભર્તૃહરિને સાથે લઈને ગામમાંથી જવા નીકળ્યા, ત્યારે વિક્રમ વગેરે લોકો ત્હેમને વળાવવાં સાથે ગામની બહાર દૂર સુધી આવ્યા. પછી વિક્રમે અંતઃપુરમાં જઈને, તે સર્વ રાણીઓને અનેક પ્રકારનો બોધ કરીને, ત્હેમના મનનું સમાધાન કીધું, અને આનંદથી પોતાનું રાજ્ય ચલાવ્યું.

આણીતરફ ભર્તૃહરિને અશક્તનાથી રસ્તામાં ચાલવાનો બહુ શ્રમ પડે છે, એવું જોઈને ગોરક્ષનાથે યાન અસ્ત્રના મંત્રનો જપ કરીને ત્હેના કપાળપર વિભૂતિ લગાડતાંવારને ત્હેના શ્રમની બાધા દૂર થઈ, અને અલ્પકાળમાં બન્ને જણા ગિરનાર પર્વતઉપર આવી પહોંચ્યા. ત્યાં ભગવાન દત્તાત્રેયને જોઈને, બન્નેયે સાષ્ટાંગ નમન કીધું, અને દત્તાત્રેયે પણ બન્નેને ઉઠાડીને આલિંગન દીધું અને ક્ષેમકુશલ સમાચાર પૂછ્યા. પછી ગોરક્ષે ભર્તૃહરિનું બધું વૃત્ત, તેમજ શી રીતે ત્હેનો મોહ દૂર કરવામાં આવ્યો હતો, તે સર્વ હકીકત કહી અને ત્રણ દિવસ ત્યાં રહીને પોતાના ગુરૂ મચ્છેન્દ્રનાથની પાસે જવાને નીકળ્યા. ત્યારે દત્તાત્રેયજીએ કહ્યું, મહારો પુત્ર મચ્છેન્દ્ર ધણા દિવસથી મળ્યો નથી, તેથી એને અંહી લાવીને મહારી મુલાકાત કરાવી આપો. ગોરક્ષે હા કહી અને પોતે નમન કરીને ગર્ભાદ્રિને વિષે ગુરૂની પાસે આવી પહોંચ્યો. ગોરક્ષે ત્યાં પહોંચ્યા બાદ, ભર્તૃહરિની સર્વ હકીકત ગુરૂને કહી સંભળાવી અને દત્તાત્રેયજી આપનું સ્મરણ કરે છે અને મળવાની ઇચ્છા રાખે છે,

એમ જણાવ્યું. મન્દ્રેન્દ્રનાથે ‘હીક છે, ત્યાં જઈશું’ એમ કહ્યું, અને થોડાક દિવસ સુધી તેઓ બન્ને ત્યાંજ રહ્યા.

આણીતરફ દત્તાત્રેયજીએ ભર્તૃહરિને નાથદીક્ષા આપી અને માથે વરદહસ્ત મૂકીને ચિરંજીવ થઇને રહ્યો એવો આશીર્વાદ આપ્યો, અને પોતાની પાસે થોડાક દિવસ સુધી રાખીને તહેને સકલ વિદ્યાવિશારદ કીધો. પહેલેથીજ તે જ્ઞાતી હતો, તેમાં ગુરૂનો કૃપાહસ્ત અને મંત્રતંત્રઅસ્ત્રાદિ વિદ્યામાં પ્રાવિણ્ય પ્રાપ્ત થતાંજ, જે પ્રમાણે કંકણમાં રત્ન બેસાડવાથી અગર મલયાગિરિ ચંદનમાં કસ્તુરીની મેળવણી કર્યાથી તેની શોભા અને પ્રતિષ્ઠામાં વધારો થાય છે, તેજ પ્રમાણે એની શોભા તેમજ પ્રતિષ્ઠા વૃદ્ધિગત થઈ. પછી તહેને નાગ અશ્વત્થની પાસે મોકલીને સકલ દૈવતોની પાસેથી વરદાન અપાવરાવ્યાં, અને ત્યારપછી દત્તાત્રેયે તહેને પોતાની જોડે બદરિક્ષાશ્રમ લઈ જઈને, ત્યાં આગળ તપ કરવાને બેસાડ્યો, અને પોતે પાછા ગિરનાર પર્વતપર આવીને મન્દ્રેન્દ્રની રાહ જોતા બેઠા.

આણીતરફ ભર્તૃહરિ બાર વરસ સુધી વાણી મન અને કાયાનો નિરોધ કરીને તપ કરવા લાગ્યો, ત્યારે તહેને પૂરેપૂરી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ, અને પછી તે ગિરનારપર આવીને દત્તાત્રેયની પાસે થોડાક વખત રહ્યો. જે ભર્તૃહરિની વિષયાસક્તતા અનિવાર હતી, તહેનેજ સદગુરૂની કૃપાથી યોગિશ્રેયતા પ્રાપ્ત થઈ, અને તહેના જન્મનું સાર્થક થયું. તેમજ તહેણે જીવન્મુક્ત દશામાં આ પૃથ્વીપર પર્યટણ કરીને અનેક લોકોને સદુપદેશ આપીને કૃતાર્થ કીધા. મત્સ્યેન્દ્રનાથ, ગોરક્ષનાથ અને ભર્તૃહરિનાથ ચિરંજીવ છે અને સ્મરણાનુગામી (સ્મરણ કરતાંવારને તત્કાળ ત્યાં હાજરી આપનારા) છે, એવું એમને માટે વર્ણવેલું છે.

એક વખત ભર્તૃહરિનાથ અરણ્યમાં ગંગાજીને કિનારે આશ્રમમાં યોગનું અનુસંધાન કરતા બેઠા હતા, તે વખતે કોઈ એક ચોર રાજના ભંડારખાનાને મોતીનો હાર ચોરી લઇને આવતો હતો, તેથી તહેને

પકડવા સારે કેટલાક રાગ્નના સિપાઇ સ્વાર પાછળ દોડ્યા દોડ્યા આવતા હતા; ત્યારે તહેણે બચનાં માર્યાં તે હાર ભર્તૃહરિનાથના ગળામાં નાંખી દીધા, અને પોતે કાઠી સ્થળે છુપાઇને બરાઈ ખેડો.

॥ હોહા ॥ હરહર રમરે ભરતરી, ચોર માલ લે બાય ।

મોતિયનદી માલા સરસ પહેરાવી ગલમાંદ્ય ॥

પાછળથી જે સિપાઇઓ આવતા હતા, તહેમણે આશ્રમમાં આવીને બેસ્યું તો એના ગળામાં મોતીનો હાર જોવામાં આવ્યો. ત્યારે તો તેઓને એમજ લાગ્યું કે એજ ચોર છે, અને હવે સાધુ બનીને ખેડો છે. તહેમણે કાંધપણુ વિચાર ન કર્યો, અને એને ચોર સમજીને પકડીને રાગ્નની પાસે લાવીને હાજર કર્યો અને હાર દેખાડ્યો. રાગ્નએ તહેને પૂછ્યું કે, આ હાર તહેજ ચોર્યો છેને ? ભર્તૃહરિએ જવાબ દીધો કે:—

॥ હોહા ॥ મુરત મિલીથી શ્યામસે નૈન મિલીથી દોય ।

માલા મેલી ઉઠ ચલો હું ના બનું કોય ॥

દેહેન્દ્રિયાદિ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં એકતાન થઈ જવાથી મહારા ગળામાં કોણુ હાર મૂકીને ચાલ્યું ગયું તે હું જાણતો નથી. મહેં તહેમારે હાર ચોર્યો નથી. એનું આ ભાષણુ જો કે સત્ય હતું, છતાં કોઈને એમ લાગ્યું નહિ કે આ ખરો સાધુજ છે, ચોર નથી; કેમકે મુદ્દામાલ એન કનેથીજ મંગેલો હોવાથી, એજ ચોર હોવો જોઈએ, અને એવા ચોર લોકો સાધુપણુનો પણ ઢોંગ કરે છે, એ પ્રમાણુ સભાસદો સહિત રાગ્નનો નિશ્ચય બધાયો.

॥ હોહા ॥ માલા પ્રગટ દેખકે ચોર કહે સખ કોય ।

સાની એક વણર કહે યહી ચોર ન હોય ॥

બીજા બધાએ તો જો કે તહેને ચોર ચોર કહી મુકયો હતો, પરંતુ વજીર ધણો ચતુર અને જ્ઞાની હોવાથી, તહેણે કહ્યું કે, ‘બલે, હમે એને ચોર કહેતા હો, પરંતુ મહેને તો એ એવો લાગતો નથી.’ ઝવેરીની પાસે રતનનું તેજ શું છાનું રહે છે ? નહિજ. તેજ પ્રમાણે વિવેકાની આગળ સાધુનું સાધુપણું ઢાંકયું રહેતું નથી. સામાન્ય અવિવેકી માણસજ સાધુને ચોર અને ચોરને સાધુ સમજે છે. મંત્રીએ તહેના બાષણપરથી, તહેની મુખમુદ્રા ઉપરથી, તથા દૃષ્ટિપરથી જાણી લીધું કે આ કોઈ મહાત્માપુરૂષ છે અને એ પ્રમાણે તહેણે પોતાનો અભિપ્રાય પણ જણાવ્યો હતો, તે છતાં રાજાએ તહેને શૂણીએ ચઢાવવાનો હુકમ કર્યો. રાજાની આજ્ઞાથી સેવકજનોએ તહેને શૂણીપર ચઢાવ્યો, તોપણ એ તો તેનાપર આસન માંડીને, જાણે યોગનું અનુષ્ઠાન ન કરી રહ્યો હોય, તે પ્રમાણે વિરાજમાન થયો. એક તો દેહાત્મભાવ નષ્ટ થઈ ગયેલો હોવાથી જોને સુખ દુઃખ સમાન હતાં અને બીજું યોગના બલથી જોને સર્વ પ્રકારની સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ હતી, તેથી લોકોની દૃષ્ટિએ શૂલીના અગ્રભાગ ઉપર એ બેઠો હોય તેવું જણાતું હતું, તેમ છતાં તેના અગ્રભાગમાંથી એને કશીયે ઇજા થતી ન હતી.

વિચાર કરવાથી પણ એ વાત ધ્યાનમાં આવશે કે, શૂલીના અગ્ર-ભાગ ઉપર, અગર કંટક, સોય વગેરેના અગ્રભાગઉપર રત્નચરાદી જે સૂક્ષ્મજીવો બેસે છે, તેમને કાંઈ દુઃખ થાય છે ખરું ? કાંઈપણ નહિ. તેજ પ્રમાણે યોગની આજિમારિદ્ધિથી અણુવરૂપ ધારણ કરવાની જેનામાં શક્તિ છે, તથા એકી વખતે અનેક દેહ ધારણ કરવાનું જેનામાં સામર્થ્ય છે, તહેને શૂણીપર બેસવાથી શું દુઃખ થવાનું હતું ? ભર્તૃહરિની આ પ્રકારની શૂણી ઉપર સમાધિ અવસ્થા જોઈને, સદ્ગુણને આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને તહેણે રાજાને એ સમાચાર જણાવ્યા. રાજા આવાને જોવા લાગ્યો તો, એ શૂણી ઉપર આસન લગાવીને પરમાત્માનું નિરાંતે ધ્યાન કરી રહેલો જોવામાં આવ્યો. મહેને શૂણીએ ચઢાવવાનો હુકમ કરમાવ્યો,

તે એનો જીવ લેવાના હેતુથી, પરંતુ એ તો મરવાને બદલે ઉલટો મોજથી
લાંબ સિદ્ધાસન માંડીને ખેડો છે, તેથી એ કોઈ મહાપ્રભાવશાલી પુરુષ
છે, એવી રાગની તેમજ બાળ બધાની ખાતરી થઈ. મંત્રીએ જે કહ્યું
હતું કે, 'એ ચોર નથી પણ સાધુ છે', તે વાતનું રાગને સ્મરણ થયું,
અને મહેં આ વગર વિચાર્યું કામ કર્યું એનો લેને પશ્ચાત્તાપ પણ થયો.
પછી લેણે લેને શૂળીપરથી ઉતારીને પ્રણામ કરી, પ્રાર્થના કીધી કે,
મહારે હાથે જે મહાન અપરાધ થયો છે, તે ખાતર મને માફ કરો.
મહાત્માપુરુષોનું અપમાન કર્યાથી પાપ લાગે છે, અને દુઃખ ભાગવનું
પડે છે. ભર્તૃહરિના શરીરને જેમ કોઈ પ્રકારની વિકૃતિ થઈ ન હતી,
તેમ લેના મનને પણ કશો ધોકો પહોંચ્યો ન હતો. લેણે કહ્યું:—

॥ ઢોહા ॥ કહે ભરતરી વચન તુમ મતહિ કરો સંતાપ ।

સુખ દુખ કર્માધીન હૈ ભજહર લાગ ન પાપ ॥

હે રાગ ! હેં કાંઈ અપરાધ અગર પાપ કર્યું નથી, માટે કશો
સંતાપ તથા ખેદ ધારણ કરીશ નહિ. સુખ તેમજ દુઃખ હરેક પ્રાણીને
પોતપોતાના કર્મોનુસાર થાય છે. મહારે કોઈ જન્મનું એવુંજ પાપકર્મ
હશે કે જેથી લેને એવી ખુદ્દિ સૂઝી. કોણ કોને સુખ અગર દુઃખ
હઈ શકે તેમ છે ? કોઈજ નહિ. પોતપોતાનાં કર્મજ સુખપ્રદ તેમજ
દુઃખદાયી નીવડે છે એમ તું સમજજે અને પરમાત્માનું ભજન કરજે,
તો હારો પાપમાંથી છુટકારો થશે. પછી રાગને ભારે ઉપરતિ થઈ,
અને લેણે એનું પૂજન વગેરે કરીને અનુબ્રહ્મ સંપાદન કીધો. એ
પ્રમાણે ભર્તૃહરિનાથને યોગના અનુસંધાનથી તથા દત્તાત્રેયની કૃપાથી
અજર અમરપણું પ્રાપ્ત થયું અને યાવત્યંદ્રદિવાકરૈઃ તે આ જગતને
વિશે વિદ્યમાન થયો. અશ્વત્થામા, બલી, વ્યાસ, હનુમાન, વિઙ્ગીયણ,
કૃપાચાર્ય, વગેરે જે સાત ચિરંજીવ પુરુષો વખૂંદ્યા છે, લેમનીજ
ઢોટિના ભર્તૃહરિનાથ, ગોપીચંદ ઇત્યાદિ આ કળિકાળમાં ચિરંજીવ થઈ

ગયા છે. ગિરનાર પર્વતઉપર ભર્તૃહરિનાથની ગુફા છે, તે કદી ત્યાં જવાનું થાય તો અવસ્યમેવ જોવી.

इति श्रीमत्परमहंस परिम्राजकाचार्य सहजानन्दसरस्वती-
शिष्य श्रीदत्तात्रेयविरचिते नवनाथचरित्रे द्वितीयभागे
भर्तृहरिजन्मादियोगदीक्षाप्रदानान्तचरित्रवर्णनं
नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ श्रीगुरुदत्तात्रेयार्पणमस्तु ॥

॥ इति शिवम् ॥

॥ ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ॥

સંસાર તથા પર્યન્તપદ્ધતી ન દર્શયસી ।

અન્તરા વુસ્તેરા ન સ્યુર્યદિ તે મદિરેક્ષણાઃ ॥ મર્ત્ત્ત ॥

વિદ્ધર્મદેશની કુંડિનપુર નામની રાજધાનીમાં શશાંગર નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે રાજા ધંધ, બલ, ઉદારતા વગેરે ગુણોવડે સંપન્ન તથા રાજનીતિમાં કુશળ હોઇ, પુત્રવત્ વાત્સલ્યભાવથી પ્રગ્નતું પાલન પણ કરતો હતો. શંકર ઉપર ત્હેની વિશેષ પ્રીતિ હોવાથી, ત્રિકાલપૂજા તથા સ્તોત્રપાઠાદિ સદ્ધર્મોચરણ નિત્ય નિયમપૂર્વક તે કરતો હતો. મંદાકિની નામની ત્હેની રાણી પણ ઇશ્વરસેવાનિરત તેમજ પતિસેવાપરાયણ હતી. એ પ્રમાણે રાજાને સર્વ પ્રકારની અનુકૂલતા હોવા છતાં, પુત્ર નહિ હોવાથી, ત્હેના અંતરમાં ઉદ્વિગ્નતા પ્રાપ્ત થઇ હતી, અને તે ખાતર તે સદા ચિન્તાતુર થઇને રાજ્ય વૈભવાદિકોના તરફ પણ ઉદાસી ન રહેતો. ઉત્તમ આસન, વસન, શયન તથા અન્નોદકપાન અને ગાયન-વાદન વગેરે ઉત્તમ કળાઓ ઉપર પણ ત્હેને અરૂચિ ઉત્પન્ન થઈ હતી, અને તે હંમેશાં એકાન્તમાં બેસીને, ‘પુત્રનું મુખ જોવાને શું હું ભાગ્યશાળી થઇશ ખરો ?’ એવી શીકર કર્યા કરતો હતો. એથી રાત દિવસ ત્હેનું શરીર ગળાતું જતું જોઇને રાણીએ એક દિવસે ત્હેને એકાન્તમાં પૂછ્યું કે આજકાલ આપની સર્વત્ર ઉદાસીનતા જણાય છે અને શરીર પણ સુકાઈ ગયેલું જણાય છે, તો શું આપને કોઇ વ્યાધિની પીડા છે, કે વ્યાધિ (ચિન્તા) ની પીડા છે ? તે કહી દો. રાજાએ કહ્યું, મહેને કોઇ પ્રકારનો વ્યાધિ તો નથી, પરંતુ રાત દિવસ ચિન્તા થયાં કરે છે ખરી. કે:-

અપુત્રસ્ય ગતિર્નાસ્તિ દુઃખર્થો નૈવ ચ નૈષ ચ ।

પુત્રાદન્યતરન્નાસ્તિ પરલોકસ્ય સાધનમ્ ॥

પુત્રવાનનેજ સ્વર્ગાદિ ઉત્તમ લોક તથા સદ્ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, એવું મનુ વગેરે મુનિઓએ ધર્મશાસ્ત્રમાં વર્ણન કર્યાનું મહે સાંભળ્યું

છે, પરંતુ આપણને તો પુત્ર નહિ હોવાથી, શી ગતિ થશે ? દેવપિત-
રાદિકાને કોણ તર્પણ કરીને તૃપ્ત કરશે ? પુત્ર વગર આપણું જીવતર
પશુ તુલ્ય છે, એવા વિચારથી રાજ્યવૈભવભોગ વગેરે કશામાં મ્હને
પ્રીતિ ઉપજતી નથી. દીવા વગરનું ઘર, કિંવા જલરહિત સરોવર,
અથવા ફળવિનાનું ઝાડ જેમ વ્યર્થ ગણાય છે, તેજ પ્રમાણે પુલ વગર
હું મ્હારો જન્મ નિરર્થક સમજું છું. રાજનું આયું બાપણ સાંભળીને
રાણીએ કહ્યું કે, આપ ચિંતા કાઢી નાંખો; કેમકે એ ચિંતાની માફક
માણસને સળગાવી મુકે છે. ચિંતા અને ચિંતા એ બન્નેમાં જે કે
*મિન્દુ માત્રનોજ ફરક જણાય છે તે છતાં ચિંતાનું સામર્થ્ય વિશેષ
છે. ચિંતા નિર્જીવને બાળે છે, પરંતુ ચિંતા તો સજીવને સુદ્ધાં સળગાવી
મુકે છે. તેનાથી ચતુરાઈની હાનિ થઈને દુઃખ થાય છે, અને દિન
પ્રતિદિન શરીર સૂકાતું જાય છે. બકરીને વાઘ જેમ ખાઈ જાય છે,
તેજ પ્રમાણે આ ચિંતારૂપી વાઘે આપના ચિંતરૂપી ગુફામાં નિવાસ
કરીને, આપના શરીરનો આસ કર્યો છે. પરંતુ જે કદાચ આપના
પ્રારબ્ધમાં પુત્રનું સુખ બ્રહ્મદેવે લખ્યું ન હોય, તો કેવી રીતે મળી શકે ?

જેની માતા પાર્વતી અને પિતા શંકર તથા વિદ્યહર્તા ગંગાનન
જેવો ભાઈ, કુખેર સમાન પિતાનો મિત્ર, અને જે પોતે જાતે પણ
મહા પરાક્રમશાલી એવો દેવ સેનાપતિ જે કાર્તિકેય, ત્હેને કોઈએ કન્યા
દીવી નહિ, અને પરજ્યા વગર જીંદગીભર કુંવારા રહેવું પડ્યું, તેનું
કારણ એનું દુર્લેખ સિવાય બીજું શું હોઈ શકે ? સારાંશ, મનને આનંદ-
પ્રદ, નયનને અમૃતાંજન સમાન શાન્તિદાયક, પ્રેમનો વિસ્તાર, મનમથ-
તરનું પુષ્પ, રતિનો પ્રસાદ, અને વિષયારણ્યમાં સંચાર કરનારા હૃદયરૂપી

*અર્થ અને અનુસ્વાર માત્ર, એમ બે અર્થ સમજવા. જુઓ
'ચિંતા' અને 'ચિંતા' એ બે શબ્દો. 'ચિ' પર એક
અનુસ્વારજ વધારે છે.

હાથીને બાંધવાનો સ્તંભ એવો આ સંસારમાં સારરૂપ ગણાતો પુત્ર, દંપતીને પૂર્વ જન્મનાં પુણ્ય વિના શી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે ? આપ જ્ઞાની હોઈ, હું આપને કહેવા યોગ્ય નથી, તોપણ આપની સમજશક્તિને ચિન્તાએ કુંઠિત કરી દીધેલી હોવાથી મ્હેં આપને આ પ્રેમથી કહ્યું છે. ચિંતાથી શું ફળ થવાનું હતું ? માટે આપ તેનો ત્યાગ કરો અને પૂર્વવત્ રાજ્યાદિ વૈભવનો ઉપભોગ કરો. પ્રારબ્ધમાં જે થવાનું હશે તે થશેજ, અને નહિ થવા લાયક હશે, તે નહિજ થાય, એમ સમજીને આપ સમતા ધારણ કરીને રહો. પ્રારબ્ધનું ઉલ્લંઘન કદી કોઈથી પણ થઈ શકનાર નથી. રાણીનું ભાષણ સાંભળીને રાજાએ કહ્યું, હે સ્ત્રી ! મનુષ્ય પ્રારબ્ધ કર્મના ઉપરજ એસી રહે, તો કદી કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. સાધુ, સંત, મહાત્મા વગેરે પણ પ્રયત્ન કરીનેજ દુર્લભ વસ્તુનો લાભ સંપાદન કરે છે. એક હાથવડે તાળી પાડી શકાતી નથી, તેવીજ રીતે ઉદમ વગર કેવળ પ્રારબ્ધ કર્મ ફળ આપવાને સમર્થ નીવડતું નથી. પ્રારબ્ધ કર્મથી ભોજનને સમયે અન્નનું પાત્ર આપણી સમક્ષ આવ્યું હશે, તોપણ હાથવડે ઉદમ કર્યા વગર ડ્યાં તે અન્ન મુખમાં જઈ શકે છે ? અથવા :—

यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।

एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति ॥

જે પ્રમાણે એક ચક્રથી રથ ચાલતો નથી તેજ પ્રમાણે પુરુષાર્થ (ઉદમ) વગર પ્રારબ્ધ લૂલુંજ રહે છે, અર્થાત્ ફળ આપતું નથી. ઉત્તાનપાદ રાજાના પુત્ર ધ્રુવે ઉગ્ર તપ વગેરે પુરુષાર્થવડેજ અચલપદની પ્રાપ્તિ કરી લીધી હતી; નંદીગણ પણ તપ કરીને મહાદેવના પ્રસાદથી અમરતાને પ્રાપ્ત થયા હતા; ગાધિપુત્ર વિશ્વમિત્રે પ્રબલ પુરુષાર્થવડેજ દુર્લભ એવું બ્રહ્મણ્ય સંપાદન કરીધું હતું; તથા ઈન્દ્ર નામના બ્રહ્મણના હા પુત્રોએ પણ ઉગ્ર તપશ્ચર્યા વગેરેથી બ્રહ્માના પદને પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

સારાંશ, શાસ્ત્રોક્ત પુરુષાર્થવડે પ્રાપ્ત નહિ થનારી એવી કોઈ વસ્તુ છેજ નહિ. પરંતુ જેમ જે ઘેટાં લઢતાં હોય છે, તેા તેમાં જે બળવાન હોય, તેનોજ વિજય થાય છે, તેજ પ્રમાણે પ્રારબ્ધ કર્મ અને પુરુષાર્થ એ બન્નેમાં જે પ્રમળ હોય તેનેજ જયનો લાભ થાય છે; અને નેટલા મારેજ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

અત્યુગ્રપુણ્યપાપાનામિહૈવ ફલમશ્નુતે ।

ત્રિભિર્ધર્વૈસ્ત્રિભિર્માસૈસ્ત્રિભિઃ પક્ષૈસ્ત્રિભિર્દિનૈઃ ॥

મનુષ્યને અત્યંત ઉગ્ર પુણ્યનું અને પાપનું ફળ આ લોકમાં આ જન્મને વિષેજ, ત્રણ વરસમાં, ત્રણ મહિનામાં, ત્રણ પખવાડીયામાં અથવા ત્રણ દિવસની અદરજ મળી જાય છે; પરંતુ સામાન્ય પુરુષાર્થનું તેવું નથી. તે સાંભળીને રાણી બોલી, અમૃતપાનકરનારા ધન્વંતરી તથા અશ્વિનીકુમારસમાન જેના ઘરમાં દેવ વૈધ છે, એવો અમૃતમય કીરણવાળો ચન્દ્રમા ક્ષયરોગથી* કેમ નિર્મુક્ત થતો નથી? મૃતસંહિવિની વગેરે ઔષધિઓ પોતાના રસવીર્યથી, પોતાના પતિ (ઔપધીશ) ચન્દ્રમાનુ કલાક્ષયરૂપી રોગમાંથી રક્ષણ કરી શકી નથી. તેજ પ્રમાણે દ્વિજ પણ શ્રુતિ વગેરે મંત્રના સામર્થ્યથી પોતાના સ્વામી દ્વિજરાજ (ચન્દ્રમા)ને રોગ નિર્મુક્ત કરવાને સમર્થ થયા નથી. રતનાકર (સમુદ્ર) પિતા હોવા છતાં પણ પોતાની અંદર રહેનારા કોષ્ઠપણ મણિવડે સ્વપુત્ર ચન્દ્રમાના રોગનું નિવારણ કરી શક્યા નથી. તેજ પ્રમાણે સુધા પણ પોતાના આધારભૂત ક્ષયી ચન્દ્રમાને અન્નરાશિવત્ પ્રભાવવડે રક્ષણ કરી શકી નથી. આ ઉપરથી હું માનું છું કે પૂર્વ કર્મોદ્ભવ રોગનું મહાનુભાવોથી પણ નિવારણ થઈ શકે તેમ નથી. મણિ, મંત્ર, ઔષધિ વગેરેનો પ્રભાવ શું અજાણ્યો છે? અથવા ચન્દ્રમાએ શું પોતાને નીરાંગતા પ્રાપ્ત થવાસાઙ

*ક્ષયરોગનું કારણ 'અન્નવનાથચરિત્ર'ના પ્રથમ ભાગમાં વર્ણવેલું છે, તે ત્યાં જોઈ લેવું.

પુરુષાર્થ નહિ કર્યો હોય ? પરંતુ, 'અવશ્યમેવ મોક્ષઃ કૃતં કર્મ
શુભાશુભમ્ ।' કરેલા શુભ અશુભ કર્મનું ફળ ભોગવેજ છુટકો, એ
નિયમને અનુસરીને ત્હેને પણ કલાક્ષયનું દુઃખ ભોગવવું પડે છે.
પ્રારબ્ધ કર્મ અવળું હોય, તેવે સમયે પૌરુષ પ્રયત્ન કાંઈ ફલદાયી
નીવડે છે ?

કાંઈ એક શિકારીએ અરણ્યમાં આવીને, એક પુષ્ટ હરણને પકડવાને
માટે ચારે તરફ જાળ પાથરી દીધી, અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરીને પોતે
પણ હાથમાં ધનુષ્ય બાણ સજ્જ કરીને ઉભો થઈ રહ્યો. જ્યારે તે
હરણાંએ પોતાની એવી અવસ્થા જોઈ, ત્યારે ત્હેણે પ્રાણ બચાવવા સાર
એકદમ ઉઘ્ર પુરુષાર્થ કર્યો. પહેલાં તો ત્હેણે પાશનું છેદન કરીને જાળને
તોડી નાંખી, અને અગ્નિની જ્વાળામાંથી દૂર નીકળી ગયો, કે જ્યાં
શિકારીનું બાણ પણ પહોંચી શકે નહિ. પરંતુ આગળ પ્રાણ બચાવવાને
આતર વાયુવેગે પલાયન કરવા જતાં, એક કૂવામાં ગળડી જઈને મરણ
પામ્યો. સારાંશ, દૈવ જો અનુકૂલ હોય, તોજ ઉઘ્રમ સફળ થાય છે; અસ્તુ !

એના જવાબમાં રાજાએ કહ્યું કે, માર્કંડેયનું આયુષ્ય માત્ર સોળજ
વર્ષનું હોવા છતાં, ત્હેણે શસ્ત્રોક્ત પ્રયત્ન પુરુષાર્થ કરીને સપ્ત કલ્પ
સુધીનું આયુષ્ય મેળવીને ચિરંજીવપણું સંપાદન કર્યું હતું, તે શું ત્હારા
જાણ્યા સંભળ્યામાં નથી ? એટલા માટેજ મુનિઓએ કહ્યું છે કે:—

ઉઘ્રમઃ સાહસં ધૈર્યં બુદ્ધિઃ શક્તિઃ પરાક્રમઃ ।

વહેતે યત્ર વર્તેતે તત્ર દેવઃ સદાયકૃત્ ॥

ઉત્સાહપૂર્વક ઉઘ્રમ, સાહસ, ધૈર્ય, બુદ્ધિ, શક્તિ અને પરાક્રમ
એવા છ ગુણ જેનામાં હોય છે, ત્હેને દેવ પણ સહાય કરે છે, અને
તે પૂર્ણ કામ થાય છે. માટે મ્હારી સમજ એવી છે કે આપણું ઉપાસ્ય
દૈવતં જો મહાદેવ, ત્હેમની જો હું કાયા વાચા મનવડે આરાધના કરીશ,
તો તેઓમી મ્હારી કામના સફળ કરશે. તે સાંભળીને રાણીએ કહ્યું કે,

આપનો એ વિચાર ઉત્તમ છે, પરંતુ ચિંતા કાઠી નાંખો. એને માટે આપને હું એક દૃષ્ટાંત કહું છું.

પહેલાં કૌશીક કુળમાં કોઈ સોમશર્મા નામનો બ્રાહ્મણ ઉત્પન્ન થયો હતો, અને તે દરિદ્રી તથા પુત્ર વગરનો હોવાથી રાતદિવસ ચિંતા-મસ્ત રહીને તે મેળવવા વલખાં મારી રહ્યો હતો. એક દિવસ ત્હેની સુમના નામની સ્ત્રીએ ત્હેને પ્રશ્ન કર્યો કે, હે પતિરાજ ! આજકાલ અહો રાત્ર આપ ચિંતાતુર જણાયો છો, તો આપ શેની ચિંતા કરો છો, તે મને કહો. ચિંતાથી અતુરોષ અને દુઃખથી શરીર ધટે છે, માટે આપ નિશ્ચિંત રહેશો, તોજ સુખ અને શાંતિ પ્રાપ્ત થશે. ત્હેનું આવું ભાષણ સાંભળીને, પતિએ કહ્યું કે, હે સ્ત્રી ! મનુષ્યને ઇચ્છા થાય છે, તો તેનાથી ચિંતવન થાય છે, અને ચિંતા દુઃખનું કારણ છે, એમ હું સમજું છું. મહારી ચિંતા અને દુઃખનું કારણ એજ છે કે, ‘હું ધનહીન અને પુત્ર રહિત છું.’ કોણ જાણે ક્યાં પાપ કર્મને લીધે ધન તથા પુત્રશૂન્ય હું ઉત્પન્ન થયો છું. તે સાંભળીને સુમનાએ કહ્યું, આપ સુરા છો, તેથી હું આપને શું વિશેષ કહું ? પરંતુ વિચાર કરીને જોશો, તો “સંસારે નાસ્તિ સંબંધઃ કેન સાર્થં મહામતે.” પુત્ર, મિત્ર, કક્ષત, બાંધવ, પિતા, માતા, ભૂત્ય, પશુ વગેરે કોઈની પણ સાથે આ સંસારમાં કોઈને વાસ્તવિક સંબંધ જેવું છેજ નહિ, તેમ છતાં પૂર્વકર્મને અનુસરીને તેઓનો સંયોગ થાય છે. એમાં કેટલાક ઋણસંબંધી તથા કેટલાક દ્રવ્યાપહારસંબંધી હોય છે, અને તેઓ સુખ દુઃખ દ્વ

આત્મા જાય છે.

પૂર્વજન્મમાં જે પુરુષે જે પુરુષના ધનનું અપહરણ કર્યું હોય છે, તે ધન રાખનારો મનુષ્ય પેલા ધનનું હરણકરનારા પુરુષનો રૂપ-ગુણસંપન્ન પુત્ર થઈને ત્હેને ગ્રેમ દર્શાવીને, ભક્તિવડે મધુરભાષણ કરીને ત્હેના જનને મોહ પમાડે છે, અને પોતાનું પૂર્વે હરી લીધેલું ક્ત્રમ, પાછું મેળવી લઈને પિતાને સાથે ત્હેને તેદલા પ્રમાણમાં દ્રવ્ય

અર્થાથ ત્યાંસુધી રહીને) ચાલ્યો જાય છે. અર્થાત્ અસ્પાયુધી થઇને મરી જાય છે અને પિતા (પૂર્વ જન્મના ધનનું હરણ કરનારા) ને મરણ પર્થન્ત દુઃખ, પૂર્વે જેમ તહેણે તહેને દીધું હતું તે પ્રમાણે દે છે. ત્યારે તહેનો બાપ હા પુત્ર ! હા પુત્ર ! એ પ્રમાણે પ્રલાપ કરે છે; તે વખતે તે પુત્ર (જીવ) હસે છે કે, કોણ કોનો પુત્ર છે ? એણેજ મહારી એની પાસે રહેલી થાપણ ઓળવી હતી, અને તેથી જેમ ભારે દુઃખથી મહારા પ્રાણ જતા રહ્યા, તેજ પ્રમાણે મહેં પણ એને દુઃખ દઇને એની પાસે રહેતું મહારં દ્રવ્ય લઈ લીધું છે અને હવે ચાલ્યો જઈ છું. એમાં રોવાનું શું કારણ ? પરંતુ એ પાપાચારી હા પુત્ર ! હા પુત્ર ! કરીને આક્રોશ કરે છે. અતઃ કષ્ટ પામે છે. એ મહારો બાપ નથી, અને હું પુત્ર નથી. એ પ્રમાણે હસનાં હસનાં કહીને ચાલ્યો જાય છે. સારાંશ, હે પતિરાજ ! એ પ્રમાણે આપણે રાખેલા ધનનું હરણ કરવાને કેટલાક પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. હવે બીજા ઋણસંબંધી હોય છે, તે પણ જુઓ.

જેણે જે પુરુષનું દેવું કીધું છે, અને તે અદા કર્યા વગર જે મરણ પામે છે, તહેનો પેલો દ્રવ્ય આપનારો હોણુદાર પુરુષ, પુત્ર અથવા બધુ, સ્ત્રી છત્યાદી થઇને તે દ્વારા તહેની સાથે નિષ્કુર બાપણ કરે છે. મિષ્ટાન્ન તથા નાના પ્રકારના ભોગોનું સેવન કરે છે. દૂતકર્મ, ચૈર્ય-કર્મ વગેરેમાં મશગુલ થઇને ઘરમાં રહેતું સઘળું દ્રવ્ય ઉડાવી દે છે કોણ રોકાણ કરે. તો કોપાયમાન થઇને માતાપિતાની નિંદા કરે છે, તાડન કરે છે, અને તહેમના મરણ પછી શ્રાદ્ધ વગેરે ક્રિયા મુઝ્યાં કરતો નથી. એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના ઉપાયો વડે ઘરમાંહેના દ્રવ્યનો બળાકારથી ઉપભોગ કરીને ચાલ્યો જાય છે, અગર રહે છે પણ ખરો. એ ઋણસંબંધી પુત્ર સમજવો.

એવીજ રીતે કેટલાક વૈરીઓ પણ પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થઇને, પૂર્વ જન્મનું વૈર સાંધી લે છે. એવા પુત્રો બાળપણથી માતાપિતા સાથે વૈર

ધારણ કરીને હેમને મારફટ પણ કરે છે. તથા કેટલાક ઉદાસીન પુત્રો પણ હોય છે કે જેઓ ઉદાસીન બાવ ધારણ કરી કશું આપના નથી, તેમજ લેના પણ નથી, સંતુષ્ટ તથા કુદ્ધપણ થતા નથી. એવા બહુ બહુ પ્રકારના પુત્ર તથા મિત્ર, ભાઈ, ભૃત્ય, પશુ, બંધુ. માતા પિતા વગેરે હોય છે, જેમનો સંબંધ પૂર્વ જન્મનાં કર્મોને અનુસરીને બંધાય છે. તેમજ ‘**यस्यचरस्य हि संबन्धो ममत्वं तावदेव हि**’ ન્યાં લગી જેનો સંબંધ હોય છે, ત્યાં લગીજ હેનાપર મમતા પણ થાય છે. અસ્તુ !

હે પતિરાજ ! મ્હને એમ લાગે છે કે પૂર્વજન્મમાં આપે કોઈનું દેવું નહિ કરીધું હોય, તેમજ કોઈનું દ્રવ્ય લૂટી લીધું પણ નહિ હોય; તથા જન્માન્તરમાં કોઈની સાથે વેર પણ નહિ કર્યું હોય કે જેને ખાતર કોઈ આપનો પુત્ર થાત. એ પ્રમાણે વિચાર કરીને આપ ચિન્તા રહિત થઈને શાન્તિનું અવલંબન કરશો, તેજ આપને સુખ થશે, ભાઈ પુત્ર વગેરે કોણ કોનાં છે ? તેજ પ્રમાણે પૂર્વજન્મમાં આપે કોઈને દ્રવ્ય પણ નહિ આપ્યું હોય, જેને લીધે દરિદ્રતા પણ અત્યારે વેડવી પડે છે. ‘**नादत्तमुपनिष्ठति**’ એવું શાસ્ત્રવચન છે કે, આપ્યા વગર મળતું નથી. માટે આપ ચિન્તા તજીને રહેશો, તેજ સુખ થશે. સ્ત્રીનું આ પ્રકારનું બાળણ સાંભળીને સોમશર્માએ કહ્યું કે, ત્હેં જે કહ્યું તે યથાર્થ છે, તોપણ પડિત લોકો વંશવૃદ્ધિની ઇચ્છા રાખે છેજ. તેથી હરકોઈ ઉપાય એજીને મ્હને પુત્ર થાય એમ હું કરીશ.

સુમનાએ કહ્યું, સારો પુત્ર કુળનો ઉદ્ધાર કરે છે, તથા હેનાથી સ્વર્ગાર્હિ ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. સંતપુત્ર ‘**विधाविनय**’ વગેરે વડે સંપન્ન’ એવો એકજ હોય તો તે ઉત્તમ. પરંતુ ગુણ વગરના ધણાપે હોય તો તે શા કામના ? કેમકે, તેઓ સંતાપકારક થઈ પડે છે. આ લોકમાં જેમના વડે માનહાનિ દુઃખ, તથા પરલોકને વિષે દુર્ગતિ અને નરકવાસ વગેરે થાય છે,

પુણ્યેન પ્રાપ્યતે પુત્રઃ પુણ્યે ન પ્રાપ્યતે કુલમ્ ।

સુગર્મઃ પ્રાપ્યતે પુણ્યેસ્તદ્મારપુણ્યં સમાચાર ॥

સત્યુત્તમ તથા સત્કુલની પ્રાપ્તિ પુણ્યકર્મવડે થાય છે. જો આપ સુગર્મ પ્રાપ્ત થાય, એવી ઇચ્છા ધરાવતા હો, તો ઉત્તમ પ્રકારે પુણ્યકર્મનું આચરણ કરો, તેમ કર્યા વગર મનોરથની સિદ્ધિ થનાર નથી. આપ પ્રથમ વસિષ્ઠ મહર્ષિની પાસે જશો અને હેમને પૂછશો, તો હેમની કૃપાથી ધર્મસંધર્મવત્સલ એવા પુત્રનો આપને લાભ થશે. પછી તે બ્રાહ્મણે ગંગાજીને કિનારે વસિષ્ઠના આશ્રમમાં આવીને હેમને દંડવત પ્રણામ કર્યા. વસિષ્ઠજીએ પણ હેમને આસન આપીને બેસાડ્યો, અને ધર્મસંધર્મ તથા કામદાનસંધર્મ સ્ત્રેમકુશળતા પૂછી. પછી, હમારે કાંઈ કામ હોય તો કહો, એમ એને પૂછતાં તે બ્રાહ્મણે પોતાની ધન તેમજ પુત્રરહિત અવસ્થાનું કથન કરીને 'પૂછ્યું કે, ક્યું પાપકર્મ કરવાથી મહેને આ નિર્મનતા તથા પુત્રશૂન્યતા પ્રાપ્ત થઈ છે, તે કહો. તે સાંભળીને, વસિષ્ઠજી બોલ્યા, ત્યારે પૂર્વકર્મ કહું છું તે સાંભળ.

હે વિપ્ર ! તું આમલા જન્મમાં શૂદ્રજાતિમાં ઉત્પન્ન થયો હતો, અને ખેતીવાડી કરતો હતો. ત્હને એક સ્ત્રી અને પુષ્કળ સંતતિ હતાં. તે જન્મમાં ત્હેં સત્ય, ધર્મ, દાન, તીર્થયાત્રા ઇત્યાદિ કાંઈપણ પુણ્યકર્મ ક્યું ન હતું. ગાય, બેંસ, બળદ, ઘોડા વગેરે પશુઓ પાળીને તથા વેચીસાડીને પુષ્કળ દ્રવ્ય ભેગું કરીધું હતું. પરંતુ તેનો દેવકાર્યમાં તેમજ સત્પાત્રને વિષે ઉપયોગ કર્યો ન હતો. કેવળ તૃષ્ણા લોભવડે નાનાં પ્રકારનાં કર્મો કરીને ત્હેં માત્ર દ્રવ્યનો સંગ્રહ કરીધો, અને કોઈને ખર્ચ ન પડે એવી જગ્યાએ તેને જમીનમાં ઘાટી દીધું હતું. ત્યારે પ્રાણાન્તકાલ આવ્યો, તે વખતે ત્યારે સ્ત્રીપુત્રાદિકાએ ત્હને પૂછવા છતાં તે દ્રવ્ય ક્યાં રાખ્યું છે તે એ લોકોને ત્હેં દેખાડ્યું અમર કહું પણ નહિ. પછી તું મૃત્યુ તજીને વસિષ્ઠને વિષે આવ્યો ગયો. સારાંસ પૂર્વજન્મમાં ત્હેં કેમને

દ્રવ્ય વગેરે આપ્યું ન હતું તે પાપને લીધે નિર્ધનતા અને પુત્રાદિકાની માયા મમતા કાઢી નાંખીને લોભવડે ત્હેમને પણ દ્રવ્ય આપ્યા વગર મરણ પામ્યો હતો, તેથી આ જન્મમાં ત્હેને નિપુત્રિકતા પ્રાપ્ત થઈ છે, હવે ત્હેને આ વિપ્રત્વ શાથી પ્રાપ્ત થયું તેનું કારણ સાંભળ.

કોઈ એક વિષ્ણુમકન બ્રાહ્મણ તીર્થયાત્રા કરતો કરતો ત્હારે ઘેર આવ્યો હતો, તે વખતે ત્હેમે બન્ને જણાએ ત્હેની ઉત્તમ શુશ્રૂષા કીધી હતી. ભક્તિથી ત્હેને અન્ન સમર્પણ કીધું, તથા ત્હેના સહવાસથી એકાદશીનું વ્રત, ગંગાસ્નાન, એકાદશીબ્રાહ્મણ વગેરે શ્રવણ કર્યું હતું, તે પુણ્યના પ્રભાવથી, આ બ્રાહ્મણજન્મ ત્હેને મળ્યો, અને ભોજનમાં નિત્ય મિષ્ટાન્ન પણ મળે છે સારાંશ, હે વિપ્ર ! સત્પુત્ર, ધનધાન્ય, સ્વર્ગ-મોક્ષ ઇત્યાદિ જે જે દુર્લભ છે, તે સધળું ભગવાનના પ્રસાદથી મળે છે, એવું જાણીને, ‘નારાયણપરો મમ’ નારાયણની આરાધનાને વિષે તું તત્પર થા. પછી તે વિપ્ર, વસિષ્ઠની આજ્ઞા લામ્બને પોતાને ઘેર આવ્યો, અને પોતાની સ્ત્રી સુમનાને સર્વ વ્રતાન્ત કહી સંભળાવ્યો, અને મોહનો પરિભ્રમ કરીને પરમાત્માની આરાધના કરવાને ગંગા કિનારે ગયો. ત્યાં દ્વાદશાક્ષરમંત્રનો ધ્યાનયુક્ત જપ કરીને, બ્રાહ્મણે વિષ્ણુને પ્રસન્ન કીધા, અને ત્હેમની પાસેથી સત્પુત્ર તથા ઉત્તમગતિની પ્રાપ્તિ એવાં બે વરદાન માંગી લીધાં. સારાંશ, ભગવત્પ્રસાદથી ત્હેને જેમ સત્પુત્રનો લાભ થયો હતો, તેજ પ્રમાણે આપ પણ જે પુણ્યકર્મ પરાયણ થઈને અહોનિશ ઇશ આરાધન કરશો, તો આપની પણ ઇચ્છા પૂરી થશે.

એ પ્રમાણે મંદાકિની રાણીએ શશાંગર રાજાને બોધ કરીને ચિંતાને ભ્રમ કરવાનું કહ્યું. પછી રાજાએ વિચાર કર્યો કે શ્રી સેતુબંધ રામેશ્વર તીર્થને વિષે જઈને હું શંકરની આરાધના કરું અને ત્હેમને પ્રસન્ન કરી મેહ, અને જ્યાં સુધી પુત્ર પ્રાપ્તિ ન થાય, ત્યાં સુધી પાછો આ નગરીમાં નહિ આવું. પછી ત્હેણે પોતાના મંત્રીને બોલાવીને ત્હેને પોતાનો હેતુ

જણાવ્યો, અને સકલ રાજકારભાર ત્હને સોંપીને પોતે સ્ત્રીસહિત દાસદાસીની જુજ પરિવાર લઇને શુભ મુદ્દર્તઉપર રામેશ્વર જવાને નીકળી પડ્યો.

રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં દક્ષિણમાં જ્યાં કૃષ્ણા અને તુંગભદ્રા નદીઓનો સંગમ થાય છે, ત્યાં આગળ રાજ્યએ મુકામ કર્યો. રાત્રીને ત્રિપે રાજ સૂઇ રહ્યો હતો, તે વખતે ત્હેનાં સ્વપ્નમાં પ્રત્યક્ષ મહાદેવ પ્રગટ થઇને કહેવા લાગ્યા કે, “હે રાજ ! મહારી આરાધના કરવાને તું રામેશ્વરક્ષેત્રમાં જાય છે, પરંતુ ત્યાં આગળ નહિ જતાં અહીંજ રહી જશે, તો ત્હારી કામના પૂર્ણ થશે. આ સંગમના મધ્યવર્તિ પ્રદેશમાં અપાર્ણા સહિત મહારી મૂર્તિ છે, તે લિંગનું જો તું પૂજન કરશે, તો ત્હારી પુત્રકામના અહીં રહ્યા રહ્યાજ સફળ થશે.” આ પ્રકારનું સ્વપ્ન જોઇ, જાગ્રત થયાપાદ ત્હેણે રાણીને વાત કીધી અને તે સંગમસ્થાનમાં શોધ કરતાં તેના એક સ્થાનમાં જૂનું પુરાણું શિવલિંગ ત્હેના જોવામાં આવ્યું. ત્હેણે બ્રાહ્મણોને બોલાવીને તે લિંગની શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠા કીધી અને પોતે ત્યાં આગળજ ત્હેની આરાધના કરતો રહી ગયો. આસપાસના પ્રદેશમાં તે લિંગની જ્યારે લોકોને ખબર થઇ, ત્યારે ઘણા લોકો ત્યાં દર્શનપૂજનને ખાતર આવવા લાગ્યા, અને બારે યાત્રા ભરાવા લાગી, અને આનંદથી ઉત્સાહ સમારંભ ઉજવાવા લાગ્યો, તથા લોકો માનતા માનવા લાગ્યા. રાજ જે પ્રમાણે પુત્રપ્રાપ્તિને સાડે આરાધના-તત્પર થયો હતો, તેજ પ્રમાણે નદીના કિનારા ઉપરના ભદ્રસંગમ ગામમાં રહેનારો મિત્રાચાર્ય નામનો કોઇ બ્રાહ્મણ પોતાની શરયૂ નામની પત્નીને લઇને શિવની આરાધના કરવાને નિયમપૂર્વક ત્યાં રહ્યો હતો; કેમકે ત્હેને પણ સંતતિ ન હતી.

કૈલાસપર્વત ઉપર એક વખત દેવગણ વગેરે સહિત અર્ધાંગમાં પાર્વ-તિને લઇને મહાદેવ બેઠા હતા, અને સુરોચના નામની અસ્રા નૃત્ય ગાયન કરતી હતી. તે વખતે ત્હેના મનમાં શંકરને જોઇને એવી કામના થઇ કે પાર્વતિની પેઠે મ્હને એમનો સમાગમ થાય તો કેવું સારું ! મનમાં કામ

ધ્યાપવાથી, ગાયન કરતી વખતે તે તાલ ચુકી ગઈ, અને નાચ પણ ભૂલી ગઈ. ત્યારે મહાદેવે ત્હેને હેતુ જાણી જઈને ત્હેને શ્રાપ દીધો કે, તું મૃત્યુલોકને વિષે મિત્રાચાર્ય બ્રાહ્મણને ઘેર જન્મ પામશે. સાંમળતાવારને સુરોચના ગભરાઈ ગઈ અને સ્તવન કરીને શ્રાપનું નિવારણ કરવા કાલાવાજ્ઞા કરવા લાગી; ત્યારે મહાદેવે કહ્યું કે, ત્હેને મનુષ્યજન્મ તો પ્રાપ્ત થશે પરંતુ મ્હારી આરાધના કરીશ ત્યારે હું તે જગોએ પ્રત્યક્ષ થઈશ અને જ્યારે મ્હારો સ્પર્શ ત્હેને થશે, ત્યારે તું સ્વસ્થાનને પ્રાપ્ત થઈશ. એજ સુરોચના અપ્સરા, મિત્રાચાર્ય બ્રાહ્મણ જે રાજની પાસેજ સંતનિને સાર શિવનું આરાધન કરતો બેઠો હતો, ત્હેની સ્ત્રી શરયૂને પેટે જન્મી. ત્હેનું નામ તેઓએ કદંબા રાખ્યું હતું. જ્યારે તે બાર વરસની થઈ, ત્યારે માતાપિતા ત્હેનું લગ્ન કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા. પરંતુ ત્હેણે અવિવાહિત રહીનેજ શિવનું આરાધન કરવાનો પોતાનો હેતુ ત્હેમને જણાવ્યો. એક દિવસ તે કદંબા એકલીજ શિવમંદિરમાં પૂજન કરી રહી હતી, અને પાસે ખીચું કાઢપણ નહિ હતું. એવે સમયે ત્રાંગમાંથી શંકર પ્રગટ થયા. ત્હેમને જોઈને તે ભયભીન થઈને નાસવા લાગી. ત્યારે શંકર પણ ત્હેની પાછળ દોડ્યા, અને ત્હેનો સ્પર્શ કીધો. સ્પર્શ થનાંજ પહેલાં કહેજા વચન મુજબ, તે કન્યા માનવદેહમાંથી છુટી અને અપ્સરા થઈને સ્વર્ગલોકને વિષે ચાલી ગઈ. પછી ત્હેનાં માતાપિતાએ ત્હેની ખુબ શોધ ચલાવી, ત્યારે મુડાંની હાલતમાં તે પડી રહેલી જોવામાં આવી. એકાએક એમ કેમ થઈ ગયું? એની બહુ બહુ તપાસ ચલાવી પરંતુ કાંઈ પત્તો મળ્યો નહિ. પછી ત્હેની ઔર્ધ્વદેહિક ક્રિયા કીધી, અને બંને જણાં ત્હેને માટે બહુ વિલાપ કરવા લાગ્યાં.

તે કદંબાનો સ્પર્શ કરતાં શિવ શરીરનું વીર્ય જે ત્યાં પડ્યું હતું, તે વરસાદના વખતમાં પાણીની સાથે વહીને કૃષ્ણાનદીના જવમાં આવ્યું. શશાંગર રાજ તે વખતે સ્નાન કરીને સૂર્યને અર્ચ્યપ્રદાન કરી રહ્યો હતો; ત્હેણે જ્યારે અંજલિમાં જળ લીધું, ત્યારે તે જળને વિષે શંકરનું પેડું

અમોઘ વીર્ય આવ્યું, અને મનુષ્ય શરીરનો સ્પર્શ થનાંજ ત્યાંને ત્યાં અંજલિને વિષે નવપ્રસૂત બાલક ઉત્પન્ન થયું. ત્હેને સર્વાંગ પરિપૂર્ણ તેમજ સુંદર જોઇને, રાજાને આનંદ થયો, અને શંકરની કૃપાથી મ્હને આ અપોનિસંભવ પુત્ર મળ્યો, એવો એણે વિચાર કર્યો. પછી તે બાળકને લઇને પોતાના સ્થાનપર આવ્યો, અને રાણી મંદાકિનીને સર્વ વૃત્તાન્ત નિવેદન કરીને કહેવા લાગ્યો કે, આ કોઈ હરિહર, બ્રહ્મદેવ, કિંવા ઇન્દ્ર બૃહસ્પતિનોજ અવતાર હશે, એમ મ્હને લાગે છે. તે સાંભળીને રાણી બહુ રાજી થઈ, અને ત્હેણે ત્હેને લઇને સ્તનપાન કરાવવાનો મનસુઓ કરતાં તે વખતે ઇશકૃપાથી ત્હેના સ્તનમાં દૂધ પણ ઉત્પન્ન થયું, અને તે ત્હેણે ત્હેને પાયું. બારમે દિવસે તે બાળકનું નામ 'કૃષ્ણાગર એવું' રાખવામાં આવ્યું. રાજાએ મહાદેવની મોટી પૂજા કરીને પુષ્કળ દાન ધર્મ તથા બ્રાહ્મણભોજન પણ કર્યું અને ત્યાંથી તે પાછો પોતાની નગરીમાં આવ્યો.

મંત્રીને ખબર થતાંજ ત્હેણે નગરીને શણગારી અને ભારે ભપકા સહિત મંગલ વાજાંત્ર વગાડવતાં તથા પુષ્પોની ઝટ્ટિ કરતાં રાજાને તે નગરીમાં લઈ આવ્યો. શંકરની કૃપા થઈ, અને રાજાને સુંદર પુત્રરત્ન થયો, તેનાથી પ્રજા આનંદ પામીને કહેવા લાગી કે 'રાજા નિશ્ચય ભક્ત હોવાથી, શિવની ત્હેનાપર કૃપા થઈ.' કૃષ્ણાગર પુત્ર મોટો થયો ત્યારે રાજાએ ત્હેનો ઉપનયન સંસ્કાર કરીને ત્હેને વિદ્યા પણ શીખવી. પછી સોળમે વરસે ત્હેનું લગ્ન કરવાનો વિચાર માતાપિતાના અંતરમાં ઉપસ્થિત થયો. તેઓએ પુરોહિત અને મંત્રીને બોલાવીને કહ્યું કે, ત્હમે બન્ને જણા સાથે જઈને દેશાન્તરમાંથી મહારા પુત્ર કૃષ્ણાગરને માટે રૂપ ગુણ વગેરે લક્ષણો ધરાવનારી કોઈ

૧ કૃષ્ણાનદીના અગર (ગેર, સ્થાન)માં રહેવાથી લાભ થએલો હોવાથી તેનું સ્મરણ કાયમ રાખવા એનું એવું નામ પાડવામાં આવ્યું હતું.

સુંદર કન્યા શોધી લાવે. સ્ત્રી પુરૂષનો અનુરૂપયોગ શાસ્ત્રને તથા સમજાવવાને સંમત છે. અનનુરૂપનો જ્યાં સંયોગ થાય છે, ત્યાં આગળ સત્ત્વ પ્રેમ અને સુખ હોતાં નથી: કદાચિત્ એના પણ અપવાદ હશે.

રાજાની આજ્ઞા લઈને, મંત્રી તથા પુરોહિત એ બંને જણા અનેક નગરોને વિષે રખડ્યા, પરંતુ કોઈ પણ સ્થળે કૃષ્ણાગરના લાયકની કન્યા જોવામાં આવી નહિ. કોઈ કન્યા રૂપવતી તો તે ગુણ-હીન હોય, અને કોઈ એકાદ સદ્ગુણસંપન્ન જોવામાં આવે તો તેનામાં રૂપ ન હોય. દેહલીક કન્યા રૂપગુણસંપન્ન જોઈ પરંતુ બંનેનો મેળ બરાબર આવતો ન હતો. એવું થયું ત્યારે તો લાચાર થઈને તે બંને જણ પાછા આવ્યા અને રાજાને બધી હકીકત કહેવા લાગ્યા. પુરોહિતે કહ્યું, હે રાજા! રૂપ, ગુણ, વૈભવ તથા જન્માક્ષરનો મેળ બરાબર મળી આવે એ બહુ કઠણ છે. કાંઈને કાંઈ પણ ન્યુનતા કોઈપણ વાતે રહેવાની. એથી કરીને આપ જો એકાદ ન્યુનતા કબૂલ કરશો, તો આપના પુત્રને માટે ઘણી કન્યાઓ મળી આવશે. જગત્ત્રને વિષે આપ જોશો તો:—

યઃ સુંદરસ્તદ્રવિતા કુરૂપા । યા સુંદરી સા પતિરૂપહીના ।
યત્નોમયં તત્ત્વ દરિદ્રતા ચ । વિદ્યેર્વિચિન્નાણિ વિચેષ્ટિતાનિ ॥

જે પુરૂષ પોતે જાતે સુંદર હોય છે, તેને પત્ની વરવી મળે છે, અને જે સ્ત્રી ખુબસુરત હોય છે, તેને કદરૂપો ધણી મળે છે. કદાચ દૈવયોગે સ્ત્રી પણ સુંદર અને પતિ પણ રૂપવાન એવો સંયોગ જન્મે હોય, એવી જગોએ અસંત દરિદ્રતા જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ સંપન્નતા વગર તે સૌન્દર્ય શા ખપતું? સારાંશ, અલ્પદેવની એવી વિચિત્રજ કૃતિ હોય છે, એમ સમજીને સકલ ગુણસંપન્ન કન્યાનો દુરામલ આપ તણ દો. કેમકે, કપિલાવળીના યોગની માફક એ યોગ પણ દુર્ભિન્ન છે. રાજાએ કહ્યું, ઠીક! એને માટે વિચાર કરીશું, થોડા

દિવસ પછી રાણી મંદાકિની માંદી પડી અને અનેક ઉપાય કરવા છતાં તહેને આરામ ન થયો અને તે પરસોડને વિષે સીધાવી. પછી તો પૂછવુંજ શું ? રાજને તથા પુત્રને પણ બહુ દુઃખ થયું. તહેણે તહેની ઉત્તરક્રિયા ઉત્તમ પ્રકારે કરી, અને પહેલાંની માફક રાગ્યકારમાર પણ ચલાવવા લાગ્યો, તોપણ વારંવાર તહેને સ્ત્રી સાંભરી આવતાં ચહેન પડતું ન હતું. બાધ્યાવસ્થામાં મા મરી જાય અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રનું મરણ થાય તથા જીવાનીમાં પત્ની મરી જાય, તો તહેના જેવો દુઃખી અને પાપી ખીજો કોણ ? રાજ કાંઈ વૃદ્ધ* ન હતો, તેથી તહેને વારંવાર સ્ત્રીની સ્મૃતિ થઈ આવતાં શોક તથા કામની પીડા પણ થયાં કરતી; પરંતુ ધાર્મિક હોવાથી તહેનું મન વ્યભિચારાદિ પાપકર્મથી બંદીનું હતું, તેથી તહેણે ફરી પરણવાનો વિચાર કર્યો.

એક દિવસ તહેણે મંત્રીને પૂછ્યું કે, કૃષ્ણાગરને માટે તહેને ઘણી રાજકન્યાઓ જોઈ છે, તેમાં મહારા લાયકની કોઈ હશે, તો હું તહેની સાથે વિવાહિત થઈશ. પછી જ્યારે પુત્રના લાયકની કન્યા મળી આવશે, ત્યારે તહેને પણ પરણાવી દઈશું. મંત્રીએ કહ્યું કે, આપના પુરોહિતે સમગ્રીજ કન્યાઓની જન્મપત્રિકા આણી છે, તહેમને બોલાવીને આપ પૂછશે અને જોશે તો કોઈ નહિ ને કોઈની સાથે આપનો મેળ મળી આવશે. પછી પુરોહિતને બોલાવીને પોતાની પત્રિકાની સાથે કર્મ રાજકન્યાની પત્રિકા મળે છે, તે જોવાનું તહેને કહ્યું. પુરોહિતે જોઈને કહ્યું કે, ચિત્રકૂટના ભુજધ્વજ રાજની ભુજવંતી નામની કન્યાની સાથે આપના જન્માક્ષર ઉત્તમ પ્રકારે મળે છે, માટે તહેની સાથે આપે લગ્ન કરવાં. ત્યાર પછી રાજએ મંત્રીને ત્યાં મોકલ્યો, અને તહેણે પણ ભુજધ્વજને શશાંગરનો હેતુ અને જન્માક્ષર મળતા આવવાની વાત જાહેર કરી. ભુજધ્વજે ખુશીથી તે વાત કબૂલ કરી અને શુભ મુહૂર્ત નક્કી કરીને,

*આ ઉપરથી વૃદ્ધ હોય તો તહેને શોક અને કામગાધા થાયજ નહિ એમ ન સમજવું; તોપણ જીવાન જેવું તો નહિજ.

મંત્રીને કહ્યું કે, જલદી જઈને રાજાને પરિવાર સહિત અંહી લઈ આવો. મંત્રીએ પાછાં જઈને રાજાને સમગ્રી હકીકત રોશન કરીધી. સારે રાજા પણ તે મુદ્દત ઉપર લગ્ન કરવાને માટે મંત્રી પુરોહિત સહિત ચિત્રકૂટ જવાને નીકળ્યો. ત્યાં પહોંચ્યાબાદ, ભુજાવજ રાજાએ પોતાની કન્યા ભુજાવંતીને નિશ્ચિત કરેલા મુદ્દત પર શશાંગર રાજાને અર્પણ કરીધી તથા કન્યાદાન વખતે અનેક અમૂલ્ય વસ્ત્ર અલંકાર વગેરે સમર્પણ કર્યાં. ચાર દિવસ લગી લગ્ન સમારંભ ભારે ઠાઠથી ચાલ્યો, અને પછી રાજા રાણી ભુજાવંતીને લઈને કુંડિનપુર પાછો આવતો રહ્યો. રાજાએ દ્વિતીય સંબંધ (લગ્ન) કર્યાબાદ, નવી રાણીપર તેની અદ્વિતીય પ્રીતિ થઈ, અને કોઈની પણ તેના પ્રત્યે દ્રષ્ટિ પહોંચી નહિ, એ હેતુથી તેને માટે એક અલગ એકાંત મહેલ પણ તૈયાર કરાવ્યો.

લગ્ન થયાં તે વખતે રાણીને એટલી ખબર હતી કે મહાને એક સાવકો છોકરો છે; પરંતુ તેણે કદી તેને દીઠો નહોતો. એક દિવસ રાજા જંગલમાં શિકાર કરવાને ચાલ્યો ગયો હતો, અને રાજપુત્ર કૃષ્ણાગર પોતાના બરોબરીયા સોમતીઓની સાથે રાજમહેલની સામેના મેદાનમાં પતંગ ઉડાવવાની અને બીજી એવી રમતો રમી રહ્યો હતો. એવે સમયે ભુજાવંતી રાણી પોતાના મહેલની બારીમાં ઉભી હતી, અને તેણે અત્યંત રૂપવાન્ તરણ રાજપુત્ર કૃષ્ણાગરને જોયો. જોતાંવારને તે મોહ પામી, અને પોતાની દાસીને કહ્યું કે, પેલા છોકરાઓ જે રમે છે, તેમની મધ્યમાં જે સુંદર પુરુષ કનકવો ચગાવી રહ્યો છે, તેને તું મહારા મહેલમાં લઈ આવ. આજા થતાંજ દાસી ત્યાંથી નીકળી અને કૃષ્ણાગરને કહ્યું કે, હમારી માતા હમને બોલાવે છે, માટે જલદી ચાલો. કૃષ્ણાગરે વિચાર કર્યો કે, પરણીને આવી ત્યારથી કદી માતાએ મહારાં રમરણુ કર્યું નથી, પરંતુ આજે બોલાવે છે, તે મહારાં મોડું બાગ્ય સમજવું. ચાલો પહેલાં માતાનાં દર્શન કરીશું અને પછી રમીશું. દાસીની સાથે કૃષ્ણાગર બધા આનંદથી માતાનાં દર્શનને માટે નીકળ્યો, અને

તેણે મહેલ આવી પહોંચ્યો. ભુજવંતી તો ત્હેની રાહ જોતી ઉભી થઇ રહી હતી; ત્હેણે જ્યારે દાસીની સાથે કૃષ્ણાગરને દીકો, ત્યારે ત્હેના જીવને બહુ આનંદ થયો. દાસીને બન્નેનાં સગપણની તથા રાણીના હેતુની ખબર હોવાથી કૃષ્ણાગરને મહેલ સુધી લઇ આવીને પોતે ત્યાંથી દૂર ચાલી ગઇ.

કૃષ્ણાગરે મહેલમાં આવતાંજ પૂજ્ય ભાવથી માતાને નમસ્કાર કર્યા, પરંતુ ત્હેની દૃષ્ટિ કામવડે આંધળી થઈ ગઈ હતી હોવાથી, અને દેહનું બાન પણ ત્હેને રહેલું નહિ હોવાથી, મુખવડે ત્હેનાથી આશીર્વાદ સુદ્ધાં દઇ શકાયો નહિ; એ જોઇને કૃષ્ણાગરને વિપરીત લાગ્યું. ભુજવંતી ત્હેની પાસે જઈને ત્હેનો હાથ પકડીને કહેવા લાગી કે, સૂર્યકાંતથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થઇને, તે જેમ વરતુને સળગાવી મુકે છે, તેજ પ્રમાણે ત્હારા સ્વરૂપમાંથી ઉત્પન્ન થનારો કામાગ્નિ મ્હારા શરીરને વગર ચિતાએ બાળી રહ્યો છે, માટે ત્હેની શાંતિ કરવી ત્હારા હાથમાં છે. માતાનું આવું વિપરીત ભાવણુ સાંભળીને ત્હેણે ત્હેનો હાથ ઝટકરી નાંખ્યો અને કોષ કરીને કહ્યું કે, તું મ્હારી પ્રત્યક્ષ ઓરમાન માતા હોવા છતાં પણ વગેરેની માફક દુષ્ટ બુદ્ધિ ધરાવે છે; પરંતુ એને લીધે ત્હેને રૌરવ નરકવાસ પ્રાપ્ત થશે. એવા ઉગ્ર પાપને સાર યમરાજ ત્હેને બચાંકર શાસન કરશે, ત્યારે ત્હારી ત્યાં આગળ કોણ રક્ષા કરશે ? માટે કાંઈક વિચાર કર અને એવી પાપવાસના તજ દે. આ સમયે જો બીજી કોઈ સ્ત્રી હત, તો હું ત્હેનો શિરચ્છેદન કરત; પરંતુ ત્હારી સાથે મ્હારે ઓરમાન માતાનો સંબંધ હોવાથી, એવું ધોર કર્મ કરતાં હું આચકો ખાઉં છું. ધિક્કાર છે ! ધિક્કાર છે ત્હેને ! ત્હારા જેવી સ્ત્રીઓની ઉત્પત્તિ ધર્માદિ સકલ પુરુષાર્થની હાનિ કરવાને માટેજ થઈ છે, એમ હું સમજું છું. જે પ્રકારનું કૂટયંત્ર* હોય છે, તેજ પ્રકારની આ સ્ત્રીપી કૂટયંત્રની રચના કોણે કરી હશે તેની કોને ખબર ? પરંતુ એને નિર્માણ કરનારો

*કૂટયંત્ર રચના છે જેની એવું યંત્ર.

કારીગર ચતુર તો ખરેખર ! દૃઢચત્રને ઉત્તમ સમજીને કોઈ મનુષ્ય તેને સ્પર્શ કરે, તો તેનાથી ત્હેનું નિયંત્રણ (મરણ) થાય છે, તેજ પ્રમાણે સ્ત્રીચત્રને સ્પર્શનારાની પણ સ્થિતિ થાય છે. જેને વિષે અનેક સદેહ ઉપજે છે, તથા જે અવિનયનું મંદિર છે, સાહસનું નગર પણ જેને વિષે રચાએલું છે, રાગદ્વેષાદિનો ખગ્ગનો જેનામાં ભરપૂર ભરેલો છે, જેને વિષે અવિશ્વાસની ક્ષેત્રભૂમિ છે, એવું સ્વર્ગના પ્રતિબંધક અને યમ-લોકનું દારૂભૂત તથા શાંતરી વિદ્યા વગેરેની પેટી અને બહારથી જેવાને માટે અમૃતરૂપ, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જેતાં વિષરૂપ સ્ત્રીચત્ર પ્રાણી-ઓના નાશને માટે જેણે નિર્માણ કરી રાખ્યું છે, ત્હેની તારીફ તે શી કરીએ ? કવિએ કહ્યું છે કે:—

જલ્પન્તિ સાર્ધમન્યેન પદ્યન્યન્યં સવિન્નમાઃ ।

દ્વદ્ગતં ચિન્તયન્ત્યન્યં પ્રિયઃ કો નામ યોચિતામ ॥

એક પુરૂષની સાથે સ્ત્રીઓ બોલતી હશે, તો વિલાસ યુક્ત થઇને ખીખની સામે દૃષ્ટિપાત કરશે, તથા હૃદયને વિષે કોઇ ત્રીમજા ત્રાહિત પુરૂષનું ચિન્તન કરી રહી હશે, એવી એમની એજા હોય છે. એથી કરીને તેઓને નિશ્ચય પૂર્વક કયો પુરૂષ પ્રિય હોઇ શકે ? કોઇપણ નહિ. તેમ છતાં કેટલાક મૂઢપંડિતો ત્હેમને દયિતા (અત્યંત પ્રિયકારિણી) એ નામથી સંબોધે છે. વિચાર કરો કે, જે વસ્તુ પ્રિય હોય છે, તે કદી દુઃખદાયી નીવડે છે ? અને દુઃખદાયી નીવડે, તો તે પ્રિય કેવી રીતે હોઇ શકે ? જે સ્ત્રીના સ્મરણથી ચિત્તને તાપ થાય છે, અને દર્શનથી ઉન્માદ ઉપજે છે, અને સ્પર્શ થતાં મનુષ્ય મોહ પામીને બાહ્યપ્રપંચ બૂલી જાય છે, તે સ્ત્રીને ‘દયિતા’ એ નામ શી રીતે શોભી શકે ? સારાંશ, કૃષ્ણાગરે ત્હેને અત્યંત તુચ્છકારી કાઢી, અને બોધપણ કયો, અને પોતે પંછી ત્યાં આગળથી ચાલ્યો ગયો, અને છોકરાઓની પાસે આવીને રમવા લાગ્યો. તોપણ ત્હેનું ચિત્ત અત્યંત ઉદ્વિગ્ન અને

સંતપ્ત થઇ જવાથી, પહેલાંના જેવી રમવામાં ત્હેની આનંદશક્તિ ન હતી. રમત પૂરી થયા બાદ પોતાને મહેલ ગયો અને વિચાર કરવા લાગ્યો કે હવે શું કરવું ? આ વાત કોઇને કહેવા જેવી નથી. તોપણ પોતાને એકાંતમાં બોલાવીને કહું તો દીક પડશે, એવું ત્હેના મનમાં આવ્યું.

આણીતરફ આ મહારો સાવકો છોકરો છે, એવું ભુજવંતીના જાણવામાં આવતાં, ત્હેના મનમાં ભારે ભય ઉત્પન્ન થયો. તે અસની તો હતીજ, કેમકે તેમ જો ન હોય, તો ત્હેને પરપુરુષની સાથે રમવાની વ્રતિ કેમ ઉપજે ? પરંતુ એ પુરુષ તે મહારો પુત્રજ છે, એવી ત્હેને પહેલેથી ખબર ન હતી, અને ત્હેના રૂપથી મોહિત થઇને, ત્હેણે ત્હેને બોલાવી મંગાવ્યો હતો. લગ્ન થયા પછી ત્હેણે એને એકજ વાર દીકો હતો, અને કામથી દૃષ્ટિ આંધળી બની જવાથી તેમજ ચિત્ત મોહ પામી ગએલું હોવાથી, આગેથી એટલી ઓળખાણ પડી નહિ. પરંતુ ન્યારે તે એનો ધિક્કાર કરીને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો, સારે તો તે ગભરાઇ ગઇ, અને એનું પરિણામ ધણું અનર્થાવહ આવશે, એવી ત્હેના મનમાં ચિંતા થવા લાગી. પછી ત્હેણે દાસીને બોલાવીને કહ્યું કે, જોને મહેલારી મારફત બોલાવી મંગાવ્યો હતો, તે મહારો આરમાન પુત્ર હતો. હવે એ વાતની એના બાપને ખબર પડ્યા વગર કેમ રહેશે ? અને રાજાને કાને વાત જશે, તો એ મહેલ દેહાંત દંડની શિક્ષા કરશે, અને જગતમાં ભારે અપકીર્તિ પણ થશે. એથી મહારા મનમાં એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો છે કે વિષસેવન કરીને પ્રાણ ત્યાગ કરવો, નહિ તો ભારે વિટંબણા પડશે. તે સાંભળીને દાસીએ કહ્યું કે, હું આપને યુક્તિ બતાવું છું, તે પ્રમાણે જો આપ વર્તશો, તો અપકીર્તિ પણ નહિ થાય, અને દેહાંત દંડની શિક્ષા પણ ભોગવવાનો વારો નહિ આવે, અને એર દાકીને આત્મહત્યા પણ કરવી નહિ પડે. ભુજવંતીએ પૂછ્યું કે, એવી કઇ યુક્તિ છે કે, જેનાથી મહારી પ્રાણ રક્ષા થઈને અપકીર્તિ નહિ થાય ? જણાવી કહે,

ત્યારે દાસીએ કહ્યું કે, રાજની સ્વારી શિકાર કરવાને સહવારના હોરની ગઈ છે, તે પ્રથમ આપનાજ મહેલમાં આવશે. તે પહેલાં આપ જાલકાર ફાડી તોડીને પલંગપર રડતાં રડતાં સૂઈ રહેજો. જ્યારે જા પાસે આવીને રોવાનું કારણ પૂછે, ત્યારે ઘણીવાર લગી તો જવાબજાવો નહિ, ફક્ત જોસથી ખૂબ રડ્યાંજ કરવું. આખરે કહી દેવું કે હારું દુઃખ અપરિહાર્ય છે, અને કહેવા લાયક પણ નથી, તેથી હું જાણ ત્યાગ કરવાની છું. પછી જ્યારે રાજા પુષ્કળ અકળામ્મને કારણ છે, ત્યારે કહી દેવું કે, “ત્હમારો પુત્ર કૃષ્ણાગર ત્હમે શિકાર કરવા જ્યા હતા, એવો લાગ જોઈને, મહારા મહેલમાં આવ્યો, અને હારા પર જળાત્કાર કરવા લાગ્યો. પરંતુ મ્હેં ધીરજ રાખી, મેનો હાથ ઝટકારી કાઢ્યો, અને ત્યાં આગળથી દૂર નાસી ઇ, તેથી મહારી આખરે બચી. એ કૃત્ય એવું છે કે કોઈને કહી કાય નહિ. એ કારણથી મ્હને ખીલકુલ ચહેન પડતું નહોતું, અને મેવી અપ્રતિષ્ઠા સહન કરીને જીવવાના કરતાં ઝેર ખાઈને મરી જવાનો હારો ધરિદો હતો. પરંતુ આપની સ્વારી પાસે ન હતી, તેથી મ્હેં મેવો વિચાર કીધો કે, છેવટનાં આપનાં દર્શન કરીને, આ વૃત્તથી વાપને વાકેફ કરવા, અને ત્યારબાદ પ્રાણ ત્યાગ કરવો. હવે હું મહારા શ્રેય પ્રમાણે ઝેર ખાઈને, અગર ગળે ફાંસો લગાડીને મરી જવાની છું.” એ પ્રમાણે જો આપ રાજને કહી દેશો, તો ત્હને કોઈ ઉત્પન્ન થશે, અને પુત્રનેજ તે ભયંકર શિક્ષા કરશે. વિપત્તિના અંકુરનો નાશ રી દેવાથી, જેમ તે વધતો નથી, અને પ્રાણહારક દુશ્મને પ્રસવતો થી, કિંવા સર્પનું મ્હોંડું ભાંગી નાંખ્યાથી અગર વીંછીનો કાંટો તોડી ખેંચે, વિષ ખાધાનું ભય રહેતું નથી, તે પ્રમાણે પુત્રનાં રાજને કહેતાં હેલાંજ મહારી શીખામણ પ્રમાણે આપ વર્તશો, તો આપને અકર્તિનો ભય નહિ રહે અને દેહાંતઃકંટની પણ ધાસ્તી રહી શકશે નહિ. આખા વસંતરનો આપનો વિયોગ રાજને અસહ્ય થતાં, તે સહુથી મહેલાં

આપને ત્યાંજ આવશે, એમાં કશો શક નથી. મહારા જેવી દાસી આપની પાસે હોવા છતાં આપ પ્રાણ ત્યાગ કરીને આત્મહત્યા કરો, તો ધિક્કાર છે મહને ! આજ લગી આપનું અત્યાજ આધું, તેનો ઉપયોગ આપના સંકટ પ્રસંગમાં ન થાય, તો ક્યારે થવાનો હતો ? તે સાંભળીને રાણીને આનંદ થયો, અને લેહેણે લેહનાં ખુમ વખાણ કીધાં, અને લેહની શિક્ષા પ્રમાણે વચ્ચાલંકાર ફાડી તોડીને વાળ પણ વીખેરી નાંખ્યા, અને છુટ્ટા મુઠી દીધાં, તથા કપાળપરનો ચાંદ્રો પણ બુખી નાંખીને પલંગ ઉપર મજાનવડન કરીને સૂઈ રહી. કવિ કહે છે કે:—

શંખરસ્ય ચ યા માયા યા માયા નમુચ્ચેરપિ ।

बलैः कुंभीनसेध्वैव सर्वास्ता योषितो विदुः ॥

શંખરાસુર, નમુચી, ખલી, કુંભીનસી ઇત્યાદિ દેવોની જે માયા તે સવળી સ્ત્રીઓને સ્વામાવિક્ત રીતેજ વિદિત હોય છે. જૃહસ્પતિ તથા શુક્રાચાર્ય પણ જેટલું શાસ્ત્ર જાણના નહિ હોય, તેટલું સ્ત્રીઓની બુદ્ધિને કુદરતી રીતેજ કળી ગએલું હોય છે. અસ્તુ ! રાજા શશાંગર સાયંકાળે યજ્ઞ કરીને જેવો આવ્યો, તેવો લાગલોજ ભુગ્નવંતીના મહેલમાં પેડો. શિકારમાં પડેલો પરિશ્રમ રાણીને મળવાથી દૂર થઈ જશે, એમ ધારીને તે ભારે ઉત્સાહથી ત્વરિતગતિથી ત્યાં આવીને જુએ છે તો મંદિરમાં કેવળ નિરસાહ લેના જેવામાં આવ્યો. દરવાજા આગળ જે દાસી હતી, લેને એણે પૂછ્યું કે, આજે મહારી રાણી ક્યાં છે ? રાજની પેઠે આજે મહને સામેથી તેડવા કેમ નથી આવી ? ત્યારે દાસીએ કહ્યું, મહારાજા ! આજે કોણ જાણે એમને શું દુઃખ થયું છે તે પલંગપર સૂઈ રહ્યાં છે. આજે એમણે નથી કાંઈ ખાધું પીધું કે કાંઈપણ શણગાર ધારણ કર્યો. મહેં એમને ખડુખડુ પૂછ્યું, પરંતુ એમણે કાંઈપણ કારણ જણાવ્યું નહિ. એટલુંજ નહિ પણ એર ખાઇને પ્રાણત્યાગ કરવાની તૈયારીમાં હતાં, પરંતુ સારું થયું કે, હું પાસેજ ઉભી હતી, તેથી એ વિપત્તિનું વાહન

વીખેરાઈ ગયું. હવે, આપ આવ્યા છો તો એમને કારણ પૂછો, તથા એમના મનનું સમાધાન કરો.

દાસીને મ્હોંડેથી આટલું સાંભળતાંવારને રાગનેો પરિશ્રમ દૂર થવાને બદલે ઉઘટો વધ્યો, અને ત્હેનાં તો મોતીયાંજ ભરી ગયાં. આગળ જઇને જુએ છે, તો પોતાની રાણી મન્નિન વસ્ત્ર પરિધાન કરીને, શ્રૃંગારરહિત થઈ, મુખમ્દાન કરીને કુંસકા ભરીને રૂદન કરતી પડી રહેલી એની નજરે પડી. તીરંજી દૃષ્ટિથી રાગને પાસે આવેલો જોઇને, મોટે મોટે અવાજે રડવા લાગી. પછી રાગની ધીરજ તે શી રીતે રહે ? ત્હેણે પૂછ્યું, હે સ્ત્રી ! આજ ખાનપાન સ્નાન વગેરે કર્યા વગર તથા વેશી અને અન્નકાર ધારણ કર્યા વગર અહીંજ બેસી મ્હોકું કરીને જે તું સ્મરિ રહી છે, અને રજ્યાં કરે છે, તેનો હેતુ શો છે ? મ્હને કાંઈક સમજાવે તો સારું થાય ! એક ક્ષણમાત્રમાં હું ત્હારો શોક દૂર કરી શકું તેમ છું. કોઈ પાપીએ ત્હારા તરફ પાપદૃષ્ટિથી જોયું હોય, અથવા દુષ્ટ ભાવણ કર્યું હોય, તો હું ત્હેની જીમ તથા આંખ ખેંચી કાઢું. શિયાળની શી સત્તા કે ગુંગશ છે કે સિંહના અગ્નિને સપડાવી શકે ? મચ્છરનાં ઉડવાથી કદી હિમાવ્રય પર્વન ભયભીન અને દુઃખી થાય છે ? રામંરક્ષા સ્નોત્રને પિશાચાદિકોની બાધા શી રીતે થઈ શકશે ? તેજ પ્રમાણે તું મ્હારી પ્રાણપ્યારી રાણી હોઈ, ત્હને કોણ અને કેવી રીતે દુઃખ દઈ શકવાનું હતું ? અને તું પણ કદાચ કોઈએ ત્હને કાંઈ નહિ ને કાંઈ પણ હેરાન ગતિ કરી હોય અને તેથી રીસાઇને રહે છે ? પરંતુ કહ્યા વગર હું તે કેવી રીતે સમજી શકું અને ત્હારું દુઃખ દૂર કરી શકું ? એટલા માટે જે કાંઈ હોય, તે ખુલ્લા દીવથી કહી દે. રાગએ આ પ્રમાણે પૂછવ છતાં રાણી કશું બોલી નહિ, ચારે તે ફરી કહેવા લાગ્યો કે, કદાચ મ્હારાથી કાંઈ કસુર થયો હોય, અથવા ત્હારી કોઈ ઇચ્છા મ્હારાથી પાર પડી ના હોય, તો તે કહે. હું મ્હારા અપરાધની ક્ષમા માંગી લઉં તથા ત્હને અભીષ્ટવસ્તુ આણી આપું. અસરભગી ત્હારામાં આવ્યા કૌંબનો

આવિર્ભાવ કદી જોવામાં આવ્યો નથી, કે જોયો તું મ્હારી સાથે આમ રસથાં લઈને અગોલાં લે, અને મ્હોંડામાંથી કાંઈ કરતાં કાંઈ ઉચ્ચાર સરખો કાઢે નહિ. ત્હારી પ્રસન્નતાથી મ્હને સુખ અને આનંદ ઉપજતો હતો. પરંતુ આજે આવી દીનતા અને શોકાકુલતા જોઈને મ્હારું હૃદય બેદાઈ જાય છે. હું સોગમપૂર્વક કહું છું કે, ત્હારી ચાહે તેવી ઇચ્છા હશે, તોપણ હું તે પૂર્ણ કરીશ.

રાગનું આવું ભાષણ સાંભળવા છતાં રાણીએ કશોય હરફ સરખો કાઢ્યો નહિ અને વર્ષાકાલીન મેઘની માફક આંખોમાંથી પુષ્કળ અશ્રુજલની વૃષ્ટિ માત્ર ત્હેણે કીધી. ત્યારે તો રાગ વિશેષ દીન થઈને, ફરી પાછો કાલાવાલા કરવા લાગ્યો કે, હે બાલે ! રાણીએ કહ્યું, કેમ નાથ ? રાગએ કહ્યું, હે માનુની ! તું રીસ તજ દે. રાણીએ કહ્યું, રીસથી મ્હેં ત્હમારું શું બગાડ્યું ! રાગએ કહ્યું, મ્હારાવિષે ખેદ ઉપન્ન કર્યો. રાણી બોલી, એમાં મ્હારો કાંઈ કસુર નથી, વાંક આપનોજ છે; રાગ બોલ્યો, મ્હારો વાંક હું કમૂલ કરું છું, છતાં તું કુસકાં ભરીને રડે છે શું કરવા ? રાણીએ કહ્યું, કોની આગળ હું રડું છું ? રાગ બોલ્યો, કેમ, મ્હારી આગળ વળી. ત્હમારી આગળ રડનારી હું કોણ છું ત્હમારી ? રાગએ કહ્યું, પ્રાણુ-પ્રિય દયિતાજ તું પોતે મ્હારી. રાણીએ જણાવ્યું કર્યો, અરે ! નથી, તેથી તો રડી રહું છું. જો હું ત્હમારી દયિતા ‘અત્યંત પ્રીતિપાત્ર’ સ્ત્રી હત, તો આવો પ્રસંગજ મ્હને પ્રાપ્ત થાત નહિ. એટલું કહીને તે રડવા લાગી. પછી રાગએત્હેને ઉચ્ચક્રીને પોતાની પાસે પલંગપર બેસાડી, અને ત્હેનું સાન્વન કરતો પૂછવા લાગ્યો કે, આજે આવું વાંકું કેમ બોલે છે ? જો કાંઈ હોય, તે સ્પષ્ટતાથી નિખાલસપણે કહી દે.

આટલો ઉપોદ્ધાત કર્યા બાદ, રાણીએ કહ્યું કે, આપ શિકાર કરવા ગયા પછી આપનો પુત્ર કૃષ્ણાગર અંહી આવીને કામભોહિત થઈને મ્હારી લાજ લુટવા તૈયાર થયો હતો. ત્યારે મ્હને એવું સંકટ

થઈ પડ્યું કે, હવે મ્હારે કરવું શું ? ક્યાં નાસી છુટવું ? કેને બૂમ પાડવી ? કેમકે, એ કૃત્ય અત્યંત નિન્દ્ય હોવાથી, કોઈના જાણવામાં આવે, તો રેવડી દાણાદાણ થઈ જાય, ઇજ્જતને ડાક લાગે, એવો વિચાર મનમાં આવ્યો; તોપણ જરાક ધીરજ રાખીને મ્હું એને તુચ્છકારી કાઢ્યો અને એના હાથ છટકાવી દીધે ત્યાંથી દૂર નાસી ગઈ. નાસતાં નાસતાં દોડકર ખાઈને પડી પણ ખરી ! પરંતુ તેટલાથી મ્હારા પાતિવ્રત્યનું રક્ષણ થયું, અને એ પણ ભંચનો માર્યો અંકીથી આવ્યો ગયો. તે વખતે તો હું પ્રાણ ત્યાગ કરવાનીજ તૈયારી કરતી હતી. પરંતુ આપ પાસે નહિ હતા, તેથી વિચાર કર્યો કે, આપનાં છેવટનાં દર્શન કરવાં અને હકીકત આપને જણાવીને પછી પ્રાણ ત્યાગ કરવો. કેમકે, આવું અપમાન સહન કરીને મ્હારાથી આ સંસારમાં જીવતાં રહી શકાય તેમ નથી.

આટલી હકીકત રાજાએ સાંભળી અને ત્હેનું દેહબાન નષ્ટ થઈ ગયું, વિચાર શક્તિ કુંકિત થઈ ગઈ, અને વાડવાગ્નિની પેટે તે ધુધવાવા લાગ્યો અગ્નિની ભયંકર જવાળાની માફક ત્હેના મુખમાંથી શબ્દોઝ્યાર થવા લાગ્યા. અને શરીર કપી ઉડ્યું. ત્હેણે ભારે કોષના આવેશમાં આવી જઈ, સિપાઇઓને બોલાવ્યા અને ત્હેમને વરદી આપી દીધી, કે મ્હારા પુત્ર કૃષ્ણાગરને મુશ્કેતાટ બાંધીને રાજમહેલની સામેના મેદાનમાં લઈ જવો, અને ત્યાં ત્હેના હાથપગ કાપી નાંખવા. એવો કૃણાંગાર પુત્ર થયો, તેના કરતાં હું વાંઝીયો રહ્યો હત, તો કાંઈ દુઃખ થાત નહિ. જોણે પોતાની ઓરમાન માતાપ્રત્યે કુદૃષ્ટિ કરતાં પાછી પાતી નહિ કરી, તે કેટલો અધમ હોવો જોઈએ ? અને અન્યત્ર પણ એ શું નહિ કરે ? માટે નગરમાં પણ દાંડી પીટીને સર્વ લોકોને ખબર કરી દેવી કે, ‘એ આવી દુષ્ટ ચાલચલગતનો હોવાથી, રાજાએ એના હાથપગ કાપી નાંખીને, એને મારી નાંખવાની આજ્ઞા કરી છે. જે કોઈ મનુષ્ય એવું ખરાબ કામ કરશે, ત્હેની પણ એવીજ વહે થશે.’ સર્વ લોકોની સમક્ષ કાલે પ્રાતઃકાલમાં એના હાથપગ કાપી

નાંખીને એને મારી નાંખો, કે જેથી કોઈની પણ એવા કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ થાય નહિ.

સિપાઇઓમાં પણ કેટલાક વિચારશીલ હતા, તે કોકોએ રાજાની પ્રાર્થના કીધી, અને એવી ભયંકર શિક્ષા માફ કરવાનું કહ્યું. મંત્રીને ખબર પડતાં તહેણે પણ રાજાને સમજણ પાડીને કહ્યું કે પુત્ર નહોતો તે વખતે આપની કેવી અવસ્થા થઈ ગઈ હતી? પરંતુ તપ આરાધન વગેરે ક્યારેથી શંકરની કૃપા થતાં આ સદશુણ્યશ્રેણી અને સુંદર પુત્ર આપને મળ્યો છે. એથી તહેને કોવના આવેશમાં આવી જઈ, વગર વિચારે મારી નાંખવો એ યોગ્ય નથી; એ પ્રમાણે બહુ બહુ કહ્યું, તો પણ એના અંતઃકણમાં કાંઈપણ ઉગ્રસ થયો નહિ. હાથીને જ્યાંસુધી માવત અંકુશથી કબજામાં રાખતો નથી, ત્યાંસુધી તે સ્વેચ્છાથી સ્વછંદપણે સંચાર કરવાને સ્વતંત્ર હોય છે. તેજ પ્રમાણે સ્ત્રીવચનરૂપી અંકુશથી ખંડિત અને આકર્ષિત નહિ થએલો પુરુષજ સર્વ કાર્યને વિષે સ્વતંત્ર હોય છે, ખીજો નહિ. એટલુંજ શું? પરંતુ:—

અકૃત્યં મન્યતે કૃત્યં અગમ્યં મન્યતે સુગમ ।

અભક્ત્યં મન્યતે મક્ત્યં સ્ત્રીવાક્યપ્રેરિતો નરઃ ॥

સ્ત્રીઓના ભાષણથી પ્રેરાએલો પુરુષ અનુચિત કાર્યને ઉચિત સમજે છે, નહિ જવા લાયક સ્થળને ગમન કરવા યોગ્ય માને છે, તથા નહિ ખાવા લાયક પદાર્થને ખાવા યોગ્ય સમજે છે. સારાંશ, સ્ત્રીનું વચન સત્ય માનીને તહેનું પ્રિય કરવા ખાતર રાજાએ અવિવેકનો આશ્રય કર્યો, અને કોઈનું પણ કહ્યું નહિ ગણકારતાં પ્રાણુધારા શિવકૃપા-વડે પ્રાપ્ત થએલા પુત્રનો પ્રાણુધાત, અને તે પણ તહેના હાથપગ તોડાવી નાંખાવીને, કરવાનો હુકમ ફરમાવી દીધો. રાજાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થઈ શકે નહિ, તેથી સિપાઇઓએ તેમ કરવાનું માથે લીધું, અને તેઓ સર્વ સંધી આપ્યા ગયા; તોપણ તહેમને રાજપુત્રને માટે બહુ દુઃખ

થતું હતું. ત્હેના ગુણ તથા ચાલચલગત ઉપરથી મંત્રી તથા ખીજા લોકોને પણ એમજ લાગતું હતું કે રાજપુત એવું નિંદવા યોગ્ય કામ કદી કરે તેવો નથી, અને એમાં રાણીનુંજ કાંઈપણ કપટ હોવું જોઈએ, એવો એ લોકોનો તર્ક પણ હતો. પરંતુ રાજા વિષયને વિષે મર્દ થએલો હોવાથી, અર્કપુત્ર (યમ)ના જેવો ક્રોધી બનીને, તર્કના અનુસંધાનથી રહિત થયો હતો, અને નર્કપ્રાપ્તિ કરી લેવાને ઉછાળા મારી રહ્યો હતો. ખીજે દિવસે રાજાની આજ્ઞાને અનુસરીને, સિપાઈઓએ પ્રાતઃકાળમાં રાજપુત કૃષ્ણાગરને પકડ્યો અને પિતાનો હુકમ કહી સંભળાવ્યો. ત્યારે તો ત્હેની ખાતરી થઈ કે, હું માતાનું પાપકર્મ પિતાને ભડાકી દઉં, અને પિતા એને ભયંકર શિક્ષા કરે, તેથી એણેજ મ્હારે માટે પિતાના મનમાં કાંઈક વિપરીત ભાવના કરી દીધી હશે, અને એજ કારણને લીધે રાજાએ મ્હને આવી ભયંકર શિક્ષા કીધી. ભલે ! લખ્યા લેખ મીટતા નથી. જે થવા યોગ્ય છે તે થવાનુંજ અને થવા વગર રહેવાનું નહિ. પુત્ર ઘણો વિવેકી અને શાંતિવાળો હતો, તેથી એણે આ પ્રકારના વિવેકવડે મનનું સમાધાન કર્યું, અને સિપાઈઓની સાથે બેઠક ચાલ્યો ગયો.

રાજમહેલની સામે વિશાળ મેદાન હતું, ત્યાં ત્હેને લાવાને દૂતોએ સોનાના ચૈરંગ (ચોપાઇ, બાજટ) ઉપર બેસાડ્યો, અને દોરીથી ત્હેના હાથપગ બાંધી દીધા. શહેરમાં સઘળે ઠેકાણે દાંડી પીટાવી હતી, તેથી આખાલત્ફજ્જન એ કૃત્ત જેવા સાર ચોતરફથી આવીને ઉભા થઇ રહ્યા હતા. એટલામાં મારાઓએ નમસ્કરના પ્રહારથી પુત્રના બન્ને હાથ તથા પગ કાપી નાંખ્યા. પછી તો પૂછવુંજ શું ? તેજ ક્ષણે રાજપુત ત્યાં આગળ મૂર્છા ખાઇને ઢળી પડ્યો, અને રૂધિરનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. જેનાં નેત્ર ઘોળાં ફટક થઇ ગયાં છે, મુખપર શીજીના પરપોટા આવ્યા છે, પ્રાણ બહુ વ્યાકુલ થઈ ગયા છે, એવા સુકુમાર રાજપુતની આ અવસ્થા જોઇને કેટલાક કોમળ અંતઃકરણવાળા લોકો ત્યાં આગળ મૂર્છા પામ્યા. કેટલાક લોકો કહેવા લાગ્યા, આ રાજા કેવો નિર્દય અને

ચંગાળ ! કે જેણે સદયુજીશાસી સુંદર પુત્રને મારી નખાવ્યો. સ્ત્રીયુદ્ધિથી જેની મતિ બળ્ડ થઈ છે, એવા રાજાના રાજ્યમાં રહેવાથી શું સુખ થવાનું હતું ? કદાચ એમ સમજો કે એના હાથે કાંઈક અન્યાય થયો હોય, તોપણ શું તેને માટે આવી બચંકર સજ્જ ? બીજા કહેવા લાગ્યા, બાઈ ! હમને લાગે છે કે રાજા બણેા ન્યાયી છે. પુત્ર થયો, તેમાં શું અર્થ ગયું ? ત્હેણે પોતાની માતા ઉપર પાપયુદ્ધિ રાખી હશે, તો તેવાનો વધ કરાવવાથી શું રાજા દોષિત ગણાય ? નહિજ. ગાયનો જીવ લેનારા વાધનો જો કોઈ પ્રાણુધાત કરે, તો તેથી શુ પાપ લાગવાનું હતું ? વીંછીની ઉપેક્ષા કરો તો તે જેમ સર્વને દંશ દધને પીડા કરે છે, તે પ્રમાણે એવા દુષ્ટદુરાચારી પુત્રના પ્રત્યે ક્ષમા દયા કરે તો તે તેવુંજ અનર્થાવહ કૃત્ય કરશે. એટલા માટે હમને તો લાગે છે કે, રાજાએ પુત્રની માયામમતા કાઢી નાંખીને, ત્હેને શાસન કરવામાં પોતાના ધર્મનુંજ રક્ષણ કીધું છે. પુત્ર કેને કહે છે ?

પુણામ્નો નરકાયસ્માત્રાયતે પિતરં સુતઃ ।

તસ્માત્પુત્ર इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥

પુત્ર નામના નરકમાંથી પુત્ર પત્તાને ઉગારે છે, તેજ કારણને લીધે બ્રહ્મદેવે ત્હેને ‘પુત્ર’ એવું નામ આપ્યું છે. એ ઉપરથી વિચાર કરો કે એવા દુરાચારી દીકરા બાપને નરકમાં દૂઆડે કે કુળને તારે ? તાત્પર્ય, જેને જેમ રચતું તેમ બોલતું હોઈ, કેટલાક રાજાને, કેટલાક પુત્રને, કેટલાક રાણીને સારં નરકસું કહેતા હતા, અને પ્રસંગ જોતા ઉભા થઈ રહ્યા હતા. એ પ્રહર વીતી ગયાં, છતાં કોઈને પણ ત્યાંથી પોતાને ઘેર જઈ સ્નાન ભોજન કરવાની શુદ્ધિ રહી ન હતી.

આણી તરફ ગર્ભાગ્રિને વિષે મત્સ્યેન્દ્રનાથ અને ગોરક્ષનાથ જે રહ્યા હતા, તે દત્તાત્રેયનાં દર્શનને માટે નીકળ્યા અને ફરતા ફરતા તે દિવસે મધ્યાહ્ન સમયે બિલ્કાને માટે કુંડિનપુરમાં આવી પહોંચ્યા. નગર

રીમાં જુએ છે તો સધળાજ ધરના માથુસો કહી જતા રહેલા હોય, એવું જણાયું ત્યારે તેમણે બધા ક્યાં જતા રહ્યા હશે, તેની તપાસ કરવા માંડી. કોઈએ કહ્યું કે અંહીયાના રાજ્યએ પોતાના પુત્રને દેહાંત દંડની શિક્ષા કીધી છે, તે જોવાને માટે બધાં ત્યાં ગયા છે. ત્યારે તો એ બંને જણા પણ લોકોની જ્યાં ઠઠ જમી હતી ત્યાં આવી પહોંચ્યા, અને જોવા લાગ્યા તો ચૈારંગ (બાજક) પર રાજપુત હાથ પગથી ખડિત થઈને પડેલા જોવામાં આવ્યો. મત્સ્યેન્દ્રે લોકોને પૂછ્યું કે, પેલો ચૈારંગી* કાણ છે, અને શાથી એની એવી દશા થએલી છે ? ત્યારે લોકો કહેવા લાગ્યા કે. એ શશાંગર રાજનો પુત્ર છે, અને એણે પોતાની ઝોરમાન માતાઉપર પાપદૃષ્ટિ રાખીને બળાકાર દીધો હતો, તેથી રાજ્યએ એના હાથપગ કપાવી નખાવીને દેહાંત દંડની શિક્ષા ફરમાવી છે.

તે સાંભળીને મત્સ્યેન્દ્રનાથે અંતર્દૃષ્ટિ કરીને જોયું તો, તેની માતા જરિણી (છીનાળ) હોવાનું તથા કૃષ્ણાગર એક અવતારી પુરુષ હોવાનું તેમને જણાયું. પછી ગોરક્ષને તેમણે કહ્યું કે, હે ગોરક્ષ ! રાજ બહુ વિષયલપટ છે, અને સ્ત્રીની સંગતિથી તેની બુદ્ધિ બળે થએલી છે. સ્ત્રી જરિણી હોવાથી તેના વચનથી અવળે રસ્તે દોરવાઈને રાજ્યએ પોતાના સદ્ગુણુશાલી પુત્રનો નાશ કરાવ્યો છે, તેથી હું સમજું છું કે એવા ભૂમીને ભારરૂપ થઈ પડનારા રાજને યોગ્ય શાસન થવું જ જોઈએ. ગોરક્ષે કહ્યું કે, આપ કોઈને શાંત કરો અને મ્હારું વચન માનો. રાજની પાસે જઈને આપે આ ચૈારંગીને માંગી લેવો, અને એનાપર કૃપા કરીને એને જીવતો રાખવો, અને સકલવિદ્યામાં પ્રવિણ કરીને, એના હાથે રાજની બૂલ સુધારાવવી. એમ કરવાથી આપની સર્વત્ર કીર્તિ થશે, અને એ બાળકને આપે ચૈારંગી કહીને ખેલાવ્યો,

* ચાર પાયા જેને હોય છે તે, બાજક. મરાઠીભાષામાં એનું ચૈારંગ એવું નામ છે. હિંદીમાં ચૌપાદ કહે છે. કવિતામાં પણ ચૌપાદ હોય છે, અને તેને પણ ચાર ચરણ હોય છે.

તો એનું નામ પણ ચારેમેર રંગિત (સુશોભિત) થઈ જશે. પછી તે બંને જણા રાજની પાસે આવી પહોંચ્યા, ત્યારે રાજએ પણ હેમને પ્રણામ કરીને પ્રાર્થના કીધી કે, શા હેતુથી આપનું આગમન થયું છે ? મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું, ત્હેં જે બાળકને શિક્ષા કીધી છે, હેમને મ્હને સોંપી દે. કેમકે, એ ત્હારો ગુનેહગાર હતો, અને એને દંડપણ થઈ ચૂક્યો છે, તો હવે ત્હારે એની શી જરૂરીઆત છે ? રાજએ કહ્યું, ભણે લઈ જાઓ, પરંતુ ત્હમારે એની નાહક ઉઠવેઠ કરવી પડશે. એના હાથપગ ખડિત થઈ ગએલા હોવાથી, એનાથી પોતાની મેળે કશું થઈ શકવાનું નથી, અને મ્હારી સમજ પ્રમાણે તો ઝાઝુ છવી શકે તેમ નથી. પછી જેની આપણી ઇચ્છા. એને આપણે સ્વાધીન કરવામાં મ્હને કાંઈ હરકત નથી.

મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું, ઠીક ! ત્યારે હમે એને લઈ જઈએ છીએ. પછી બંને ત્યાંથી ઉઠ્યા, અને ચૈરંગસહિત તે બાળકને ઉંચકીને નગરની બહાર ગોરક્ષ ત્હેને એક સ્થાન આગળ લઈ આવ્યો. ત્યાં ભિક્ષા કરીને રાતભર બંને જણા રહ્યા, અને બ્હેલી સહવારના ઉઠીને ગોરક્ષે ત્હેને ખાંધ પર લીધો, અને ફરતા ફરતા તેઓ સઘળા બદ-રિકાશ્રમને વિષે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં શ્રીશંકરનાં દર્શન કીધાં અને ચૈરંગીને મૂકીને, પોતે ત્હેને તપ કરવા બેસાડવાને એકાદ ગુફા શોધવા લાગ્યા. એકાંત પ્રદેશમાં પર્વતની એક ગુફા જોવામાં આવી, અને મંત્ર સામર્થ્યથી ગોરક્ષે તેમાં એક મોટી શિલા માથાની ઉપર અહરની અધર રાખી દીધી, અને ચૈરંગીને ત્યાંથી લાવીને ગુફાની પાસે વૃક્ષની નીચે મૂકી દીધો. મત્સ્યેન્દ્રનાથે ગોરક્ષને કહ્યુંકે, એને હવે દીક્ષા આપ. ગોરક્ષે કહ્યું, એનું તપાચરણ જોયા વિના હું કાંઈ એને દીક્ષા ન આપું. પછી ત્હેણે ચૈરંગીને પૂછ્યુંકે, તું અંહી તપ કરીશ ? ત્હેણે કહ્યું, આપજે કહેશો તે કરીશ, અને જતાં રાખશો ત્યાં રહીશ, પરંતુ કૃત્તિ દૃષ્ટિથી આપ મ્હારું સંરક્ષણ કરજો. જન્માન્તરનાં અનંત પુણ્ય સંમ-

થી આવા સંકટ સમયમાં આપ જેવા સિદ્ધમહાત્માઓનાં દર્શન અને ભાગમનો મહત્તે લાભ થયો છે.

પછી ત્હેમણે એને ગુફામાં બેસાડ્યો અને કહ્યું કે, આ ઉપરની શિલા તરફ નજર રાખજે, કેમકે એ અધર છે. ત્હારી દૃષ્ટિને કદાચ િજી કેઇ તરફ જાય, તો એ ત્હારા શરીરપર પડશે, અને તું કામો ચગદાઇ મરીશ. તથા તપ કરીને અગળ જે કાર્ય સિદ્ધ કરવાનું કે, તે એમનું એમજ રહેશે અને જન્મારો છુટી પડશે. એટલું કહીને હેને એક મંત્ર આપ્યો, તથા એની પાસે ઘણું ફળો પણ લાવીને મૂકી દીધાં અને કહ્યુંકે ભૂખ લાગે ત્યારે એ ખાજે, પરંતુ ત્હારી નજર શિલાપરથી જરીપણ ખસવા દઇશ નહિ, તેમજ મ્હોંડેથી મંત્રનો જપ રતોપણ અટકી જઇશ નહિ. હવે હમે જઇએ છીએ, અને તીર્થાટન કરીને ત્ત્વર પાછા આવીશું. એટલું કહીને બન્ને બહાર આવ્યા અને તે ગુફાના દ્વારપર એક શિલા ઉભી રાખીને, તેને બંધ કરી દીધી. પછી ગોરક્ષે આમુંડાનું સ્મરણ કરતાં તે પ્રગટ થઇ, ત્યારે એણે ત્હેને કહ્યુંકે, આ ગુફામાં મ્હેં એક જણને તપ કરવા બેસાડ્યો છે, માટે ત્હારે નેત્ર એની સંભાળ રાખવી. આ શિલાને ઉપાડીને એની પાસે અંદર પ્રવેશી જઇને ફળોને મૂકી રાખવાં, અને દ્વાર બંધ કરવું. આમુંડાએ િક એમ કહ્યું, અને ત્યારબાદ ગોરક્ષ મત્સ્યેન્દ્રનાથ ફરતા ફરતા ગિરનાર પર્વતની ઉપર આવી પહોંચ્યા.

ગોરક્ષે કહ્યા મુજબ આમુંડા ચૈરાંગીની પાસે ફળ વગેરે લાવીને મૂકી રાખતી હતી, પરંતુ એને તો માથાપંદની શિક્ષાનો ભારે ભય હોવાથી, તેના તરફ સહજ પણ નજર સરખીયે કીધી નહિ, અને શરીર હલાવ્યું પણ નહિ. કેવળ વાયુનો આહાર કરીનેજ તે તપ કરી રહ્યા હતા, એથી ત્હનું શરીર માત્ર હાડકાનું ખોખું જ બની ગયું હતું. સારાંશ કે, ચૈરાંગીના ઉપર ગોરક્ષ મત્સ્યેન્દ્રની કૃપા થઇ, અને તે તપવડે કૃતાર્થ થઇ ગયો, એ વૃત્ત

અગ્નિ અધ્યાયમાં જોવામાં આવશે. પરંતુ રાજ્યએ તો તહેને સ્ત્રીના કથાથી વખર વિચારે હાથપગ છેદાવી નંખાવીને દેહાંત દંડની શિક્ષા ફરમાવી હતીજ. એથી કરીને, ભર્તૃહરિએ જે કહ્યું છે તે ચચાર્થજ છે કે, હે સંસાર ! તરવાને અશક્ત એવી મહાનદીઓના જેવી સ્ત્રીઓ જે તારે વિષે ન હોય, તો તારો સામો કિનારો ફર નથી, પાસેજ છે. પરંતુ તેઓ (સ્ત્રીઓ) વચમાં ખડકની પેઠે પ્રતિબંધ કરી રહેલી હોવાથી, અને તેમનું ઉત્સાધન કરીને જઇ શકનારા વિરલાજ હોવાથી, તારો સામો કિનારો એટલો બધો દૂર છે કે, જ્યાં દૃષ્ટિ પશુ પહોંચી શકતી નથી. તાત્પર્યમાં સમજવું જોઈએ કે, જ્યાં સુધી સ્ત્રીઆદિ વિષયોની આસક્તિ રહે છે ત્યાં સુધી વિવેક હોતો નથી અને તેના વગર જ્ઞાન થતું નથી; જેથી સંસાર ચક્રને વિષે દુઃખાદિનો અનુભવ કરતાં ચોર્થાશી લક્ષ્મી રેંટમાળમાં ફરતાં રહેવું પડે છે.

इति श्रीमत्परमहंस परिम्राजकाचार्य सहजानन्दसरस्वती-
शिष्य श्रीदत्तात्रेयविरचिते नवनाथचरित्रे द्वितीयभागे
चौरंगीतपाचरणं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ श्रीगुरुदत्तात्रेयार्पणमस्तु ॥

॥ इति शिवम् ॥

॥ પંચમોઽધ્યાયઃ ॥

આત્માયૈ જીવલોકેઽસ્મિન્કો ન જીવતિ માનવઃ ।

પરં પરોપકારાર્થં યો જીવતિ સ જીવતિ ॥ સુ. ૨. ॥

પોતાના પેટનો ખાડો પૂરવાને તથા નાના પ્રકારના વિષય ભોગોથી ઉપજતા સુખને સાર કયો મનુષ્ય આ સંસારમાં જીવન ધારણ કરતો નથી ? પરંતુ જેતું જીવતર પારકાનું ભણું કરવાને ખાતરજ હોય છે, તેજ ધન્ય છે, અને એવાનું જીવનજ સફલ ગણાય છે. સત્પુરુષ શિવાય ભાગ્યેજ એવું વ્રત ખીજ કોઈનામાં જોવામાં આવશે. શું એ વાત ધ્યાનમાં નથી કે સહસ્રકર (સૂર્ય) વગરકહો પર્ણ સમૂહને પ્રદુક્ષિત કરે છે ? તથા પ્રાર્થના કર્યા વગરજ ચન્દ્ર કુમુદોને (સફેદ કમળોને) વિકસાવે છે ? મેઘ પણ માંગ્યા વગરજ પાણીની વૃદ્ધિ કરે છે ? તેજ પ્રભાણે, સત્પુરુષો પોતાની મેળેજ, નહિ કે કોઈએ પ્રાર્થાથી, પરહિત કરવાને વિષે પ્રવૃત્ત થાય છે, એવો ત્હેમનો કુદરતી સ્વભાવજ હોય છે,

મત્સ્યેન્દ્રનાથ તથા ગોરક્ષનાથે ગિરનાર પર્વતપર આવીને, આદિનાથ શ્રીહતાત્રેયના દર્શન કર્યાં, અને પ્રણામ, સ્તુતિ, અર્ચન વગેરે કરીને ત્હેમને સંતુષ્ટ કીધા. બન્ને જણાને હતાત્રેયે દદાક્ષિંગન દીધું અને ક્ષેમકુશલ સમાચાર પૂછ્યા. ત્યાં આગળ ત્હેમની સેવા કરતા બન્ને જણા છ મહિના સુધી રહીને તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા તથા યોગાદિના ચમત્કાર માંહોમાંહો પરસ્પરને દર્શાવતા આનંદપૂર્વક પોતાનો સમય પસાર કરવા લાગ્યા એક વખત ગોરક્ષે હતાત્રેયને કહ્યું કે:—

વિમ્બુગયસ્વ માં સ્વામિભિત્યુત્તરાંતર્ગતસ્તુ સઃ ।

હૃક્ષગર્ભોતરાદસો ગોરક્ષં તં વ્યકર્ષયત્ ॥

હે પ્રભો ! આપ પુરાતન યોગી છો, અંતર્ધાનાદિ સક્રમયોગ કળામાં ક્ષમર્થ છો, તેથી હું આપની સમક્ષ અદ્ભુત શાંતિ હું અને આપ મને

ખોળી કાઢજો. તે સાંભળીને દત્તાત્રેયજી હસવા લાગ્યા અને ખોલ્યા, ગોરક્ષ ! હું તો વૃદ્ધ શક્તિહીન છું અને તું તો નવિન સિદ્ધ તરણુ છે તેથી ત્હારા મત્સ્યેન્દ્ર ગુરુના જેવો હું ત્હને હોવાથી મ્હારી વચ્ચના કરવી એ ત્હારે માટે યોગ્ય નથી. ગોરક્ષે કહ્યું, ‘આપ મહાસમર્થ છો એવું હું જાણું છું;’ એટલું કહીને ત્યાં આગળથી એકાએક અદૃશ્ય થઈને વૃક્ષની અંદર પ્રવિષ્ટ થઈ ગયો. દત્તાત્રેયે વિચાર કીધો કે આ બાળકની ધમ્મજા પૂરી કરવી જોઈએ. પછી ઝટ પોતે સૂક્ષ્મરૂપે વૃક્ષને વિષે પ્રવેશ કરીને ગોરક્ષને તેમાંથી બહાર કાઢીને કહેવા લાગ્યા.

માં ત્વં વિમૃગ્યત્યુક્ત્વા દત્તાત્રેયં સ્વહૃદ્ગતમ્ ।
અન્વેષયદ્દિર્ઘેવં ગોરક્ષોઽથ બહિર્મુક્તઃ ॥

હે ગોરક્ષ ! મ્હેં જેમ ત્હને શોધી કાઢ્યો, તેમ તું પણ મ્હને ખોળી કાઢજો; કેમકે ત્હને પણ પૂર્ણ યોગસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થએલી છે. એટલું કહીને દત્તાત્રેય ત્યાંથી અદૃશ્ય થયા અને ત્હેના હૃદયમાંજ પ્રવિષ્ટ થયા. ગોરખ બહિર્મુખ થઈને, ત્હેમને સૂક્ષ્મરૂપથી પર્વત, વૃક્ષ, જલ, પૃથ્વી, તથા આકાશાદિ દશે દિશામાં ફુંકવા લાગ્યો, પરંતુ ક્યાંઈ પ-તો લાગ્યો નહિ.

ન લબ્ધ્વા શરણં પ્રાગાત્તતો દૃષ્ટ્વા નનામ તમ્ ।
શિષ્યસ્તેઽહં પ્રવજ્ઞોઽસ્મિ શાધિ માં દીનવત્સલ ॥

ત્યારે ફરી પાછો તે પહાડપર આવીને બંને હાથ જોડી દત્તાત્રેય ભગવાનને શરણે આવીને સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. એટલામાં તરતજ દત્તાત્રેય પ્રગટ થતાં, ત્હેણે ત્હેમને સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત કીધા, અને કહ્યું કે હે પ્રભો ! હું આપનો શિષ્ય છું. માટે મ્હારા ઉપર કૃપા કરો, અને આ કૃપા શીખવો. પછી દત્તાત્રેયે કેટલીક યોગકળા ગોરક્ષને ત્યાં આગળ બતાવી દીધી. આ પ્રમાણે બ્યારે છમાસ વીસા ત્યારે ત્હેણુની રમ્મ લાઇને, ગોરક્ષનાથ મત્સ્યેન્દ્ર ગુરુની સાથે ત્યાંથી નીકળ્યો, અને તે બંને જાણી ફરતા ફરતા પ્રયાગક્ષેત્રને વિષે આવી પહોંચ્યા.

પ્રયાગમાં ત્રિવિક્રમ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે મહાધાર્મિક, ઉદાર, સત્વનિષ્ઠ તથા સાધુઓના સમાગમવડે આત્મજ્ઞાનસંપન્ન થઈને રાજ્ય કરતો હતો. તે વૃદ્ધવસ્થામાં પોતાની પાછળ કાંઈપણ સંતતિ મુક્યા વગર મરણ પામ્યો હતો, તેથી સધળી પ્રજા ત્હેનાં ગુણગાન કરીને વિલાપ કરી રહી હતી. રેવતી નામની ત્હેની રાણી પણ મહાસાધ્વી હતી, અને પુત્રની પ્રાર્થિત નહિ હોવાથી તે મનમાં રોજ દુણ્ણ્યાં કરતી હતી; તેમાં વળી પતિના મરણનાં દુઃખનો ન્યારે ઉમેરો થયો, ત્યારે તો ત્હેના સંતાપની સીમા રહી નહિ, જેથી તે છાતીફાટ કલ્પાન્ત કરવા લાગી. ગૌરક્ષ મત્સ્યેન્દ્રે તે નગરીમાંથી પસાર થતાં લોકોનો કકળાટ જોઈને ન્યારે તે સંબંધી પૂછપરછ કરી, ત્યારે લોકોએ રાજાના મરણના સમાચાર કહ્યા અને તે સાથે ત્હેની પ્રજાવત્સલતા, ધર્મનિષ્ઠતા વગેરે ત્હેના ઉત્તમ ગુણોનું પણ વર્ણન કરી, તથા આવો રાજા ફરી થવો નથી, એમ બોલીને રડવા લાગ્યા. સત્પુરુષોનું હૈયું હંમેશાં દયાથી ઉભરાઈ જાય છે. ત્હેમનાથી ખીજાનું દુઃખ જોઈ કે સાંભળી રહેવાનું નથી, કેમકે તેઓને તે દુઃસહજ હોય છે. ધન્ય છે, ધન્ય છે રાજાને ! કે જેને ખાતર અખિલ પ્રજાવર્ગ શોક પ્રદર્શિત કરે છે. એવા સદ્ગુણસંપન્ન રાજાને જો હું સજીવન કરું, તો સધળાનાજ જીવને આનંદ થશે. એમ વિચાર કરીને, જ્ઞાનદૃષ્ટિથી ત્હેનું આયુષ્ય જોતાં, તે રાજા જ્ઞાનસંપન્ન હોવાથી, મત્સ્યેન્દ્રને તે અહારપ થઈ ગએલો પ્રતીત થયો, ત્યારે તો તે લાચાર થયા. ત્યારબાદ બન્ને જણાં ત્યાંથી જે નીકળ્યા તે ગામની બહાર ગંગાને કિનારે એક શિવાલયમાં આવી યોગ્યા.

એટલામાં રાજાનું શય ઉપાડીને લોકો શ્મશાનમાં લઈ આવ્યા, અને ત્હેને સંસ્કાર કરવા સાફ ચિતાઉપર ગોઠવ્યું. એક તો તે રાજા અને તેમાં વળી પ્રજાના ઉપર અત્યંત પ્રેમ કરવાવાળો અને સદ્ગુણસંપન્ન હતો, તેથી હજારો લોકો ત્હેને શ્મશાન પર્યન્ત પહોંચાડવાને સારૂ આવ્યા હતા, અને આકેશ કરતા હતા. ત્હેમને જોઈને ગૌરક્ષના

અંતઃકરણમાં અત્યંત દયા ઉપજી, અને તહેણે પોતાના ગુરૂની પ્રાર્થના કાંધી કે, મહારાજ ! આ સદ્ગુણશાલી રાગને જો આપ જીવતો કરશો, તો આ સર્વ લોકોના જીવને ધણો આનંદ થશે. તે સાંભળીને મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું, છાનોમાનો ખેસી રહે. તે છતાં ગોરક્ષથી તહેમનો હેતુ નહિ સમજવાથી, તહેણે કહ્યું કે આપ જો એને જીવાડશો નહિ, તો હું મહારા સામર્થ્યથી એને સજીવન કરીશ. મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું. એને સજીવન કરવાનું તહારં સામર્થ્ય નથી. સારે તો ગોરક્ષ ખોલી ઉડ્યો કે, એને ખાતર હું મહારો પ્રાણ પણ કુર્યાન કરું, પરંતુ એને જીવતો કરીને સર્વ લોકોને આનંદિત કર્યા વગર રહું નહિ. મહારે હાથે જો આ રાગ સજીવન ન થાય, તો હું અગ્નિકુંડને વિષે મહારા શરીરનું બલિદાન આપી દઉં, અને તેમ જો હું ન કરું તો અનંતકાળ સુધી મહને નરકવાસની પ્રાપ્તિ થજો.

મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું, જો કાંઈ ખોલવું હોય તે વિચાર કરીનેજ ખોલવું, અને કરવું હોય તે કરી દેખાડવું. આ પણ તહે અવિનેશથી કાંધું છે. રાગ જ્ઞાનસંપન્ન અને જ્ઞાનનિષ્ઠ હોવાથી, તે તો જેમ મહાકાશને વિષે ઘટાકાઠ અથવા ઝિંબને વિષે જેમ પ્રતિતિંમ, કિંવા ગંગા જેમ નામરૂપને તજીને સમુદ્રને વિષે વિશીન થઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મરૂપને વિષે લીન થઈ ગયો છે. મહારા મનમાં પ્રથમથીજ એના પ્રત્યે દયા ઉપજી હતી, અને એને જીવાડવાનો મહારો વિચાર પણ થયો હતો. પરંતુ મહેં ન્યારે એની આયુષ્યમર્યાદા જોઈ, સારે તો એ મહને બ્રહ્મરૂપ થઈ ગએલો જણાયો, અને એજ કારણને લીધે મહેં એ વિચાર પડતો મૂડ્યો. મોક્ષને સમયે શરીરનો આરંભ કરનારી પ્રાણાદિ સકલકળા પોતાના કારણમાં વિશીન થઈ જાય છે. તથા ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોને વિષે આવી રહેલા દેવો, આદિઆદિકોને વિષે પ્રાપ્ત થય છે. અને સચિત કર્મ તથા વિજ્ઞાનમય આત્મા વગેરે સધળુંજ અનંત, અવ્યય એવા પરબ્રહ્મને વિષે એકરૂપ થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે શ્રુતિ વગેરેને વિષે જો વર્ણવેલું છે તેને નિષ્કા કરીને કોણ કવી રીતે એ રાગને સજીવન કરી શકે તેમ

છે ? અને એટલા માટેજ મ્હેં ત્હને છાનામાના બેસી રહેવાનું કહ્યું હતું. પરંતુ મ્હારો હેતુ સમજ્યા વગરજ તું અવિવેકથી પ્રતિજ્ઞા કરી બેઠો.

તે સાંભળીને ગોરક્ષે સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી જોયું તો ત્હને પણ તેમજ પ્રતીત થયું અને ત્હેતું મ્હોડું ઉતરી ગયું. ત્હણે ગુરને કહ્યું કે, આપનું કહેવું સત્ય છે, પરંતુ હું તો મ્હારા વચનની સત્યતાને ખાતર મ્હારું શરીર અગ્નિમાં હોમી દેવાનો છું. મત્સ્યેન્દ્રે વિચાર કર્યો કે, હવે તો સંકટ ઉપસ્થિત થયું. જણે વડાંની ભિક્ષા લાવવાને માટે પોતાનું નેત્ર પણ ઉખાડી નાંખીને આલ્મણીને આપ્યું હતું, તેજ ગોરક્ષ પોતાની પ્રતિજ્ઞા સત્ય કરવા સાર અગ્નિને વિષે શરીરની આહુતિ આપતાં ઓછોજ હડી જવાનો હતો ? પગી મત્સ્યેન્દ્રે ત્હને કહ્યું કે, લોકોને આનંદિત કરવા ખાતર તું ત્હારા પ્રાણપ્રિય શરીરનું બલિદાન આપવા તૈયાર થયો છે, તેથી હું ત્હને ધન્ય સમજું છું. ગોરક્ષે કહ્યું, હે ગુરો ! શરીર તો નશ્વર છેજ, તેથી તેના પ્રત્યેનો લોભ મોહ છોડી દેવો જોઈએ. જે શરીરવડે પરોપકાર ન થઈ શકતો હોય, તે શરીરનો શો ઉપયોગ ? તેમાં સંત, સાધુ, મહાત્મા, સંન્યાસી વગેરેનાં શરીર તો ખાસ પરોપકારને ખાતરજ હોવા જોઈએ:—

શ્રોત્રં મુનેનૈવ ન કુંડલેન । વાનેન પાણિર્ન તુ કંકણેન ।
ચિમાતિ કાયઃ કલ્પનાકુલાનાં । પરોપકારેણ ન ચન્દ્રમેન ॥

પરોપકારી પુરુષોનાં કાન ધર્મજ્ઞાનના શાસ્ત્રાદિના શ્રવણથી શોભે છે, નહિ કે ફક્ત મુવર્થ વગેરેનાં કુંડલ ધારણ કર્યાથી. તેમજ હાથપણ સત્પાત્રને વિષે જ્ઞાન દેવાથી શોભે છે, નહિ કે સોનાં મોતીનાં કંકણો પહેર્યાથી. તેજ પ્રમાણે શરીર પણ ખીજનું ભડું કરવાની ખાસ દાઝ ધરાવનારી દાનતવડે શોભે છે, પરંતુ એકલા કેશર કસ્તુરીના મુગધીદાર લેપ લગામ્નાથી તે શોભતું નથી. આ પ્રકારનું મહાત્મા પુરુષોનું સ્વાભાવિક ગુણજ્ઞ હોય છે, ખીજ સામાન્ય માણસોનું નહિ. તેથી મ્હારા મનમાં

પરોપકારની ઇચ્છા થઇ, પરંતુ તે પૂર્ણ નહિ થઈ શકે તેમ હોવાથી, હું મહારી પ્રતિજ્ઞાને અનુસરીને શરીરનો ત્યાગ કરું છું, એમાં આપ મહેને ધન્યવાદ શેનો આપો છો ? અવિચારથી કામ થયું ખરું, પરંતુ શરીરત્યાગ ન કરું, તો નરકવાસ ભોગવવો પડે. તે સાંભળીને મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું કે, હે ગોરક્ષ ! હવે મહારૂં વચન સાંભળ. ત્હારી કામના પૂર્ણ કરવાને ખાતર હું આ રાજના શરીરમાં પ્રવેશ કરું છું, અને આર વરસ સુધી અંહીયાં રહીને સર્વને આનંદિત કરું છું. પરંતુ ત્યાં સુધી ત્હારે મહારા આ શરીરનું ઉત્તમ પ્રકારે સંરક્ષણ કરવું. આર વર્ષ પછી ફરીથી આ શરીરમાં પ્રવિષ્ટ થઇને, ત્હારી સાથે જગતના કંડાણના કાળે પૃથ્વી-પર વિચરીશ.

ગોરક્ષે કહ્યું, એવું કરો તો ઉત્તમ ! આ સર્વ પ્રજા રાજ રાજ થઈ જશે, અને મહારૂં વચન પણ સત્ય થશે. ‘પુત્ર આત્મરૂપ હોય છેજ’ એ શ્રુતિ વચન મુજબ, હું આપનો શિષ્ય અને પુત્ર હોવાથી, મહારૂં વચન તે આપનુંજ છે, એમ સમજીને આપ આ કૃત્ય કરો છો, તો મહારાપર અનંત ઉપકારજ થશે. આપ આવશે ત્યાંલગી આપના આ શરીરની રક્ષા ગુપ્ત સ્થાનમાં ખાસ કાળજીપૂર્વક કરીશ, તે ખાતર આપ બેસીકર રહેજો. પછી પક્ષી જે પ્રમાણે આ ઝાડપરથી પેલા ઝાડ ઉપર જઈને બેસે છે, તે પ્રમાણે મત્સ્યેન્દ્રનાથ યોગ સામર્થ્યથી પોતાના શરીરમાંથી ચિતાપર રાખેલા ત્રિવિક્રમ રાજના શરીરમાં પ્રવિષ્ટ થયા.

યોગવડે પક્ષીની પેઠે આકાશમાં ઉડી શકાતું હોવાથી, શ્રુતિ વગેરેને વિષે શરીરને વૃક્ષની ઉપમા પણ આપેલી છે, તે ઉપરથી ઉપરનું દૃષ્ટાન્ત મથાથ સમજવું. રાજના દેહને અગ્નિ સંસ્કાર કરવાની તૈયારીજ હતી, એટલામાં તે શય ચિતાપરથી એકાએક ઉડીને બેઠું થયું, ત્યારે તો સઘળા લોકો ધણાજ વિસ્મિત તથા આનંદિત થયા. કેટલાક કહેવા લાગ્યા કે બાહ ! આપણા સઘળાનાં શોક મોહ જોઈને હરિહરને દયા ઉપજી અને હેમજોજ રાજને સજીવન કીધા. બીજા કહેવા લાગ્યા કે,

ભાઈ! રાગ્નનું આયુષ્ય હતું, પરંતુ યમના દૂતો કાંઈક બૂલચુક કરીને એમને ઉપાડી ગયા; પરંતુ ધર્મરાગ્નની પાસે જતાંજ હેમના ખ્યાલમાં એ વાત આવી, અને હેમણે એમને છોડી મુક્યા, તેથીજ એ જીવતા થયા. એ પ્રમાણે સધળા લોકો કહેવા લાગ્યા, અને કેટલાક આનંદમાં આવીને ત્યાંથી જ દોડ્યા તે નગરમાં આવીને લોકોને એ શુભ સમાચારની માંગલિક વધામણી કહેવા લાગ્યા. મંત્રીએ પુરોહિતની સંમતિથી સુવર્ણનું પૂતળું ત્યાં સગળાવી દીધું અને શુદ્ધિ કરીને રાગ્નને બારે ઠાઠથી નગરીમાં લઈ આવ્યા.

આણીતરફ ગોરક્ષનાથ પોતાના ગુરુનું શરીર ગુપ્ત સ્થાનમાં રાખવાને માટે જગ્યાની શોધ કરતો હતો, એટલામાં તે મંદિરની પુખ્તરણ બાઈ ત્યાં આગળ આવી પહોંચી. હેણે ગોરક્ષને આમતેમ કાંઈ શોધતો જોઈને પૂછ્યું કે, આપ શું શોધી રહ્યા છો? આપ કોણ છો? ત્યારે ગોરક્ષે કહ્યું, ભાઈ! હમે તો જોગી છીએ, તીર્થોને વિષે ફરતા ફરતા અંહી આવી ચઢ્યા છીએ. ત્દમારા રાગ્નને હમારા ગુરુએજ જીવતા કીધા છે. સધળાજ લોકોની દુઃખદ સ્થિતિ જોઈને હેમને બહુ દયા ઉપજી, અને હેમણે બધાના આનંદને ખાતર રાગ્નના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને હેને સજીવન કીધો, અને બાર વરસ સુધી પોતાના શરીરનું રક્ષણ કરવાનું મ્હને કહ્યું. પરંતુ એમનું શરીર કયા ગુપ્ત સ્થાનમાં રાખવું તેની શોધમાં હું છું અને એકાંત સ્થળ શોધી રહ્યો છું. જો હમને ખબર હોય તો કહી દો, અને મ્હને જે વાત કહી તે કાઢને પણ કાને જાય નહિ. હેણે ત્યાં આગળજ મંદિરની નીચે ગુફા જેવું ગુપ્ત સ્થાન હતું, તે ખતાવી દીધું, અને કહ્યું કે આ ભોંયર કોઈના પણ જાણ્યામાં નથી, ઘણું જીનું પુરાણું છે, માટે ગુરુનું શરીર અંહીજ મુકી છાંડો, પરંતુ મ્હને શંકા થાય છે કે બાર વરસ સુધી એ પ્રેત ઉત્તમ સ્થિતિમાં કેમ રહી શકશે? ગોરક્ષે કહ્યું, મ્હારા ગુરુ મત્સ્યેન્દ્રનાથ ચિરંજીવ હોવાથી હેમના શરીરનો નાશ થઈ શકે તેમ નથી; આ પ્રમાણેજ ઉત્તમ સ્થિતિમાં

હૈમનું શરીર રહી શકશે. પરંતુ એટલું ખુબ ધ્યાનમાં રાખવું કે, આ વાત હમારા શિવાય ખીજ કોઈના જાણવામાં આવે નહિ, નહિ તો અનર્થ થશે. ત્યારબાદ ગોરખે મત્સ્યેન્દ્રના તે શરીરને દેવાલયની નીચેનાં ભોંયરામાં મુકી છાંડ્યું, અને હૈનું મુખ ઉપરથી સારી પેઠે બંધ કરી દીધું કે જેથી કોઈ પણ અહીં કશું છે એમ જાણી શકે નહિ.

આણીતરફ ત્રિવિક્રમ રાજા જીવતો યદને નગરમાં આવ્યો, ત્યારે સપ્તળા લોકો હર્ષિત યદને આનંદોત્સાહ કરવા લાગ્યા. રાજા પોતાના અન્તઃપુરમાં આવતાંવારને રાણીએ હૈનો આદરસત્કાર કીધો, તથા સ્નાન ભોજન વગેરે કૃત્ય થયાંબાદ, બન્ને જણા પદ્મગંધ વાતચીત કરતા બેઠા. રેવતી રાણી જે જે પૂછે, તેનો જવાબ રાજા બરાબર દેતો હતો. કેમકે ત્રિકાલજ્ઞાની મત્સ્યેન્દ્રનાથનોજ હૈને વિશે પ્રવેશ થયો હતો. ખીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં મંગલ સ્નાન કરીને તે સભામાં આવીને બેઠો, અને ત્યાંનો રાજ્યકારભાર જાતે જોતા લાગ્યો. પહેલાંનું કામકાજ જ્યાં સુધી આવ્યું હતું, તેની બરાબર આગળજ, લેશ માત્ર પણ ભાષણમાં તેમજ ન્યાયમાં ફરક ન પડે તેવી રીતે ચલાવ્યું, ત્યારે મંત્રી વગેરેને શંકાનું કશું પણ કારણ રહ્યું નહિ. રાગદ્વેષ વગેરે જેની સાથે પૂર્વ રાજાનો જેવો હતો, તે પ્રમાણેજ હાલ મત્સ્યેન્દ્રે જ્ઞાનદષ્ટિથી જાણી જામને, તેવોજ વ્યવહાર ચલાવ્યો.

સાયંકાળે તે શિવમંદિરમાં રાજા દર્શન કરવાને ગયો, ત્યારે હૈણે (મત્સ્યેન્દ્રનાથે) ગોરક્ષને પૂછ્યું, આપ ક્યાં રહો છો ? કેટલાક દિવસથી આવનો અંહી નિવાસ છે ? ગોરક્ષે કહ્યું કે, હમારા જોગીઆનું શું એક રહેવાનું સ્થાન હોય છે ? તોપણ નિરંજન વનમાં હમારી સ્થિતિ હોય છે, અને તીર્થોને વિશે ફરતા ફરતા અહીં આવ્યા છીએ, જેને આજે ચાર દિવસ થઇ ગયા. પછી આંખની ધસારત કરીને રાજાએ શંકરની પાસે ગોરક્ષને બોલાવ્યો, અને શરીરની રક્ષા કેવા પ્રકારની

કીધી છે તે સંબધી પૂછપરછ કીધી. ત્યારે ગોરક્ષનાથે બખરબાપામાં ત્હેમને સધળી હકીકત કહી અને તે સ્થાન બતાવ્યું. આ પ્રમાણે રાગ નિત્ય સાયકાળમાં દર્શન કરવાને ત્યાં આવતો હતો અને પોતાનું શરીર મૂકી છાંડેલું સ્થાન દૂરથી બરાબર જોઇને ચાલ્યો જતો હતો, તથા ગોરક્ષની સાથે બખરબાપામાં કાંઇક વાતચીત પણ કરતો હતો. ત્રણ માસ પછી એક દિવસ ગોરક્ષે રાગને કહ્યું કે હવે મ્હને અહીં રહેતાં ઘણા દિવસ થઇ ગયા, તો આપ રગ આપો તો હું કાંઈક બીજા તીર્થ ક્ષેત્રાદિને વિષે ગમન કરું, એવી મ્હારી ઇચ્છા થાય છે; તથા આપ અહીંયાં યોગક્ષેમ રહીને નીરાંતે રાગ્યકારભાર ચલાવ્યાં કરજો. રાગએ ગોરક્ષને જવાની અનુમતિ આપતાં, તે ત્યાંથી વિદાય થયો પણ ખરો.

છ માસ વીત્યાબાદ રેવતીરાણી ગર્ભવતી થઇ, અને નવમાસ પૂર્ણ થયા બાદ ત્હેને પુત્ર પ્રસવ્યો. ચંદ્રના જેવી જેની કાન્તિ છે, અને કપાળ, નેત્ર, નાસિકા વગેરે અવયવો સુંદર છે એવું જોઇને ત્હેને તથા રાગને આનંદ થયો; અને નગરમાં ઘેરેઘેર શકરા વહેંચીને, બારમે દિવસે ત્હેને પારણામાં બુલાવીને ત્હેનું ધર્મનાથ એવું નામ પાડવામાં આવ્યું. જ્યારે તે છોકરો પાંચ વર્ષનો થયો, ત્યારે એક દિવસ રેવતીરાણી, પોતાની સાથે દાસીઓને લઇને, જે મંદિરમાં મત્સ્યેન્દ્રનાથનું પૂર્વ શરીર રાખવામાં આવ્યું હતું, ત્યાં આગળ પુત્ર સહિત શિવપૂજનને સાર ગઇ. ત્યાં પહોંચ્યા બાદ હાથ પગ ધોઇને ત્હેણે સર્વોપચારથી શિવપૂજન કીધું, અને આખરે નમસ્કાર અને સ્તવન કરીને પ્રાર્થના કીધી કે હે ભોળાનાથ ! મ્હને પુત્ર ન્હોતો, તે આપની કૃપાથી થયો છે, હવે આટલીજ કામના પૂર્ણ કરો કે, રાગના પહેલાં સધવાસ્થિતિમાં માંડે મરણ થાય. એ વચન સાંભળીને, જેણે ગોરક્ષને ભોયરું દેખાડીને મત્સ્યેન્દ્રનું શરીર ત્યાં રખાવરાવ્યું હતું, તે પૂજારણ બાદ મોટેથી હસવા લાગી; ત્યારે રાણીએ ત્હેને હસવાનું કારણ પૂછ્યું. તે બાદ એ જણાવ્યું કે કહેવાથી બહુ અનર્થ થાય તેમ છે, માટે આપ પૂછશો નહિ. રાણીએ કહ્યું કે હ

તહને અભય આપું છું તેથી રાજથી પણ તહને કશી હેરાનગતી થઈ શકશે નહિ, એમ નક્કી સમજજો; પરંતુ જે કાંઈ સસ હોય તે બેલાશક કહે. અહીં તહારા અને મહારા શિવાય ખીણું કોઈ નહિ હોવા છતાં તહને એવું તે શું આશ્ચર્ય લાગ્યું કે જેથી તું જોરથી હસવા લાગી ?

તે બાધએ કહ્યું, હે રાણી ! પતંગીઉં દીવામાં ઝંપલાવે, અથવા શિયાળ સિંહનો અપરાધ કરે, કિંવા નગરીને આગ લાગે, તો તેમાંથી કાણુ બચી શકે તેમ છે ? તેજ પ્રમાણે મહારા કહેવાથી આપને દુઃખ થશે, અને મહારા પ્રાણપર આક્રમ આવશે, માટે આગ્રહ કરશો નહિ. તેમ છતાં રાણીથી રહેવાયું નહિ, અને તહેણે એને વચન આપીને કહ્યું કે બેઘડક જરાપણુ ડર રાખ્યા વગર જે હોય તે કહી દે. ત્યારે તહેણે એકાંતમાં રાણીને કહ્યું કે તહમે જે શિવની પ્રાર્થના કીધી કે, 'સૌભાગ્ય અવસ્થામાં મહને મરણુ આપજો', પરંતુ તહમે હમણું પણ ક્યાં સૌભાગ્યવતી છો ? રાણીએ કહ્યું કે, તું એમ કેમ બોલે છે ? જે હોય તે સ્પષ્ટ ખુલાસાપૂર્વક કહી દે. ત્યારે તહેણે કહી દીધું કે, તહમારો પતિ રાજ ત્રિવિક્રમ, જે મરી ગયો હતો, તહેના શરીરને વિષે મત્સ્યેન્દ્રનાથે પ્રવેશ કીધેલો હોવાથી, તે જીવતા થયા છે. તહેણે પોતાના શરીરનો અહીંયા ત્યામ કરીને પોતાના શિષ્ય ગોરક્ષને બાર વરસ સુધી તે શરીરનું રક્ષણ કરવાનું કહયું છે. તહેણે પોતાનું શરીર આ મંદિરની નીચેના ભોંયરામાં રખાવરાવ્યું છે, અને એ સર્વ વૃત્તાન્તની મહને ખબર છે. બાર વરસ પછી મત્સ્યેન્દ્રનાથ પોતાના પૂર્વશરીરમાં આવવાના છે. માટે આપ વિધવા હોવા છતાં આપની જાતને સુવાસિની (સધવા) સ્ત્રી સમજો છો, અને તે પ્રમાણે પ્રાર્થના કરતાં હતાં, જે સાંભળીને મહારાથી હસવું રોકી શકાયું નહિ અને હું હસી.

તે સાંભળીને રાણીએ ચકિત થઈને ભોંયર કંઈ જગાએ છે એમ પ્રશ્ન કર્યો. તે બાધએ તે સ્થાન બતાવતાં કહયું કે, આની અંદરજ મત્સ્યેન્દ્રનું શરીર રાખવામાં આવેલું છે. રાણી તે જોઈને પાછી પોતાને

મહેલ આવી આવી. એકાન્તમાં એસીને લેણે વિચાર કર્યો કે, હુંદેવથી મહારા પતિવ્રત્યનો તો ભંગ થયો, હવે તેમાં કયું પણ વળી શકે તેમ નથી. પરંતુ બવિષ્ણકાળમાં પ્રાપ્ત થનારા અનર્થને ટાળવો જોઈએ. મત્સ્યેન્દ્રનાથનામાં પરકાયાપ્રવેશ કરવાનું સામર્થ્ય હોવાથી, બાર વર્ષ પછી તે પોતાના શરીરમાં પાછા જશે. પરંતુ ધર્મનાથ તો હજી બાળક છે, લેણું રક્ષણ કોણ કરશે ? તથા મ્હને પણ કેટલું દુઃખ થશે ? એટલા માટે મત્સ્યેન્દ્રનું શરીર બોળી કાઢીને તેના દુકડે દુકડા કરીને ફેંકી દેવા; તો જે પ્રમાણે બીજને બાળી મૂક્યા પછી, ફરી પાછું તે અંકુરરૂપે ઉગતું નથી, તેજ પ્રમાણે મત્સ્યેન્દ્રે રાગના શરીરમાંથી પોતાના શરીરમાં ફરી જવા પામશે નહિ. એવો નિશ્ચય કરીને એક દિવસ મધ્ય રાત્રીને સમયે પોતાની સાથે એક દાસી તથા એ મળૂરોને લઈને ગુપ્ત રીતે રાણી તે મંદિરમાં ગઈ, અને તે લોકોની પાસે ગુફાનું દાર તોડાવી નંખાવીને અંદર ધુસી. મત્સ્યેન્દ્રનું શરીર જોકે નિર્જીવ હતું તોપણ લેણી અત્યંત તેજપુંજ કાન્તિ જોઈને, સંધ્યાને આશ્ચર્ય થયું. રાણીએ તે લોકોને તે શરીરના દુકડા કરીને બહાર જંગલમાં ફેંકી દેવાનું કહ્યું; તે મુજબ તેઓએ કરીને પહેલાંની માફક તે ગુફાનું દાર બંધ કરી દીધું કે જેથી કોઈના ગળાવામાં આવે નહિ.

મત્સ્યેન્દ્રનું શરીર નષ્ટ થતાંજ, જગન્માતા ઉમાએ તે વ્રત મહાદેવને નિવેદન કરતાં કહ્યું કે, હે પ્રભો ! આપના વરદપુત્રનું શરીર રેવતીરાણીએ છિન્નભિન્ન કરીને ફેંકી દીધું એ બહુ ખોટું થયું. મહાદેવે મત્સ્યેન્દ્રનું પરકાયાપ્રવેશાદિકૃત્ય જ્ઞાનદૃષ્ટિવડે જાણી જઈને ઉમાને કહ્યું કે, હે દેવી ! એ તો બહુ વિપરીત થયું. તોપણ ત્યારે યક્ષિણીને બોલાવીને કહેવું કે, લેણા શરીરના અસ્થિત્વવામાંસાદિના રાઈ રાઈ જોટલા દુકડા કરીને ફેંકી દીધા છે, ત્યાંથી એકઠા કરીને કૈલાસને વિષે લઈ આવે. ત્યારે લેણે યક્ષિણીને બોલાવીને મત્સ્યેન્દ્રના શરીરના ઝીણા ઝીણા દુકડા કરીને ફેંકી દીધા હતા, તે સંધ્યા બોળી કાઢીને સાંજરી લઈને કૈલાસમાં વીરબદ્રની પાસે લઈ

આવવાનો ત્હેમને હુકમ કીધો. યક્ષિણીએ મૃત્યુલોકમાં આવીને મત્સ્યેન્દ્રના શરીરના હુકડા ભેગા કીધા અને વીરભદ્રની પાસે લઈ આવીને કહેવા લાગી કે, આ રહ્યો ત્હમારો હમારો તથા ભૈરવોનો શત્રુ, !! એનું નામ મત્સ્યેન્દ્ર છે. જેણે હમને નવત્ની કરીને હમારી લાજ લીધી હતી, તથા ભૈરવોને મૂર્છિત કર્યા હતા અને ત્હમારી સાથે પણ લઘાઈ કીધી હતી, તે આજે વિના પ્રયાસે મરણ પામ્યો છે, માટે એના શરીરનું યુગ્મ સાવધ રહીને કાળજીભર્યું રક્ષણ કરવું. એનો શિષ્ય ગોરક્ષનાથ બહુ પ્રતાપશાલી છે; ત્હેના જાણવામાં જો એ વાત આવશે, તો જરૂર એ ત્હમને સધળાને જીતીને પોતાના ગુરુનું શરીર લઈ ગયા વગર રહેશે નહિ; તેથી ગુપ્ત રીતે એનું દૃઢ રક્ષણ કરવું. તે સાંભળીને સર્વને આનંદ થયો, અને વીરભદ્ર ભૈરવાદિગણો સમેત શંખિની, ડંખિની, ચામુંડા, યક્ષિણી વગેરે સધળાજ શિવના ગુણો શસ્ત્રાઆદિ સજ્જ કરીને મત્સ્યેન્દ્રના શરીરનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા.

આણી તરફ રાગ ત્રિવિક્રમ નિત્ય શિવમંદિરમાં દર્શનને સાર આવતો હતો, અને તે ગુફાના દારને દૂરથી પહેલાંની માફક બંધ જોઇને ચાલ્યો જતો હતો. એટલામાં બાર વરસની મર્યાદા પૂરી થવા આવી. ગોરક્ષનાથ ન્યાંથી તીર્થયાત્રા કરવાના ઉદ્દેશથી જે નીકળ્યો હતો, તે ફરતો ફરતો ગોદાવરીને કિનારે ભાગાનગરની પાસે અરણ્યને વિષે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં તે હુધાતૃપાથી આકુળવ્યાકુળ થતાં આમ તેમ જેવા લાગ્યો તો આસપાસ કાંઈ પાણી જણાયું નહિ, તેમજ કોઈ ગામડું પણ જેવામાં આવ્યું નહિ. ત્યારે વિચાર કીધો કે, હવે શું કરવું ? થોડે દૂર જતાંજ એક ખેતરમાં માણિકનામનો ખેડુત, જેની ઉંમર દશ વર્ષનીજ હતી, તે જેવામાં આવ્યો, ત્યારે ગોરક્ષ ત્હેની પાસે જઈ પહોંચ્યો. એ પ્રહર સમય થયો હતો, તેથી તેણે પણ બળદોને હળમાંથી છોડ્યા હતા, અને પોતે રોટલી ખાવા બેસવાની તૈયારી કરતો હતો, એટલામાં ગોરક્ષે ‘અલ્પ નિરંજન’ શબ્દો ઉચ્ચાર કર્યો. ત્હેને જોઇને માણિક

જીકપો અને નમસ્કાર કરીને પૂછવા લાગ્યો કે, આપ કેણુ છો, અને આવા અરણ્યમાં કેમ આવ્યા છો? ગોરક્ષે કહ્યું, બાઈ! હમે તો જોગી છીએ, તીર્થોને વિષે ફરતા ફરીએ છીએ. રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં એ પ્રહર દહાડો પસાર થઈ જવાથી ક્ષુધાથી અને તૃષ્ણાથી હું વ્યાકુળ થયો છું અને ત્હમને જોઈને અહીંયાં આવ્યો છું તો ત્હમારી પાસે જ કાંઈ ખાવાનું હોય, તે મ્હને આપો. અન્નદાનના જબું બીજું કાંઈ પુણ્ય નથી. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

તુરગચતસહસ્રં ગોગજાનાં ચ લક્ષં ।

કનકરજતપાત્રં મેદિર્ની સાગરાં તાં ॥

ચિમલકુલચધૂનાં કોટિકન્યાશ્ચ દયાન્ ।

નહિ ન હિ સમમેતૈરજ્ઞદાનં પ્રધાનમ્ ॥

હજારો ઘોડા, લાખો ગાય અને હાથી, તથા ચાંદી સુવર્ણનાં પાત્ર, સમુદ્ર પર્યન્ત પૃથ્વી, અને નિર્મલકુલસ્ત્રીઓથી ઉત્પન્ન એવી કરોડો કન્યાઓનું દાન કરવામાં આવે, તો પણ અન્નદાનની તુલના (સરખામણી) એ બધાંયની સાથે થઈ શકે તેમ નથી; તે તો સધળામાં પ્રધાન છે. અનુભવથી પણ એ વાત સત્ય હરે છે કે, ક્ષુધાથી વ્યાકુળ થએલા મનુષ્યને અન્ન વગર ઉપરોક્ત વસ્તુઓનું દાન કર્યાથી સંતોષ થઈ શકશે નહિ, અને ત્હેના પ્રાણ પણ બચશે નહિ. અને એજ કારણને લઈને, અન્નદાનને માટે પાત્રાપાત્રનો વિચાર કરવાનું કહ્યું નથી. પ્રાણીમાત્રને ન્યાત જાતનો વિચાર કર્યા વગર અન્નદાન કરવું; પરંતુ દ્રવ્ય દાન વગેરેને માટે પાત્રાપાત્રની આવશ્યકતા શાસ્ત્રમાં કહી છે, અને અનુભવથી પણ યથાર્થ લાગે છે. અસ્તુ! તે સાંભળીને માણીકે કહ્યું, હું હમણાંજ ભોજનને માટે બેસતો હતો, એટલામાં ત્હમે આવી પહોંચ્યા, એ ઠીક થયું. મ્હાર આ પાત્ર પીરસેલું છે, તે લઈને આરોગ્ય, અને આ બધામાં પાણી પણ છે, તે પીજો. ગોરક્ષે હાથ પગ

ધોષને ત્હેણે આપેલું અન્ન ખાધું અને પાણી પીને સંતુષ્ટ થયો. એકાદ વૃક્ષ સૂર્યના તાપથી સૂકાઈ જતું હોય, તેવે વખતે તેને જળ મળવાથી તે જેમ તૃપ્ત થાય છે, કિંવા દરદ્રિને ધનનો લાભ અથવા માછલીને જળનો લાભ થતાં તે જેમ સંતુષ્ટ થાય છે, તેજ પ્રમાણે ગોરક્ષને તૃપ્તિ થઈ, અને ત્હેને પૂછવા લાગ્યો કે બાઈ ! ત્હારું શું નામ ? ત્હેણે કહ્યું, હવે નામ કામ પૂછીને શું કરવું છે ? ત્હમારું કામ થયું, હવે ત્હમે ત્હમારે રસ્તે પડો.

ગોરક્ષે કહ્યું, ત્હેં મ્હને અણીને વખતે અન્નોદ્ધ આપીને સંતુષ્ટ કીધો, તેથી હું ત્હારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું; તેથી હવે ત્હારી શી કામના છે, તે કહે તો હું તે પૂર્ણ કરી દઉં. ત્હેણે કહ્યું, બીખારીની પાસે જવાથી કોણ તૃપ્ત થઈ શકે તેમ છે ? ખડકની પાસે કોઈ મનુષ્ય તૃપાર્ત થઈને જાય, તો તે શું ત્હેને જલપાન કરાવી શકશે કે ? તેજ પ્રમાણે અન્નની યાચના કરનારા ત્હમે, તે મ્હારાઉપર પ્રસન્ન થઈને મ્હને શું આપવાના હતા ? ત્હમારીજ ખીજ કાંઈ જે ઇચ્છા હોય તે મ્હને કહેશો તો હું તે પૂર્ણ કરીશ. ગોરક્ષે વિચાર કીધો કે, કૃષિકર્મ કરનારા ખેડૂત લોકો અરણ્યમાંજ રહેતા હોવાથી, અડખંગ (મૂઠ) હોય છે, ત્હેમને વ્યવહારનું કશુંયે જ્ઞાન હોતું નથી. પરંતુ આપણે એનું અન્ન ખાધું છે, તો એનું કાંઈક હિત કરવું જોઈએ. માટે એ જે કહે છે કે મ્હારી પાસેથી ખીજ કાંઈક માંગી લે, તો એની પાસેથી એવુંજ કાંઈક માંગીશું, કે જેથી એનું કલ્યાણજ થઈ શકે. ગોરખે ત્હેને કહ્યું, બાઈ ! તું મ્હને કહે છે કે ચાહે તે માંગી લો, પરંતુ મ્હારા માંગ્યા બાદ તું પાછો હી જઈશ. માણીકે કહ્યું, તાપસી હોવા છતાં ત્હમે કેવા મૂઠ જણાવો છો ? અરે જેણે ભોજનને સમયે પોતાનું તૃપ્તિકારક અન્ન પણ આપી દીધું, તે કદી ખીજ વરતુને સાર આનાકાની કરવાને હતો ? નહિજ. ચન્દ્રના હાથે કદી કોઈને દાહ કરવાનું કામ થવાનું હતું સૂર્ય કદિ અધારામાં વાસ કરશે ? નહિજ, તેજ પ્રમાણે ઉદાર પુરુષ

કૃપણતારપી કલંક પોતાને લાગવા દેતો નથી. તેથી નિઃશંક થઇને, ત્હમારે જે માગવું હોય તે માંગી લો, અને હું તે પૂર્ણ કરું છું કે નહિ તે જુઓ.

ગોરક્ષે કહ્યું, ‘ ત્હારા મનને જે પ્રિય લાગે તે ત્હારે કરવું નહિ. મનમાં જે કાર્યની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય, તે કાર્ય કરવું નહિ. ’ એટલુંજ મ્હને આપ. એવું સાંભળીને માણીકે કહ્યું, હીક ! ત્હમારી ઇચ્છા એટલીજ છેને ? એમાં શું છે ? હું સત્ય કહું છું કે ત્હારા મનમાં જે આવશે તે હું કરીશ નહિ. ત્યારબાદ ગોરક્ષ ત્યાંથી આગળ ચાલ્યો ગયો. પછી માણીક બળદોને લઇને તથા સામાન માથાપર મૂકીને ઘેર જવાને નીકળ્યો, અને જલદી બોજન કરીને ક્ષુધાની શાન્તિ કરવાનો વિચાર ત્હેનાં મનમાં ઉપજ્યો. તેટલામાં ત્હેને ગોરક્ષને આપેલાં વચનની સ્મૃતિ થઇકે, મ્હેં તો એ જોગીની આગળ કબૂલ કીધું છે ‘ જે મનમાં આવે અને તેને પ્રિય લાગે, તે કરીશ નહિ. ’ હવે ઘેર જવાનો વિચાર મનમાં આવ્યો છે, પણ કેવી રીતે જાઉં ? અન્નભક્ષણની ઇચ્છા થઇ છે, પરંતુ શી રીતે ખાઉં ? કદાચ જાઉં ને ખાઉં, તો વચન ભંગના પાપથી મ્હારી દુર્ગતિ થાય. સારાંશ, મનમાં જે જે વૃત્તિ ઉપજે, તે તે કામ કરવું નહિ, એ પ્રકારની પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાનું ગોરક્ષે ત્હેને કહ્યું હતું અને એ રીતે ત્હેનું કલ્યાણ સાધ્યું. તે માણીક ઘેર નહિ જતાં, ત્યાં આગળજ ઉભો થઈ રહ્યો. યોગીશોક વૃત્તિનો નિરોધ કરવા સાર કેટલો પરિશ્રમ કરે છે, તે પ્રસિદ્ધજ છે. પરંતુ ને માણીકને તો ગોરક્ષની કૃપાથી, અને ત્હેની પોતાની પણ દૃઢનિષ્ઠાને લીધે વૃત્તિશૂન્ય અવસ્થા ઝટ પ્રાપ્ત થઇ ગઇ. વૃત્તિશૂન્ય મનને અજ્ઞાકારતા પ્રાપ્ત થવામાં બીજકુલ સંદેહ રહેતો નથી.

સોચરમ્બ્રમિરોધેન માતિ પૂર્ણ સરોચરમ્ ।

હૃસિરમ્બ્રમિરોધેન પૂર્ણો લોભઃ કિમ્બુલભઃ ॥

જે પ્રમાણે સરોવરના છિદ્રદ્વારા જળ બહાર જતું રહીને તે આપૂર્ણતા થઈ જાય છે, પરંતુ તે છિદ્રોનો અવરોધ કરવામાં આવે, તેમાં જલ પૂર્ણ રહેવા સાથે તેની શોભામાં પણ ઓર વધારો થાય તેજ પ્રમાણે કામાદિક અને ઇન્દ્રિયાદિક દ્વારોવડે અંતઃકરણને વિષે પ્રતિબિંબ એક જ્ઞાન, તે તે વિષયો તરફ ચાલ્યું જાય છે; તે દ્વારોનો નિરોધ કરી દોષાથી પૂર્ણ જ્ઞાન થઇને અનુલ શોભા થશે, તેમાં તે શી નવ કે શંકા? કશીયે નહિ. એજ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાને આતર ગોરક્ષે માણિક મનમાં જે વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય. તે પ્રમાણે નહિ વર્તવાતું, અર્થાત્ વૃત્તિ નિરોધ કરવાનું કદ્દું હતું, અને તહેણે પણ અરાગર તહેનું અનુષ્ઠાન ચક્ષુ વાયુના આહાર સિવાય તહેને કશોપણ શરીરનિર્વાહનો માર્ગ રહ્યો ના અને તે પણ અચળનિષ્ઠાથી ત્યાંનો ત્યાંજ શરીરની ચેષ્ટા બંધ કરી પરમાત્માનું ધ્યાન કરવો ઉભો થઈ રહ્યો. તેમ કર્યાથી તહેનું શરીર દિવ દિવસે વધારેને વધારે સૂકાવા માંડ્યું, અને શરીરનું કેવળ હાડકા બોખુંજ અવશિષ્ટ રહ્યું. નારદના ઉપદેશથી વાલ્મીકિએ જે પ્રમાણે હાથ દંડ લઇને, એક સ્થાનપર ઉભા રહીને જપ ચલાવ્યો હતો અને ૮ કર્ણું હતું, તેવીજ આ માણિકની સ્થિતિ, રીતિ અને ગતિ થઈ ગઈ હતી એમ સમજવું. મહાત્મા પુરુષોત્તમ ઉપદેશમાં આવું સામર્થ્ય હોય છે

ગોરક્ષનાથ ત્યાંથી જે નીકળ્યો તે બદરિકાશ્રમમાં આવીને મહાદેવ દર્શન કરીને ચૈરંગીને જે ઠેકાણે તપ કરવાને બેસાડ્યો હતો, ત્યાં આગ આગી પડોડ્યો. ગુરૂના દ્વારની શિક્ષા ઉઘાડીને અંદર જઇને જોયું. ચૈરંગીની દૃષ્ટિ પૂર્વે કલા મુજબ મસ્તકઉપરની શિક્ષા લક્ષ્યપરજ અચ ચોંટી રહી છે, એવું તહેના જોવામાં આવ્યું, અને મ્હોડે કલા પ્રમા મત્રોચ્ચાર પણ મંદમંદ ચાલી રહેલો સાંમળવામાં આવ્યો. પછી તહે એના શરીરપર જે રાંદડો વધી ગયો હતો, તે ખસેડી નાંખીને જો નો તપોબળથી કેળના તાગ હજુગા જાણે ન કુટયા હોય, તેવા એ નવા હાથપગ આવેલા તહેના જોવામાં આવ્યા. ભારે તહેને સાવધ કરી

કહ્યું કે, જો હું આવ્યો છું. તે સાંભળીને ચૈરંગીએ નજર કરી તો ગોરક્ષનાથ નજરે પડ્યા. સારપછી, ગોરક્ષે એના તપનાં વખાણ કીધાં, અને સરીરનિર્વાહના સમાચાર પૂછતાં ત્હેણે કહ્યું કે મ્હને કાંઈજ ખબર નથી. કેમકે મ્હારી નજર તો શિક્ષાપર હોવાથી, ‘જો કદાચ ફલાહારની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય અને હું બ્રહ્મણ કરું તો, દૃષ્ટિ ચલિત થાય અને શિક્ષા મ્હારાપર પડતાં મ્હારા ચૂરેચૂરા થઈ જાય’ એ બયના માર્યા મ્હેં ન કાંઈ ખાધું કે પીધું. આપે ઉપદેશોક્તા મંત્રનો જપ અને લક્ષ્યઉપર અચલદૃષ્ટિ રાખીને, હું આજ દિવસ સુધી ટકી રહ્યો છું. આપના પ્રસાદથી મ્હને આ હાથપગ ફરી ઉત્પન્ન થયા છે; હવે આગળ જે કાંઈ આરા કરવાની હોય તે કરો. પછી ગોરખે સાંધી ત્હેને બદરિકાશ્રમમાં લઈ આવીને મહાદેવનાં દર્શન કરાવ્યાં. સારઆદ ત્હેને નાથદીક્ષા આપી અને છ માસ પર્યન્ત ત્યાં રહીને, ત્હેને નાના પ્રકારની શસ્ત્ર સ્ત્ર મંત્ર-વિદ્યામાં પ્રવિણ કીધો, અને સારઆદ ત્હેને સકલ દેવતાઓનાં દર્શન અને વરપ્રદાન સંપાદન કરાવી દીધાં.

પછી સાંધી બન્ને જણા જે નીકળ્યા, તે પ્રથમ વિદર્ભ દેશમાં કુડિનપુરની પાસે આવી પહોંચ્યા, અને ગામની બહાર એક વૃક્ષની નીચે વિરાજમાન થયા. ગોરક્ષે ચૈરંગીને કહ્યું કે આજ ત્હારી નગરી છે, અને ત્હારા માતાપિતા પણ અહીંજ નિવાસ કરે છે. ત્હારા જે પિતાએ ત્હારી માતાનાં વચનથી ત્હારા હાથપગ કપારી નાંખાયા હતા, ત્હેને હવે તું ત્હારો પ્રનાય કાંઈક બનાવ. તે સાંભળીને ચૈરંગીનાથે હાથમાં ભસ્મ લીધને, વાતાસ્ત્રના પ્રયોગનો મંત્ર બોલીને, રાત્રના આગપર તે ભસ્મ ફેંકી, એટલે એવો તો અંકુવાત (વટોળીયો) છુટ્યો કે, બાગમાંહેના હમરો વૃક્ષ જમીનદસ્ત થઈ ગયાં અને બાગવાન બાળી વગેરે બધા લોકો આકાશને વિષે ઉડવા લાગ્યા. આકાશને વિષે વાતચતમાં હુમતાં હુમતાં ત્હેમના પ્રાણ આકુળ થઈ મએલા જોઈને, ત્હેણે વાતાસ્ત્ર બંધ કર્યું, આરે તેણી જમીનપર આવી. તેમાં કેદમાં મૂક્યા પાંચા અને કેદમાં

જમીનપર ગમડી પડ્યા, તથા કેટલાક રાજની પાસે જઈને, એ વસ્તુ વર્ણન કરવા લાગ્યા. રાજાએ સિપાઈઓને બોલાવીને આસપાસ તપાસ કરવાને સાર મોકલી આપ્યા, ત્યારે તે લોકો નગરની ચોતરફ ફરી વળીને શોધ કરવા લાગ્યા. ગોરક્ષનાથ અને ચૈરાંગીનાથ રાજાબાગની દિશામાં આવે એક ઝાડતળે જ્યાં આગળ બેઠા હતા, ત્યાં આગળ કેટલાક સિપાઈઓએ આવીને જ્યારે તે બંનેને દીઠા, ત્યારે તો તેઓને એમજ લાગ્યું કે, આ બંને તેજસ્વી જોગીઓ બેઠા છે, એમનું તો આ કૃત્ય નહિ હોય ? સાધારણ મનુષ્યથી શું એવી કૃતિ થઈ શકવાની હતી ? પછી ત્હેમણે રાજની પાસે જઈને કહી દીધું કે, આપણા બાગની દિશામાં થોડાક કદમ્બર એક વૃક્ષની નીચે બે તેજસ્વી જોગીઓ બેસી રહેલા જોવામાં આવ્યા છે, ત્હેમનોજ આ પ્રભાવ હોવો જોઈએ, એમ હમને તો લાગે છે. તે સાંભળીને રાજા ગભરાઈ ઉઠ્યો, અને ત્હેણે વિચાર્યું કે પુત્રના દુઃખથી દુઃખી થઈને, દ્વેષથીજ ગોરક્ષ મત્સ્યેન્દ્રનાથ તો નહિ આવ્યા હોય ? કોઈપણ હાથ, ત્હેમને શરણે ગયા વગર છુટકો નથી, નહિ તો નગરીપર ભારે અનર્થ યુજરવાનો.

રાજા પોતાના મંત્રીજન અને પરિમિત સનિક્ષજનોને લઈને ત્હેમનાં ફરિયાને માટે નીકળ્યો, અને વગરબહાર આવતાંજ, ગોરક્ષે ચૈરાંગીને કહ્યું કે, જો પેલો ત્હારો પતા પરિવારસહિત આણી તરફ આવી રહ્યો છે, ત્હેને કાંઈક ત્હારો પ્રતાપ દેખાડ. તે સાંભળીને, ચૈરાંગીએ પહેલાંની માફક વાતાવ્યમંત્રથી વિભૂતિ મંત્રીને ત્હેના તરફ ફેંકતાવારને, રાજા પોતાવા સમજણા બાણસો સહિત અંતરિક્ષમંડળમાં ઉડીને ચક્રની પેઠે ધ્રુમવા લાગ્યો. પછીની માફક પવનાત્મથી જ્યારે ત્હેમને ઉડાવી દેવામાં આવ્યા, ત્યારે તેઓ સમજણા વ્યાકુળ થઈને હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યા, હે નાથ ! હમે આપને શરણે છીએ, હમારી રક્ષા કરો, આ મરી આવ્યા. તેઓની દીનવાણી સાંભળીને ગોરક્ષે કહ્યું કે, હવે એમને જમીનપર ઉતારી દ્યો. ત્યારે ચૈરાંગીનાથે ત્હેમને અત્યંત આકર્ષિત કરીને, સર્વને જમીનપર ઉતારી

દીધા. એવો ચમત્કાર જોઈને રાજા બચથી ચોંકી ઉઠ્યો, અને હાથ જોડીને લેખની પાસે આવવા લાગ્યો. ગોરક્ષે કહ્યું, આ ત્હારો બાપ છે, માટે તું એને નમન કર. ચૈત્રંગીનાથ આગળ જઈને પિતાને સાષ્ટાંગ નમન કરીને કહેવા લાગ્યો કે, 'હું આપનો કૃષ્ણાગર નામનો પુત્ર છું કે જેના હાથપગ આપે છેદાવી નાખાયા હતા. મ્હારું ધનભાગ્ય હોવાથી મ્હને આવા સદ્ગુરનો સમાગમ થયો, અને એમણેજ આ શરીરપર કૃપા કરવાથી મ્હને ફરી હાથપગની પ્રાપ્તિ થવાની સાથે વિદ્યાનો પણ લાભ થયો છે.' આટલું સાંભળીને રાજા મગમગો થઈ ગયો અને લેખની આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહેવા લાગી. લેખે ઝટ પુત્રને પોતાની છાતી સરસો આપ્યો, અને ધન્યવાદ આપ્યો. પછી રાજા ગોરક્ષની પાસે જઈને હાથ જોડીને નમન તથા સ્તવન કરવા લાગ્યો. ગોરક્ષે આશીર્વાદ આપીને કહ્યું કે, પુત્રનું પરાક્રમ જોયું કે નહિ? રાજાએ કહ્યું, આપ સરખા ગુરની મુલાકાત અને મહેરબાની થાય તો પછી મણુ શી રહે?

ગુરુસ્થિતાપત્તાનાં જીવાનાં રક્ષિતા ક્ષિતાં ।

સચ્ચિદાનંદરૂપં હિ ગુરુર્જ્ઞાન સંશયઃ ॥

આત્માત્મિકાદિ ત્રિવિધ તાપોથી સંતપ્ત થએલા છત્રોને યોગદર્શી અમૃતનો વરસાદ વરસાવીને રક્ષણ કરનારા આ પૃથ્વીતળમાં એક ગુરુજ સમર્થ છે. એટલુંજ નહિ પણ સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મનું જે વેદાદિમાં વર્ણન છે, લેખની સાક્ષાત્ મુર્તિ ગુરુજ છે, એમ નક્કી સમજવું. એવા ગુરુનો લાભ થવો પરમ ફલભ, તથા કદાચિત્ થયો હોય, તોપણ લેખની સેવા થવી બહુ કડીણ છે; પરંતુ જેણે મથાર્થ ગુરુસેવા કરીને, લેખની કૃપા સંપાદન કીધી છે, લેખના વિદ્યા પ્રભાવનું તે શુંવર્ણન કરવું? અસ્તુ! હે ગુરો! હવે આપ બન્ને જણા મ્હારી નગરીને વિષે ચાલો. ચૈત્રંગીનાથે કહ્યું, ત્હમ્હારે મહેલ હવે હું કદી નહિ આવું. કેમકે મ્હારી શ્રીરમાન માતાનાં વચનપર ત્હમે વિશ્વાસ રાખ્યો અને કાંઈપણ ત્રિચાર

કર્તા વગર તેમજ મહેને પૂછ્યા વગરજ એકદમ હાથપમ તોડવી નંખાવીને મહેને દેહાંત દંડની શિક્ષા ફરમાવી. ગોરક્ષે કહ્યું, હે રાજા ! તું કેટલો ત્રૈલુ બનીને વિવેકરહિત થઇ ગયો હતો ? અરે, શંકરના પ્રસાદથી ત્હેમનાજ અંશભૂત પુત્રને જે ત્હેને લાભ થયો હતો, તે સર્વ વાત તું બૂલી ગયો અને કપટી જરિણી સ્ત્રીનાં વચનને વેદવાક્ય માનીને પ્રાણુથી પ્યારા અને જગત્પૂજ્ય થઇ પડનારા ત્હારા પુત્રને ત્હેં નિષ્કુરપણે કેવી ભયંકર શિક્ષા કીધી, કે જે કાઠથી જોઇ પણ શકાય નહિ. સ્ત્રીઓનાં ચરિત્ર અત્યન્ત વિચિત્ર હોય છે:—

અન્તર્વિષમયા હોતા બહિઃશ્ચૈવ મનોરમાઃ ।

ગુંજાફલસમાકારાઃ સ્વભાવાદેવ યોષિતઃ ॥

યદન્તસ્તન્ન જિઘ્રાયાં યજિઘ્રાયાં ન તદ્બહિઃ ।

યદ્બહિસ્તન્ન કુર્વન્તિ વિચિત્રચરિતાઃ સ્ત્રિયઃ ॥

ગુંગફળ (ચણ્ડી) જેમ બહારથી સુંદર જણાય છે, અને અંદરથી વિષયુક્ત હોય છે, તે પ્રમાણે સ્ત્રીઓનું સ્વરૂપ ઉપર ઉપરથી જોવાને માટેજ સુંદર, પરંતુ ત્હેમનું સેવન કરવામાં આવે, તો ગુંગફળના જેવું વિષમય અંતર હોવાથી મરણ (જન્મ મરણાત્મક સંસાર) શિવાય બીજું કંઈ ફળ પ્રાપ્ત થવાનું હતું ? એમના મનમાં જે હોય છે, તે જીહ્વામાં (બોલવામાં) નથી હોતું, અને જે જીહ્વામાં હોય છે, તે બહાર આચરણમાં હોતું નથી. તથા બહાર જે દેખાય છે, તે પ્રમાણે વર્તતી નથી, એવી જેમની મન વાણી અને કૃતિની વચ્ચે વિચિત્રતા તથા વિરુદ્ધતાજ હોય છે, તેઓના ઉપર વિશ્વાસ રાખનારો કેવો અને કેટલો મૂઠ્ઠા હોવો જોઈએ ? વૃત્તન સેવકની વિનયનમ્રતા અને આર્જવથી, તથા અતિથિનાં ભાષણથી, સ્ત્રીઓના હાવભાવરહસ્યાદિના વિશ્વાસથી અને ધૂર્તજનોનાં વચનસમૂહથી જગત્માં કાણુ ફસાતું નથી ? સધળાજ ફસાય છે. પરંતુ જોણે વિવેકનો આશ્રય કીધો છે, તે કદી કાઠની કપ્પ જળગમ્મ ફસારી નહિ. અસ્તુ !

તે સાંભળીને રાજાને કાંધેલાં કર્મને માટે પશ્ચાત્તાપ થયો તથા
 ૧૧ દુષ્ટ વર્તનની ખબર પડી જવાથી તેના પર અત્યંત ક્રોધ ઉપજ્યો,
 ૧૨ તેણે રાણીને મહેલમાંથી મારતા મારતા લઇ આવવાની નોકરીને
 ૧૩ ફરમાવી. ચૈરાંગીનાથે કહ્યું, હે રાજા ! જે કાંઈ બનવાનું હતું તે
 ૧૪ બની ગયું. તે પાતર ત્યાં મહેલમાંજ ચાહે તે શિક્ષા કરવી, પરંતુ
 ૧૫ ત્યાં તેની ફજેતી કરવી ઉચિત નથી. મહારાથી તે સાંખી શકાશે
 ૧૬ . પછી તેમને વીનવીને રાજા બારે ઠાઠમાઠથી તેમને પાલખીમાં
 ૧૭ ડીને પોતાને મહેલ લઇ આવ્યો અને રાજમંદિરમાં તેમને એક
 ૧૮ પર્યન્ત રાખી લીધા. તેણે પોતાની રાણીને લાંત મારીને તિરસ્કાર
 ૧૯ મહેલમાંથી કાઢી મૂકી અને કહ્યું કે, હે રાંડ ! તેંજ મહારી
 ૨૦ બ્રષ્ટ કરી નાંખી હતી. ધીક્કાર છે ત્હને !! ગોરક્ષનાથે તેને શાન્ત
 ૨૧ થો અને સમજ પાડી કે, હવે મારફાડ કરવાથી શું વળવાનું છે !
 ૨૨ સંસારસુખની વસના હોય તો ખીજી બાયડી કરીને રહે, આને
 ૨૩ તો કાઢી મૂક. રાજાએ કહ્યું, એ વિષયવાસના કદી શાંત થઈ
 ૨૪ તેમ છે ? નહિજ:—

યત્પૃથિવ્યાં વ્રીહિ ચર્ષં દિરવ્યં પશાવઃ સ્નિયઃ ।

દક્ષ્યાપિ ન પર્યાસં તદિત્યસિતુર્વં ત્યજેન્ ॥

કામની તૃપ્તિ, જગત્માં જેટલું અન્ન છે અને દ્રવ્ય, પશુ, સ્ત્રીઓ
 ૧ જેટલા વિષયો છે, તે સધળાની પ્રાપ્તિ થવા છતાંય થતી નથી.
 ૨ મા માટે, એવા અત્યંત તૃષ્ણાવાળા કામ (વિષયેચ્છ) નો પરિત્યાગ
 ૩ જ ઉચિત છે, એમ હું સમજું છું. દર્શયોગથી આપ સમાન સિદ્ધ
 ૪ નો સમાગમ થયો છે, તો મહારાં ઉપર આપ કૃપા કરીને, મ્હને
 ૫ રૈરાગ્યાદિ ગુણસંપન્ન કરીને કૃતાર્થ કરો, એટલી મહારી આપના
 ૬ પ્રાર્થના છે. પછી ગોરક્ષે તેને પણ ઉત્તમ બોધ કરીને મસ્તક
 ૭ કૃપાહસ્ત મૂકીને કૃતાર્થ કીધો. એક માસ વીસા બાદ, બન્ને જણ

જે ત્યાંથી નીકળ્યા, તે ફરતા ફરતા પ્રયાગ ક્ષેત્રને વિષે આવી પહોંચ્યા; તેટલા વખતમાં આર વર્ષની મર્યાદા પણ પૂરી થઇ હતી.

પ્રયાગમાં ત્રિવેણીને વિષે સ્નાન કરીને, બન્ને જણા જે શિવમંદિરમાં મહાચેન્દ્રનાથનું શરીર મૂકી છાંડવામાં આવ્યું હતું, ત્યાં આગળઆવી પહોંચ્યા. ત્યાં તે પૂજારણ્યપાદને ગોરક્ષનાથે પૂછ્યું કેમ, માઇ! હમારા ગુરુનું શરીર તો ઠીક હાથતમાં છેને? ત્હેં કોઇને એ વાત કહી તો નથીને? ત્યારે તો, તે ગભરાઈ ગઈ, અને ત્હેનું શરીર કાંપી ઉઠ્યું, તથા સ્પષ્ટ શબ્દો-આર પણ ત્હેનાથી થયો નહિ. ગોરખે ત્હેની એવી અવસ્થા જોઇને કહ્યું કે, માઇ, ગભરાવું નહિ. જે કાંઇ હોય, તે ખરેખર કહી દેવું. ત્હેં કોઇને કહી દીધું તો નથીને? બાઇએ કહ્યું, એક રાગની રાણી સિવાય બીજા કોઇને મ્હેં કહ્યું નથી. પરંતુ ત્હેણે કારણસર મ્હને પૂછ્યું હતું અને મ્હારાથી પણ કહેવાઈ ગયું. ગોરક્ષ તો ભયથી આલોજ બની ગયો અને કહેવા લાગ્યો કે, બીજા કોઇને એ વાતની ખબર પડી હત, તો કાંઈ હરકત ન્હોતી, પરંતુ રાણીને ખબર પડી ગએલી હોવાથી, ત્હેણે કોણ જાણે શું કીધું હશે? હવે તપાસ કીધા વગર પતો લાગશે નહિ. પછી ગોરક્ષે તે ગુફાનું દાર ખોલ્યું અને અંદર જઈને જોયું તો ત્યાં ગુરુનું શરીર નહિ મળે. હવે શું કરું? ક્યાં જઈ અને ગુરના શરીરની શોધ કરું? મ્હારીજ મોટી બૂઝ થઈ કે એ સ્ત્રીને એ ગુપ્તવાત કહી દીધી અને એકાંતસ્થાન પૂછ્યું. સ્ત્રીએના મુખમાં કોઇપણ વાત ગુપ્ત રહેતી નથી, એ જાણીતું છે, તેમ છતાં મ્હારી બુદ્ધિ કોણ જાણે કેમ બ્હેર મારી ગઈ? “હવે પ્રસંગાપાત્ત સ્ત્રીએના અંતરમાં ગુપ્ત વાત કેમ સમાતી નથી, ત્હેને વિષે કાંઈક વિવેચન કરીશું.”

ભારતીય યુદ્ધ પૂરું થયાબાદ ધર્મરાગ્નએ સંઘનાજ પ્રેતોને અગ્નિ-ક્રાંતિકાર કીધો, અને જમીનમિ આપવાને બધા ગંગાકિનારે ગયા. અરિ

કર્ણની ન્યાતગતની માહિતી નહિ હોવાથી, ત્હેને જલાંજલિ કોણે આપવી, એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. તે વખતે કુન્તીએ ધર્મને કહ્યું કે, એ કર્ણ મ્હારોજ પુત્ર હતો. આલ્યાવસ્થામાં એ મ્હારે પેટે જન્મેલો હોવાથી, લજ્જાના માર્યા મ્હેં એને ગંગાના પ્રવાહમાં વહેતો મુકી દીધો, અને અગ્નિરથ નામના સારથીના હાથમાં તે આવી ચઢ્યો અને ત્હેની સ્ત્રી રાધાએ ત્હેને સ્તનપાન કરાવીને ઉછેર્યો હતો. અને એજ કારણને લીધે એને સૂતપુત્ર, રાધાપુત્ર વગેરે કહેતા હતા. તે સાંભળીને ધર્મરાજ રૂદન કરવા લાગ્યા અને ખોલી ઉઠ્યા કે હું માતા ! ત્હેં એ કામ બહુ ખોટું કર્યું કે કર્ણ મ્હારો મોટો ભ.ઈ થાય છે, એ વાત મ્હને ના કહી. જો મ્હને એ વાતની ખબર હત, તો હું કદીપણ લલ્લાઈ ન કરત અને ત્હેનેજ આ સમગ્રું રાજ્ય સોંપી દેતે, હું ત્હેની સેવા કરત. એ ત્હારા ગુપ્ત રાખવાથીજ મ્હારા હાથે મહાઅનર્થ થઇ ગયો; તેથી હું કહું છું કે:—

અતો મનસિ યદ્ગુણ સ્ત્રીણાં તન્ન મવિષ્યતિ ।

આજથી કોઈપણ વાત સ્ત્રીઓના મનમાં ગુપ્ત રહી શકશે નહિ. આ પ્રકારનો ધર્મનો શ્રાપ હોવાથી, કોઈપણ વાત ગમે તેવી અનર્થાવહ તથા ગુપ્ત હોય, તો પણ તે સ્ત્રીઓના અન્તઃકરણમાં ટકતી નથી, અને એનો પણ અનુભવ સંસારને વિષે થતો હોવાથી, કહેવત જાણીતી છે કે, ‘મિત્તાડીના પેટમાં ખીર ટકે, તો સ્ત્રીઓના પેટમાં કોઈ વાત ટકી શકે’, અર્થાત્ છાતી રહી શકે. એના ઉપર એક વૃત્તાન્ત વર્ણવીશું, જેથી એ વાતનો બરાબર ખ્યાલ થઈ શકશે.

શ્રીધરભટ્ટ નામનો એક બ્રાહ્મણ અવિદ્વાન તથા દરિદ્રિ હતો. તે પોતાના સ્ત્રી તથા પુત્ર વગેરેને પોતાને સાસરે મૂકી આવીને, બિક્ષા વૃત્તિ કરવાને દેશાન્તરમાં ગયો. ત્હેણે બીખ માંગીને થોડા દિવસમાં પોતાની પાસે ત્રણ મ્હોર ભેગી કાઢી. એક વખત તે કોઈ ગામ જઈ રહ્યો હતો, તેવામાં રસ્તાપર કોઈ સાધુની સાથે ત્હેને મુલાકાત થઈ.

અને બંને જણા એક બીજાના સોમતી બનીને, વાતચીત કરતા રસ્તે। કાપવા લાગ્યા. ભટ્ટએ કહ્યું, મહારાજ ! આપ કોઈ સારી ઉપદેશાત્મક વાત મહેને કહો કે જેથી મહારં શ્રેય થાય. સાધુએ કહ્યુંકે, તે ખાતર ત્હારે મૂલ્ય આપવું પડશે. બ્રાહ્મણે કહ્યું, શું પડશે તે કહો તો ખરા ? સાધુએ કહ્યું, એક અશરરી (મહોર). બ્રાહ્મણે પોતાની પાસેથી એક મહોર કાઢીને ત્હને આપી અને કહ્યુંકે સંભળાવો કોઈ સરસ વાત. સાધુએ મહોર લઇને ત્હને કહ્યુંકે, બાઈ ! ' પાંચ આદમી કહે, તે સાંભળવું. કેમકે, પંચમુખથી પરમેશ્વરજ બોલે છે, એવું કહેવાય છે, માટે ત્હેમના બાવણનો અનાદર ન કરવો. તેથીજ કલ્યાણ થાય છે.' બસ એજ ઉપદેશની વાત ત્હારે લક્ષમાં રાખવી. બ્રાહ્મણે કહ્યું, એટલા ખાતર આટલી મંધી કીમત ? સાધુએ કહ્યું, પ્રસંગ આવ્યે અનુમત થશે, ત્હારે એ મૂલ્ય કાંઈ વીસાતમાં નથી, એમજ લાગશે. ત્હારાદ બ્રાહ્મણે ફરી પાછું કહ્યું કે, બીજી પણ કાંઈક શીખામણ હોય, તો કહી દો. સાધુએ કહ્યું, બીજી મહોર છે ? બ્રાહ્મણે જવાબ દીધો, ત્હમે તો મહોર વગર વાતજ કરતા નથી. સાધુ બોલ્યો, મહારા વચનનું મૂલ્ય થઈ શકે તેમ નથી, પરંતુ તું તો ગરીબ બ્રાહ્મણ છે, તેથીજ એક મહોર માંગુ છું. બ્રાહ્મણે કહ્યું, આ રહી મહોર, તે લ્યો અને કોઈ સારી વાત સંભળાવો. સાધુએ મહોર લઇને કહ્યું કે, 'બાઈ !

दारेऽु किंचित्स्वर्जनेषु किंचिदुप्यं वयस्येषु सुतेषु किंचित् ।
युक्तं न वा युक्तमिदं विचिन्त्य वदेद्विपश्चिन्महानोऽनुरोधान् ॥

બુદ્ધિમાન પુરૂષે કેટલીક વાત સ્ત્રીઓની આગળ ગુપ્ત રાખવી જોઈએ. કેટલીક વાત સ્વજન (સગાં સંબંધી)ની પાસે, કેટલીક મિત્ર તથા પુત્રોની પાસે ન બોલવી જોઈએ. બોલવી વખતે બહુજ વિચાર કરવોકે, આ વાત એમની આગળ બોલવા લાયક છે કે નહિ ? એનાથી અર્થસિદ્ધિ થશે કે અનર્થની પ્રાપ્તિ થશે ? અને પછી બોલવું.

સત્પુરોષાનું વર્તન એવું જ હોય છે અને તેનું જે અનુકરણ કરે છે, તેને ઇષ્ટ લાભ થાય છે; એટલું ત્યારે ખુબ ધ્યાનમાં રાખવું અને તેમાં ખાસ કરીને સ્ત્રીની પાસે કદી પણ છાની વાત ન કરવી, એ ઉપદેશ જે ત્યારે ચિત્તમાં રહેશે, તે તેથી કલ્યાણ જ થશે. કોઈપણ વાતનું સમય આવ્યે પારખું થાય છે, માટે મહોર વ્યર્થ જતી રહી, એમ માનીશ નહિ. બ્રાહ્મણ તો છક થઈ ગયો અને મન સંગાથે કહેવા લાગ્યો કે, આ સાધુ તો દશ પાંચ અક્ષર બોલે છે, અને તેને માટે મહોર લે છે. કેવો ધૂર્ત છે ? ફરી પાછો બ્રાહ્મણ બોલ્યો, મહારાજ ! એનાથી પણ કોઈ સરસ વાત હોય, તો કહો. સાધુએ કહ્યું, મહોર પાસે હોય, તોજ પૂછવું. બ્રાહ્મણે કહ્યું, ત્રણ મહિના સુધી, રખડી રજાગીને મહેં ત્રણ મહોર બેગી કાઢી હતી, તેમાંથી બે તો આપી દીધી, હવે એકજ પાસે છે. સાધુએ કહ્યું, તે રાખવી હોય તો રાખ પાસે, પરંતુ મૂલ્ય લીધા વગર હું કાંઈ કહેવાનો નથી. બ્રાહ્મણે કહ્યું, હીક ! આ પણ લ્યો. મહારા તકદીરમાં હશે, તો ફરી પણ મળશે, નહિ તો પાસેથી પણ ચોર લૂંટી મઈ જશે; કહો હવે સુંદર વાર્તા. સાધુએ કહ્યું, બાધ:-

अपि स्वल्पमसत्यं यः पुरो वदति भूमुञ्जाम् ।

देवानां च विनश्येत् स द्रुतं सुमहानपि ॥

જે મનુષ્ય રાજની આગળ તથા દેવની આગળ સહજ પણ અસત્ય બોલે છે, તે (ધનથી, બલથી, જ્ઞાનથી) મોટો હોય, તો પણ તરતજ નાશ પામે છે. એવું ધ્યાનમાં રાખીને, ત્યારે કદી પણ એવો પ્રસંગ આવે, તો જુદું બોલીને ત્યારે અકલ્યાણ કરી લેવું નહિ. આટલી વાત થયા પછી, બન્ને જણા જૂદા જૂદા રસ્તે ચાલ્યા ગયા. બ્રાહ્મણે મનમાં વિચાર કાઢ્યો કે, હું કેવો મૂઠા ! કે તે સાધુની મીઠી મીઠી વાતોથી મોહિત થઈને, મહાકષ્ટથી ત્રણ માસ બટકી કરીને પાઈ પૈસા એકઠા કરીને તેમાંથી ત્રણ મહોર ઉપજાવી હતી, તે પણ એને આપી

દીધી. અસ્તુ ! હવે કદી જ્યારે એનાં વચનનો ઉપયોગ થાય, ત્યારે ખરે પછી એ પ્રહર દહાડો વીત્યે, તે બ્રાહ્મણ એક ગામમાં આવી પહોંચ્યે તો ત્યાં એક વેરાગીનું મુઠ્ઠું પડી રહ્યું હતું, તેને કોઈ ઉંચકી જ ન હતું. જ્યારે કેટલાક લોકોએ તે ગરીબ બ્રાહ્મણને દીડો, ત્યારે તેમાં કહ્યું, મહારાજ ! આ વેરાગીનું મુઠ્ઠું અહીં પડી રહેલું છે, અને આ બ્રાહ્મણ છે, માટે એને ઉઠાવીને પાસે નર્મદા નદી છે, તેમાં ફેંકી દે બ્રાહ્મણે વિચાર કર્યો કે, હું તો ભૂખથી વ્યાકૂળ થઈ રહેલો છું અં આ માણસો મને આ પ્રેતને ઉંચકવાનું કહે છે, પરંતુ હું જો માની નહિ, તો આ ગામમાં દક્ષિણા વગેરે કાંઈપણ મને કોઈ આપશે નહિ એ લોકોની પાસે તો આપણે જવુંજ પડવાનું, માટે એમની વા માનવી. એ સિવાય, પેલા સાધુએ પણ કહ્યું હતું કે, ‘પાંચમુખ પરમાત્માની સ્થિતિ હોય છે.’ તો તેનો પણ અનુભવ થશે. બ્રાહ્મણે તે લોકોને કહ્યું કે, દીક ! આપનાં વચનને અનુસરીને, હું આ મુઠ્ઠાં લઈ જઈને નર્મદામાં ફેંકી દઉં છું, એના પણ શરીરનું સાર્થક થશે.

બ્રાહ્મણ શરીરે મજબૂત હોવાથી, તે એને ઝટ ઉપાડીને, નર્મદ પર લઈ આવ્યો. પાણીમાં પધરાવી દેતી વખતે, તેની કમ્બરે એ વસ્ત્રના ટુકડામાં કશુંક આધેણું તેના જોવામાં આવ્યું, ત્યારે તેણે તે છોડીને જોયું, તો તેમાંથી ત્રણ અમૂલ્ય રત્નો તેને મળી આવ્યાં ત્યારે તો તે ખુશ ખુશ થઈ ગયો અને લોકોનું વચન મહેં જો ન માન્ય હત, તો મને આ લાભ ન થાત, એમ તેને લાગ્યું. પરંતુ પેલા સાધુએ ‘પાંચ મુખમાં પરમેશ્વર છે’ એવો ઉપદેશ જો મને નહિ કયે હત, તો એ વાત મહારા સમજવામાં શી રીતે આવત ? અને એ લોકોનું વચન પણ કેમ માનત ? મહારી એક મહોર ગઈ, પણ તેને બહારે આજે આ મને કેટલો બધો લાભ થયો ? અસ્તુ. પછી બ્રાહ્મણે ત્યાં સ્નાન વગેરે કર્યું અને બ્રાહ્મણને ઘેર ભોજન કરીને ત્યાંથી રસ્તે પાંચો. તેણે વિચાર કર્યો કે, હવે મારે પ્રવાસમાં શું કામ બંદકમા કરવું

જોઈએ ? ઇશ કૃપાથી આજે આપણને પુષ્કળ દ્રવ્ય મળ્યું છે તે પાઠ જવું અને ધારા નગરીમાં જ્યાં આપણો મસરો રહે છે ત્યાંજ રહેવું; કેમકે છોકરાઓને ત્યાં આગળ વિદ્યાભ્યાસ કરવાનું પણ હીક પડે. આપણું ગામ તો નાનું સરખું ગામડું છે તેથી અંહી રહેવાથી કાંઈ બહુવાનું ખરાબર નહિ ફાવે. એ વિચારથી, તે પાછો ફર્યો, અને ધારા નગરીમાં આવીને રહ્યો. થોડા દિવસ ઉપર ત્રેને જે ત્રણ રત્ન મળ્યાં હતાં, તે માંહેથી એક રત્ન વેચી દીધું અને તેનું જે દ્રવ્ય મળ્યું, તે લઈને ત્યાં એક સાફ રહેવા લાયક મકાન બંધાવ્યું બીજું રત્ન પણ વેચીને તેના જે પૈસા ઉપજાયા, તેવડે ત્રેણે વસ્ત્ર આલંકાર તથા વાસણકુસણ અનાજ વગેરે જે જે ચીજ સંસાર ચલાવવાને જોઈએ, તે બધી ચીજ વસાવીને તેનાથી ઘર ભરી દીધું. તથા છોકરાઓને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાને પાઠશાળામાં મોકલીને નિત્ય સ્નાનસંધ્યા વૈશ્વદેવાદિ બ્રહ્મકર્મ એને જેટલું આવડતું તેટલું કરીને, દરરોજ દાનધર્મ કરવાનો ત્રેણે રિવાજ રાખ્યો હતો.

એક વખત ત્રેની સ્ત્રીએ રાતને વખતે ત્રેને એકાંતમાં પૂછ્યું કે, આપ કેટલા બધા દરિદ્રી હતા ? એમ હોવા છતાં આટલું બધું દ્રવ્ય આપે ક્યાંથી આણ્યું ? ત્યારે સાધુએ જે કહ્યું હતું કે, ‘શુભ વાત કદી સ્ત્રીની આગળ ન કરવી,’ તેની સ્મૃતિ થઈ આવી; પરંતુ એની પ્રતીતિ જોવી જોઈએ. પછી ત્રેણે સત્ય વાત તો કહી નહિ, તોપણ અનુભવ મેળવવાને માટે કહેવા વાગ્યો, હે સ્ત્રી ! એ વાત પૂછીને ત્યારે શું કામ છે ? હું તો કહી દઉં, પરંતુ સ્ત્રીઓને મહોડે કદી કાંઈ વાત છાની રહેતી નથી, માટે દુરાગ્રહ કરીશ નહિ. સ્ત્રીએ કહ્યું, આપની શુભ વાત હું કદી પણ કોઈનેયે કહું તેવી નથી, તે ખાતર આપે ખાતરી રાખવી; પરંતુ કલ્પા વગર ચાલશે નહિ. શું એટલો પણ મહારો વિશ્વાસ નથી ? બ્રાહ્મણે કહ્યું, એમ હોય તો કહું છું, પણ ખતરદાર જે કાંઈ આગળ બોલી તો. સ્ત્રીએ કહ્યું, નહિ બોલું. પછી બ્રાહ્મણે કહ્યું, “ હું રોજ પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને એક શેર તલ લઉં છું અને જંગલમાં જઈને, ત્યાં

આકાંક્ષાના દૂધમાં તહેને બીંબવીને ખાઉં છું. થોડા વખતમાં મહને જ્યાં
 ઝાડો થાય છે. ત્યારે મળ ખીલકુલ પડતો નથી અને સુવર્ણની પુતળ
 તથા મહોર પડે છે, તે બધુંય લઇને હું આવું છું અને પ્રપંચનો વ્યવહાર
 ઉત્તમ પ્રકારે ચલાવું છું. કોઈ સિધ્ધે એ કામીયો મહને ખતાવ્યો છે
 અને એજ કારણથી હું પ્રવાસ છોડીને, અહીં આવીને રહ્યા છું.”
 સાંભળીને સ્ત્રીને બહુ આનંદ થયો અને તહેણે કહ્યું કે દૈવ્યો
 આપને એવા સિદ્ધનું દર્શન થયું કે જેથી આપણું સમજાનું દળદ
 દૂર થઈ ગયું.

થોડા દિવસ પછી તે આન્નાણીની પત્નીની બહેન એક દિવસ તહે
 ઘેર આવી, અને તહેણે પૂછ્યું, બહેન ! ત્હારો પતિ અવિદ્વાન તેમજ
 અત્યંત દરિદ્રી હતો, પરંતુ આ ઐશ્વર્ય તહેને શી રીતે પ્રાપ્ત થઈ ગયું
 તે સાંભળીને તે સ્ત્રીએ કહ્યું કે એ વાત કોઇને પણ નહિ કહેવા
 મ્હારા પતિની આજ્ઞા છે, તેથી કહેવામાં નહિ આવે અને તું મહેરબાન
 કરીને પૂછીશ પણ નહિ. ત્યારે તહેની બહેન બોલી, બહેન ! મ્હારી આગ
 કહેવામાં શી હસ્કત છે ? હું કદી કોઇને પણ કહેવાતી નથી. ત્હને મ્હા
 સોગન છે, જે ખરેખરી હકીકત ન કહી દે તો. આ પ્રકારનું ભાષ
 કરીને, તહેણે પોતાની બહેનનું મન મોહિત કર્યું, ત્યારે તહેના પતિએ જે
 હકીકત કહી હતી, તેજ પ્રમાણે તહેણે પોતાની બહેનને કહી સાંભળા
 અને કોઇને પણ તે નહિ કહેવાનો આગ્રહ કર્યો.

તે બહેન પણ ગરીબ હોવાથી તહેણે પોતાને ઘેર આવીને પોતા
 પતિને એ યુક્તિ કહી દીધી, અને ત્હમે પણ એ પ્રમાણે કરશો,
 પુષ્કળ દ્રવ્ય ભેગું થશે, એમ કહ્યું. તહેણે પણ પૈસાના લોભથી કં
 વિચાર ન કરતાં બીજે દિવસે સ્થવારના ખોરમાં ઉડીને, એક શેર ત
 લીધા અને જંગલમાં ગયો. ત્યાં આકાંક્ષાના ઝાડનું દૂધ કાઢીને, તેમાં
 તલ ભેળ્યા અને ખાઈ શકાતા ન હોવા છતાં પરાણે પરાણે જીવપર જે

કરીને પૈસાની આશાથી તે ખામ ગયો અને ઝાઝો ક્યારે ઉતરે તેની રાહ જોતો ત્યાંજ બેસી રહ્યો. થોડીજવારમાં આખું અંગ બહારથી તેમજ ભીતરથી અગ્નિની માફક બળવા લાગ્યું, ત્યારે તો ઝટ કરતો તે ઘેર પાછો આવતો રહ્યો.

આણી તરફ ત્હેની સ્ત્રીએ દ્રવ્ય રાખવાને માટે એક પેટી તૈયાર કરી રાખી હતી અને પતિને માટે ઉત્તમ પ્રકારની રસોઇ બનાવીને ત્હેની રાહ જોતી બેસી રહી હતી, એટલામાં એ ભાઈસાહેબની સ્વારી ધુવા-ધુવા કરતી આવી પહોંચી. જૈરીને જોનાંવારને તે અત્યંત ક્રોધના આવેશમાં આવી જઈને કહેવા લાગ્યો કે, હે રાંડ ! ત્હેં મ્હારો ધાણ કાઢી નાંખ્યો. **‘સ્ત્રીહુદ્ધિ: પ્રલયંગતા’** સ્ત્રીની હુદ્ધિએ ચાલનારનો નાશ થાય છે, એ વાતનો મ્હને પૂરેપૂરો અનુભવ થયો. અરે ! મ્હારા સર્વ અંગને વિષે દાહ ઉઠ્યો છે, હવે હું ચોક્કસ મરી જવાનો. દ્રવ્યની પ્રાપ્તિને માટે તું કેવો ભયંકર ઉપાય શોધી લાવી, અને મ્હેં પણ કશો વિચાર ન કર્યો. એટલામાં ત્હેને ઝડાકિત્તી થવા લાગ્યા અને થોડીવારમાં ત્હેના રામરમી મથા. મારી બહેને મ્હને બાણી જોઈને ફસાવી, અને તેથીજ મ્હારો ધણી મરણ પામ્યો એમ તે સ્ત્રીને લાગ્યું, અને ત્હેણે દરબારમાં જઈને આકોશ કરીને ભોજરાજની આગળ તે ખાતર ફરિયાદ કરી. રાજાએ તે શ્રીધર ભટ્ટજીને અને ત્હેની સ્ત્રીને બોલાવીને સત્ય હકીકત પૂછી, ત્યારે ભટ્ટજીએ વિચાર કર્યો કે, પેલા સાધુના વચનને માન આપીને રાજાની આગળ બીલકુલ પણ જીવું ન બોલવું જોઈએ. ત્હેણે રાજાને કહ્યું, મ્હેં એ હકીકત તદ્દન ખોટીજ પરંતુ મ્હારી પત્નીની પરીક્ષા કરવાના હેતુથી કહી હતી. એણે પોતાની બહેનને તે કહી દીધી, અને ત્હેનું આ પરિણામ આવ્યું. તે સાંભળીને રાજા બોલી ઉઠ્યો, હે બાઈ ! આ બંને જણોનો એમાં શો કચુર છે ? ત્હારા પતિના મરણના કારણરૂપ તુંજ થઈ પડી છે. ત્હારા પતિએ પણ કશો વિચાર કરવાની તસ્દી ન લીધી કે, ‘આકાશના દૂધમાં તલ મેળવીને ખાઈશ, તો દ્રવ્ય મળશે કે મ્હારું મરણ નીપજશે ?’ માટે તું ત્હારે ઘેર જઈને, ત્હારા પતિની ઉત્તરક્રિયા કર.

શ્રીધરભટ્ટ પોતાની સ્ત્રીને લઇને ઘેર આવ્યો. બાદ તેને કહેવા લાગ્યે કે, મહેં જે કહ્યું હતું કે સ્ત્રીઓને મહેંએ ગુપ્તવાત કહી છાની રહેશે નહિ, તેનો અનુભવ જોયો ? કેટલો બધો અનર્થ થઈ ગયો ? તે સાંભળીને સ્ત્રી લજવાઈ ગઈ, અને કહેવા લાગી કે, આપની વાત ખરી છે, પરંતુ એમાં સ્ત્રી પણ શું કરે ? કેમકે, ધર્મરાજનો તેઓને એવો આપજ થયો છે તે શું મિથ્યા થવાનો હતો ? નહિજ. સારાંશ, આ પ્રમાણે ગોરક્ષે પણ જે ગુપ્તવાત પેલી પુનરણ્યાઇને કહી હતી, તે તેણે રાણીને કહી દીધ અને તેણે મત્સ્યેન્દ્રનું શરીર છિન્નલિન્ન કરાવીને દેંકાવી દેવડાવ્યું અને તેનાથી ભારે અનર્થ થયો.

ગોરક્ષનાથને ચિન્તાતુર જોઇને, તે પૂનરણે કહ્યું, આપે શીકર કરવું નહિ. હું રાજમંદિરમાં જઇને, યુક્તિથી રાણીને પૂછી આવું, તો મત્સ્યેન્દ્રનાથના શરીરની શી સ્થિતિ થઇ, તેનો પતો લાગશે. પછી બાઈ રેવતી રાણીની પાસે અંતઃપુરમાં જઈ પહોંચી, અને તેને નમસ્કરીને પૂછવા લાગી કે, મહેં જે ઘણા વર્ષ ઉપર આપને વાત કહી હતી તેનું આપને સ્મરણ છે ? કેમકે મત્સ્યેન્દ્રને રાજના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યા બાર વરસ થવા આવ્યાં છે. આટલું સાંભળીને રાણી બોલી, એને માં હવે મહેંને બીલકુલ ચિન્તા નથી. કેમકે, જે દિવસે તે મહેંને વાત કહી હતી, ત્યારપછી તરતજ, મહેં તે ગુફામાંથી મત્સ્યેન્દ્રનું શરીર બહાર કાઢીને, તેના રાઈ રાઈ જેટલા ટુકડા કરાવીને અરણ્યમાં દેંકાવી દેવડાવ્યું છે. તે માંસ વગેરેના ટુકડા જનાવરો ખાઈ ગયા હશે, તેથી શરીરનું અભાવને લીધે, મત્સ્યેન્દ્રનું નિર્ગમન રાજશરીરમાંથી થવાનું નથી આવું સાંભળીને તે પુનરણ્યાઈ ગભરાઈ ગઈ કે જોયું, કેટલી બધી ખરાબી થઈ ! હવે ગોરક્ષને આ સત્ય હકીકત કહી દેવી, પછી જે થવા હોય, તે બહે થાય.

ત્યાંથી રાણીને પૂછીને તે બાઈએ પાછાં આવીને મત્સ્યેન્દ્રની હકીકત ગોરક્ષને કહી. ગોરક્ષના ગુસ્સાનો ખાર રહ્યો નહિ, અને રાણીને શિ

કરવાનું લેને મન થયું. પરંતુ ફરી પાછો તે વિચાર કરવા લાગ્યો કે એ રેવતી રાણી આપણને માતા સમાન હોવાથી, લેને દંડ દેવો અનુચિત છે. રાણીએ જો કે શરીરના ટુકડેટુકડા કરી કરીને ફેંકી દેવાડાવ્યા હશે, તો પણ શરીરને હાનિ નહિ થએલી હોવી જોઈએ એમ મ્હને લાગે છે. પછી લેણે ચૈરંગીને કહ્યું કે, હું સૂક્ષ્મશરીરથી મત્સ્યેન્દ્રનાથના શરીરની શોધ ચલાવું છું; માટે મ્હારા દેહનું તું અહીંયાં સાવધ રહીને રક્ષણ કરજે, નહિ તો મ્હારા શરીરના પણ રાણી એવા હાલ કરાવી નંખાવશે. ચૈરંગીએ કહ્યું કે, આપે કાંઈ ચિન્તા નહિ કરવી, હું સારી પેઠે શસ્ત્રાસ્ત્ર સિદ્ધ કરીને આપના શરીરની રક્ષા કરું છું. ગોરક્ષનાથે તેજ ગુફાવાળા ભોંયરામાં પોતાનું શરીર તજીને, સૂક્ષ્મ અણુરેણુતુલ્ય દેહધારણુ કરીને પૃથ્વીપર તથા સ્વર્ગાદિલોકમાં જઈને, તપાસ ચલાવી, પરંતુ કોઈપણ કેકાણે પ-તો ખાધો નહિ. આખરે જ્યારે કૈલાસપર આવીને શિવગણોને વિષે પ્રવેશ કીધો ત્યારે વીરભદ્ર, ભૈરવ અને ચામુંડાદિકોને કહી રહ્યો હતો કે, મત્સ્યેન્દ્રના શરીરને બાર વરસ થવા આવ્યાં છે, માટે ખૂબ સાવધ રહીને રક્ષા કરજો. નહિ તો લેનો શિષ્ય ગોરક્ષ ક્યારે અને કેવી રીતે આવીને લેના શરીરને લઈ જશે, તેની ખતર પડવાની નથી. ગોરક્ષ પોતાના ગુરૂને સંજીવની વિદ્યાના પ્રભાવથી જો સંજીવન કરશે તો લેમને હમને સધળાનેજ ખૂબ સતાવશે અને લેના તાત્પ્રમાં રહીને લેની આગ્રા માનવી પડશે.

આટલું સાંભળીને ગોરક્ષ ત્યાંથી પાકો આવ્યો અને પોતાના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને આળસ ભરડીને બેઠો થયો. પછી ગોરક્ષ ચૈરંગીને સાથે લઈને શિવગણોની સાથે લઢવાને તૈયાર થયો. પહેલાં તો લેણે આદિત્યના ઉપર વિભૂતિ મંત્રીને ફેંકી દીધી, એટલે ગુપ્તરૂપે પ્રગટ થઈને લેમણે ગોરક્ષને પૂછ્યું કે, શું કામ છે? ચૈરંગી અને ગોરક્ષ બન્ને જણા લેમને પ્રણામ કરીને, હાથ જોડીને ઉભા રહ્યા. અને ગોરક્ષે કહ્યું કે, મ્હારા ગુરૂ મત્સ્યેન્દ્રનું શરીર શિવગણોએ પોતાની પાસે રાખ્યું છે, તો આપ

હમારા ખાતર તેઓને કાંઈક ઉપદેશ કરો, અને એમનું શરીર પાછું અપાવરાવો. તેઓ જે કદાચ નહિ આપે, તો હમારે ત્હેમની સાથે લઢતું પડશે અને ભારે અનર્થ થશે. સૂર્યે કહ્યું, ઠીક ! હું જઈને ત્હેમને કહું છું. ત્યારબાદ વીરભદ્રની પાસે જઈને સૂર્યે ત્હેને કહ્યું કે, મત્સ્યેન્દ્રનું શરીર ત્હેના શિષ્ય ગોરક્ષનાથને ત્હેમે લેકો આપી દો. આનાકાની કરશો, તો લઢતું પડશે, અને ગોરક્ષ મત્સ્યેન્દ્રના જેવાજ મહાપ્રભાવશાલી છે, તથા ત્હેનો શિષ્ય ચૈરંગીનાથ પણ શિવના અંશરૂપ હોઈ, મહાસમર્થ છે; તેઓ ત્હમારી દુર્દશા કરશે, માટે દુરાચર કરશો નહિ.

વીરભદ્રે કહ્યું, મત્સ્યેન્દ્રે હમને લોકોને વડોવાખત એવો ત્રાસ આપ્યો છે કે ન પૂછો વાત. તેથી કરીને જે શત્રુ સ્વાભાવિક રીતેજ હમારે હાથ લાગ્યો છે, ત્હેને હમે શી રીતે પાછો આપી દઈને હમારા જીવ જોખમમાં નાંખીએ ? જે થવાનું હોય તે ભરે થાય, પણ હમે તો કદી પણ આપવાના નથી. સૂર્યે કહ્યું, મત્સ્યેન્દ્ર અને ગોરક્ષ ઉપર શિવ ભવાનીની કેવી પ્રીતિ છે, તે ત્હેમે જાણો છો ? એ વાત જે ત્હેમના જાણવામાં આવશે, તો ત્હમારા ઉપર ત્હેમનો પણ ક્રોધ થશે, માટે ચૂપચાપ ગણોને હાથે તે શરીર અપાવી દો. અને ત્હમારે જે ન આપવું હોય, તો ત્હેમની સાથે યુદ્ધ કરજો. પરંતુ કૈલાસ પર્વતઉપર કોઈને પણ ત્રાસ ન થવો જોઈએ, તેટલા માટે ત્હેમે પૃથ્વીપર જઈને સંશ્રામ કરો. સૂર્યના ઉપદેશનો કશો ઉપયોગ ન થયો, અને વીરભદ્રે પ્રથમ આઠ ભૈરવોને સંશ્રામ કરવાને નીચે મોકલી આપ્યા.

અમુખ્ય ગણોને લઈને અષ્ટ ભૈરવ જ્યારે આવી પહોંચ્યા, ત્યારે ચૈરંગી અને ગોરક્ષનાથ ત્હેમથી જોડે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા અને શસ્ત્રાત્મ ત્રિદામાં બંને જણા પારંગત હોવાથી શિવના ગણોને ત્હેમણે જર્જરીભૂત કરી દીધા. પછી વીરભદ્ર પણ ગણોને લઈને આવ્યો અને લઢવા લાગ્યો. ત્યારે ગોરક્ષે તો માયાથી પૂર્વદાનવોને સજીવન કરીને યુદ્ધ કરવામાં ક્રમે

લગાડ્યા. જ્યારે વીરભદ્ર અને શિવગણોએ ત્રિપુર, મહિષાસુર, શુંભ નિશુંભ, સુંદોપસુંદ, જલંદર વગેરે અનેક રાક્ષસ દાનવોને દીધા, સારે તો તેઓ ભયભીત થઈ ગયા. રાક્ષસોની સાથે વીરભદ્ર લડતો હતો, અને ખીજ ગણુ ગોરક્ષની સાથે લડતા હતા, ત્હેમને ત્હેણે (ગોરક્ષે) વાતાત્મચડે ઉડાવી દીધા. દેવો વિમાનમાં બેસીને જે આ યુદ્ધ જોઈ રહ્યા હતા, ત્હેમને ચિંતા થઈ અને ત્હેમણે એ વૃત્તાન્તની વિષ્ણુને ખબર કરી. વિષ્ણુ શંકરની પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા કે, જુઓ ! વીરભદ્રે કેવો અનર્થ ઉપગમ્યો છે ? હવે આપણે અવતાર લેવો પડશે.

ત્યારબાદ શંકર અને વિષ્ણુ ત્યાંથી નીકળ્યા અને ગોરક્ષની પાસે આવીને ત્હેના મનનું સમાધાન કરવા લાગ્યા, અને માયા નિવૃત્ત કરવાનું કહેવા લાગ્યા. ગોરક્ષે કહ્યું કે, મદારા મત્સ્યેન્દ્રગુરુનું શરીર મદ્દને આપી દો, તો ટટો બંધ થયોજ નાણુવો. શંકરજીએ આમુંડાને બોલાવીને, મત્સ્યેન્દ્રનું શરીર લાવવાનું કહ્યું, અને ત્હેના લાગ્યા બાદ ત્હેમણે તે ગોરક્ષને આપી દીધું અને ત્હેને કહ્યું કે, માયાવડે નિર્માણ કરેલા દાનવ તથા રાક્ષસોને અદૃશ્ય કરો. ગોરક્ષે કહ્યું કે, એમને મ્હેં સંજીવનીના પ્રભાવથી નિર્માણ કરીધા છે, માટે ફરી અવતાર લઇને મારો, નહિતો વીરભદ્રની આશા છોડી દો. ત્હેણેજ આ અનર્થ કરાવ્યો છે, માટે એનું ફળ ત્હેને મળવુંજ જોઈએ. સર્વના કલ્યાણને કાળે, તેમજ વીરભદ્રની ખોડ નાડવાના ઇરિદાથી શંકરે કહ્યું કે, વીરભદ્રની આશા છોડી દીધી તું જલદી આ રાક્ષસોને અદૃશ્ય કર. પછી ગોરક્ષે વાતાકર્ષણ મંત્રનો જપ કરીને સર્વને ગતપ્રાણુ કરી દીધા અને અગ્નિઅસ્ત્રથી ત્હેમને ભસ્મીભૂત કરી દીધા. ત્યારે ત્હેમની સાથે વીરભદ્ર જે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો, તે પણ ત્હેમના ભેગો બળીને ખાખ થઈ ગયો.

જે કે પુત્રના હાથે અપરાધ થાય અને ત્હેને તેટલા ખાતર શિક્ષા કરે, તોપણ માતાપિતાનું અંતઃકરણ દુષ્ટ રહે છે, એ નિયમન અનું

સરીને, વીરભદ્રના દુરાસહને લીધે જે કે આ પ્રસંગ ઉભો થયો હતો, અને ગોરક્ષે ત્હને ભરમીભૂત કર્યો હતો, તેમ છતાં શંકરને પોતાના વરદ્યુતના વિયોગથી બહુ દુઃખ થવા લાગ્યું. ખીન્ન શિવગણો તો જેકે ઘણાંયે હતા, તોપણ ચન્દ્ર વિના નક્ષત્ર જેમ વ્યર્થ છે કિંવા મોરનાં પીછાં ઉપર સેકડો નેત્ર હોય છે, તોપણ એ નેત્રના વગર બધાંય વ્યર્થજ છે, કેમકે તેઓમાં જોવાની શક્તિ કાંઈ થોડીજ હોય છે ? અથવા સર્વ દેહ ઇન્દ્રિયની સુંદરતા પ્રાણવિના જેમ વ્યર્થજ છે, તેજ પ્રમાણે વીરભદ્ર વગર શંકરને સઘળાજ ગણો નિરસ્તેજ અને શૂન્ય જણાવા લાગ્યા. શંકરની વ્યાકુલતા જોઇને ગોરક્ષે કહ્યું, દૈત્યોની સાથે વીરભદ્ર બળીને ખાખ થઇ ગયો, તોપણ ત્હનું હાડકું જે હાથ લાગે, તો હું ત્હને જીવતો કરી દઉં. પરંતુ દૈત્ય રાક્ષસોના ભેગે જ તે ભરમીભૂત થઇ ગયેયો હોવાથી, ત્હનું હાડકું કયું છે એ કેમ પારખી કઢાય ? નહિ તો સંજીવિનીના પ્રયોગથી દૈત્યો પણ સજીવન થાય.

શંકરે કહ્યું, મહારા ગણો સર્વદા મહારા નામ સ્મરણને વિષે નિમગ્ન હોય છે, તેથી ત્હમના હાડકામાંથી પણ 'શિવ શિવ' એવો ઉચ્ચાર થયાં કરે છે. આટલું બોલીને, શંકરજીએ સમરભૂમિમાં આવીને, હાડકાંઓને ઉચકી જોયાં અને તેમને કાને લગાડીને, જે હાડકામાંથી 'શિવ શિવ' એવો મંત્ર મંત્ર ઉચ્ચાર કાને પડ્યો, તે હાડકાં વીરભદ્રનાં સમજીને, તે બધાં એકઠાં કરીને ગોરક્ષને આપી દીધાં. પણ ગોરક્ષે સંજીવિની મંત્રતો જપ કરીને, તે હાડકાંઓપર ભસ્મ ફેંકતાં વીરભદ્ર જીવતો થયો અને બોલી ઉઠ્યો કે, ક્યાં છે તે રાક્ષસો અને ગોરક્ષ ? હું હમણાંજ તે બધાને મારી નાંખુ છું. ત્યારે શંકરે ત્હને કહ્યું કે, કેની સાથે તું લડે છે ? શાંત થા, શાંત થા ત્હંજ દુરાસહથી આ સંગ્રામ શરૂ કર્યો, અને ત્હનું પરિણામ બધાયને ભોગવતું પડ્યું. વીરભદ્ર શાંત થયામાઠ ત્હની સાથે ગોરક્ષનું સખ્યત્વ કરાવી દીધું અને ગોરક્ષે પણ જે ખીન્ન શિવગણોને વાયુચક્રમાં ફરતા કરી દીધા હતા, ત્હમને નીચે ઉતારી દીધા,

ત્યારે તેઓએ ગોરક્ષને પ્રણામ કીધા અને શંકરની સાથે સઘળાજ કૈલાસઉપર જતા રહ્યા. ત્યારબાદ ગોરક્ષ મત્સ્યેન્દ્રનું શરીર લઇને ચૈત્રંગીની સાથે પેલા શિવાલયને વિષે આવી પહોંચ્યો.

રોજના નિયમ પ્રમાણે રાગ ત્રિવિક્રમ શિવનાં દર્શન કરવાને આવ્યો, તે વખતે ગોરક્ષ મત્સ્યેન્દ્રનું છિન્નભિન્ન થઇ ગયેલું શરીર લઇને બેસી રહ્યો હતો. તહેણે ગોરક્ષને ધણા પ્રેમથી આલિંગન દીધું, અને વાતચીત કરતો હતો. પાસે બેઠો, ત્યારે ગોરક્ષે તહેને સઘળી હકીકત કહી સંભળાવી. આખરે રાગએ કહ્યું કે, એક માસ પર્યન્ત ધીરજ રાખીને રહેજો, એટલામાં હું ધર્મનાથને તપ્તનશીન કરીને પાછો આવું છું. રાગ મહેલમાં પાછો ગયાબાદ, તહેણે રાણીની અને મંત્રીની સંમતિથી પુત્રને રાજ્યગાદી સોંપવાનું નક્કી કીધું અને માંડલિક રાગએને તથા પોતાના ઇષ્ટ મિત્રો વગેરેને બોલાવીને શુભ મુદ્દત્તપર તહેને રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. બ્રાહ્મણાદિક, રાજસોડો તથા શિષ્ટ મંડળીનું તહેણે ખાનપાનથી તેમજ દ્રવ્ય, વસ્ત્રાદિદ્વાર વગેરેથી પુષ્કળ સન્માન કર્યું તથા સેવક બંદીજનોને પણ દાન આપીને સતોષ્યા અને ધણા કારાગૃહવાસી જનોને પણ મુક્ત કીધા. આને એક માસ વીસાબાદ, રાગ પોતાના શરીરને મહેલમાંને મહેલમાંજ પથારીમાં તજ દઇને, ગોરક્ષે સ્પર્શસ્નેહ અને સંજીવિનીના પ્રભાવથી પૂર્વવત્ કરેલા મત્સ્યેન્દ્રના શરીરમાં, યાને પોતાના શરીરમાંજ પ્રવિષ્ટ થયો. મત્સ્યેન્દ્ર પહેલાંની માફક ઉડીને બેઠા થતાંજ ચૈત્રંગી અને ગોરક્ષે તહેમને નમન કીધું, અને બાર વર્ષની વીતેલી સર્વ હકીકત તહેમને નિવેદન કીધી.

આશ્વીતરફ રેવતી સ્થવારના પહોરમાં મહેલમાં જઇને જુએ છે, તો રાગ મૃતપ્રાય પડી રહેલો જોવામાં આવ્યો અને તહેણે આકોશ કરવો શરૂ કર્યો. ધર્મનાથ તથા મંત્રી ઢોડી આવ્યા, અને જોવા લાગ્યા તો રાગ નિઃશ્વેષ થઇને પડી રહેલો નજરે પડ્યો; ત્યારે તો રાગમંદિરમાં

તથા બહાર ગામમાં પણ તે સમાચારની જાણ થતાં લોકો હાહાકાર કરવા લાગ્યા. રાજાનું શરીર રમશાનમાં લઇ જવા લાગ્યા, ત્યારે હજારો લોકો તહેને રમશાન પહોંચાડવાને પાછળ પાછળ ગયા અને વિધિપૂર્વક તહેના શરીરને અગ્નિસંસ્કાર થયાબાદ, સ્નાનાદિ કરીને સઘળા લોકો પાછા આવ્યા. રેવતી રાણીએ દાસીની મારફત તપાસ કરાવતાં શિવ મંદિરમાં મત્સ્યેન્દ્રનાથ સજીવન થયાની તહેને ખબર મળી. તહેણે વિચાર કર્યો કે, મહેં તો શરીરનો નાશ કરાવ્યો હતો, છતાં આમ કેમ થયું ? અસ્તુ ! થવાકાળને કોઇ અટકાવી શકતું નથી. જે થવાનું હોય છે તે તો થાય છેજ. મનુષ્યે ગમે તેટલો પ્રયાસ કરવા છતાં તે અટકતું નથી.

ધર્મનાથ પુત્ર જ્યારે પિતાને ખાતર પ્રત્ય રદન કરવા લાગ્યો, ત્યારે રાણીએ તહેને કહ્યું કે, ત્યારે શોક કરવો નહિ; ત્યારા પિતા મત્સ્યેન્દ્રનાથ છે, અને તે ચિરંજીવ છે. ઇચ્છા હોય, તો ગામની બહાર શિવમંદિર છે, ત્યાં જઇને તપાસ કરજે. તે સાંમળીને તહેણે પૂછ્યું કે, મત્સ્યેન્દ્ર મહારા પિતા શી રીતે ? ત્યારે રાણીએ તહેને પહેલાંની સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી. રાજાની ઉત્તરક્રિયા ઉત્તમ પ્રકારે કરવામાં આવી અને પછી શુચિર્જીત થઇને, એક દિવસ મંત્રીવર્ગ સમેત ધર્મનાથ રાજસરંજમ લઇને શિવમંદિરમાં ગયો અને મત્સ્યેન્દ્રની પ્રાર્થના કરીને ગોરક્ષ અને ચૈરાંગીનાથ સમેત તહેમને બારે ઠાકથી રાજમંદિરમાં લઇ આવ્યો. ત્યાં એક વર્ષ પર્યન્ત તહેમને રાખી લીધા, અને તહેમની સેવા શુશ્રૂષા ઉઠાવીને ધર્મનાથ આનંદપૂર્વક રાજ્યકાર્ય મંત્રીની સંમતિથી કરતો હતો. ત્યારબાદ ગોરક્ષ અને ચૈરાંગીને લઇને મત્સ્યેન્દ્રનાથ ત્યાંથી જ્યારે નીકળ્યા, ત્યારે ધર્મનાથ રડવા લાગ્યો, અને હું આપની સાથે આવું છું, એમ કહેવા લાગ્યો. મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું, ખેટા ! હાલ તું નાનો છે, માટે અહીં રહીને રેવતીની બરદાસ્ત લેતો રહીને, રાજ્યભોગ કર્યા કરજે, બાર વર્ષ પછી હું અહિંયાં આવીને ગોરક્ષના હાથે તહેને યોગદીક્ષા

અપાવરાવીને પછી મ્હારી સાથે લઈ જઈશ. એમ કહીને ત્હેનું સમાધાન કીધું અને ત્રણે જણા ત્યાંથી નીકળી પડ્યા.

ફરતા ફરતા ગોદાવરીના તટપર ભાગાનગર હતું, તેની પાસેના અરણ્યમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં ગોરક્ષે માણીક ખેડૂતને જે કહ્યું હતું અને તે મુજબ એ તપ કરતો ત્યાં ઉભો થઈ રહ્યો હતો, તે વાતનું એને (ગોરક્ષને) સ્મરણ થઈ આવ્યું. ત્હેણે મત્સ્યેન્દ્રને પહેલાંની સઘળી હકીકત કહી, અને જ્યાં આગળ તે ઉભો થઈ રહ્યો હતો, ત્યાં આગળ તેઓ સર્વ ગયા. ગોરક્ષે કહ્યું, અરે ! હવે આ ત્હારું તપ બંધ કર, બહુ થયું. ત્હેણે જવાબ દીધો, ત્હારે એની શી પંચાત ? તું ત્હારે રસ્તે ચાલ્યો જા. એને જે જે કાંઈ કહેતા તેનો એ સીધો જવાબ ન્હોતો આપતો, તે જોઈને મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું, આ કેવો અડચંગ છે, કે સરળ બોલનો સુદ્ધાં નથી ! ગોરક્ષે કહ્યું, હું એની સથે અડચંગ બનીનેજ એનું કસ્યાણુ કરું છું તે આપ દૂર બેઠા બેઠા જોયાં કરો. ચૈરંગી અને મત્સ્યેન્દ્રનાથ એક ઝાડ તળે બેઠા, અને ગોરખ ત્હેની પાસે ઉભો રહીને કહેવા લાગ્યો, ભાઈ ! મ્હેં ઘણાં તીર્થ, ક્ષેત્ર, અરણ્ય, નગર વગેરે સ્થાન દીઠાં, પરંતુ ત્હારા જેવો અચલનિષ્ઠાવાળો તપસ્વી કદી મ્હારા જોવામાં આવ્યો નથી. ત્હારા જેવો ગુરૂ મળે, તો પ્રાણીનું ભાગ્ય ખુલી જાય એમ હું સમજું છું. ત્હારા શરીરનું કંઈ હાડપિંજરજ બાકી રહ્યું છે, તોપણ તેના તરફ ત્હારું ખીલકુલ લક્ષ નથી, અને વાયુનોજ આહાર કરીને લાંબા વખતથી ત્હે તપ ચલાવ્યું છે, તે જોઈને હું ત્હને ધન્યવાદ આપું છું. મ્હારી એવી ઈચ્છા થઈ છે કે ત્હને ગુરૂ કરવો, અને ત્હારી પાસેથી ઉપદેશ ગ્રહણ કરવો.

તે સાંભળીને માણીક બોલ્યો કે, તું આટલો મોટો થયો છે, પણ ત્હારામાં કાંઈ અપ્રક્રમ નથી. તું મ્હને ત્હારો ગુરૂ કરવા ઈચ્છે છે, તેના કરતાં મ્હારો ગુરૂ થઈને તુંજ મ્હને ઉપદેશ કેમ આપતો નથી ? ગોરખ

ક્ષને તો એજ જોઇતું હતું. ત્હેના મ્હોંડામાંથી આ પ્રમાણે ઉદ્ગાર નીકળતા વારને, ત્હેણે ત્હેને મંત્રોપદેશ આપ્યો, અને માથાપર વરદહસ્ત પણ ચૂડ્યો, ત્યારે ત્હેનું અત્તાન તેજ ક્ષણે દૂર થઇ ગયું. ગોરક્ષે શક્તિ મંત્રનો પ્રયોગ કરીને, ત્હેના શરીરપર ભસ્મ લગાડતાંવારને ત્હેનું શરીર પુષ્ટ તેમજ બલસંપન્ન બન્યું. ત્હેનામાં બૃહસ્પતિ સમાન જ્ઞાન અને વક્રત્વનો પ્રાદુર્ભાવ થયો, અને સકલ સૃષ્ટિને પરમાત્મરૂપથી તે જોવા લાગ્યો. ત્હેણે ઝટ ગોરક્ષને સાષ્ટાંગ નમન કરીયું અને સ્તવન પણ કરવા માંડ્યું કે, જન્માન્તરનાં અનેક સુકૃત્તરી આપની મુક્તાકાત થઇ અને મ્હારી વિપરીત ભાવના દૂર થઇ, અને આનંદમયતા પ્રાપ્ત થઈ. પંડી ત્હેનો હાથ પકડીને, વૃક્ષની હેડાગ મત્સ્યેન્દ્રનાથ જ્યાં આગળ બેઠા હતા, ત્યાં ગોરક્ષ ત્હેને લઈ આવ્યો અને કહ્યું, મહારાજ ! અડબંગને હું આપની પાસે લઇ આવ્યો છું, તે જુઓ તો ખરા ! ત્હેણે પણ મત્સ્યેન્દ્રને નમન કર્યું અને પ્રાર્થના કરી કે, ‘સંતસંગતિ શું કરી શકે તેમ નથી ?’ હવે મ્હને સદૈવ આપના સાંનિધ્યમાં સેવામાં રાખી લેજો. મ્હારો જન્મ સફળ થયો સમજી છું. હવે મ્હારે જપ તપ તીર્થ વગેરે કોઈ પણ સાધનનો આશ્રય લેવાની જરૂર રહી નહિ. સકલ સાધનો જ્યારે સાધુનો આશ્રય કરે છે, ત્યારેજ ત્હેમનાદ્વારા તે પરમાત્મપદને વિશે મ્હોંચી શકે છે, પરંતુ સાધુ તો અન્યની અપેક્ષા રાખતા નથી તેઓ તો સીધા આત્મપદને વિશેજ કોઇના સહાય કે આશ્રય વગરજ પોતાની મેળેજ જાય છે. એવા આપ સંતના મ્હને દર્શન અને કૃપાહસ્ત મળ્યાબાદ મ્હારામાં શી ન્યૂનતા રહેવાની હતી ? મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું, હે ગોરક્ષ ! ત્હેં જે એનું નામ રાખ્યું હતું, તેજ આગળ ઉપર કાયમ રાખ્યું, અને તેજ નામથી એને સવળાએ બોલાવેલો. પંડી ગોરક્ષે ગુરુની આજ્ઞાથી, ત્હેને નાથદીક્ષા આપી દીધી, અને ‘અડબંગનાથ’ એજ ત્હેનું નામ કાયમ રાખવામાં આવ્યું. અડબંગના જોવા જોઓ હોય છે, ત્હેમનામાં ક્યા, શ્રદ્ધા વગેરે હોય છે, અને તેથી તેઓનો ઉદ્ધાર થાય છે.

ગોરક્ષ ભૂખ્યો થતાં અડધંગની પાસે ગયો, તે પ્રમાણે કોઈ સાક્ષર પુરૂષની પાસે ગયો હત, તો તે એનેજ ખાઈ જત, નહિ તો મળુરી કરવા જ, એવા શબ્દો સંભળાવત. પરંતુ ગરીબ ખીચારા અડધંગના મનમાં દયા ઉપજી અને અપ્પોરને વખતે ત્હેને ભૂખ્યો જોઈને, ત્હેણે પોતાને માટે પીરસેલું પાત્ર ત્હેને આપી દીધું. એટલુંજ નહિ પણ ત્હેને જે વચન આપ્યું હતું, તે સત્ય કરવાને ખાતર ત્હેણે સર્વ વ્યવહાર સમૂળગો બંધ પાડી દીધો. સંસારબંધ તેમજ મુક્તિના હેતુરૂપ મનજ કહેલું છે. “તે મનનેવિષે જે કાર્ય કરવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય તે કાર્ય કરવું નહિ,” એવું ગોરક્ષે માંગી લીધું, અને તે માંગણી એણે સ્વીકારી. ગોરક્ષે માંગેલું એણે આપ્યું ખરું પણ તેનું પર્યવસાન સકલકાર્યોની નિવૃત્તિમાંજ થયું. ઉપરોક્ત વાક્ય બોલવું જેટલું સુલભ છે, તેટલુંજ તે મુજબ આભેહુબ વર્તન રખાવાનું કડીણુ છે. પરંતુ માણીક સત્યવચન પ્રિય હતો, તેથી ત્હેણે તેનું પણ અનુષ્ઠાન કરીને તેની સિદ્ધિ મેળવી. એ ઠેકાણે કોઈ સાક્ષર બાઈ હત તો તે બાઈસાહેબની શી હાલત થાત, તેની કલ્પનાજ કરી લેવી. ઠીક !

પછી ત્યાંથી ત્હેને સાથે લઈને ત્રણે જણા તીર્થાદિને વિષે બાર વર્ષ સુધી ફરતા ફર્યા. માર્ગમાંજ ગોરક્ષે ત્હેને નાના પ્રકરની શસ્ત્રાસ્ત્ર વિદ્યા શીખવી અને તેમાં પ્રવીણુ કરીધો. બારવર્ષ પછી તે ચારે જણા ફરી પાછા પ્રયાગ ક્ષેત્રને વિષે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં ધર્મનાથને ખબર પડતાંવારને, તે સામે જઈને. ત્હેમને નગરીમાં માનપૂર્વક સમારંભ રચીને લઈ આવ્યો અને પૂજન સ્તવન પણ કર્યું. ધર્મનાથને તે વખતે એક પુત્ર થયો હતો અને ત્હેનું નામ પણ એણે ત્રિવિક્રમજ રાખ્યું હતું. ત્હેની ઉંમર છ સાત વર્ષનીજ હતી, તે છતાં ધર્મનાથે ત્હેને રાજ્યગાદીપર બેસાડ્યો અને માઘ શુકલ દ્વિતીયાને દિવસે અદ્વિતીય આનંદની પ્રાપ્તિ સંપાદન કરવાને કાળે, ગોરક્ષનાથ પાસેથી ત્હેણે યોગ-દીક્ષા ગ્રહણ કરીધી, તે વખતે દેવાદિકેને પણ ગોરક્ષ લઈ આવ્યો હતો.

સકલજનોને એક પકિતમાં બેસાડીને, ગોરક્ષે પોતાને હાથેજ ત્હેમને પ્રસાદ પીરસ્યો હતો. તથા ત્યાં આગળ દર વર્ષે ધર્મ બીજનો ઉત્સાહ ઉજવવાનું કહી દીધું હતું. સારખાદ, ત્યાંથી ધર્મનાથને લઈને તેઓ સધળા બદરિકાશ્રમમાં આવ્યા અને શંકરનાં દર્શન કરાવીને, ત્યાં ધર્મનાથને બારવર્ષની મર્યાદા કરી આપીને ત્હેની પાસે તપ કરાવરાવ્યું. પછી ત્હેને સકલ દેવતાઓ પાસેથી વરદાનની પ્રાપ્તિ કરાવી દીધી અને શસ્ત્રાસ્ત્ર વિદ્યા તથા સામ્યરી મંત્રવિદ્યામાં ન્હેને પ્રવીણ કીધો અને પછી ત્હેને સાથે લઈને, લોકોને પાવન કરવા સાર તેમજ તીર્થક્ષેત્રાદિકોની શુદ્ધિ કરવાને ખાતર, તેઓ યાત્રા કરવા નીકળી પડ્યા. આ પ્રમાણે મત્સ્યેન્દ્રનાથે ગોરક્ષની પ્રતિજ્ઞા સત્ય કરવાને માટે અને પરોપકાર કરવાના હેતુથી રાજ શરીરમાં પ્રવેશ કરીને સધળાને આનંદિત કર્યા.

इति श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य सहजानन्दसरस्वती-

शिष्य श्रीदत्तात्रेयविरचिते नवनाथचरित्रे द्वितीयभागे

मत्स्येन्द्रराजशरीरप्रवेशनादिअडबंगधर्मनाथदीक्षाप्रदानं

नाम पंचमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ श्रीगुरुदत्तात्रेयार्पणमस्तु ॥

॥ इति शिवम् ॥

॥ ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ ॥

ન સિદ્ધિર્યોગસિદ્ધિર્હિ બલવીર્યાદિસિદ્ધિકૃત્ ।

સિદ્ધિરાત્મપરિજ્ઞાનમંતરાયાસ્તુ સિદ્ધયઃ ॥ ષે. ૬. ॥

યોગશાસ્ત્રોક્ત ધારણાથી પ્રાપ્ત થનારી સિદ્ધિ, વેદાન્તશાસ્ત્રને વિષે કયેલી સિદ્ધિના જેવી નથી. યોગમાં આકાશગમનાદિરૂપ સિદ્ધિને સિદ્ધિ કહી છે અને વેદાન્તમાં મુક્તિને સિદ્ધિ કહી છે, એ બન્નેમાં ફરક છે. યોગધારણાવડે પ્રાપ્ત થનારી સિદ્ધિથી શરીરની દૃઢતા, વીર્યાતિશય, બહુલ પ્રતાપ અને અંતર્ધાન વગેરે શક્તિ સંપાદન કરાય છે, પરંતુ સંસારમાંથી મુક્તિ મેળવી શકાતી નથી. વસ્તુતઃ બ્રહ્મ અને આત્માનાં ઐક્યનું જ્ઞાન એજ સિદ્ધિ છે, અને આકાશગમન વગેરે સિદ્ધિઓ તો તે આત્મજ્ઞાનને વિદ્યર્થનાં છે, એમ સમજી લેવું. તેમનું વર્ણન જે કરેલું છે, તે મુમુક્ષુ-જનોને તેમના સ્વરૂપનો પરિચય કરાવીને, તેમનો ત્યાગ કરાવવાને માટેજ. વસ્તુનાં સ્વરૂપ અને ગુણુદોષ યથાર્થ સમજ્યા વગર જગતમાં કોણુ તેનો સ્વીકાર અને ત્યાગ કરી દેવામાં સમર્થ થઈ શકે તેમ છે ? કોઈ પણ નહિ. અસ્તુ !

બ્રહ્મદેવના વીર્યથી પહેલાં અઘ્યાશી હજાર ઋષિઓની ઉત્પત્તિ થયાનું જે વર્ણવેલું છે, તે વખતેજ તે વીર્યનો અંશ રેવાનદીને કિનારે કોઈ સ્થળે પડી રહ્યો હતો, તેમાં કલિયુગમાં ચમસનારાયણે પ્રવેશ કરીને દેહ ધારણુ કર્યો. ઋતુવિના વૃક્ષને ફળ આવતું નથી, તેજ પ્રમાણુ અમોઘ. બ્રહ્મવીર્ય નર્મદાકિનારે પડ્યું હતું, તેનો અનંતકાળ વીસા છતાં નાશ થયો ન હતો, અને યોગ્યકાળે તેમાંથી દેહની ઉત્પત્તિ થઈ. તે સમયે સહનસારક નામનો એક ખેડૂત ધડો લાધને, નદીપર પાણી ભરવાને આવ્યો હતો, ત્હેણે આ તરતનાં જન્મેલાં બાળકને રક્ત કરતો જોયો, અને ત્હેણું સૌન્દર્ય જોધને મોહ પામ્યો. ત્હેણે દ્યાર્દ્રચિત્તથી ત્હેને ઉચકી કીધું,

અને કપડામાં લપેટીને પાણી લઇને પોતાને ઘેર આવ્યો. ત્હેની સ્ત્રીએ પૂછ્યું, આ બાળકને આપ ક્યાંથી લઈ આવ્યા ? ત્હેણે કહ્યું, એ મ્હને રેવા (નર્મદા)ને કિનારે રેતીમાંથી મળી ગયો છે, હવે એનું તું સારી પેઠે પાલન કર પરમાત્માની કૃપા થઇ, તો આવું સુંદર બાળક મ્હારે હાથ આવ્યું. એનું નામ રેવણજી રાખવું, કેમકે એ રેવાને કીનારેથી મળ્યો છે. તે બાળકને સર્વાંગ સુંદર જોઇને, ત્હેની સ્ત્રીને, ચંદ્રોદયથી સમુદ્રમાં જેમ ભરતી આવે છે, તેજ પ્રમાણે આનંદમયતા થઈ, અને ત્હેણે પોતાની સોડમાં લઇને એને સ્તનપાન કરાવ્યું. પછી ત્હેણે તેલ તથા ઉનાંપાણીથી ન્હવડાવીને ત્હેને પારણ્યામાં સુવાડ્યો. અને આનંદથી ગાયન માઇને ત્હેને ઝુલાવવા લાગી. ત્હેણે પોતાનાં બચ્ચાંઓની સાથે ત્હેનું લાલનપાલન કરીને ત્હેને ઉછેર્યો.

બાર વરસનો થયો, ત્યારે બાપની સાથે ખેતરમાં જઇને, તે ખેતીવાડીનું કામ કરવા લાગ્યો. એક દિવસ પાછલીરાતે ચંદનીમાં બળદોને લઇને રેવણ ખેતર તરફ જઈ રહ્યો હતો, એવે સમયે દત્તાત્રેયની સ્વારી પણ સામેથી આવી રહી હતી, ત્હેમનો સ્પર્શ થતાં એને પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન થયું. ત્હેણે વિચાર કર્યો કે, હું ચમસનારાયણ હોવા છતાં અહીં પૃથ્વીપર શા કાળે આવતર્યો છું, અને આ કૃષિકર્મ શું કામ કરી રહ્યો છું ? ત્હેનો સ્પર્શ થતાં દત્તાત્રેયે પૂછ્યું કે, તું કોણ છે ? રેવણે જવાબ દીધો કે, ત્હમારા દેહમાં ત્રણે દેવોના અંશ છે, તેમાંત્હેનો સત્વગુણ પુરૂષ હું છું. મ્હને અહીં કષ્ટ ભોગવવું પડે છે, માટે એમાંથી મ્હને છોડવીને મ્હારં પરમ કલ્યાણ કરજો. આટલું બોલીને ત્હેણે દત્તાના ચરણઉપર પોતાનું મસ્તક નમાવી દીધું, અને કહ્યું કે મ્હને સનાથ કર્યા વગર હું આપને છોડીશ નહિ. દત્તાત્રેયે ત્હેનો આવ જોઇને, ત્હેના મસ્તકપર કૃપાહસ્ત મૂક્યો, અને ત્હેને ઉઠાડ્યો, આલિંગન દીધું, તથા મહિમા નામક સિદ્ધિનો મંત્ર આપ્યો અને કહ્યું કે, આ મંત્રનો જપ કરતાંજ મહિમાસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે અને તું જ ઇચ્છા ધરાવીશ, તેને એ પૂર્ણ કરી દેશ. એનાથી ત્હેને વચ્ચરેણું

ધન સુવર્ણ અન્ન વગેરેની કદી તાણુ પડશે નહિ. આળક જેમ પિતાને બહાર અગર બીજે ગામ જવા દેતો ન હોય, તો તે જેમ ત્હેને પૈસા વગેરે આપીને લલચાવે છે, અને પોતે ચાહ્યો નય છે, તે પ્રમાણે રેવણુ જવા દેતો નહિ હોવાથી, દત્તાત્રેયે ત્હેને એક સિદ્ધિકળા આપી અને પોતે ચાલતા થયા.

ચમસનારાયણનો એ અવતાર છે, એ પ્રમાણે દત્તાત્રેયને જે કે ખબર હતી, તે છતાં ત્હેમણે એનાપર અનુગ્રહ કરીને એને નાથ બનાવ્યો નહિ. કેમકે એની ઉમ્મર નાની હતી, તથા ભક્તિ, તપ સેવા વગેરે શ્રમ પણ ત્હેની પાસે લેવડાવાનો બાકી હતો. તેથી આગળ ઉપર ત્હેને બ્રહ્મજ્ઞાન સંપન્ન તેમજ સકલ મંત્રવિદ્યાવિશારદ કરવાનું ત્હેમણે મુલતવી રાખ્યું. રેવણુને એ સિદ્ધિનો મંત્ર મળી ગયો, તેટલાથી એને આનંદ થયો. પરંતુ જે પ્રમાણે કાચને લઈને ચિન્તામણીને છોડી દેવામાં આવે, અગર શુભ્રપત્થરને જોઈને સ્પર્શમણીને ફેંકી દેવાય, કિંવા માદક સુરા લઈને સુધાનેા લાગ કરવામાં આવે, તે પ્રમાણે ત્હેણે અષ્ટસિદ્ધિ જેની સ્વાભાવિક વિભૂતિ યા દાસી છે, એવા દત્તાત્રેય ભગવાનને તણ દીધા અને સિદ્ધિ ગ્રહણ કરીને પોતાને કૃતાર્થ માનવા લાગ્યો. સારખાદ રેવણુ ખેતરમાં આવ્યો, અને બળદોને હળતી સાથે જોડીને જમીન ખેડવા લાગ્યો. ખેડુતલોક ખેતરમાં જમીન ખેડતી વખતે બળદોને હાંકતાં હાંકતાં કાંઈ ગાયન પણ ગાય છે, તે પ્રમાણે એ રેવણુ દત્તાત્રેયે આપેલા સિદ્ધિમંત્રનુંજ ગાયન લલકારવા માંડ્યું. થોડીવારમાંજ તે સિદ્ધિ મૂર્તિમંત પ્રગટ થઈને એની આગળ ઉભી રહી, અને ત્હારી શી કામના છે ? એ પ્રમાણે પૂછવા લાગી. રેવણુ પૂછ્યું, ત્હારું નામ શું છે ? ત્હેણે કહ્યું, હું મહિમા નામની સિદ્ધિ છું. ત્યારે રેવણુને દત્ત વચનની સ્મૃતિ થઈ અને ત્હેણે ત્હેની પરીક્ષા કરવાના હેતુથી કહ્યું કે, તું જે સિદ્ધિ હોય, તો આ જાડની નીચે જે અનાજનો ઢગ છે, તેને સુવર્ણનો કરી બતાવ. સારખાદ મ્હારી ખાતરી થશે, અને પછી હું ત્હને મ્હારી અભિલાષા જણાવીશ. હંસની

પરીક્ષા દૂધ અને પાણી છુટા કરે ત્યારેજ થાય છે, કિંવા લોખંડને સુવર્ણ બનાવી શકે ત્યારેજ સ્પર્શમણી કહેવામાં આવે, તે પ્રમાણે મહારી આ કામના ત્હારાથી સિધ્ધ થાય તોજ હું ત્હને સિધ્ધિરૂપ સમજીશું.

એટલું સાંભળતાંવારને, તે સિધ્ધિએ અનાજનો જે નાનો સરખો ઢગલો હતો, તેને મોટો સુવર્ણનો ઢગ બનાવી દીધો. ત્યારે રેવણની ખાતરી થઈ અને ત્હેણે એને પોતાની પાસે રહેવાનું કહ્યું. ત્હેણે કહ્યું, હું ત્હારી પાસે ગુપ્ત રીતે રહીને ત્હારી કામના પૂર્ણ કર્યા કરીશ, પરંતુ ત્હારે મહારાં દર્શનની અભિલાષા રાખવી નહિ. રેવણે કહ્યું મહારાં કાર્ય કરતી રહેજે, બધે પ્રગટ નહિ રહે તોપણ ચાલશે. ત્હેણે ‘હીક’ એ પ્રમાણે કહ્યું, અને તે સુવર્ણની પહેલાંના જેવી ધાન્યરાશિ બનાવી દહને પોતે અદૃશ્ય થઈ ગઈ. પછી તે પણ સૂર્યાસ્ત થતાં બળદોને લઈને ઘેર આવ્યો, અને તેમને કોડમાં બાંધીને પોતે ખાઈ કરીને સૂઈ ગયો.

બીજે દિવસે ત્હેણે વિચાર કીધો કે, રોજ સ્થવારથી સાંજ સુધી ખેતરમાં જઈને મહેનત કરવાની હવે શી જરૂર છે ? સાધ્યની પ્રાપ્તિ થયાબાદ સાધનને શ્રમ જેમ વ્યર્થ થાય છે, તે પ્રમાણે આપણને સિધ્ધિનો લાભ થયો છે, અને તેનાથી ચાહે તે વસ્તુ આપણને વગર મહેનતે મળવાની છે, તો ખેતીનો પરિશ્રમ ગિરર્થક છે. ઘરમાં કામધેનુનો વાસ હોવા છતાં, કયો જ્ઞાની પુરૂષ જાણે ખાતર ઘેરઘેર બીખ માંગતો ફરશે ? કંઈમાં ચિંતામણી રત્ન રાખીને ચિંતાનું દુઃખ કોણ ભોગવશે ? આવાજ વિચારથી બે પ્રહર વીતી જવા છતાં રેવણ ખેતરમાં ગયો નહિ ત્યારે ત્હેના બાપે પૂછ્યું કે, આજે ખેતરમાં કેમ ગયો નથી ? બળદોને કેમ છોડ્યા નથી ? ત્હારા મનમાં શેા વિચાર છે ? રેવણે પૂછ્યું ખેતરમાં જઈ રાતદિવસ મહેનત કર્યાનું શું પ્રયોજન ? બાપે કહ્યું, ખાવાને માટે અનાજ પેદા કરવું પડે છે, તથા વિશેષ પાક થાય, તો દ્રવ્યનો સંગ્રહ થઈને સુખ ઉપજે છે. પરંતુ મહેનત કરવાનું મુકી દઈશ, તો ખાવાનાં પણ સાંસાં

પડશે. રેવણે કહ્યું, આપણા ઘરમાં શી ખોટ છે કે કહવે હીને અનાજ પકવવું પડે ? ઘરમાં જઈને જોશો, તો અનુભવ થશે.

તેહો આપ ઘરમાં જઈને જોવા લાગ્યો તો સુવર્ણનો ઢગ જોવામાં આવ્યો. ત્યારે તો તેહને આશ્ચર્ય થયું, અને તેહણે વિચાર કર્યો કે, આ કોઈ અવતારી સિંધ પુરૂષ હશે. હવે એ જેમ કહેશે, તે પ્રમાણે હું વર્તાશ. રેવણે એ સિદ્ધિના આશ્રયથી એવેા ક્રમ શરૂ કર્યો કે, ગામમાં કોઈ મુસાફર આવે તેહને અન્નવસ્ત્રાદિ પૂરાં પાડીને સતોષવા. તે ગામ રસ્તાની ઉપર હોવાથી, માર્ગસ્થ લોક ત્યાં આગળ ધણા ઉતરતા હતા, અને તે સઘળાને ખોલાવીને ઇચ્છાએજન આપતો હતો. વૃક્ષનીઉપર ફળોને જોઈને જેમ ચોતરફથી પક્ષી દોડ્યાં આવે છે, તે પ્રમાણે ચોતરફ રેવણની કીર્તિ ફેલાઈ અને હજારો લોકો નાના પ્રકારની કામના ધારણ કરીને તેહની પાસે આવવા લાગ્યા. એટલુંજ શું ? પરંતુ રોગાદિથી વ્યાપ્ત અને પીડિત મનુષ્યો પણ ત્યાં દર્શનને ખાતર અને તેહનો પ્રસાદ મેળવવાને આવવા લાગ્યા. સારાંશ, ભોગી તથા રોગી, કોઈ પણ મનુષ્ય મનકામના અપૂર્ણ થઈને તેહની પાસેથી જતા ન હતા, એ કારણને લીધે સર્વત્ર એ ‘રેવણસિદ્ધ’ એ નામથી ઝોળખાવા લાગ્યો.

થોડા દિવસ પછી મત્સ્યેન્દ્રનાથની સ્વારી તે ખુંધલ ગામમાં આવી અને કોઈ ધર્મશાળાના સ્થાનમાં ઉતરી અને સદગુરૂનું સ્મરણ કરવા લાગી. ત્યાં ગામના કેટલાક લોક એમને સાંધુ જાણીને એમના દર્શનને માટે આવતાં તેહમણે એમને કહ્યું, મહારાજ ! આપ અહીંયાં શું કામ ઉતર્યા ? રેવણસિદ્ધની પાસે આપ જશો, તો ખાનપાનની આપને માટે ઉત્તમ વ્યવસ્થા થશે. મત્સ્યેન્દ્રે પૂછ્યું કે, એ રેવણસિદ્ધ કોણ છે ? લોકોએ કહ્યું કે અહીંયાં સહનસારક નામનો એક ખેડુત છે, તેહને એ રેવણસિદ્ધ રેવાનદીને કિનારેથી મળી આવેલો બાળક છે. તેહણે એને પુત્રની પેઠે પાળીને એને ખેતીવાડીનું કામ શીખવ્યું હતું, પરંતુ એને કોઈ એવી સિદ્ધિ મળી છે કે જેની સહાયતાથી એ હજારો લોકોનાં

મનોરથ પૂર્ણ કરે છે. મત્સ્યેન્દ્રે પૂછ્યું કે, એના ગુરુનું નામ શું? લોકોએ જવાબ દીધો, તે તો હમે કાંઈ જાણતા નથી. ત્યારબાદ મત્સ્યેન્દ્રે ગુરુતરપથી ત્યાં જઈને જોયું, તો પ્રતીત થયું કે એ તો ચમસનારાયણનો અવતાર હોઈ હમારા પૂર્વસંગી છે. પણ એને કોણ પ્રસન્ન થયા છે તે જાણવું જોઈએ. પછી મત્સ્યેન્દ્રે શું કર્યું કે, પક્ષીસમુદાયને પાસે બોલાવીને તેમને મનમાન્યું ભોજન આપ્યું, ત્યારે તે પક્ષીગણ મત્સ્યેન્દ્રની ખાંધપર તથા માથાઉપર આવીને બેઠાં. જા એમ મ્હોંડેથી કહેતાંવારને ઉડી જાય અને આવ એમ બોલે કે નિર્ભય આવીને શરીરપર બેસે; એવું લોકોએ જોયું, ત્યારે ત્હેમને ભારે અનન્યબી થઈ. એટલુંજ શું? પણ વાઘ સિંહ વગેરે ફર ફાડી ખાનારાં પ્રાણીઓને પણ પાસે બોલાવીને, પોતાને હાથેજ ખવડાવતા હતા. ત્યારે તો લોકો, ‘આ તો સાક્ષાત્ ઇશ્વરજ છે,’ એ પ્રમાણે ગામમાં મત્સ્યેન્દ્રની કીર્તિ ગાવા લાગ્યા.

એક દિવસ રેવણસિદ્ધને એ ચમત્કારનું વર્ણન કરતાં લોકોએ કહ્યું કે, કોઈ સિદ્ધ મહાપુરુષ આપણા ગામની બહાર આવીને ઉતર્યો છે, તે પક્ષી તથા જનાવરોને બોલાવે છે, અને પોતાને હાથેજ ત્હેમને ખવડાવે છે. કોઈ પક્ષી અગર હિંસ્ર પશુના મનમાં તેને માટે કશી શંકા કે ભય ઉપજતો નથી. એવો પુરુષ હમે કદી ક્યાંઈ જોયો નથી. હમારી તો સમજ એવી છે કે, એ સાક્ષાત્ ઇશ્વરરૂપ છે; તે સિવાય નિઃશંક થઈને એ પ્રાણીઓ એને શી રીતે સ્પર્શી શકે? આપ પણ જાતે જોઈને ખાતરી કરો. લોકોને મ્હોંડેથી આવું અપૂર્વ વૃત્ત સાંભળીને રેવણસિદ્ધને પણ ત્હેને જોવાની ઇચ્છા થઈ અને લોકોની સાથે તે પણ જ્યાં મત્સ્યેન્દ્રનાથ ઉતર્યા હતા, ત્યાં આગળ આવ્યો. જોવા લાગ્યો તો પક્ષીઓએ પરસ્પર વૈરભાવ તજી દીધેલો નજરે પડ્યો, તથા વનચર શ્વાપદોનો પણ દ્વંદ્વભાવ પણ નષ્ટ થએલો પ્રતીત થયો. ત્યારે તો વિસ્મય પામીને, તે ઘેર આવ્યો અને દન્તે આપેલા મંત્રનો જપ કરીને પ્રથમ ત્હેણે સિદ્ધને બોલાવી. સિદ્ધ મૂર્તિમંત આવીને કહેવા લાગી કે,

કયા કાર્યને કાળે મળને પ્રત્યક્ષ બોલાવી ? રેવણસિધ્ધે કહ્યું કે, અહિંયાં આવેલા જે સિદ્ધ પુરૂષ છે, ત્હેમની માફક સકલ વનચર પ્રાણી અને પક્ષી સમુદાય પરસ્પરનો વૈરભાવ તજીને મહારી પાસે પણ નિઃશંક નિર્ભય થઇને આવે અને શરીરપર આનંદથી વિચરે, તો હું પણ તેમને ખાવાનું આપીને સંતુષ્ટ કરું. મહારી એ ઇચ્છા પૂર્ણ કરે. તે સાંભળીને સિધ્ધિએ કહ્યું કે, એ કરવાનું મહાઈ સામર્થ્ય નથી. બ્રહ્મવેત્તા પુરૂષના મનમાં ચરાચર વિશ્વને માટે દ્વૈતાનુસંધાન રહેતું નથી, એથી ત્હેની પાસે સર્વ પ્રાણીઓ વૈરરહિત થઇને જાય છે. યોગમૂત્રમાં પતંજલિએ વર્ણન કર્યું છે કે:—

અહિંસાપ્રતિષ્ઠાયાં તત્સંનિધૌ વૈરત્યાગ: ।

ચિરકાલ અનુષ્ઠાન કરવાથી, જ્યારે પુરૂષનું અહિંસાવ્રત સુસ્થિર થાય છે, અર્થાત્ કોઇપણ જાતનીની, કોઇપણ કાળે, કોઇપણ દેશમાં અને કોઇપણ પ્રયોજનથી હિંસા કરવામાં આવતી નથી, ત્યારે ત્હેનું વ્રત સુપ્રતિષ્ઠિત થયું એમ જાણવું; અને તે સમયે ત્હેની આગળ સકલ પ્રાણીઓને વિષે સ્વાભાવિક રહેનારું પરસ્પર પ્રત્યેનું વૈર નષ્ટ થઇ જાય છે. પાને જ્યાં તે પુરૂષ નિવાસ કરે છે, ત્યાં આવેલા સાપ નોળીયા, ઉંદર બીલાડી, મૃગ સિંહ, સાપ ગરૂડ વગેરે જે વિરોધી પ્રાણીઓ છે તે શત્રુપણું છોડી દઇને એકત્રજ કીડા કરે છે. જુઓ યોગવાસિષ્ઠ ઉપશમ પ્રકરણ !

સમસંવિઘ્નિલાસાત્થ્યે યદ્યદાયતિ વેદહક્ષે ।

હિંસ્રચેતઃ પતત્યાશુ સમતામેતિ તત્તદા ॥

યોગિવેદહસમીપાન્તુ ગત્વા પ્રાપ્નોતિ હિંસ્રતાં ॥

સર્વ જગત્માં એક આત્માજ સ્થિત છે, એ પ્રકારની જે યોગીની સમદૃષ્ટિ હોય છે, ત્હેનું શરીર ભક્ષવાને જે વખતે વાઘ સિંહ વગેરે હિંસ્ર પ્રાણી આવે છે, તે વખતે ત્હેની સમીપ આવતાંવારને તેમને

સમભાવ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે; અને જ્યારે યોગીના શરીર પાસેથી આધા જાય છે, ત્યારે તેમને ફરીથી પોતાના હિંસ્ર સ્વભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે. પૂર્વકાલમાં ઋષિ લોકો જેઓ અરણ્યમાં, પર્વતમાં, ગુફા વગેરેને વિષે નિવાસ કરતા હતા, તેમનામાં અહિંસા સુસ્થિરજ થઈ હતી, એમ નિઃસંદેહ સમજવું. અહિંસાધર્મનું માહાત્મ્ય શાસ્ત્રપુરાણાદિમાં ઘણી જગોએ વર્ણવેલું છે. ભારતમાં લખ્યું છે કે, અહિંસાજ પરમ ધર્મ, પરમ દમ, પરમ દાન અને પરમ તપઃસ્વરૂપ છે.

અમયં સર્વભૂતેભ્યો યો દદાતિ દયાપરઃ ।

અમયં તસ્ય ભૂતાનિ દદતીત્યનુશુશ્રુમ ॥

જે પુરૂષ દયાયુક્ત થઈને સકલ પ્રાણીમાત્રને અભય આપે છે, અર્થાત્ કાયા વાયા મનવડે કોઈની પણ હિંસા કે પીડા કરતો નથી તેને સકલ પ્રાણી માત્ર અભય આપે છે; અર્થાત્ કોઈ પણ તેની હિંસા કરતું નથી, અથવા તેને હેરાન કરતું નથી. યોગી અથવા બ્રહ્મચારી આજ કોટિના હોય છે, તેથી તેમની પાસે સઘળાજ નિર્વેર થઈને વિચરે છે. અસ્તુ ! મહિમા નામક સિદ્ધિએ કહ્યું, હે રેવણ ! એ સિદ્ધ પુરૂષ મત્સ્યેન્દ્રનાથ છે, અને તે પોતાની જાતસહિત અખિલ વિશ્વને આત્મરૂપ માને છે તેથી શ્વાપદ, પક્ષી વગેરે પ્રાણી તેને આત્મરૂપ જાણીને નિઃસ્વપ્ને તેની આગળ આહારવિહાર કરે છે. લંબારી એવી ઇચ્છા હોય તો લંબારે તેટલા ખાતર બ્રહ્મચાર્ય સંપાદન કરવું જોઈએ. રેવણસિદ્ધે કહ્યું કે, ત્યારે તો તુંજ મહને બ્રહ્મવેત્તા બનાવી દેને. સિદ્ધિએ કહ્યું મહારામાં એ શક્તિ નથી કે લંબને બ્રહ્મરૂપ બનાવી દઈ. બ્રહ્મરૂપની પ્રાપ્તિને અર્થે જેઓ પ્રયત્ન કરે છે, તેમને તો હમે વિદ્યારૂપ જાણીએ છીએ; તેથી લંબારા સ્વામી જે અત્રિનંદન દત્તાત્રેય છે, લંબને પ્રસન્ન કરી દ્યો. લંબના પ્રસાદથી શ્વાપદપક્ષાગણજ શું ? પરંતુ દેવાદિ પણ લંબારી પાસે આવી શકશે, આટલું સાંભળીને તેણે નિશ્ચય

કર્મો કે, હવે હું શ્રીદત્તનુંજ આરાધન કરું અને ઇષ્ટકામના પૂરી કરી લઉં. સિધ્ધિ અંતર્ધ્યાન થઈ ગઈ, અને રેવણુસિધ્ધ બીજે દિવસે સધળુંજ તજીને જે નીકળ્યો, તે જે સ્થાનપર શ્રીદત્તનો પ્રથમ સમાગમ થયો હતો, તે સ્થાનપર આવીને ત્હેમના દર્શનમાટે તપ કરવા ખેડો. ફલ પર્ણુ જલ વાયુ ઇત્યાદિકોના સિવાય બીજે કશો આહાર નહિ કરવાથી ત્હેનું શરીર દિવસે દિવસે કૃશ થવા લાગ્યું. ત્હેણે મનમાં દત્ત ગુરુનું ધ્યાન અને મુખથી ત્હેમના નામનો જપ શરૂ કરી દીધો, અને દર્શનની આતુરતાથી કાયા વાયા મનને તપમાં નિબંધ કરી દીધાં.

આણીતરફ લોકોને મ્હોંડેથી રેવણુસિધ્ધના પરોપકારનું વર્ણન સાંભળીને, મત્સ્યેન્દ્રે વિચાર કર્યો કે, એને કોઈ ગુરૂની કૃપાથી સિધ્ધ મળી હશે; તે વિના હજારો લોકોને અન્નપ્રદાન અને દ્રવ્યવસ્ત્રાદિ ઇચ્છિત વસ્તુઓનું દાન એ શી રીતે કરી શકે ? અસ્તુ ! હવે કંઈ સિધ્ધિ અને કેમ મળી, તે હું અષ્ટ સિધ્ધિઓને બોલાવીને પૂછી લઉં. પછી મત્સ્યેન્દ્રનાથે મંત્ર ભણીને સર્વને બોલાવનાં, તેઓ સઘળી આવીને હાથ જોડીને ત્હેમની આગળ ઉભી રહી. “હવે પ્રસંગોપાત્ત સિધ્ધિઓ કેટલી હોય છે, તેનું નિરૂપણ કરીશું.”

અગ્નિમા મહિમામૂર્તેર્લઘિમા પ્રાપ્તિરિન્દ્રિયૈઃ ।

પ્રાકાશ્યં શ્રુતદ્દષ્ટેષુ શક્તિપ્રેરણમીશિતા ॥

ગુણેશ્વરસંગો વશિતા યત્કામસ્તદવસ્યતિ ॥

યોગશ પુરૂષોએ સિધ્ધિઓ અહાર પ્રકારની વર્ણવેલી છે. તેમાં આઠ મુખ્ય છે. અગ્નિમા સિધ્ધિવડે મ્થૂલ શરીર સૂક્ષ્મ બની જાય છે; મહિમાથી સૂક્ષ્મનું સ્થૂલ થઈ જાય છે; લઘિમાવડે શરીર વજનમાં હલકું બને છે. પ્રાપ્તિ નામક સિધ્ધિના લાભથી, સકલ પ્રાણીઓની ઇન્દ્રિયસાથે યોગીનો તે તે ઇન્દ્રિયઅધિષ્ઠાત્રી દેવતાના રૂપથી સંબંધ થઈ જાય છે; વેદશાસ્ત્રોવડે શ્રવણ કરેલા જે સ્વર્ગાદિ પરમોક્ષ અને દર્શનને

માટે યોગ્ય એવો જે આ લોક તે અન્ને સ્થાનોને વિષે ભોગ્ય વસ્તુનાં દર્શનનું સામર્થ્ય, પ્રાકાશ્ય નામની સિદ્ધિથી આવે છે; ઇશિતાના લાભથી ખીજા લોકોમાં ગુણોની તથા શક્તિની પ્રેરણા કરી શકાય છે; વિષયભોગ ભોગવવા છતાં, તેમને વિષે આસક્ત નહિ થઇ જવું એને વશિતા સિદ્ધિ કહી છે; અને જે જે સુખની ઇચ્છા થતાં તે તે સુખ અમર્યાદિત રીતે પ્રાપ્ત થઈ જાય, તેને યત્કામ (પ્રાકાશ્ય) સિદ્ધિનું સ્વરૂપ કહે છે. હવે ખીજા જે ગુણ મૂલક દશ સિદ્ધિઓ છે, તે જુઓ !

અનૂર્મિમત્ત્વં દેહેડસ્મિન્કૂરધ્રવણદર્શનમ્ ।

મનોજવઃ કામરૂપં પરકાયપ્રવેશનમ્ ॥

સ્વચ્છંદમૃત્યુર્દેવાનાં સહક્રીડાનુદર્શનમ્ ।

યથાસંકલ્પસંસિદ્ધિરાત્નાડપ્રતિહતાગતિઃ ॥

દેહને વિષે ક્રુધા, તૃષ્ણા, શોક, મોહ, જરામૃત્યુ ઇત્યાદિ છ ઉર્મિઓની બાધા થાય નહિ તેને અનૂર્મિમત્ત્વ સિદ્ધિ કહી છે; દૂરનો ધ્વનિ સંભળાય તેને દૂર શ્રવણ સિદ્ધિ કહે છે; એકજ સ્થાનમાં રહીને દૂરના પદાર્થોને જોવા તેનું નામ દૂરદર્શન સિદ્ધિ; ઇચ્છિતસ્થાનને વિષે મનની માફક વેગવડે દેહની ગતિ મનોજવ સિદ્ધિથી થાય છે; ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વરૂપ ધારણ કરવું એ કામરૂપ સિદ્ધિ કહેવાય છે; ખીજાના દેહમાં પોતાનું શરીર દૂર છોડીને પ્રવેશ કરવો એ પરકાયપ્રવેશ સિદ્ધિ છે; કાળને વશીકૃત ન થવું, પોતાની ઇચ્છા મુજબ મરણ પામવું એ સ્વચ્છંદમૃત્યુ સિદ્ધિ છે; અપ્સરાઓની સાથે દેવોની જે ક્રીડા થાય છે, તેનું દર્શન તથા સ્વતઃ ક્રીડા કરવાનું સામર્થ્ય જોનાથી થાય છે, તે આક્રમી સુરક્રીડાદર્શનસિદ્ધિ કહી છે; સંકલ્પને અનુસરીને તે તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ જવી એ સંકલ્પસિદ્ધિ, અને જ્યાં ત્યાં પ્રતિબંધ વિના ગમન અને આણુવર્તવી (આત્માચારી) એનું નામ અપ્રતિહત ગતિ છે, હવે એમનાથી ભિન્ન જે પાંચ ક્ષુદ્ર સિદ્ધિઓ છે, તે મધ્ય જાણવા જેવી છે.

ત્રિકાલજ્ઞત્વમદ્વંદ્વં પરચિન્તાયમિશ્વતા ।

અગ્ન્યર્કાંબુવિષાદીનાં પ્રતિષ્ઠંભોઽપરાજયઃ ॥

૧ જૂત ભવિષ્ય વર્તમાનાદિ ત્રિકાલજ્ઞાન, ૨ સુખ દુઃખ, શીતોષ્ણ મૃદુકઠણ ઇત્યાદિ દ્વંદ્વોની પીડા નહિ થવી તે; ૩ બીજનું સ્વપ્નકથન તથા ચિત્તનો અભિપ્રાય જાણવો તે; ૪ અગ્નિ, સૂર્ય, ઉદક, વિષ ઇત્યાદિકોની શક્તિનો નિરોધ કરવો તે, ૫ અને કોઇને પણ હાથે પરાભવ નહિ પામવો, એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારની સિદ્ધિઓ છે. અર્થાત્ આ પ્રકારનું સામર્થ્ય ધરાવનારા હુદ્રસિદ્ધિનાજ ઉપાસક સમજવા. કીક !

મત્સ્યેન્દ્રનાથે સિદ્ધિઓને પૂછ્યું કે, રેવણસિદ્ધની પાસે એનું દાસ્યત્વ કરવાને ત્હમારામાંથી કોણ જાય છે, અને કેની આજ્ઞાથી તે કહેા. ત્યારે મદિમાએ કહ્યું કે દત્તાત્રેયે એને મન્ત્ર આપ્યો છે, અને મ્હને એની કામના પૂર્ણ કરવાનું કહ્યું છે, તેથી હું એનું દાસ્યત્વ કરું છું. તે સાંભળીને મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું કે, ત્યારે તો એ મ્હારો ગુરુબધુજ થયો. હવે તો એનું કંથ્યાણ કરવુંજ ઘટે. પુત્રેષ્ટિયાગના અર્ધપિંડથી હનુમાનની ઉત્પત્તિ થઈ, અને ત્હેણે પોતાના બધું શ્રીરામને સીતાહરણ થયાબાદ સહાય કરી, કિંવા પૂર્વસહવાસને લીધે, વાનરગણે ગોવાળીયા બનીને શ્રીકૃષ્ણને સહાય કરી અને ત્હેમનું માહાત્મ્ય જેમ વધારી દીધું હતું, તેજ પ્રમાણે એ રેવણ સિદ્ધ પણ મ્હારો પૂર્વસંગી અને ભાઈ ચમસનારાયણજ છે, ત્હેને આ સમયે પૂર્ણ સહાય કરીને જગતમાં સુપ્રસિદ્ધ કરવો જોઈએ. હાલ એ તો સિદ્ધિનો લોભ છોડી દઇને, ગુરુદર્શનને માટે તપ કરી રહ્યો છે, તો એ સકલવૃત્તાનું ગુરુદત્તાત્રેયને કથન કરીશું અને એનાપર સત્વર અનુગ્રહ કરવાને વીનવીશું.

ત્યારબાદ મત્સ્યેન્દ્રનાથ ત્યાંથી જે નીકળ્યા તે ગિરનારપર આવ્યા, અને દત્તાત્રેયને નમસ્કાર કરીને કહેવા લાગ્યા કે, ચમસનારાયણનો અવતાર રેવણસિદ્ધ આપના દર્શનને માટે આપનાં જ્યાં પ્રથમ દર્શન થયાં હતાં,

ત્યાં આગળ ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરી રહ્યો છે, માટે આપ એના પર જલદી કૃપા કરો. તે સાંભળીને દત્તાત્રેયે કહ્યું કે, હીકા! અને મત્સ્યેન્દ્રને સાથે લઇને બન્ને જણાં જ્યાં રેવણુસિદ્ધ ધ્યાન માંડીને બેસી રહ્યો હતો, ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા. રેવણુસિદ્ધનું શરીર અત્યંત કૃશ થઈ ગયેલું જણાયું અને એકાગ્રમનથી તે પોતાનું ધ્યાન અને જપ કરી રહ્યો છે એવું જોવામાં આવતાં, દત્તાત્રેયે તહેની પાસે જઇને તહેને સાવધ કહ્યો. તહેણે આંખથી ખોલીને જોયું તો હરિહર સમાન બન્ને મૂર્તિ અગ્રભાગમાં ઉભી રહેલી નજરે પડી, એટલે તહેણે ઝટ ઉભા થઇને તેઓને નમસ્કાર કીધા; ત્યારે દત્તાત્રેયે તહેને દૃઢ આલિંગન દઇને પૂછ્યું કે, ત્હારી શી ઇચ્છા છે? રેવણુસિદ્ધે કહ્યું કે, પહેલાં આપની સુલાકાત થઈ હતી, તે વખતે તો આપ મ્હને એક સિદ્ધિ દેખાડીને મોહિત કરીને ચાલ્યા ગયા હતા, પરંતુ હવે તો હું અજ્ઞાનેતા બનવા માંગું છું, માટે આપ મહારાપર દયા કરો અને વિદ્યાપ્રદાન કરો; કે જેથી સકલજીવ મહારી પાસે વેરરહિત થઇને આવીને ઉભા રહે. બ્રહ્મસિદ્ધિ થઈ જાય, તો સકલ સિદ્ધિઓ દાસી બનીને હમારો આ સિદ્ધ સ્વીકાર કરશે કે કેમ? એવી ઇચ્છા કર્યા કરશે.

હે ગુરો! સકલ સિદ્ધિઓનું મૂળસ્થાન, સકલ નિધિઓનું પરમનિધાન, ધર્માદિયનુવિંધ પુરુષાર્થનું પ્રદાન કરવાને આપના ચરણજ સમર્થ છે. જમીનમાંહેનું નિધાન (દ્રવ્યસંગ્રહ) જોવા સારૂ આંખમાં અંજન નાંખે છે, પરંતુ તેથી આંખ કાળી થાય છે, અને ધન દેખાતું પણ નથી. પરંતુ આપના ચરણુરજની વન્દના સકલ કાલિમા (પાપમલ) દૂર કરી દઇને પૂર્ણનિધાન (બ્રહ્મસંપત્તિ) ને દેખાડે છે. લૌકિક અંજનવડે નિધાન દેખાવા છતાં તે પર ભૂતપિશાચ્યાદિ પ્રતિબંધક થાય છે, અને કદાચિત્ તેઓને બલિપ્રદાન કર્યાથી નિધાનની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ, તોપણ તે નાશવંત હોય છે; આપના ચરણુનું તેવું નથી. તેનું ધ્યાન સ્મરણ સહજ જ થયું હશે, તોપણ નિત્ય સિદ્ધ, અવ્યય એવા આત્મનિધાન અનાયાસે હાથ લાગ્યા

કાર રહેશે નહિ એ નિધાનના લાભથીજ સનકાદિ મુનિઓ સંપન્ન થઈ ગયા, અને એજ કારણુને લીધે નારદના ઔદાર્યનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. શુક, વામદેવ, વ્યાસ, વાલ્મીકિ, એ નિધાનના લાભને લીધેજ ત્રિશોકીમાં સાહુકારની પેઢી ચલાવે છે, અને વ્યાપારમાં કદી ખોટ આવીને દેવાળું કાઢવાનો તેઓને કદી વખત આવ્યો નથી. સદ્ગુરુચરણુરૂપી વજ્રકવચવડેજ પ્રહલાદનું રક્ષણ થયું અને પૂર્ણનિધાનના લાભથી તેના માહાત્મ્યનું સર્વ કોઈના મુખમાં વર્ણન થઈ રહ્યું છે. સારાંશ, હે ભગવાન! આપની જે કે પૂર્વે મુલાકાત થઈ હતી, તોપણ તે વખતે મહારામાં જ્ઞાન નહિ હોવાથી, આપે આપેલી અલ્પસિદ્ધિથી મોહ પામી જઈને જગતમાં મૂળને પોતાને સિદ્ધિ સમજવા લાગ્યો હતો. પરંતુ જ્યારે મત્સ્યેન્દ્રનાથની પ્રત્યક્ષ સ્થિતિ જોવામાં આવી અને મહિમાને મુખે એમનું માહાત્મ્ય સાંભળ્યું, ત્યારે મહારી પણ વ્રતિ બ્રહ્મસંપન્નતા પ્રાપ્ત કરવાની થઈ. એટલા માટે, હવે આ દાસની વંચના કરશે નહિ, અને ઉપદેશ આપીને સ્વયંસિદ્ધ બનાવજે. તે સાંભળીને દત્તાત્રેયે તેને ત્યાં આગળજ મંત્રોપદેશ કર્યો, ત્યારે તેને અજ્ઞાન નષ્ટ થયું અને તેનું કાર્ય જે દ્વંદ્વભાવ તે પણ ગળી ગયો. પછી વજ્રશક્તિમંત્રવડે વિભૂતિ મંત્રીને તેને કપાળે લગાડતાં, તે પહેલાંના જેવો શક્તિમાન થયો, અને પછી ત્યાંથી તેને સાથે લઈને મત્સ્યેન્દ્રસમેત ભગવાન દત્તાત્રેય ગિરનાર પર્વતઉપર આવી પહોંચ્યા.

ત્યાં દત્તાત્રેયે તેને પોતાની પાસે રાખીને બ્રહ્મજ્ઞાનરસાયન ખુબ પીવડાવ્યું, તેનાથી એને ચરાચર વિશ્વ આત્મરૂપ ભાસવા લાગ્યું. જ્યારે એવી સ્થિતિ થઈ, ત્યારે તેની પાસે પશ્ચિમમૂલ તથા વનચર વગેરે નિર્વેરભાવથી નિર્ભયપણે આવવા લાગ્યાં, તથા શરીરપર વિચરવા લાગ્યાં. પછી દત્તાત્રેયે તેને ચતુર્દશવિદ્યામાં પ્રવિણ કરીને નાથપંથની દીક્ષા આપી અને તેને 'રેવણુસિદ્ધનાથજ નામ રાખ્યું. ત્યારબાદ મત્સ્યેન્દ્રને કહ્યું કે, એને માર્તણ્ડ પર્વતઉપર લઈ જાઓ, અને નાગઅશ્વતથનાં દર્શન કરાવીને સકલ દૈવતો પાસેથી વરદાન અપાવરાવો. દત્તાત્રેયની આજ્ઞાથી,

મત્સ્યેન્દ્રનાથે રેવણસિંધને સાથે રાખ્યો, અને નાગચ્છત્યનાં દર્શન અને દેવતાઓનાં વરપ્રદાન સંપાદન કરાવીને પોતાના જંગલો બનાવી દીધો. પછી ત્યાંથી તેઓ ગિરનાર પર્વતકર આવી, અને વિદ્યાનો સંપૂર્ણતાને ખાતર દેવતાઓને ત્યાં ભોલાવીને, રેવણસિંધને તહેમને ચાર દિવસ રાખી લીધા અને ભોજનસમારંભ સુધી કર્યો. સકલ દેવતાગણ ગંધર્વાદિકાસહિત પોતપોતાના સ્થાનપર સીધાવ્યાપાદ, દત્તાત્રેયે રેવણસિંધને પૃથ્વીપર તીર્થાટન કરવાને મોકલી દીધો. અનેક ક્ષેત્રાદિકોને વિષે ફરતાં ફરતાં રેવણસિંધ માણદેશમાં વિટે નામના ગામની પાસે આવીને રહી પડ્યો.

તે વિટે નામના ગામમાં એક સારસ્વત બ્રાહ્મણ પોતાની સ્ત્રી જાનહીની સાથે એક ચિત્તથી સંસારવ્યવહાર ચલાવતો હતો. તહેને સંતતિ થતી હતી, પરંતુ પાંચમે છટ્ટે દિવસેજ તે મરણશરણ થતી હતી. એ પ્રમાણે એના છ પુત્ર મળી ગયા પાદ, સાતમો છોકરો જ થયો, તે બાર દિવસ લગી જીવતો રહ્યો. ત્યારે તહેને આનંદ થયો અને હવે એ જીવવામાં પેડો, એની તહેની ખાતરી થઈ. અભાર લગી કોઠપણ છોકરો એટલું જીવવા પામેશે નહિ હોવાથી, પારણામાં જુલાવાને નામકરણ કરવાનો તથા બ્રાહ્મણ સુવાસિની જમાડવાનો વખતજ આવ્યો ન હતો. પરંતુ આ વખતે પુત્ર જીવતો રહેવાથી, તહેણે બારમે દિવસે બ્રાહ્મણ તથા સુવાસિની જમાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. બાપોરને સમયે બ્યારે બ્રાહ્મણો જમવાને આવ્યા અને પાત્રપર ખેડા, તેટલામાં રેવણનાથની સ્વારી રસ્તાપરથી 'અખત્રનિરંજન' પોકારતી, તહેના ઘરની પાસે આવી પહોંચી. ત્યારે તહેના મનમાં એમના પ્રત્યે ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન થયો અને આવે સમયે આપણે ઘેર આ મહાત્મા ભોજન કરે તો સારું થાય, એવી વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ. મધ્યાહ્ન સમયે કોઠપણ મનુષ્ય પોતાને ઘેર ભિક્ષાને માટે આવે, તો ગૃહસ્થે તે અતિથિને યથાશક્તિ અન્નદાન કરવું એમ કહેવું છે, અને તેમ કરવાથી ઇન્દ્ર યમચર્મ ઇલાદિ દેવતા સંતુષ્ટ થાય છે. તે વખતે તહેની ન્યાત જાતનો ગૃહસ્થે વિચાર કરવા ન બેસવું.

કદાચિત્ એકકી વખતે એકથી અતિથિ અતિથિઓ આવ્યા હોય, તો ત્હેમને યથાશક્તિ અકદેક સુદી અન્નદાન પણ કરવું, પરંતુ ખાલી હાથે પાછા કાઢવા નહિ. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે:—

અતિથિર્યસ્ય મગ્નાદો ગૃહાત્પ્રતિનિવર્તતે ।

સ તસ્મૈ દુષ્કૃતં દત્વા પુણ્યમાદાય ગચ્છતિ ॥

અતિથી, યાને બીજે દિવસે નહિ આવનારો યાત્રક, જે કૃપણ ગૃહસ્થને ઘેરથી ધમ્મ પૂર્ણ થયા વગર પાછો વળે છે, તે પોતાનું દુષ્કૃત ત્હેને સોંપી દીધને, ત્હેનું પુણ્ય લખને જાય છે. ગૃહસ્થાશ્રમના અનેક ધર્મ કર્મોમાં અતિથિપૂજન પ્રધાન ગણાવેલું છે. તે કરનારા યજ્ઞમાનને યજ્ઞાદિ કર્મોમાં પણ કદી અન્નની ન્યૂનતા પડશે નહિ. યજ્ઞાદિ કર્મોમાં અન્ન સંતર્પણવડે ગમે તેટલા યાત્રક આવે, તોપણ ત્હેમને તૃપ્ત કરવા જોઈએ એવું વિધાન છે, અને એવી અન્નની ખોટ તે સમયે નહિ આવવી અત્યંત અશક્ય છે. પરંતુ એવે વખતે પણ પૂર્વોક્ત અન્નદાતા યજ્ઞમાનને અન્નની ન્યૂનતા થતી નથી, તો પછી બીજે સમયે નહિ થાય, એ કહેવાનું શું પ્રયોજન રચું? કવિ કહે છે કે:—

યો નિત્યં માર્ગણં^૧ વિમ્નત્સ વૈ દેહી^૨ વરો મતઃ ।

જે નિરંતર માર્ગણ (યાત્રક)નું ભરણ પોષણ કરે છે તે દેહધારી મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ છે, એમ નિશ્ચય પૂર્વક સમજવું જોઈએ. દૃષ્ટાન્તમાં સ્વિલપદથી કહે છે કે, જે નિરંતર માર્ગણ (આણ)ને ધારણ કરે છે, અને તેને લક્ષ્ય દેખાડીને પોષણ કરે છે, તે તો ‘વૈદેહીવર’ યાને વિદેહ-રાજકન્યા જનકીના પતિ રામચન્દ્રજ એમ સંમત છે. સારાંશ, તે

૧ માર્ગચન્તિ માર્ગણં. આણ જેમ લક્ષ્યને શોધે છે, તેજ પ્રમાણે યાત્રક પણ દાતાને શોધતો ફરતો હોવાથી, અન્નેનું નામ માર્ગણ છે.
૨ દૃષ્ટાંતમાં ‘વૈદેહીવર’ એવું એક પદજ સમજવું.

મનુષ્ય સાક્ષાત્ શ્રીરામ તુલ્યજ સમજવો. અસ્તુ ! તે બ્રાહ્મણની મમ કર્મ તથા અતિથિ પૂજનને વિષે સ્વાભાવિક પ્રીતિજ હતી અને તે દિવસે તો પુત્રોત્સાહમાં હોને ઘેર બ્રાહ્મણ ભોજન ચાલી રહ્યું હતું તથા મધ્યાહ્ન-કાળનો સમય, તેમજ રેવણનાથ સરખા સિધ્ધ અતિથિ જોવામાં આવનાં હોની શ્રદ્ધામાં ઓર વધારો થયો, અને હોમને ભોજન કરાવવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો. સાધુમહાત્માની તેજઃપુંજ કાન્તિ ક્યાં છુપી રહી શકે છે ? કસ્તૂરીની સુગંધ ક્યાં ગુપ્ત રહે છે ? તોપણ જોની ઘ્રાણેન્દ્રિય નષ્ટ થઈ છે, હોની આગળ તો ગુપ્ત જોવીજ રહે છે. બહેરાના સાંભળવામાં શબ્દ આવતો નથી, અને ચક્ષુ હોવાં છતાં આંધળાથી દેખાતું નથી, તેજ પ્રમાણે નાક હોવા છતાં કેટલાકને સુગંધ દુર્ગન્ધનું જ્ઞાન હોતું નથી, એવા લોકો જગતમાં હોય છે. એજ પ્રમાણે જોમના અંતઃકરણ અને ચક્ષુ વિષયમાલિન્યથી દૂષિત થએલાં હોય છે, તેઓની આગળ સાધુનું તેજ ગુપ્તજ રહે છે. અર્થાત્ તે મનને તથા નેત્રની સાધુના સાધુત્વની પરીક્ષા કરવાની શક્તિ નષ્ટ થએલી હોય છે. અસ્તુ ! બ્રાહ્મણ પરમાત્માનો ભક્ત હતો અને હોતું અંતર નિર્મલ હોવાથી, હોણે રેવણનાથની પરીક્ષા કીધી અને એવા સાધુને ભોજન કરાવું, તો એમની તૃપ્તિથી મહારા પૂર્વજ તૃપ્ત થઈને પરમાત્મા પણ સંતુષ્ટ થશે, એમ હોણે વિચાર્યું. અનંત બ્રાહ્મણો જમાડવા અને એક સિધ્ધ મહાત્માને અન્નદાનથી તૃપ્ત કરવો, એ બેઉ બરાબર છે, એને માટે એક દૃષ્ટાંત નીચે પ્રમાણે છે.

પૈશ્યક્ષેત્રમાં એકનાથ મહારાજ સમર્થ મહાત્મા થઈ ગયા કે જોમને ઘેર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે બાર વરસ સુધી બ્રાહ્મણનારૂપથી ખાંધ પર કાવડ લઈને પાણી ભર્યું હતું. તથા દેવ પૂજનું સાહિત્ય તૈયાર કરવાનું કામ પણ કર્યું હતું. હોમને હરિ પંડિત નામનો એક પુત્ર હતો. તે વિદ્વાન્ હતો, પરંતુ પોતાના પિતા પ્રાકૃત ભાષામાં કથા કરે, પુરાણ વાંચે, એ હોને પસંદ નહિ પડતું હોવાથી કાશીમાં જઈને

રહ્યા હતો. સંસ્કૃત ભાષાને માટે ત્હેને ઘણું અભિમાન હતું. થોડાક દિવસ પછી એકનાથ કાશી જઈને ત્હેને પૈઠણ પાછા આવ્યા આવવાને માટે સમજાવવા લાગ્યા. ત્યારે ત્હેણે કહ્યું કે, મ્હારી બે વાત બે આપ ક'યુલ કરો, તો હું આપની જોડે ત્યાં આવું. એકનાથે પૂછ્યું, શું છે તે કહે તો ખરો. ત્હેણે જવાબ દીધો, ત્હમારે કદી પ્રાકૃતમાં કથા પુરાણ નહિ વાંચતાં, તેમજ કોઈને ઘેર ભોજન નહિ કરવું. તે સાંભળીને એકનાથ બોલ્યા, બહુ સારું ! ત્હેને પસંદ નહિ હોય તો હું એમ નહિ કરું. થોડાક દિવસ પછી પિતા પુત્ર પૈઠણ ક્ષેત્રમાં આવ્યા પરંતુ એકનાથ પુત્રની સાથે બંધાઈ ગયા હતા, તેથી ત્હેમણે પુરાણ વગેરે વાંચવાનું છોડી દીધું. ત્યારે તો લોકો ખુબ પાડવા મંડી ગયા કે. આપ પહેલાંની માફક પુરાણ કેમ વાંચતાં નથી ? ભાવિકજન આપના મુખની વાણી સાંભળવાને ઇતેજાર છે, માટે ત્હેમને નિરાશ કરશો નહિ. એકનાથે કહ્યું કે, મ્હેં તો મ્હારા પુત્રની સાથે એ કરાર કર્યો છે કે મ્હારે પ્રાકૃતમાં પુરાણ વગેરેની કથા નહિ કરવી. અને પારકાનું અન્ન નહિ ખાવું. હરિપંડિત સંસ્કૃતમાં પુરાણ વાચતો હતો, પરંતુ શ્રોતાઓનો સમુદાય થોડોજ જામતો હતો. કેમકે, ક્યાં એકનાથમહારાજની પ્રાસાદિક રસાળ વાણી અને ક્યાં પુત્રની નીરસ^૧ સંસ્કૃતવાણી ? અસ્તુ !

પૈઠણમાં કોઈ શ્રીમાન્ ગૃહસ્થની સ્ત્રીએ હજાર બ્રાહ્મણ જમાડવાની માનતા લીધી હતી, પરંતુ થોડાજ વખતમાં ત્હેનો પતિ મરણ પામ્યો તથા દ્રવ્યની હાનિ પણ થઈ, અને રોજનો નિર્વાહ ચક્રાવવામાં પણ ત્હેને મુશ્કેલી પડવા લાગી, એવો બારીક વખત આવવાથી ત્હેને બહુ દુઃખ થયું. તે બાઈ એકનાથ મહારાજના પુરાણ શ્રવણમાં નિત્ય ભાગ લેતી હતી. ત્હેણે એક વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણને એક દિવસ કહ્યું કે, મ્હારી હજાર બ્રાહ્મણ જમાડવાની માનતા, સમયની પ્રતિકૂલતાથી એમની એમ રહી ગઈ,

૧ ગુરૂપ્રસાદ, ઈશ્વરાનુગ્રહ વગર સંસ્કૃતવાણી રસાવહ થતી નથી, એ વાત શું જગતમાં અનુભવાતી નથી ?

અને પૂરી થતા પહેલાં જો હું મરી જાઉં, તો પરમાત્માના ઋણમાં રહી જાઉં, અને તેથી દુર્ગતિ પણ થાય; એને માટે મ્હારે શું કરવું ? આત્મણે કહ્યું કે, બાઈ ! આપણા ક્ષેત્રમાં જે એકનાથ મહારાજ રહે છે, ત્હેમને જો તમે ભોજન કરાવશો, તો ત્હમને હજારો આત્મણો જમાડ્યાનું પુણ્ય લાગશે. કેમકે, એતો સકલ વિશ્વને પરમાત્મરૂપે જોઈને સમતાથી રહે છે. સાક્ષાત્ દયારી અંશજ છે એમ સમજજો, માટે એમને તૃપ્ત દરી દો.

મહર્ષિ દુર્વાસા જ્યારે પાણ્ડવોનું સત્વ હરીસેવાને દ્વૈતવનમાં ગયા હતા, તે વખતે દ્રૌપદીએ શ્રીકૃષ્ણની પ્રાર્થના કીધી અને તેઓ દોડી આવ્યા. પરંતુ પરમાત્માએ પ્રથમ ત્હેને કહ્યું કે, મ્હને બહુ ભૂખ લાગી છે માટે કાંઈક ખાવાનું આપ. દ્રૌપદીએ કહ્યું કે, રાતનો સમય છે અને મ્હારી પાસે કાંઈ ખાવાનું નથી એવે વખતે આ સાહ હજાર ઋષિઓ આવી પહોંચ્યા છે, ત્હેમને સંતુષ્ટ કરવા ખાતર મ્હેં ત્હમને પ્રાર્થ્યા, ત્યારે ત્હમેજ મ્હને કહ્યો છો કે મ્હને કાંઈક ખાવાનું આપ, તો હવે ત્હમારે માટે હું બીજા કોની પ્રાર્થના કરું ? તે સાંભળીને ભગવાને કહ્યું કે, સ્થાલીપાત્ર લાવીને જો, કાંઈને કાંઈ પણ નીકળશે. દ્રૌપદીએ સ્થાલીપાત્ર લાવીને દેખાડ્યું ત્યારે પરમાત્માએ તેમાંથી એક ભાજનું પાંદડું ત્હેને દેખાડ્યું અને તે માંગીને ખાઈ ગયા. પરમાત્મા તેનાથી તૃપ્ત થયા અને ઓડકાર ખાવા લાગ્યા, તથા દ્રૌપદીને કહ્યું કે હવે આત્મણોને આવવા દો. ભલે સાહ હજાર હોય, તોયે શું થયું ? અનાજ કેટલું છે તે જો તો ખરી એકવાર ! પર્વતના જેવો અનાજનો મોટો ઢગ જોઈને દ્રૌપદી ખુશ ખુશ થઈ ગઈ. પરમાત્માના ઉદરને વિષે સકલવિશ્વ હોવાથી દુર્વાસાદિ મહર્ષિ પણ તેમાં આવ્યા, અને જ્યારે પરમાત્માજ તૃપ્ત થયા હતા, ત્યારે ત્હેમના અન્તર્ગત સકલ પ્રાણીઓ પણ આપોઆપજ તૃપ્ત થઈ ગયા, એ કહેવાની શી જરૂર ? અને એથી કરીને દુર્વાસા વગેરે જેઓ મંગાના જલમાં ન્હાઈને અધર્મર્ષણાદિ કરતા હતા, તેઓ ત્યાંના ત્યાંજ વગર

ધરાઈ ગયા. ધર્મરાજએ સહદેવને તેઓને બોલાવી લાવવાને
 ॥ હતા. પરંતુ ઋષિઓ એવા તો તૃપ્ત થઈ ગયા હતા કે ત્હેમના
 અન્નનો એક દાણો પણ સમાય તેટલી જગ્યા નહોતી, તેથી
 સઘળા બહારો બહાર ચાલ્યા ગયા. સારાંશ, તે બ્રાહ્મણે તે
 કહ્યું કે, આ પુરાણપ્રસિદ્ધ કથા શું ત્હમારા સાંભળ્યામાં નથી?
 માના નિસ્સીમ ભક્તો પરમાત્માના જેવાજ હોય છે, તેથી જેમ
 શ્રીકૃષ્ણના સંતોષાચારી, સકલ ઋષિઓ તૃપ્ત થયા હતા, તેજ
 એકનાથ મહારાજને જમાજ્વાથી, તે જો તૃપ્ત થશે, તો
 બ્રાહ્મણ જમાડવાની ત્હમારી લીધેલી માનતા પૂર્ણ થશે, એમાં
 ન રાખવો.

હેના ભાષણપર તે બાઇને વિશ્વાસ ખેડો, અને ત્હેણે બારસને
 હેમને જમવા નોતરવાનો નિશ્ચય કીધો, અને સઘળું સાહિલ્ય
 તૈયારી કીધી. ત્યારબાદ ત્હેમને નિમંત્રણ કરવાને ગઈ, ત્યારે
 મહારાજ બોલ્યા, બાઈ! મ્હારા છોકરાને પૂછી જો; એ જો
 રે તો મ્હારે હરકત નથી. કેમકે પારકાનું અન્ન નહિ ગ્રહણ
 મ્હેં એની આગળ કબૂલ કર્યું છે. તે સાંભળીને બાઇએ હરિ
 પૂછ્યું, પરંતુ ત્હેણે તો ચોખ્ખી ના પાડી; ત્યારે બાઇએ
 થઇને એકનાથ મહારાજની પાસે આવીને કહ્યું કે, મહારાજ !
 મ્હારે ઘેર ભોજન કરશે નહિ, તો મ્હારા જીવને બહુ દુઃખ
 કોને પાવન કરવા એ આપનો સ્વભાવ છે, એમ હોવા છતાં
 ધીન થઇને, ભક્તજનોને નિરાશ કરશે, તો ત્હેમના ઉધ્ધારને
 જ થઈ ગયા જેવું થશે. માટે, આપ ચાહે તે કરો પરંતુ
 જાતીને મ્હારે ઘેર જમવાને તો જરૂર પધાર્યા વગર રહેશે
 ના પ્રત્યે મ્હારો કેવો ભાવ છે, તે આપ જ્ઞાનદષ્ટિથી જાણો.
 પ્રમાણે એણે બહુ બહુ કાલાવાલા કીધા, ત્યારે એકનાથ
 પુત્રને પાસે બોલાવીને, તે બાઇનો હેતુ પૂર્ણ કરવા કહ્યું.

હરિપંડિતે કહ્યું, ત્હમે જે કપ્પૂલ કર્યું છે તે વચન સમાજો. એકનાથે કહ્યું, મહારં વચન તેમજ આ બાધનો હેતુ પૂર્ણ થાય એવો એક ઉપાય છે. તું મહારી સાથે ચાલ અને ત્હારે હાથે રસોઈ બનાવ અને આપણે બન્ને જણા જમીયું. પિતાની શરમને લીધે પુત્રે હા પાડી, અને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. બાધએ કહ્યું કે, ત્યારે તો મ્હેં જે કાંઈ પદાર્થ આપને માટે બનાવ્યા છે, તે સધળા નિષ્કળ થશે. એકનાથે બાધને સફલ કરવા ખાતર કહ્યું કે, બ્યારે હમે જમવા બેસીએ, ત્યારે વચ્ચે આવીને ત્હારે તે પદાર્થ પીરસવા; એમ કરશે તો હમારાથી ખવાશે અને તે વખતે પુત્રનું પણ કાંઈ ચાલશે નહિ.

બીજે દિવસે પિતાપુત્ર ત્હને ઘેર પહોંચ્યા અને પુત્રે રસોઈ કીધી. ત્યારબાદ નૈવેદ્ય ધરાવીને બાધને હાથે 'મોક્ષા જનાર્દન' એ પ્રમાણે સંકંપ કરાવ્યો અને બન્ને જણા જમવા બેઠા. અડધા જમ્યાબાદ, બાધએ લાડુ, જલેબી વગેરે જે કાંઈ પકવાન બનાવ્યાં હતાં, તે ઝટ લાવીને બન્નેના બાણામાં પીરસ્યાં. એકનાથ તો નીચું જોઈને ખાયાંજ કરતા હતા, પરંતુ પુત્રે સંતપ્ત થઈને કહ્યું કે, એવું એના હાથનું અન્ન ખાતું હતું તો મ્હને નાહક રસોઈ કરવાની તસ્દી શું કરવા આપી? એકનાથ કશું બોલ્યા નહિ તથા હરિપંડિતે મુંગા મુંગા જમ્યા કીધું. ભોજન થઈ રહ્યાબાદ, બાધએ તાંબુલ દક્ષિણા વગેરે આપ્યાં, ત્યારે એકનાથે પુત્રને કહ્યું કે, બાઈ ધરમાં એકલી છે માટે તુંજ ત્હારી તેમજ મહારી પત્રાવળ ઉઠાવીને ફેંકી દે. હરિપંડિતે પિતાની આજ્ઞાને અનુસરીને, પોતાની પત્રાવળઉપર એકનાથની પત્રાવળ ઉંચકાને મૂકી દીધી, પરંતુ જુએ છે તો એટલામાં તેની નીચેથી બીજી પત્રાવળ નીકળી. તે ઉઠાવી તો ત્રીજી દેખાઈ. તેને ઉઠાવતાં ચોથી નજરે પડી. એ પ્રમાણે દશપાંચ નહિ પરંતુ હજારો પત્રાવળ એકનાથની એક પત્રાવળ નીચેથી નીકળી આવી, જે ઉઠાવતાં ઉઠાવતાં ત્હેના બન્ને હાથ થાકી ગયા.

દ્રૌપદીનાં વસ્ત્રહરણ વખતે પરમાત્માએ કૌરવોને અનંતવસ્ત્ર નિર્માણ કરીને જે માયા દેખાડી હતી, અને તેની વિટેબના કરનારા દુઃશાસનના હાથ જેમ ભરાઈ થયા હતા, તેજ પ્રમાણે ઇશરૂપ પોતાના પિતાના સ્વરૂપને નહિ ઓળખનારો હરિપંડિત તેમનો તિરસ્કાર કરતો હતો, પરંતુ આવી અસંખ્ય પત્રાવળની માયા જોઈને ચક્રિત થનાં, તેને પશ્ચાત્તાપ પણ થયો. તેણે બંને હાથ જોડીને સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત કરીધા, અને સ્તવન પણ કરવા લાગ્યો કે, હે પુરાણ પુરૂષ ! જગદ્ગુરો ! મને આપનાં આ માહાત્મ્યની ખબર ન હતી, અને તેથી આજ સુધી મ્હારે હાથે આપની મર્યાદા લોપાઈ. પરંતુ હવે તો ખાતરી થઈ ચુકી કે આ વિષયરૂપજ છો. હવે આ લીલા બંધ કરો, તો સારું થાય. તે સાંભળીને એકનાથે કહ્યું કે, હવે પત્રાવળ ઝાઝી નહિ નીકળે. પછી હરિપંડિતે તે બાંધને કહ્યું કે, ત્હારું ધન્ય ભાગ્ય હોવાથીજ ત્હું એમને આમંત્રણ કર્યું. એમના એકલાને જમવાથીજ ત્હને હવ્વરો બ્રાહ્મણ જમાડ્યાનું પુણ્ય મળી ચુક્યું એમ હું અનુભવથી કહી શકું છું. ત્યાર બાદ તે બાંધએ તેમને પ્રણામ કર્યા, અને તેની તો ખાતરીજ પ્રત્યક્ષ થઈ ગઈ કે પેલા બ્રાહ્મણે જે કહ્યું હતું તે સત્યજ હતું. પછી બંને પિતા પુત્ર ઘેર આવ્યા, ત્યારે હરિપંડિતે કહ્યું કે, હે તાત ! હવે આજથી આપની બ્યાં ઇચ્છા હોય ત્યાં ભોજન કરો, અને પ્રાકૃત પુરાણ કથા પણ વાંચો, મ્હને કશી અડચણ નથી. સારાંશ, એકનાથ મહારાજે તે બાંધને પ્રત્યક્ષ સહસ્ત્રાવધિ બ્રાહ્મણ ભોજનનો અનુભવ બતાવ્યો, અને એ યુક્તિવડે પુત્રના પાંડિત્યની પતરાણી પણ ખંડન કર્યું. એ એકનાથ મહારાજ આશરે ત્રણસો વર્ષ ઉપર થઈ ગયા છે. હવે સિંહાવલોકન કરો.

રેવણસિંહને જમાડવાની ઇચ્છાથી, તે બ્રાહ્મણ તેમની પાસે આવીને નમસ્કાર કરીને કહેવા લાગ્યો કે, મહારાજ ! પાત્ર પીરસીને તૈયાર રાખ્યું છે, માટે આપ ભિક્ષા લેવાને પધારો. રેવણસિંહને કહ્યું કે,

ભાઈ! હું તો શૂદ્ર અને તું તો બ્રાહ્મણ છે, એમ હોવા છતાં મ્હને નમસ્કાર કરે છે તે ઠીક નથી. ત્હેણે જવાબ દીધો, આપ સરખા મહાત્માના મનમાં ન્યાત જાતનો ભાવ ક્યાં હોય છે, કે હમે રાખીએ ? પરમાત્માએ ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે, ‘દેવદ્વિજ ગુરુ પ્રાજ્ઞપૂજનં’ હરિહરોદિ દેવ, તથા બ્રાહ્મણ, ગુરુ અને પ્રાજ્ઞ (જ્ઞાની) એમનું પૂજન કરવું જોઈએ. એ ઠેકાણે પ્રાજ્ઞ પુરૂષોત્તમ દ્વિગદિકોથી જે પૃથક્ કથન કર્યું છે, તેનો હેતુ એ છે કે, બ્રાહ્મણ જાતિ સિવાય અન્ય પુરૂષોમાં પૂર્વજન્મનાં ઉચ્ચપુણ્યકર્મના પ્રભાવથી અને ઇશ્વરના પ્રસાદથી, બ્રહ્મ-વેત્તાપણું સંભવે છે. ધર્મગ્રાધ, વિદુર, તુલાધાર જગજીવી, ઇલાદિકોની પ્રાજ્ઞતા પુરાણાદિકોમાં પ્રસિદ્ધ છે, અને કલિયુગમાં પણ રોહિદાસ ચમાર ચોખ્ખામેળોદિ અત્યંત જાતિના કેટલાક ભક્ત પ્રાજ્ઞ પુરૂષો થયા છે, તે ભક્તવિજયાદિ ગ્રંથો ઉપરથી પ્રતીત થાય છે. અસ્તુ !

તે બ્રાહ્મણે રેવણનાથની પ્રાજ્ઞતા બરાબર પીછાણી અને જાત્યાદિ અભિમાન રહિત થઇને નમન કર્યું, અને ભોજનને માટે પ્રાર્થના કરીધી. ત્હેનું ભાષણ સાંભળીને રેવણનાથે ત્હેનો ભાવ જાણ્યો અને ત્હેનો હાથ આડીને ધરમાં આવ્યા. ઝટ તે બ્રાહ્મણે ઉત્તમ પાત્ર પીરસીને ત્હેમની આગળ ધરી દીધું અને પોતે ત્હેમની પાસે બેસી રહ્યો. બીજા બાળુએ બ્રાહ્મણો પણ જમવા લાગ્યા, અને ભોજન કરી રહ્યા બાદ ત્હેમને તાંબુલ દક્ષિણા આપીને ત્હેણે વિદાય કરીધા. રેવણસિદ્ધને ભોજન કરાવીને એકસ્થાનપર બેસાડવામાં આવ્યા, અને ત્યારબાદ તે બ્રાહ્મણે પણ ભોજન કરીધું. પછી રેવણનાથ જે બેઠા હતા, ત્હેમની પાસે આવીને કહેવા લાગ્યો કે, આજ નાથના દર્શનથી હું ધન્ય થયો છું; મ્હારં અહોભાગ્ય કે આજે આપનું ઉચ્છિષ્ટ મ્હારા ધરમાં પડ્યું અને હું પાવન થયો. પરંતુ મ્હારી આપણે એટલીજ વિનંતિ છે કે, આજની રાત આપ અહીંજ નિવાસ કરો તો સારું ! મ્હારે હાથે આપના ચરણની સેવા થાય, તો હું મ્હારં જીવતર સફળ સમજું. માટે આટલી પ્રાર્થના આપે માન્ય રાખવા કૃપા કરવી.

પ્રમાદં સત્સુ ગાર્હસ્થ્યે ગાદાંઘતમસં દુધાઃ

તત્ર સૂર્યોદયં પ્રાહુઃ સાધોરાગમનં ગૃહે ॥

ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને જે સત્પુરુષોના પ્રત્યે પ્રમાદ, આલસ્ય કરે, યાને ત્હેમનો સહવાસ, સેવા, સદુપદેશ શ્રવણ ન કરે, તો તે ગાદ અજ્ઞાનઅંધકારનું વસતિસ્થાન અથવા અંધતમ નામનું નરકજ છે, એવું જાણવું એમ પડિતોએ કહેલું છે. પરંતુ સૂર્યોદયથી જેમ અંધકારનો નાશ થાય છે, તે પ્રમાણે ઘરમાં સાધુનું આગમન થાય, તો બોધરૂપી સૂર્યોદયથી અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર નાશ પામે છે. દ્વૈતભાવજ બંધનું કારણ છે અને તેના નાશનો હેતુ સાધુએનો સમાગમ છે; ત્હેમનો અનાદર કરીને કયો પુરુષ નિર્ભયપદને પામી શકે તેમ છે ? ગૃહસ્થને મનોરમા સ્ત્રી ન મળે તો દુઃખ; કદાચિત્ તે હોય અને અનુકૂલ સદ્ગુણી પુત્ર ન હોય, તોપણ ચિન્તા; બન્ને અનુકૂલ હોવા છતાં જો કદાચ નિર્વાહનું સાધન ધન નહિ મળે, તો પછી ત્હેના કષ્ટનું શું વર્ણન કરવું ? એમ હોવા છતાં, જ્યાં જુઓ ત્યાં ગૃહસ્થાશ્રમનું વર્ણન જોવામાં આવે છે, અને લોહ પણ તેને વિષે રમમાણ થએલા જોવામાં આવે છે. એનો હેતુ તો હું એજ સમજું છું કે, ‘સાન્નંત્રિપચાગમઃ’ ગૃહસ્થને ઘેર સંત, મહાત્મા પુરુષોનાં ચરણકમળનું આગમન તથા રજઃકણ પતિત થાય છે. અર્થાત્ સત્પુરુષોના સહવાસથી તથા ઉપદેશથી ગૃહસ્થ પોતાનું સર્વ દુઃખ વીસરી જાય છે, અને દ્વૈતમુદ્ધિના ત્યાગપૂર્વક અદ્વૈતપદમાં ક્રમશઃ જઈને સ્થિત થાય છે. અસ્તુ ! આ પ્રકારની ત્હેની ચિનયવાણી અને શુચિભાવ જોઈને તે દિવસે રેવણુસિદ્ધનાથે રાત્રે ત્યાં આગળજ મુકામ કરીધો. રાત્રીને સમયે, તે બ્રાહ્મણે રેવણુનાથને ઉત્તમ ખીલાનાપર સુવાડ્યા અને પોતે ત્હેમનાં ચરણ દબાવતો પાસે બેઠો, અને આનંદભેર જ્ઞાનની વાતો પૂછવા લાગ્યો.

મધ્યરાત્રે જ્યારે થઈ, સારે ત્હેનો પુત્ર જે ત્હેની સ્ત્રીની પાસે હતો, ત્હેનો જીવ ગભરાવા લાગ્યો. ત્હેણે ઝડ પોતાના પતિને બૂમ પાડી

અને મોટે સાદે કહેવા લાગી કે, બાળકના પ્રાણ વ્યાકુળ થાય છે, માટે કાંઈક ઇલાજ કરો. રેવણનાથ તો તે વખતે સ્મર રહ્યા હતા, અને એતું તો સેવાનું કામ ચાલીજ રહ્યું હતું. તહેણે કહ્યું, ઘાંટાઘાંટ અગર બરાડા પાડવા નહિ; એમનો નિદ્રામાં ખસેલ પડશે. જન્માન્તરને વિષે આપણું કરેલાં કર્મનુંજ ફળ આપણને મળે છે. એમાં કોઇનું શું ચાલવાનું હતું ? જેવું ભાવી હશે, તેવું થશેજ. એટલું કહીને પોતે તો તહેમની સેવા કરતો રાતભર બેસીજ રહ્યો, ઉઠ્યો નહિ. પ્રાતઃકાળમાં જ્યારે રેવણ સિદ્ધ જગૃત થયા, ત્યારે ધરમાંથી મંદ મંદ રોદનધ્વનિ કાનપર આવવાથી, તહેમણે પૂછ્યું કે, કોણ રડે છે ? બ્રાહ્મણે જવાબ દીધો કે, ધરમાં બાળકનો જીવ ગભરાવાથી મહારી સ્ત્રી અજ્ઞાનથી રૂદન કરે છે. તે સાંભળીને રેવણસિદ્ધે કહ્યું કે, તહેને અહીં લઇ આવો, તો હું જોઉં કે શું થાય છે.

બ્રાહ્મણ ઉડીને ધરમાં બાળકની પાસે ગયો, ત્યારે તો તે ગતપ્રાણ થયેલો પ્રતીત થયો. તહેણે કહ્યું, મહારાજ ! બાળક તો નિર્જીવ થઇને પડ્યું છે, હવે લાવવાનું શું પ્રયોજન ? તે સાંભળીને રેવણસિદ્ધ ખભળી ઉડ્યા, અને કહેવા લાગ્યા કે, હું અહીંયાં હોવા છતાં એ યમે આવું અનુચિત કર્મ કેમ કર્યું ? હવે કૃતાંતને જોઈ લઉં છું. એટલું બોલીને નાથે કહ્યું કે, એને અહીં લાવો તો ખરા ? બ્રાહ્મણે ઝટ તહેને ઉઠાવીને તહેમની આગળ ધરી દીધો, ત્યારે તહેમના મનમાં એને માટે દયા ઉપજી, અને બ્રાહ્મણને પૂછ્યું કે, તહેને આ એકજ બાળક થયું છે ? બ્રાહ્મણે કહ્યું, એ તો સાતમો છોકરો છે. એની અમાઉ છ પુત્ર થયા હતા, પરંતુ પાંચમે કે છઠેજ દિવસે તે સઘળા મરણ પામતા. એક આજ છોકરો બાર દિવસ લગી જીવવા પામ્યો, અને તે ખાતર મહેં આજે જોજન સમારંભ કર્યો હતો. પરંતુ મહારં દુર્ઘેવ હોવાથી, એ પણ મરણ પામ્યો. ભયે ! જો થવા કાળ હોય છે, તે થાય છેજ. તેને માટે કલ્પાન્ત શું કરવા કરવું ? પરંતુ આપની સેવાને વિષે ચિત્ત જો આસક્ત થયું છે,

સદાકાળ નભી રહે, એવી ઇચ્છા છે, તે આપ પૂર્ણ કરો. તે
ળીને રેવણનાથે કહ્યું કે, ત્રણ દિવસ લગી તું આ શરીરનું રક્ષણ
, હું યમપુરીમાં જઈને તારા સાથે પુત્રોને લઈ આવું છું. એટલું
ને અમરમંત્રથી વિભૂતિ મંત્રિત કાઢી, અને તે બાળકના શરીર
ડીને બ્રાહ્મણને કહ્યું કે, આથી એના શરીરને કોઈપણ પ્રકારની
તે નહિ થાય. એવું કહીને યોગપ્રભાવથી રેવણનાથ યમપુરીને
આવી પહોંચ્યા.

રેવણનાથને જ્ઞેષ્ઠને, યમધર્મે ઉડીને હાથ જોડીને લેમને આસનપર
બા અને પૂજન કરીને પૂછ્યું કે, હે યોગિરાજ ! આપ મહારી
શા હેતુથી આવ્યા છો, તે કહો. નાથે કહી દીધું કે, હું પેલા
ણને ઘેર હોવા છતાં, ત્હમે એના છોકરાને ઉંચકી લાવ્યા, એ કાંઈ
ન થયું. બલે, જે થયું તે કાંઈ પાછું ફરતું નથી, તોપણ એ
રાને મ્હને આપી દો. અને એના પહેલાં પણ છ પુત્રોને લાવ્યા
તેઓને પણ આપી દો, તો સાફ થાય. નહિ તો મહારા કોષાગ્નિની
લા ત્હમને અસહ્ય થઈ પડશે. યમે જવાબ દીધો, હે યોગિશ્રેષ્ઠ !
i. મહારો શા કસુર ? ઉત્પત્તિ કરનારા બ્રહ્મદેવ, રક્ષણ કરનારા વિષ્ણુ
સંહાર કર્તા શિવ છે. ત્હમનો હું નોકર હોવાથી, મારવું કે તારવું
શું મહારે હાથ છે, એમ આપ સમજે છે ? આપ જ્ઞાની હોઈ,
પર કોઈ નહિ કરશો, અને કૈલાસપર શંકરજીની પાસે જશો,
એ બાળક ત્હમની પાસેથીજ આપને મળી શકશે. તે સાંભળીને
યુસિધે 'દીક' એ પ્રમાણે કહ્યું અને ત્યાંથી કૈલાસપર જવાને નીકળ્યા.
ધર્મે પોતાના ઉપર આવી પડેલું સંકટ યુક્તિથી ટાળ્યું અને રેવણ-
ને મહાદેવના તરફ મોકલી આપ્યા.

રેવણનાથ કૈલાસપર આવીને મહાદેવની પાસે જવા લાગ્યા, ત્યારે
। શિવગણોએ ત્હમને પ્રતિબંધ કર્યો, અને શું કામ છે, તે પૂછ્યું.

રેવણસિંધે બ્રાહ્મણપુત્રની હકીકત કહી, અને એને લઈ જવાને ખાતર હું આવ્યો છું, એમ તેઓનો જણાવ્યું. તથા એ બાળક જે મહેને મળશે નહિ, તો શંકરની સાથે પણ મહેને લઈવાની ફરજ પડશે એમ કહી દીધું. તે સાંભળીને શિવગણોએ કહ્યું કે ત્યારે ગુરૂ કોઈ ગંધર્વ હશે. ચાલ્યો જ અહીંથી. શંકરની સાથે લઈવા આવ્યો છે!! શંકરની મુલાકાત થતાં પહેલાં હમેજ તહેને અહીં શિક્ષા કરી શું. તે સાંભળીને નાથને ક્રોધ ચઢ્યો, અને હેમણે સ્પર્શસ્ત્ર છોડીને શિવના ગણોને જમીનની સાથે ચોંટાડી દીધા. કાદવ, કીચડમાં પગ જેમ ચોંટી જાય છે, તેમ થયું, ત્યારે હેમણે પોતાના હાથવડે પગ છોડવાની ઇચ્છા કીધી; પરંતુ જમીનને હાથ અડકતાંવારને તેપણુ પગની માફક ચોંટી ગયા, અને તેઓ સઘળા ઉંધાજ ઉભા થઈ રહ્યા અને દુઃખી દુઃખી થઈ ગયા.

એ વૃત્તાન્તની મહાદેવને ખબર પડતાંવારને હેમણે રેવણને શિક્ષા કરવા સાર અષ્ટ ભૈરવોને મોકલ્યા. પરંતુ હેમનાથી પણ શુવળવાનું હતું? હેમને પણ શસ્ત્રાસ્ત્રના પ્રભાવથી પહેલાં જેમ મત્સ્યેન્દ્રે જર્જર કર્યા હતા, તેજ પ્રમાણે પરાભૂત કરીને વિવ્હલ કરી નાંખ્યા. પછી જાતે નંદીપર બેસીને શંકર પણ આવ્યા, ત્યારે તો રેવણનાથે વાતાકર્ષણમંત્રવડે નંદીસહિત શંકરને નિશ્ચેષ્ટતા પ્રાપ્ત કરાવી દીધી. એ વૃત્તાન્ત જ્યારે ગંધર્વોને મ્હોંડેથી વિષ્ણુએ સાંભળ્યું, ત્યારે તેઓશ્રી આવ્યાને રેવણસિંહને આલિંગન દહને પૂછવા લાગ્યા કે, આ ધોર અનર્થ કરવાનું કારણ શું છે તે કહો. રેવણે બ્રાહ્મણના સાત પુત્રોની હકીકત કહી અને તે પુત્રો પણ માંગ્યા. પછી વિષ્ણુએ કહ્યું કે, બસ, એટલુંજને? અરે, તે બાળકો મ્હારી પાસે છે, હું હમને આપું છું; પરંતુ હેમનાં સ્થૂલ શરીર હમેજ નિર્માણ કરજે. પરંતુ પહેલાં આ સર્વને સાવધ કરો. તે સાંભળીને રેવણનાથે વિદ્યુત મંત્રીને સઘળાના ઉપર દેંકતાં દારપાલગણ સ્પર્શસ્ત્રમાંથી છુટા થયા, તથા ભૈરવો પણ સાવધ થયા, અને મહાદેવ, નંદી વગેરે ગણ પણ હોશિયાર થયા, ત્યારબાદ વિષ્ણુએ

૧* જીવેને ત્હેને સોંપી દીધા અને જવાનું કહ્યું. ત્હેણે મહાદેવ અને જીવેને નમન કર્યું અને પૂર્વસ્થાનમાં તે બ્રાહ્મણના ધર તરફ પ્રયાણ કર્યું.

ત્યાં જઈને તે બ્રાહ્મણને કહ્યું કે ત્હમારો પુત્ર જે મરી ગયો ત્હેના શરીરને ખાંડણીમાં નાંખીને ફૂટો, અને તેનો ગોળો બનાવીને રી પાસે લઈ આવો. બ્રાહ્મણે તે પુત્રના શરીરને ફૂટીને બ્યારે તેનો મ ગોળો બનાવીને ત્હેમની પાસે આપ્યો, ત્યારે રેવણસિંધે તેના ૧ ભાગ કીધા અને સંજીવિનીના મંત્ર પ્રયોગથી, તેમને સજીવન દીધા, અને બ્રાહ્મણની સ્ત્રીને સોંપી દઈને ત્હેમનું સંરક્ષણ કરવાનું. બ્યારમે દિવસે તે સધળાને પારણામાં ઝુલાવીને ભારે ઉત્સાહ કરવામાં આવ્યો, તથા તે સર્વનાં નામ પણ નીચે મુજબ પાડવામાં આવ્યાં. એકનું ૧ સારંગીનાથ, બીજનું જગીબાનાથ, ત્રીજનું નિજનંદ દિનાનાથ, ૪નું નયનનાથ, પાંચમાનું યદુનાથ, છઠ્ઠાનું નિરંજનનાથ, અને સાતમાનું ૧નીનાથ એવાં ત્હેમનાં નામ હતાં. બ્યાર વર્ષ પછી એ સાતેને યુનાથે નાથ દીક્ષા આપી, અને સકલ વિદ્યાઓને વિષે તેઓને પણ બનાવી દીધા. સારપછી તેઓ પણ જગતમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ. એ પ્રમાણે રેવણનાથે પોતાની સિદ્ધિના અનેક ચમત્કાર બતાવ્યા એમના સ્થાનપરજ થોડા વરસ પહેલાં પાણીનો દીવો બળતો હતો. ૧ પવિત્રતા ધટી જવાથી એ ચમત્કાર હાલ તો નથી. એમનું સ્થાન ૨રા જીહ્વામાં માણુદેશમાં, વિટે નામનું ગામ, જે હાલ તાલુકાનું ૩ સ્થળ છે, તેની પાસેજ ડુંગર ઉપર છે. સારાંશ, એ રેવણને જે

* ત્રેતાયુગમાં રામચંદ્રે બ્રાહ્મણપુત્રને જીવતો કીધો હતો, દ્વાપરમાં જીવ ગુરના પુત્રને ચમધર્મ પાસેથી પાછો લઈ આવ્યા હતા, તથા ડુંને પણ એક બ્રાહ્મણના મરણ પામેલા છ પુત્રોને પાછા આપ્યા, તેવીજ રીતે રેવણસિંહ તે બ્રાહ્મણના સાતે પુત્રોને પાછો લઈ આવ્યા હતા.

કે પ્રથમ એક સિદ્ધિ મળી હતી, અને તેનાથી તે પોતાની જાતને કૃતાયં સમજતો હતો, તોપણ મત્સ્યેન્દ્રની મુશાકાત થતાં તહેણે સિદ્ધિને પ્રતિ-
બંધક સમજીને ભગવાન દત્તાત્રેયના પ્રસાદથી મુખ્ય સિદ્ધિ (બ્રહ્મપ્રાપ્તિ)
સંપાદન કરીધી.

इति श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य सहजानन्दसरस्वती-

शिष्य श्रीदत्तात्रेयविरचिते नवनाथचरित्रे द्वितीयभागे

रेवणनाथजन्मादिचरितवर्णनं

नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ श्रीगुरुदत्तात्रेयार्पणमस्तु ॥

॥ इति शिवम् ॥

॥ સપ્તમોઽધ્યાયઃ ॥

જયંતિ તે સુકૃતિનો રસસિદ્ધાઃ કવીશ્વરાઃ ।

નાસ્તિ યેષાં યદાઃકાચે જરામરણજં ભયમ્ ॥ મ. હ. ॥

શૃંગારાદિ રસોની સિદ્ધિ જે પુણ્યશાલી કવિ શ્રેષ્ઠોને પ્રાપ્ત થઇ હતી, તેઓ અઘાપિ પર્યન્ત આ જગતને વિષે સર્વોત્કર્ષતાથી વિરાગે છે. કેમકે, ત્હેમનાં ભૌતિક શરીરોનો જરામરણવડે નાશ થએલો હોવા છતાં, તેઓનાં કીર્તિમય શરીરને જરામરણથી ઉત્પન્ન થનારા ભયની બાધા નડતી નથી. એથી તેઓ સદા વિદ્યમાન છે, એમ સમજવું. અથવા રસસિદ્ધ એટલે જેમને પારદની (પારાની) ગુટિકા સિદ્ધ થએલી છે, એવા પુણ્યશાલી પુરૂષ શ્રેષ્ઠોનાં શરીર પણ જરા મરણાદિ ભયથી રહિત હોઇ, તેઓ દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવે છે. ભૌતિક શરીરને જે જરામરણનું ભય નહિ હોય, તો યશસ્વી શરીરને શી રીતે હોઇ શકવાનું હતું ? નહિજ. કિંવા, જે ભાગ્યવાન કાલત્રયજ્ઞાની પુરૂષોને રસ યાને બ્રહ્મની, કેમકે શ્રુતિમાં ‘રસો વૈ સઃ’ તે બ્રહ્મ આનંદરસરૂપ હોવાનું વર્ણવેલું છે તેથી તેની, સિદ્ધિ થએલી છે, એવા બ્રહ્મવિદ્યાવિશારદ અને બ્રહ્મસાક્ષાત્કારસંપન્ન પુરૂષો અઘાપિ આ ભૂમંડલઉપર સર્વોત્કર્ષતાથી વિરાગે છે, અસ્તિત્વ ધરાવે છે. કેમકે, જે શૃંગારાદિ રસસિદ્ધ કવિ અને પારદાદિ ગુટિકા જ્ઞાનીનાં કીર્તિ શરીરને જરામરણનો ભય રહેતો નહિ હોય, તો બ્રહ્મજ્ઞાની, ત્રિકાલદર્શીનાં શરીરને શી રીતે રહી શકવાનો હતો ? નહિજ. ઉપરોક્ત કવિ અને પારદજ્ઞાનીને જે કે રસસિદ્ધ કહ્યા છે, તોપણ બ્રહ્મજ્ઞાનસંપન્ન જ્ઞાનીનેજ સત્ય રસસિદ્ધ સમજવો જોઇએ. કેટલાક કવિઓ કેવળ યશશરીરવડે આ જગતને વિષે અઘાપિ પર્યન્ત વિદ્યમાન છે, અને પારદસિદ્ધજ્ઞાની શરીર અને કીર્તિ દેહથી રહે છે, તોપણ ત્હેમનાં ભૌતિક અને યશસ્વી શરીરનો કોઈ કાળે નાશ થવાનોજ. પરંતુ નારદ, શુક, હનુમાન, કપ, બાસ, સનકાદિ મુનીઓ કે જેમણે બ્રહ્મરસ સિદ્ધ

કર્થો છે, તેઓ તો સ્થૂલ અને કાંતિ શરીરવડે, હજારો યુગો વીતી જતાં રહેવાનાજ, એમ તાત્વિક દૃષ્ટિએ સમજવું. એટલા માટે સંસારરોગનું શમનકરનાર એક અક્ષરસાયનજ સમર્થ હોવાથી સદ્ગુરુ ધન્વન્તરીનો આશ્રય કરીને તેનું સેવન કરવું, અને અક્ષય અજ અમર થઇને ત્રિલોકીમાં વિચરવું; નર જન્મની સફલતા ત્યારેજ સંપદન કાંધી એમ કહી શકાય એ રસાયન આજ જન્મને વિષે મળી શકે છે, નાહ કે ખીજે કોઈ કેકાણે. ગામડામાં સાધારણ દવા પણ મળત નથી, તો રસાયન વગેરે ઉત્તમ ઔષધો શી રીતે મળી શકવાનાં હતાં તેજ પ્રમાણે નાના પ્રકારની મનુષ્ય યોનિથી ધૃતિર યોનિઓને વિષે કો પણ પ્રકારની સાધનસિધ્ધિ થઈ શકતી નથી, તો અક્ષરસનો લાભ શી રીતે થઈ શકવાનો હતો ? એથી કરીને, નગરસમાન મનુષ્યશરીર પુરમાં સફલ દવાની અનુકૂલતા સમજીને, અજરામરતાને માટે, મહાભાવ પુરષોએ અનુભવેલાં અક્ષરસાયનની માત્રા ગ્રહણ કરતા રહીને ચરિતાર્થની સફલતા સંપાદન કરીને તુષ્ટપુષ્ટ રહેવું. ગોપીચંદ, મૈનાવત ભર્તૃહરિ વગેરે એજ રસાયનના સેવનથી અજરામર થઈ ગયા. અસ્તુ

સરસ્વતીના ઉદ્દેશથી મોહિત થએલા અક્ષરદેવનું વીર્ય તક્ષક કન્થ પાક્ષનીના માથાપર પડ્યું હતું, અને તેને બક્ષ્ય પદાર્થ જાણીને ખાજતાં તે ગર્ભિણી થઇ હતી. એ વૃત્તાન્તની આસ્તિક ઋષિને ખ્યાલ થતાં તેમને જ્ઞાનદૃષ્ટિથી માણસ પડ્યું કે, એના પેટે ઐરહોત્ર નારાયણ પ્રગટ થશે. પરંતુ હાલ જે સર્પસત્ર ચાલી રહ્યો છે, તેમાંથી એ રક્ષણ કરવું જોઈએ. પછી આસ્તિકે તેને બોલાવીને કહી દીધું કે ત્હા મહાભાગ્ય છે કે ત્હારા પેટે ઐરહોત્ર નારાયણ, વટસિદ્ધ નગનાથ નામથી પ્રગટ અને પ્રસિદ્ધ થવાના છે. પરંતુ હાલ ચાલી રહેલા સંયાગમાં તું હોમાઈ નહિ જાય, એટલા માટે કોઈ ગુપ્ત સ્થાનમાં રહીજ નહિ તો ભારે થઈ પડશે. સાંભળતાવારને તે મમરાઈ ગઇ, આ પ્રાણ બચાવવાને ગુપ્તસ્થાન આપજ બતાવો તથા રક્ષણ કરો, એ

તેણે પ્રાર્થના કરી. ત્યારે આસ્તિકે ત્હેને એક જૂનું પુરાણું વડનું
ઝાડ બતાવ્યું, અને તેના ઉદરમાં, ગુફા જેવી પોલી જગ્યા હતી, ત્યાં
રહેવા કહ્યું, અને પોતે વજ્રમંત્રનો જપ કરીને, તેનાથી ભસ્મમંત્રીને
તે વડના ઝાડને ચોપડીને તેને વજ્ર સમાન દઢ બનાવી દીધું. પર્શ્વની
સાપેણુને ત્યાં રાખીને, આસ્તિકમુનિ હસ્તિનાપુર આવી, યજ્ઞીય બ્રાહ્મણોને
ગુપ્ત રીતે મળીને કહેવા લાગ્યા કે, તક્ષક કન્યાના ઉદરથી ઐરહોત્ર
નારાયણનો અવતાર વટસિંધ નાગનાથ પ્રગટ થવાના છે, અને તેટલા
ખાતર મ્હેં એને ગુપ્ત સ્થાનમાં રાખી છે, માટે આહુતિમાં ત્હેની યોજના
કરવી નહિ. ઋત્વિજ બ્રાહ્મણોએ આસ્તિકનું વચન માન્ય કરીધું, અને
ત્હેને માટે મંત્રપ્રયોગ પણ કર્યો નહિ. એ આસ્તિક વાસુકી સાપની
બહેન જરત્કારના પેટે ઉત્પન્ન થયા હતા, અને એમણેજ જનમેજયના
યજ્ઞમાં પ્રગટ થઇને, ત્હેની પાસેથી વચન લઇને સર્પયજ્ઞ બંધ કરાવ્યો હતો.

* જરત્કાર નામના મુનિ સ્વચ્છંદપણે, બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કરીને,

* જરા શબ્દ ક્ષય વાચી છે, અને કાર શબ્દ દારણ વાચી છે.
દેહ કામાદિ વિકારોની ઉત્પત્તિનું મૂળ હોવાથી ભયંકર છે. એવા પોતાનાં
શરીરને જેણે ઉચ્ચતપ વગેરેથી ક્ષીણ કરીધું હતું, તેથી ત્હેને જરત્કાર
એ પ્રમાણે કહેતા હતા. તથા વાસુકી સાપની બહેનપણુ જરત્કાર
નામથી પ્રસિદ્ધ હતી. પતિની પ્રાપ્તિ થતાં સુધી યુવતિનું શરીર ક્ષીણ,
કૃશ હોય, તો તે શ્રેયસ્કરજ્ઞ કહ્યું છે. સર્પાદિકોનું રક્ષણ કરવા સાર
એને જરત્કાર ઋષિની સાથેજ પરણાવવાનો વાસુકીનો નિશ્ચય હતો.
કેમકે એનાથી ઉત્પન્ન થનારા પુત્રના પ્રભાવથીજ સર્પસત્ર બંધ થશે,
એવું બ્રહ્મદેવનું વચન દેવો મારફત વાસુકી વગેરે સાપોએ સાંભળ્યું
હતું. અને તેજ કારણને લઇને, તે ઋષિની મુઝાકાત જલદી નહિ થતાં
જરત્કાર સાપેણુ પતિની ઉત્કંઠાભરી રાહજોતી કૃશ થઈ ગઈ હતી. તેથી
ત્હેનું નામ પણ સાર્યું હતું. વ્યવહારમાં પણ કોઇ અત્યંત ક્ષીણ (દુબળું)
હોય, તો ત્હેને કહે છે કે, “જુઓ ! કેવો જરત્કાર બની ગયો છે !”

તીર્થયાત્રાને વિષે ફરતા હતા, તેવામાં એક વખત તૃષાથી વ્યાકુલ જલપાન કરવા સાર એક કૂવાપર આવી પાણીની શોધ કરવા લાગ્યાં એક ચમકાર તહેમના જોવામાં આવ્યો. એક વેલી કૂં અંદર લટકતી હતી, અને તેનાપર કેટલાક જીવ બેઠા હતા, અને વેલીનું મૂળ ઉંદર તોડી રહ્યા હતા. તેથી તે સધળા ગભરાઈ ગયા, અને માંહોમાંહી કહેવા લાગ્યા કે, આ તૂટવાથી હવે આપણી શી દશા થશે? હે પ્રભો! નાના પ્રકારે યોનિમાં જન્મ લેવો અને મર્યા કરવું, એ યાતના હમારી ક્યારે છુટતે માંહેના એકે પ્રશ્ન કર્યો, એમ શાથી થયું હશે, અને એમાંથી છુટકેવી રીતે થશે? ત્યારે તહેણે ખુલાસો કીધો કે, આપણા વંશમાં દુરાચારી વેદીયોદ્ધર પુત્ર ઉત્પન્ન થયો છે, અને તે કુંવારો ૨૫ પૃથ્વીપર તીર્થાટન કરે છે, તહેના દુરાચારને લીધે આપણી આવી અગતિ થઈ છે. વિદ્વાનને જ્ઞાનદીક્ષા કાણુ આપી શકે તેમ છે? મ પ્રભુની પ્રાર્થના કરવી ઉચિત છે કે, હે ભગવન્! અભિલ પ્રાણીએ ખુદ્ધિઅક્ષનારા આપજ છો, એટલા માટે એની ખુદ્ધિ પલટાવીને દ કરવા તરફ લગાડો, તો હમારી સદ્ગતિ થાય. ગૃહસ્થાશ્રમ કલ્પતઃ પેઠે સકલ કામના પરિપૂર્ણ કરે છે, એટલા માટે વેદશાસ્ત્ર પુરવગેરેમાં તેનો મહિમા મોટો વર્ણવેલો છે. શરીરને વિષે દશ પ્રકાર વાયુ છે, પરંતુ તેમાં જેમ પ્રાણવાયુ મુખ્ય છે, તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મચાવાનપ્રસ્થ, સંન્યાસી એ ત્રણે ગૃહસ્થાશ્રમીનો આશ્રય કરીને રહે અને જીવે છે તેથી ગૃહસ્થાશ્રમ શ્રેષ્ઠ છે. સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે:-

યથા નદીનદાઃ સર્વે સાગરે યાન્તિ સંસ્થિતિમ્ ।

તથૈવાશ્રમિણઃ સર્વે ગૃહસ્થે યાન્તિ સંસ્થિતિમ્ ॥

ગંગાદિ નદીઓ તથા શાણાદિ નદ જે પ્રકારે સમુદ્રને વિષે ઉપકારની સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે, તેજ પ્રમાણે ગૃહસ્થથી બ આશ્રમીઓ, ગૃહીની સમીપમાંજ જીવન વગેરેની સુસ્થિતિ સંપાદી શકે છે. કેવળ બ્રહ્મચર્યાદિ આશ્રમીઓનોજ જીવનનિર્વાહ ૨

સ્થવરે આલે છે એમ નથી, પરંતુ ધરમાં રહેનારા ઉંદરડા વગેરે જીવો, અને બહાર રહેનારા પશુપક્ષી વગેરે જીવો, અને ચોર પણ ગૃહસ્થના આશ્રયથી પોતાની ઉપજીવિકાને ચલાવે છે. એટલા માટે સ્વધર્મનિષ્ઠ જીવેન્દ્રિય, પરાપકારી, તીર્થયાત્રાદિ કરનારા જે જે પુરૂષો ગૃહસ્થને ઘેર આવે, તેમની સેવા અને અન્નદાન વગેરેથી તેમને સંતોષ જો ગૃહસ્થ કરશે, તો તેને સકલ ફલની પ્રાપ્તિ થશે. કોષ/પણ ટેકાણે તીર્થયાત્રાદિનો પરિશ્રમ વેઠવાની જરૂર રહેશે નહિ. **‘તીર્થાદિસેવાં બહુદુઃખ સાધ્યા.’** તીર્થાદિકોનું સેવન તથા તેનું ફળ મહામેહનેતે સાધી શકાય છે, એ વાત શું કોઈના અનુભવમાં નથી ? માટે, **‘સર્વે ફલં મેહપતિ-દ્રુમાશ્રયં’** ગૃહસ્થરૂપી કલ્પવૃક્ષના આશ્રયમાંજ સકલફલ નિવાસ કરે છે, એમ સમજીને તેનો નિરાદર ન કરવો. અસ્તુ !

એ દૂપસ્થ વેલીપરના જીવો જરતકાર ઋષિના પિતરોજ હતા, અને તેમણે પોતાનો પુત્ર ગૃહસ્થાશ્રમનો પરિત્યાગ કરીને, સંતતિ ઉત્પાદનથી રહિત થઈને, તીર્થાદિને વિષે ભટકતો કરે છે, એવું જાણીનેજ બાપણ ક્યું હતું કે, હમારા પુત્રે પાણિયહણ ક્યું હત, તો પુત્રની ઉત્પત્તિ થાત, અને (હમારો) પિતરોનો ઉદ્ધાર થઈ જાત, પરંતુ તે સ્વસ્થતાનો વિચાર કરતો નથી. એ પ્રકારનું તે જીવોનું બાપણ સાંભળીને, જરતકાર મુનિએ પૂછ્યું કે, ત્હમારી ગતિ કેવી થશે તે કહો, અને ત્હમારા પુત્રનું નામ પણ કહી દો, તો તેના હાથે એ કર્મ કરાવીને હું ત્હમારો ઉદ્ધાર કરાવી દઈશ. તે સાંભળીને તેમણે કહ્યું કે, ત્યારે તો પછી હમારા બાપનો ઉદય થયો. એમજ સમજવું જોઈએ. તેઓ બોલ્યા, હમારા કુળમાં જે પુત્ર જન્મ્યો છે, તેનું નામ જરતકાર છે. તેના મનમાં એવું છે કે, મહારા નામની તથા અનુકૂલ શીલની કન્યા મળે, તો હું તેની સાથે લગ્ન કરું, અને એક પુત્ર થયાબાદ, તેનો લાગ કરીને હું મહારે ચાલ્યો જાઉં, પરંતુ સ્ત્રીને તાબે રહીને કદી સંસારની આપદા ભોગવું નહિ. હમારા આશીર્વાદથી તેને કન્યા પણ

મળશે, પરંતુ એવો સમય જ્યારે આવે, ત્યારે તો હમે સોનાનો દિવસજ સમજીએ. તે સાંભળીને ઋષિએ વિચાર કીધો પિતરોના ઋણમાંથી નિર્મુક્ત થવાને ખાતર તથા તેઓની સદ્ગુણ થાય તેટલા માટે ગૃહસ્થાશ્રમી બનીને, પુત્રોત્પત્તિ કરવી જોઈએ. પ તેઓ ત્યાંથી નીકળ્યા અને સર્વત્ર પોતાના અનુરૂપ નામશીલની કન્યા સાથે યાચના કરવા લાગ્યા. પાતાંગમાં જ્યારે આવ્યા ત્યારે વાસુકી ત્હેમનું સન્માન કરીને, પોતાની જાહેન જરૂરકાર કે જે અત્યંત સુ હતી તે, ત્હેમને દઇ દીધી. જરૂરકારએ ત્હેની સાથે લગ્ન કરતી વખતે સાથે કહી દીધું હતું કે, જે મ્હારી મરજી વિરુદ્ધ એનું વર્તન થ તો તેજ વખતે હું એનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો જઈશ. જરૂરકારે અને જરૂરકારેની બન્ને જણા અત્યંત પ્રેમપૂર્વક આનંદભરે વાસુકી આશ્રયથી સંસારધર્મ બળવતા હતા અને અદ્વાયધર્મમાં સ્ત્રીએ ગ પણ ધારણ કર્યો હતો, પરંતુ તેની ત્હેને ખબર ન હતી.

એક દિવસ ઋષિ પોતાની પત્નિના ખોળામાં માથું રાખીને સ હતા, અને સૂર્યાસ્ત થવા લાગવા છતાં જ્યારે ઉઠ્યા નહિ, ત્ય ત્હેમની પત્નીએ વિચાર કર્યો કે, હવે શું કરવું? જગાડું છું તો નિ ભંગનો દોષ લાગે છે, અને જગાડતી નથી તો કર્મના કાલનું આ કમણુ થાય છે; પરંતુ કર્મનો લોપ થાય, તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે, મ એમને ઉઠાડવા તો ખરાજ. નિદ્રાભંગના દોષના કરતાં કર્મનો લે થાય તેનો દોષ અધિક લાગે, એવું સમજીને ત્હેણે પોતાના પતિ જગાડ્યા. જગતાંવારનેજ ઋષિ સંતપ્ત થયા, અને પૂછ્યું કે, મ્હા નિદ્રાનો ભંગ ત્હેં કેમ કર્યો? સ્ત્રીએ કહ્યું સૂર્યનો અસ્ત થાય અને આપના કર્મના કાલનું પણ અતિક્રમણ થવા આવ્યું છે, આપને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે, તેટલા માટે મ્હેં આપને ઉઠાડ્યા; મ્હા એમાં કાંઈ અપરાધ થયો હોય તો આપ ક્ષમા કરો. ઋષિ બોલ મ્હારા ઉઠ્યા વગર સૂર્યનો અસ્ત કેમ થાય, તે હું જાણતો તો ખરા !

પરંતુ ત્હેં આ કૃત્ય હીક નહિ કર્યું. હવે ત્હારે ને મ્હારે સમાગમ રહેશે નહિ, એવું બોલીને સ્વાંથી અરણ્યમાં જવાને નીકળ્યા. સ્ત્રીએ બહુજ આકોશ કર્યો અને પુત્રની કામના દર્શાવી, તથા વાસુકીએ પણ બહુમહુ સમજાવ્યા, પરંતુ ઋષિએ માન્યુ નહિ. કેમકે એમણે તો મૃહસ્થાશ્રમ કેવળ પિતરોના ઉદ્ધાર પૂરતોજ માંડ્યો હતો. તથા સ્ત્રીએ ગર્ભ ધારણ કર્યો હતો, અને ત્હેને તેજઃપુંજ અને બ્રહ્મજ્ઞાનસંપન્ન મહાપ્રભાવશાલી પુત્ર થશે, એવી ત્હેમને ખબર હતી તેથી ત્હેના મોહ પાશમાં રહ્યા નહિ. જતી વખતે ત્હેમણે સ્ત્રીને કહ્યું કે:—

અસ્ત્યયં સુભગે ગર્ભસ્તથ વૈશ્વાનરોપમઃ ।

ઋષિઃ પરમધર્માત્મા વેદવેદાંગપારગઃ ॥

હે સ્ત્રી ! ત્હારે સંશય અને ભય પણ ધારણ નહિ કરવો. ત્હારા ઉદરમાં હમણાં અગ્નિના જેવો તેજસ્વી ગર્ભ છે. તે સમર્થ ઋષિ થશે, વેદવેદાંગ વગેરે અખિલ વિદ્યાઓને વિષે તે પારંગત થશે અને તે પરમ ધર્મશીલ નીકળનાં ત્હારા સકલ કુળની રક્ષા પણ થઈ શકશે. હવે હું જાઉં છું એટલું બોલીને ચાલ્યા ગયા. નવમાસ વીત્યા બાદ તે જરહારને કૃત્તિકાના પ્રથમ ચરણમાં પુત્ર પ્રસવ્યો. પિતાએ ‘અસ્તિ’ એવું કહ્યું હતું તેથી વાસુકીએ ત્હેનું નામ આસ્તિક એવુંજ રાખ્યું, અને ત્હેનાં જાતકર્મ, ઉપનયન વગેરે સંસ્કાર ત્હેણેજ કર્યા હતા. તે આસ્તિકે ચ્યવનમાર્ગવ્રમુનિ પાસેથી વેદવેદાંગસહિત અષ્ટાદશ વિદ્યા સંપાદન કીધી હતી, અને બૃહસ્પતિના જેવો વક્તા અને આદિત્ય સમાન તેજસ્વી હતો. એટલુંજ નહિ, પણ તે મહાદેવ સમાન તપસ્વી તથા ચંદ્રતુલ્ય શીતલશીલ હોઈ ત્હેની ઉદારતા પણ મેઘના જેવીજ હતી. એવો પ્રભાવશાલી ન હત, તો રાજ જનમેજય ત્હેને વચન કેમ આપન, અને તે સત્ય કરવાસાર યજ્ઞ પણ બંધ કેમ કરત ? પરંતુ આસ્તિકનું તેજ જોઈને રાજાને પણ ભય ઉપજ્યો કે, આવા તપોનિધિ

બ્રાહ્મણને આપેલું વચન હું પાળીશ નહિ, તો એ મહેને વખતે પણ દઈ દેશે. સારાંશ, બ્રહ્મવચનાનુસાર એજ આસ્તિકે સર્પોનું સંરક્યું, ત્યારે તેઓ સધળા આનંદિત થઈને સ્તવન કરવા લાગ્યા. સમયે આસ્તિકે સધળાજ સાપોને કચ્છું હતું કે જે પ્રાણી નામનું સ્મરણ કરે, ત્હેને ત્હમારે દંશ દેવો નહિ, અને તેમ છતાં દેશે તો ત્હેનું માથું ભાંગી જશે. એ વાત સાપોએ પણ કયુલ ક હવે પ્રસંગોપાત વાંચકવર્ગને માટે સર્પભયનું નિવારણ કરનારા કહેવામાં આવે છે. એ મંત્રો રોજ રાત્રે સૂતી વખતે ભણીને જવું, તેમજ સાપના સંનિધાનમાં પણ ભણવા.

અસિતં ચાર્તિમંતં ચ સુનીયં ચાપિ યઃ સ્મરેત્ ।
 દિવા વા યદિ વા રાત્રૌ નાસ્ય સર્પભયં ભવેત્ ॥
 યો જરત્કારુણા જાતો જરત્કારૌ મહાયશાઃ ।
 આસ્તિકઃ સર્પસત્રે વઃ પન્નગાન્યોઽભ્યરક્ષત ॥
 તં સ્મરન્તં મહાભાગા ન માં હિસિતુમર્હથ ।
 સર્પાર્પસર્પ મદ્રં તે ગચ્છ સર્પ મહાવિષ ॥
 જનમેજયસ્ય યજ્ઞાંતે આસ્તીકવચનં સ્મર ।
 આસ્તીકસ્ય વચઃ શ્રુત્વા યઃ સર્પો ન નિવર્તેતે ।
 શતઘ્વા મિચતે મૃદ્ધિન શિશવૃક્ષફલં યથા ॥

અસિત, આર્તિમાન સુનીય અને જરત્કારથી ઉત્પન્ન થએલ આસ્તિકમુનિ, જેમણે સર્પસત્રમાં સર્પોની રક્ષા કરી હતી, તે સ્મરણ રાત્રે કે દિવસે કરનારાને સર્પનો ભય હોતો નથી. હે સત્ત્વ અંહીથી ચાલ્યો જા ! હું આસ્તિકાદિનું સ્મરણ કરનારો છું, મહારી હિંસા કરવી ત્હેને યોગ્ય નથી. આસ્તિકમુનિને આપેલા વચ સ્મરણ કર. ‘આસ્તિક, આસ્તિક’ ઇત્યાદિ વચન (નામ) શ્રવણ કરવા છતાં સર્પ ત્યાંથી ન નીકળી જાય તથા દંશ કરે, તો ત્હેનું મસ્તક સીર

ઝાડના ફળની માફક શતાવધિ પ્રકારથી છિન્ન ભિન્ન થઇ જશે. એજ મંત્રાર્થ છે. આ પ્રકારે એ આસ્તિકતુ' વૃત્ત સંક્ષેપમાં કહ્યું છે, તે ઉપરથી પૂર્વ મહર્ષિઓનું સામર્થ્ય કેવુંક હતું, તેના ખ્યાલ થઇ શકશે, અને સાધ્ય સાધનના પ્રત્યે અન્ય સંગતિથી જે નાસ્તિકતા ઉત્પન્ન થાય છે, તે નષ્ટ થઇને ધર્મકર્મના અનુષ્ઠાનને વિષે આસ્તિકતા જાગૃત થશે. હવે સિંહાવલોકન કરો.

એજ આસ્તિકે તક્ષક કન્યાને વડના ઝાડની અંદર જે પેશી ગુફા હતી, તેને વિષે સંતાડી દીધી હતી, અને તે વૃક્ષને મંત્રના સામર્થ્યથી વજ્રગુલ્ફ દ્વા કરીને તેમાં લેતું રક્ષણ કીધું હતું. કેટલાક દિવસ પછી તે સાપેણે ત્યાં ઈંડું મુક્યું, અને તેમાં ઔરહોત્ર નારાયણે સંચાર કર્યો. યોગ્ય સમયે તે ઈંડું ભાંગીને, તેમાંથી એક સુંદર બાળક ઉત્પન્ન થઇને રોવા લાગ્યું, પરંતુ પાસે કોઈ ન હતું. તે સમયે કોઈ કોશધર્મ નામનો એક ગૌડ બ્રાહ્મણ જે અથર્વવેદી અને સદાચારસંપન્ન પરંતુ અત્યંત દરિદ્રો હતો, તે ત્યાં પત્રાવળને સાડ પાંદણ તોડવાને અચાનક આવી ચડ્યો હતો.

વિદ્વતા અને સંપન્નતા અર્થાત્ સરસ્વતી અને લક્ષ્મી એ બન્નેનો નિવાસ એક સ્થળે કવાચતળ જેવામાં આવશે. સરસ્વતી અને લક્ષ્મી એ બન્નેનો નાતો (સંબંધ) સાસુવહુનો છે. કેમકે, બ્રહ્મદેવ એ પુત્ર અને સરસ્વતી એ લેમની સ્ત્રી પ્રસિધ્ધજ છે. વ્યવહારમાં પણ સાસુ વહુ એકત્ર પ્રેમપૂર્વક રહેતાં હોવાનું ક્યાં જણાઈ આવે છે ? ભાગ્યેજ એવું અનુભવવામાં આવે છે કે સાસુવહુને સારો બનાવ હોય. તેજ પ્રમાણે જ્યાં લક્ષ્મી હોય, ત્યાં સરસ્વતી નથી હોતી અને સરસ્વતી હોય ત્યાં લક્ષ્મી નથી હોતી, એમ ઘણું ખરું જ્યાં ત્યાં અનુભવાય છે. કદાચિત્ એના અપવાદ પણ હોય પણ અપવાદ તે અપવાદજ. તેનાથી સામાન્ય નિયમની છાનિ થોડીજ થઇ શકે છે ? કવિ કહે છે કે:-

વિમાતિ દિવિ ચન્દ્રિકા દ્વિજવરસ્ય વિદ્યા મુવિ ।

પ્રયાતિ જહરાશિરપ્પતિતરાં પ્રમોદં યયા ।

તમોવિશસનક્ષમા કુવલયપ્રકાશપદા ।

કરોતુ કમલોદયં કથમભાવહો કથપતામ ॥

દ્વિજવર (ચન્દ્ર)ની ચન્દ્રિકા જે પ્રમાણે આકાશમાં શોભે છે, તેજ પ્રમાણે દ્વિજવર (બ્રાહ્મણુ શ્રેષ્ઠ)ની વિદ્યા પણ પૃથ્વીપર શોભે છે. ચંદ્રિકાથી જેમ જડ*રાશિ (સમુદ્ર) આલ્લાદિત (ભરતીથી પૂર્ણ) થાય છે, તેજ પ્રમાણે વિદ્યાથી પણ જડરાશિ (મંદજન) પણ હર્ષિત થાય છે. ચંદ્રિકાથી તમ (અંધકાર)નો નાશ થાય છે, તેજ પ્રમાણે વિદ્યાવડે પણ તમ (અજ્ઞાન)નો નાશ થાય છે. ચંદ્રિકાથી કુવલયોનો (લીલાં કમળોનો) વિકાસ થાય છે, તેજ પ્રમાણે વિદ્યાવડે પણ કુ-વલય (પૃથ્વી મંડલ) પ્રકાશ પામે છે; અર્થાત્ સકલજગતને વિષે કીર્તિનો પ્રસાર થાય છે. આ પ્રમાણે વિદ્યાનું અને ચંદ્રિકાનું સર્વ સામ્ય (બધી બાબતમાં મળતા-પણું) હોવા છતાં ચંદ્રિકા જેમ કમલોદય (કમળોનાં ઉદય)ને કારણીભૂત થતી નથી, તેજ પ્રમાણે વિદ્યાવડે પણ કમલોદય (કમલા-લક્ષ્મીનો ઉદય) થતો નથી. શું એ વાત જોવામાં અગર સાંભળવામાં નથી ? કે અત્યંત વિદ્વાન્ પુરુષ દરિદ્રી હોય છે અસ્તુ !

એ કાશધર્મ દરિદ્રી હતો, પરંતુ સદાચારમાં ત્હેની સારી નિષ્ઠા હતી. ત્હેણે તે વડતું ઝાડ દીધું અને તેનાં પાંદડાં તોડવાને પાસે આવતાં પેલા બાળકનાં રડવાનો અવાજ ત્હેના કાનપર પડ્યો. ચારે

* સંસ્કૃતમાં ‘જ’ અને ‘લ’ નો ભેદ નથી, તેથી ‘જહરાશિ’ એવું પદ તથા તેનો અર્થ ‘સમુદ્ર’ સમજવો. આ શ્લોકમાં દ્વિઅર્થક પદ છે અને તેમના અર્થ કંસમાં દર્શાવેલા છે. સાધારણ લોકોને કહણુ લાગશે, પરંતુ રસિક સાક્ષરવર્ગને આનંદપ્રદ થઇ પડશે, એમ સમજીને આપણામાં આવેલા છે.

તરફ ત્હેણે નજર કરી, પરંતુ કોનું બાળક ક્યાં રહે છે, તે જોવામાં નહિ આવતાં સાશંકિત થયો. એટલામાં આકાશવાણી થઈ કે, “હે સુશીલ કોશધર્મ ! આ વડના ઝાડની અંદર જે બાળક છે, ત્હેને લઈને તું ત્હારે ઘેર જા અને એનું સંરક્ષણ કરજે, તો એના સમાગમથી ત્હારું દારિદ્ર્ય નાશ પામશે. લોખંડને દૈવબોગથી સ્પર્શમણીનો સમાગમ થાય, તો તેને જેમ સુવર્ણરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે તેજ પ્રમાણે આ બાળકને તું લઈ જઈશ, તો ત્હારું સર્વ અમંગલપણું દૂર થઈ જશે. અરે ! આ બાળક નથી, પરંતુ પ્રત્યક્ષ ઐરહોત્ર નારાયણજી પ્રગટ થયો છે. એનું નામ ત્હારે વટસિદ્ધનાગનાથ રાખવું. કેમ કે એ પદ્મિની નામની નાગેણુને પેટે વટ વૃક્ષને વિષે ઉત્પન્ન થયો છે, અને મોટો સિદ્ધ પુરુષ તથા યોગિએને વિષે નાથ થશે.”

એટલું બોલીને દેવોએ એક બાણ છોડ્યું, અને તે વડના ઝાડને જમીનપર સુવાડી દીધું, એટલે તેની અંદરનું બાળક દેખાવા લાગ્યું. તે બાળકની સૂર્યસમાન કાન્તિ જોઈને કોશધર્મને અત્યંત આનંદ ઉપજ્યો, અને તે પોતાને ભાગ્યશાળી સમજવા લાગ્યો; એટલામાં દેવતાઓએ તે બાળકઉપર આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ કીધી. પછી ત્હેણે તે બાળકને ઉંચકી લીધું, અને પોતાને ઘેર આવીને સુરા નામની પોતાની પત્નીને તે આપી દીધું. કાન્તાએ કહ્યું, એ બાળક નથી પરંતું ઇશ્વરી અંશ હોય, એવું એનાં તેજ અને લક્ષણ ઉપરથી મ્હને લાગે છે. એ આપને ક્યાંથી મળ્યું અને શેણે આપ્યું ? ત્યારે એણે જે આકાશ વાણી સાંભળી હતી, તે કહી સંભળાવી, અો વડના ઝાડના વિષે એની ઉત્પત્તિ થયાનું કહ્યું. આકાશવાણીએ એનું નામ ‘વટસિદ્ધ નાગનાથ’ રાખવાનું કહ્યું છે. તે સ્ત્રીને સંતતિ નહોતી અને દેવતાના પ્રસાદથી આવું સુંદર બાળક પોતાને મળવાથી પોતાના ભાગ્યનો ઉદય થયો એમ સમજીને તે ઘણી રાજી થઈ. ત્હેણે ત્હેને પ્રેમ-પૂર્વક સ્તન પાન કરાવતાં ઇશ્વર કૃપાથી ત્હેના સ્તનમાં દૂધમય ઉત્પન્ન

પછી લેણે લેને નહવડાવી ધોવડાવીને પારણામાં સુવાડ્યું, અને આનંદ ભેર ઝુઝાવીને ગાયન પણ ગાવા લાગી. આરમે દિવસે બ્રાહ્મણ તથા સુવાસિની-ઓને બોલાવીને સમારંભ રચીને ‘વટસિદ્ધનાગનાથ’ એવું એતું નામ પાડવામાં આવ્યું. ચન્દ્રની કળાની પેઠે બાળક દિન પ્રતિ દિન વધવા લાગ્યું અને લેના તરફ જોઈને બન્ને પોતાનું દક્ષિતાનું દુઃખ વીસરી ગયાં. કવિઓએ કહ્યું છે કે:—

સંસારતાપદગ્ધાનાં ત્રયો વિશ્રાન્તિદેતવઃ ।

અપત્યં ચ કલત્રં ચ સતાં સંગતિરેવચ ॥

આધ્યાત્મિકાદિ ત્રિવિધતાપયુક્ત સંસારને વિષે જે મનુષ્યો અગ્નિમંદિના કાઠની માફક સંતપ્ત થઈને સળગી રહ્યાં છે, તેમની વિશ્રાન્તિને માટે ત્રણ હેતુ ગણાવેલા છે. એક અપત્ય (સંતાન) સુંદર હોય, તો લેના તરફ જોઈને શાંતિ થાય છે, પછી ગમે તેટલું પણ માથાપર દુઃખ હોય. તથા અનુકૂલ વિમલાંગી, સારા કુળમાં જન્મેલી કુશલ સમ્પત્તિસંપન્ન એવી સ્ત્રી હોય, તો મનુષ્ય પોતાનું સધળું દુઃખ ભૂલી જાય છે. તેજ પ્રમાણે સાધુ પુરોહીની સંગતિ પણ તાપનો નાશ કરનારી છે. કેમકે, તેમની પાસે જવાથી સદુપદેશ મળે છે, અને તેમથી સંસારનું, કર્મનું, વિષયોનું, જીવનું, માયા તેમજ પરમાત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજીને, મનુષ્ય સમાધાન પામે છે. તથા એ સર્વ વાતો સધળાના અનુભવમાં પણ આવે છે. કોશધર્મ અને લેની સ્ત્રીને દક્ષિતાનું બહુ દુઃખ થતું હતું, પરંતુ જ્યારથી તે પુત્રનો લાભ થયો, ત્યારથી લેમનો વખત લેના તરફ જોઈ, આનંદભેર પસાર થવા લાગ્યો. તે બન્ને જણાં પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ લેને અધિક પ્રિય માનીને લેતું કાળજી ભર્યું રક્ષણ કરતાં હતાં. મોટા થયા બાદ તે ધુંટણીએ ચાલવા લાગ્યો તથા બોલવા પણ લાગ્યો, અને બીજા બાળકો સાથે રમવા પણ લાગ્યો, ત્યારે તો માતાપિતાના આનંદનો પાર રહ્યો.

નહિ. તે જ્યારે સાત વર્ષનો થયો, ત્યારે ત્હને ઉપવીત આપવામાં આવ્યું અને વેદશાસ્ત્રાભ્યાસની શરૂઆત કરવામાં આવી.

એક વખત નાગનાથ બપોરને વખતે કેટલાંક બાળકોને પોતાની સાથે લઇને ભાગીરથીને કિનારે વિશ્વનાથના દેવાલયની આગળ ભોજનની મિથ્યા રમત રમી રહ્યા હતા. જેકરાંઓને ખેસાડીને, માત્ર મ્હોડેથી અમસ્થ કહેતો હતો કે, ‘હ્યો ભાઇ, આ અન્ય હ્યો, ખુબ ખાઓ’ એટલામાં દત્તાત્રેયની સ્વારી ત્યાં આગળ આવી પહોંચી, અને એમનો ખેલ જોઇને આશ્ચર્ય ભેર હસવા લાગી. પછી બાળકોનો વેષ લઇને દત્તાત્રેયે પણ ત્હની પાસે જઇને, ‘મ્હને ભુખ લાગી છે, કાંઈક ખાવાનું આપો’ એમ કહ્યું. તે સાંભળીને ખીજાં બાળક તો ત્હને લાકડી અને પથ્થર વડે મારવાને દોડ્યાં, પરંતુ નાગનાથે તેઓને તેમ કરતાં અટકાવીને કહ્યું કે, ભોજન વખતે કોઈ અતિથિ આવે, તો ત્હને અન્નદાન કરવું જોઇએ. એવું કહીને, તે બાળકરૂપ દત્તને પાસે બોલાવીને ત્હનો આદર સત્કાર કરીને ત્હણે ત્હને ભોજન આપવા માંડ્યું. વસ્તુતઃ ત્યાં એક પણ પદાર્થ હતો નહિ, પરંતુ કેવળ ભાવનાથી બધાંની પેટે, ત્હમને પણ, ‘અન્ન હ્યો, પેટ ભરીને જમજો, જે જોઇએ, તે માંગી લેજો,’ વગેરે મ્હોડેથી આગ્રહ કરીને કહેતો હતો. ત્હનું આવું ઔદાર્ય જોઇને એ પૂર્વ જન્મના ઔરહોત્ર નારાયણ છે, એમ દત્તાત્રેય જાણી ગયા, અને તેથી એના પર કૃપા કરવાનું ત્હમને મન થયું. પછી દત્તાત્રેયે એના કાનમાં કાંઈક મંત્ર કહ્યો અને કહ્યું કે, આજથી ત્હને જે જે પદાર્થની ઇચ્છા થશે, અગર જે જે પદાર્થનું તું હોડેથી નામ દહશિ, તે તે પદાર્થ તેજ ક્ષણે ઉત્પન્ન થશે. તેવડે સવંને થયેલ ભોજન કરાવ્યું, પરંતુ ત્હારે જાતે કદી ન ખાવું. નાગનાથે ત્હને ત્હમારું નામ શું ? એ પ્રમાણે પૂછતાં તે બાળક ‘મ્હને દત્તાત્રેય કહે છે,’ એમ કહીને અદૃશ્ય થઈ ગયું. તે દિવસથી નાગનાથ મ્હોડેથી જેનું નામ લેતો, તે પદાર્થ ઉત્પન્ન થઈ જતો. પછી તો પૂછવાનું શું, રહ્યું ?

નાગનાથ પોતાના સોબતીયોને લાઇને દરરોજ ગંગાજીને કિના
આવીને હેમને મિષ્ટાન્ન ભોજન કરાવતો. પરંતુ છોકરાં જ્યારે ઘેર જત
ત્યારે જમી શકતાં નહિ, તેથી હેમનાં માઆપ પૂછવા લાગ્યાં, અરે
હમે રોજ જમતાં નથી, એ શું કહેવાય ? ક્યાં જાઓ છો, શું ખા
આવો છો ? છોકરાઓએ કહ્યું, નાગનાથ હમને ઉત્તમ મિષ્ટાન્ન રોજ
ખવડાવે છે, તેથી હમને ભૂખ લાગતી નથી. વારતવિક છે ! બ્રહ્મરસ
પાન કર્યા બાદ માયારી કાંજની કોણુ ઇચ્છા કરવાનું હતું ? રત્ન
બગેરેના અલંકાર ધારણ કરનારાને કાચના મણિની અભિલાષા કદી થા
શકશે ? ચંદનાદિકોના પલંગપર પુષ્પશય્યામાં નિદ્રા કરનારા દુર્ગન્ધયુક્ત
ગલીમાં ખાટલાની ઉપર સૂવાની ઇચ્છા કદી કરશે ? કદી નહિ. તેજ
પ્રમાણે નાગનાથસિદ્ધને હાથે અમૃતતુલ્ય મિષ્ટાન્ન ભક્ષણ કર્યા બાદ
છોકરાઓને ધરતું કુત્સિત અન્ન (હલકું અનાજ) ખાવાની ઇચ્છા શ
રીતે થઇ શકે ? આ પ્રકારનું બાળકોનું ભાષણ સાંભળીને, એક દિવસ
હેમનાં માતા પિતાએ ગુપ્ત વેશે ગંગાને કિનારે જઇને જોયું તો
નાગનાથ સર્વને ઉત્તમ પ્રકારનું મિષ્ટાન્ન પીરસી રહેલો હેમના જોવામ
આવ્યો. ત્યારે તો તે ચર્ચા ઘેરેઘેર થવા લાગી, અને કોશધર્મને પણ
ભોકોએ કહ્યું કે, બાઈ ! હમારો ચિરંજીવ નાગનાથ નિત્ય બાળકોને
ગંગાજીને કિનારે પડરસ અન્નનું ભોજન કરાવે છે, એ હમે પ્રત્યક્ષ
જોયું. આશ્ચર્ય એ છે કે, જેની પાસે પાત્ર કશું નથી અને કેવળ યે
હાથે ઇચ્છાત્ર પીરસ્યો જાય છે. તે સાંભળીને કોશધર્મને સ્મરણ થઇ
આવ્યું કે, એ મહાન સિદ્ધ પુરુષ થશે, એવું જ દેવોએ કહ્યું હતું, તે
સત્યજ. પછી હેણે એક દિવસ નાગનાથને પાસે બેસાડીને પૂછ્યું કે
લોકો એમ કહે છે કે, તું દરરોજ બાળકોની પંગત બેસાડીને, હમારે
હાથે હેમને મિષ્ટાન્નનું ભોજન કરાવે છે, એ શું ? હેણે કહ્યું, હમને
પણ હું ભોજન કરાવી શકું તેમ છું. એમ કહીને તે ઉભો થયો અને
બંને હાથ જમીનપર રાખીને અન્નની કંપના કરવા માંડતાં, ઉત્તમ

પકવાન્નથી ભરપૂર પાત્ર નિર્માણ થયું. તે જોઈ, બાપે પૂછ્યું કે, એ કેવી રીતે થાય છે ? ત્યારાપર કોણ પ્રસન્ન છે, તે કહે.

તેણે કહ્યું, એક દિવસ હું બધા છોડીએ બેગો મિથ્યાજ નમવા ખાવાની રમત રમી રહ્યો હતો, તેવામાં કોઈ એક બાળક અતિથિ ત્યાં આગળ આવી પહોંચતાં, બધાએ ત્હેનો તિરસ્કાર કર્યો. પરંતુ મ્હેં મિથ્યાજ, કેવળ કલ્પનાવડેજ, ત્હેનું પૂજન કર્યું અને ભોજન આપ્યું. તેનાથી તે પ્રસન્ન થયો, અને મ્હારા કાનમાં કાંઈક મંત્રનો ઉપદેશ કરીને મ્હને કહ્યું કે, આજથી જે જે પદાર્થનું તું નામ લઈશ, તે તે પદાર્થ ત્યારે હાથથી ઉત્પન્ન થશે. જતી વખતે મ્હેં ત્હેને નામ પૂછતાં, તે મ્હારું નામ દત્તાત્રેય છે, એમ કહીને ચાલ્યો ગયો. તે દિવસથી હું જે જે કલ્પના કરું છું અને પદાર્થનું નામ લઉં છું તે તે નીકળે છે, અને તેનાથી હું સર્વને ભોજન કરાવું છું. તે સાંભળીને કોશઘર્મને આશ્ચર્યની સાથે આનંદ થયો, અને તેણે અતીત અભ્યાગતને નિત્ય જમાડવાનું શરૂ કર્યું. નાગનાથના હાથે કેવળ અન્નજ ઉત્પન્ન થતું ન હતું, પરંતુ સુવર્ણ, વસ્ત્ર, ધાન્ય ઇત્યાદિ જે જે પદાર્થની તે કામના કરતો, તે તે પદાર્થ ઉત્પન્ન થતા હતા. મનુષ્યની જ્યારે ગરીબ સ્થિતિ હોય છે, ત્યારે અન્તઃકરણ ઉદાર હોય છે, અને જ્યારે ત્હેને દ્રવ્ય મળે છે, ત્યારે ત્હેનું મન ધણુંજ કંટુસ બની જાય છે, એવું અનુભવવામાં આવે છે. પરંતુ કોશઘર્મની અન્તઃકરણ વૃત્તિ અત્યંત ઉદાર હોવાથી, તેણે એવો ક્રમ રાખ્યો હતો કે, જેટલા લોક આવે, ત્હેમને રોજ ભોજન તથા દ્રવ્યવસ્ત્રાદિ આપીને સંતુષ્ટ કરવા. તેમ કર્યાથી ત્યારે તરફ ત્હેની અને નાગનાથની કીર્તિ ફેલાવા લાગી અને હજારો લોકો દૂર દેશાંતરથી દર્શન વાસ્તે તેમજ પોતાની મનકામના પૂર્ણ કરવાને માટે આવવા લાગ્યા, અને દત્તાત્રેયને પણ સંતોષ થયો. પરમાત્માની કૃપાથી પ્રાપ્ત થએલી ક્ષમ્પત્તિનો જે યથાયોગ્ય વિનિમય થાય, તો તેથી યશ અને અનંત ફલની

પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલા માટે મનુષ્યે દાન કરતા રહેવાની જરૂર છે. કવિએ કહ્યું છે કે:—

ગૌરવં પ્રાપ્યતે દાનાન્ન તુ વિત્તસ્ય સંચયાત ।

સ્થિતિરુચ્ચૈઃ પયોદાનાં પયોધીનામધઃસ્થિતિઃ ॥

દ્રવ્યાદિનાં દાનથી આ લોક પરલોકમાં શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તેના સંચયથી લઘુતા (હલકાઈ)નીજ પ્રાપ્તિ થાય છે. દૃષ્ટાન્તમાં સમજવું જોઈએ કે મેઘોની સ્થિતિ ઉંચા એવા આકાશપદમાં હોય છે, અને સમુદ્રની અધોભાગને વિષે સ્થિતિ આવી રહેલી છે. કેમકે, મેઘ ઉઠક દાનથી સકલ જગતને આનંદ પમાડે છે, અને સમુદ્ર તો સકલ જગતનું જળ સંગ્રહી રાખે છે. શું એનું જળ કિનારાપરના વૃક્ષોને ઉછેરવામાં ઉપયોગી થઈ પડે છે ! નહિજ. તો પછી ધાન્ય ઉપજવવામાં તેનો ઉપયોગ શી રીતે થઈ શકવાનો હતો ? સ્નાન સુદ્ધા કરવાના ઉપયોગમાં તેનું જળ આવતું નથી, તો પછી પીવાના ઉપયોગની તો વાતજ શું કરવી ! સારાંશ, જલ વગેરે સંપત્તિ યુક્ત હોવા છતાં, સમુદ્ર લોભથી ભરેલો હોવાથી, તેની નીચ સ્થાનને વિષે સ્થિતિ થએલી છે. સમુદ્રના કરતાં વધારે નીચી જમીન નથી હોતી, એટલા માટે તેની અધઃસ્થિતિ કહેતી છે. એ ઉપરથી જો પુરુષને અનેક પ્રકારની સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય, તોયે તે સમૃદ્ધિને છાજે તેવી દાનાદિક ક્રયા કરવી જોઈએ એમ સમજવું નહિ તો દૈવ્યો ગથી, જેમ સમુદ્રને વિષે કૃપણતા હોવાથી વાડવામિ તેને અંદરથી સળગાવી મુકે છે, તેજ પ્રમાણે અગ્નિ સંપત્તિને સળગાવી મુકે અને યા વજ્રજન્મ સંતાપ થાય; કિંવા વિષ્ણુએ દેવો પાસે જેમ સમુદ્ર મથન કરાવીને લક્ષ્મી વગેરે કાઢી લીધાં, તેજ પ્રમાણે વિષ્ણુનો અંશભૂત રાજા કોઈ વખત મથન કરીને સમૃદ્ધિ છીનવી લે; અથવા રામચન્દ્રે શિલાવડે જેમ સમુદ્રને બાંધ્યો હતો, તેવુંજ શૃંગ્ખલા બન્ધન વગેરે પ્રાપ્ત થાય, એમ નક્કી સમજવું. કૃષ્ણનેયની કૃપાથી મળેલી સિદ્ધિનો ઉપયોગ જો નાગનાથ તથા ત્રેતા

આપે ન કર્યો હત, તો એની કીર્તિનાં ગુણગાન સર્વ કોષનાં મુખેથી નહિ થાત અને અમિતશ્રેય સંપાદન નહિ કરી શકાત. આપે વિચાર કર્યો કે, હું વિદ્વાન ખરો, પરંતુ દરિદ્રી હોવાથી મહારા હાથે કોષને અન્નદાન કરી શક્યો નથી, પરંતુ ઇશ કૃપાથી મ્હને આ સિદ્ધિપાળક મળ્યો છે, તો પછી આ વખતે કૃપણતા કરવી શા કામની ? માટે આ વખતે જેટલું અન્નપ્રદાન કરવામાં આવે, તેટલું ઉત્તમજ છે, એમ સમજીને કોશધર્મે મુક્તદાર અન્નછત્ર શરૂ કરી દીધું; યાને, દરરોજ જેટલા લોક આવે, તેમને ઇચ્છા ભોજન આપવા લાગ્યો.

એક વખત નાગનાથ પિતાની પાસે બેઠો હતો, તે વખતે તેણે પ્રશ્ન કર્યો, હે તાત ! મહારી બાલ્યાવસ્થામાં દત્તાત્રેય નામનો બાળકના વેપમાં મ્હને જે છોકરો મળ્યો હતો, તે કોણ હશે ? આપ કાંઈ જાણો છો ? આપે કહ્યું, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ એ ત્રણે દેવોના અવતાર એ દત્તાત્રેય છે, અને એમને અત્રિપુત્ર, અનસૂયાનંદન, આદિનાથ વગેરે કહે છે. ત્યારે પ્રારબ્ધયોગ ઉત્તમ હોવાથી, એ ત્હને સ્વાભાવિક રીતે મળી ગયા. એમનાં દર્શન થાય એ હેતુથી લોકો નાના પ્રકારનાં સાધનો માંડીને કષ્ટ સહન કરે છે, પરંતુ એ પરમ દુર્લભ હોઈ, એમનાં દર્શન કોષને થતાં નથી. પુત્રે પૂછ્યું, એમની ને મહારી મુલાકાત ફરી પાછી ક્યારે થશે, તે કહોને. આપે કહ્યું, એમનાં દર્શન થવાં હું દુર્લભ સમજું છું. એમનું શું એકજ સ્થાન હું ત્હને બતાવી શકું એમ છું કે જ્યાં જતાવારને એ ત્હને ઝટ કરતા મળી શકે ? કરવીરમાં જેમની બિલા થાય છે, કાશીમાં જેમનું સ્નાન થાય છે, માતાપુરમાં શયન થાય છે, તેમજ પાંચાલેશ્વરને વિષે જેમની વસતિ કહેલી છે, એવાં એમનાં એક એક કર્મનાં નિરાણાં નિરાણાં સ્થાન વર્ણવેલાં છે, તો હું એવી સ્થિતિમાં હું ત્હને શી રીતે કહી શકું કે એમની મુલાકાત સુલભતાથી આજ સ્થાનને વિષે થઈ શકશે ? કલ્પતરૂનો લાભ અગર ચિન્તામણિની પ્રાપ્તિ કદી કોષને પ્રયત્નવડે થઈ શકે તેમ છે ? નહિજ. સ્પર્શમણિને શોધતાં

શોધતાં જન્મોના જન્મ વીતી જાય, અગર કામધેનુની અભિલાષાથી અખિલ વનને વિષે કોઈ આથડતો ફરે, તો તેથી શું તેની મુલાકાત થઈ શકવાની હતી ? નહિજ. તેજ પ્રમાણે, જે દત્તાત્રેયની મુલાકાતથી નિર્વિકલ્પતા પ્રાપ્ત થનારી છે, અથવા ચિત્ત, ચિન્તન, ચિન્ત્ય ઇત્યાદિ ત્રિપુટિનો નાશ થઈને નિશ્ચિન્તતા મળનારી છે, કિંવા નિષ્કામતા અને બ્રહ્મરૂપ શોભન વર્ણનો લાભ થનારો છે. ત્હેમનાં દર્શન સુવ્રભ શી રીતે હોઈ શકે ? કલ્પતરૂના સંયોગથી મનુષ્યનામાં અનેક કલ્પનાજ ઉત્પન્ન થાય છે; કામધેનુવડે નાના પ્રકારના કામનીજ વૃદ્ધિ થાય છે; ચિન્તામણિના લાભથી અનેક ચિન્તાઓજ થયાં કરે છે, અને સ્પર્શમણિની પ્રાપ્તિથી નશ્વર સુવર્ણનો લોભ થાય છે; એવું છે, તે છતાં એમનો લાભ જે દુર્લભ ગણાય છે, તો બ્રહ્મરૂપ દત્તાત્રેયનાં દર્શન શું સુવ્રભતાથી થઈ શકવાનાં હતાં ? નહિજ. ત્હારા જન્માન્તરનો પુણ્યયોગ ઉત્તમ હોવાથીજ ત્હને એમનાં સહજ દર્શન થયાં. એટલું કહીને પિતા ઉડીને બહાર કાંઈ ધરના કામકાજને માટે ચાલ્યો ગયો.

પછી નાગનાથે વિચાર કર્યો કે દત્તાત્રેયનાં દર્શન તો મ્હારે ગમે તેમ કરીને કરવાંજ જોઈએ. પિતાએ એમનાં જે સ્થાન કહ્યાં છે, ત્યાંજ પ્રથમ જઈને જોઈશું અને યુક્તિથી દર્શન કરીશું. ત્હેણે ધરમાં કોઈને કાંઈ કહ્યું નહિ અને દત્તાત્રેયનાં દર્શન કરવાના હેતુથી ત્યાંથી જે નીકળ્યો તે પ્રથમ કાંથીમાં અને સિંહાદ્રિપર, પાંચાલેશ્વર ગામમાં તથા માતાપુરમાં સર્વત્ર શોધ કરતો રખડવા લાગ્યો, અને ત્યારબાદ દક્ષિણમાં કરવીરક્ષેત્ર (કાલ્હાપુર)માં આવી પહોંચ્યો ત્હેણે લોકોને પૂછ્યું કે, અહીંયાં દત્તાત્રેય ભિક્ષાને વાસ્તે આવે છે, એવું જે મ્હેં સાંભળ્યું છે, તે એ ક્યાં આગળ રહે છે ? તે સાંભળીને લોકો હસવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે, તું કેવો ઘેલો છે ? અરે ! એ અવધૂત અહીં કયા વેષમાં ક્યારે આવીને ભિક્ષા માંગીને ચાલ્યા જાય છે, તેની કોઈને ખબર પછુ રહેતી નથી. અર્થાત્ એજ દત્તાત્રેય છે, એમ ત્હેમને કોઈ ઓળખી શકતું નથી.

નાગનાથે પૂછ્યું, એમને બીજે કશી કાંઈ બિદ્યાન્ન મળતું નથી, તેથી અહીંયાં આવે છે વાર ? લોકોએ કહ્યું, એમને અંહીનાંજ શાકપત્ર પ્રિય લાગે છે, પરંતુ બીજા સ્થળના પાંચ પકવાન્ન પણ રચિકારક થતા નથી. એકપત્નીવ્રતવાળા પુરુષને પોતાની કાન્તા કદરૂપી હોય, તો પણ ત્રિય લાગે છે, પરંતુ લાવણ્યક્તિકા પરદારા પ્રિય હોતી નથી; કિંવા જે બ્રાહ્મણનો શુચિર્ભૂત માતાપિતાથી જન્મ થયો છે, ત્હને પોતાના ધરનું કૃતસિત અન્ન પણ મિષ્ટ લાગે છે, પરંતુ શૂદ્ર અત્યંત વગેરેનું પડરસ અન્ન પ્રિય લાગતું નથી; તેજ પ્રમાણે દત્તાત્રેયને પણ અહીંનુંજ અન્ન પ્રિય લાગે છે. એટલુંજ નહિ પણ કદાચ એકાદ દિવસ આ ક્ષેત્રમાં બિદ્યાન્ન ન મળે, તો એ ઉપવાસ કરે છે, પરંતુ બીજે ગામ કદી બિદ્યા કરતા નથી. આ કરવીરક્ષેત્ર દક્ષિણ કાશી કહેવાય છે, અહિંઆ શ્રી મહાલક્ષ્મી તથા કાલ્યાણનીનો નિરંતર વાસ છે કે જેમનાં દર્શનને ખાતર દેવો પણ અહીંયાં નિત્ય આવ્યાં કરે છે. તેમજ પંચ-ગંગાનદી તથા પ્રયાગાદિતીર્થ વગેરેનો આ ક્ષેત્રને વિશે સમાવેશ થતો હોવાથી, શાસ્ત્રપુરાણાદિમાં એનું માહાત્મ્ય બહુ વર્ણવેલું છે. એટલા માટે દત્તાત્રેય આ ક્ષેત્રને પરમપવિત્ર સમજીને દરરોજ અહીંજ બિદ્યાન્ન સેવન કરે છે.

આ પ્રમાણે લોકોને મ્હંડેથી સાંભળીને નાગનાથે વિચાર્યું કે આપણે જે અંહીયાંના સન્નગા ગામવાસી લોકોને જમાડીશું તો લોકોને ઘેર બીજાકૂલ રસોઈ નહિ થાય અને બિદ્યા કરવાને માટે એ (દત્તાત્રેયજી) મ્હારે સાંજ આવશે; પરંતુ સિદ્ધિદ્વારા ઉત્પન્ન થએલું અન્ન એ લેશે નહિં. કેમકે, એમણે મ્હને પણ કહ્યું છે કે, બીજને મિષ્ટાન્ન વડે તૃપ્ત કરવા, પણ ત્હારે ખાવું નહિ. તેમજ મ્હારું નામ પણ એમણે પૂછી લીધું છે, એટલે નામ સાંભળીને એ આવ્યા વગર રહેશે નહિ, અને સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર કરશે નહિ. તે ઉપરથી હું એમને ઓળખી શકીશ અને મ્હારું મસ્તક એમના ચરણમાં નમાવી દઈશ.

આવો વિચાર કરીને નાગનાથ શ્રીલક્ષ્મીના મંદિરમાં આવ્યા અને એક સ્થાનપર રહી ગયા. ત્યાંના પૂજારીઓને બોલાવીને તહેમણે કહ્યું કે, ગામના સઘળા લોકોને જમાડવાનો મહારો વિચાર છે, માટે તહમારે સહાય કરવી જોઈએ. પૂજારીઓ પૂછવા લાગ્યા કે, બાઈ! તહમારી પાસે એવું તે કેટલુંક દ્રવ્ય છે, કે જેનાથી તહમે ગામના બધા માણસોને જમાડવા ધારો છો ? પછી તહેણે જમીનપર બંને હાથ રાખીને મનવડે સંકલ્પમાત્ર કરતાંવાગ્ને તેજ કાણે વસ્ત્ર, ધન, અન્ન વગેરે અનેક પદાર્થ ત્યાં આગળ ઉત્પન્ન થયા. બાદ પૂજારીઓને તે દેખાડ્યું, ત્યારે તેઓ છક થઈ ગયા, અને આ કોઈ સિદ્ધ પુરુષ હોવો જોઈએ, એવી તહેમની ખાતરી થઈ. પછી તહેણે સારો દિવસ જોઈને, ત્યાં આગળ મંડપ રચ્યો, અને પૂજારીએ પાસે સકલ આમવાસી લોકોને નોતરાં દેવડાવ્યાં, અને ગામમાં કોઈ પોતાનો ચૂલો ન સળગાવે, તેમજ રસોઈ પણ ન કરે, એ પ્રમાણે કહેવડાવ્યું. ફાવે તેટલી વખત હમારે ત્યાં આવીને ખુશીથી જમી જાય, પણ કોઈ પોતાને ઘેર રસોઈ કરવાની ખટખટ ન કરે.

સઘળાજ લોકોને ભારે આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને આમંત્રણને અનુસરીને મંડપમાં લોકો આવીને પીરસેલા બાજ આગળ વિરાજમાન થઈ ગયા. બિન્ન બિન્ન જાતિઓને સારૂ નાગનાથે પૂજારીઓ પાસે અલગ અલગ વ્યવસ્થા કરાવી દીધી હતી. ત્યાં આવીને તે અન્યજાતિવાળા લોકો પણ ગોઠવાઈ ગયા. સઘળાને ષડ્વરસ ભોજનનો એક સરખોજ લાભ થતો હતો. એ પ્રમાણે એક માસ સુધી નાગનાથે ગામ જમાડવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. પહેલે દિવસે દત્તાત્રેયે ભિક્ષા માંગવાને ગમે તેવા કુત્સિત વેષમાં ગામમાં ભટક્યાં કીધું, પરંતુ કોઈ પણ સ્થળેથી ભિક્ષા મળી નહિ. બ્યાં બ્યાં જાય, ત્યાં ત્યાં લોકો કહેતા, અરે ! આજે ભોજન સમારંભ મહાલક્ષ્મીના મંદિર પાસે થઈ રહ્યો છે, ત્યાં તું જઈશ, તો તહને મનમાન્યું મિષ્ટાન્ન મળશે. આમ ગામમાં બીજા માંગતો ભટકે

કરવા ? ત્યારે માટે આજે કોણ રાંધવા બેસવાનું હતું ? જ
 ॥ કામધેનુનું દૂધ પીવાને મળતું હોય, તો કયો મૂર્ખ ભુસું
 ॥ પ્રયત્ન કરશે ? કલ્પવૃક્ષતળે બેસીને ભિક્ષા માંગવાનું કોણ ઇચ્છશે ?
 અમૃતનો લાભ થવા છતાં, તે જો અન્ય ઔષધિને સાર પ્રયાસ
 ॥ તેના જેવો મદ બીજો કોણ ? તેજ પ્રમાણે, કોઈ સિદ્ધ
 ॥ ગામના સઘળા લોકોને મિષ્ટાન્ન ભોજન જમાડી રહ્યો છે, ત્યાં
 છોડી દેખે, અહીં નકામો બીખ શું કામ માંગી રહ્યો છે ?
 બળીને દત્તાત્રેયે વિચાર કર્યો કે, ચાલો ત્યાં જઈને જોઈએ તો
 કે કેવોક ભોજન સમારંભ થાય છે અને કોણ કરે છે ?

પછી દત્તાત્રેય ત્યાંથી નીકળીને જ્યાં ભોજન ચાલી રહ્યું હતું,
 માવીને જોવા લાગ્યા તો અત્ર સિદ્ધિક્ષણથી ઉત્પન્ન થતું હોવાનું
 ॥ ધ્યાનમાં આવ્યું ત્યારે ત્હેમણે લોકોને પૂછ્યું કે, આ ભોજન
 ભ કોણ કરે છે ? લોકોએ કહ્યું, વટસિદ્ધનાગનાથ. નામ સાંભળ-
 દત્તાત્રેયે જાણ્યું કે, વીસ વર્ષ પહેલાં કાશીમાં મ્હેં જે બાળકને
 દાર્થની કળા આપી હતી, તેનું પણ એજ નામ હતું. અંહીયાં
 માવીને લોકોને પોતાની સિદ્ધિની ખુબી જણાવી રહ્યા હોય
 લાગે છે. પછી વિચાર કરતાં ધ્યાનમાં આવ્યું કે, મહારાં દર્શનને
 જ એણે આવી યુક્તિ કીધી છે. અસ્તુ ! ગમે તેમ હોય, આજે
 પવાસજ કરીશું. ભોજન કર્યા વગર જ્યારે ત્હેમણે જવા માંડ્યું
 લોકો કહેવા લાગ્યા, અરે ! ભોજન કરીને જ, અંહીયાં દોષને પ્રતિ-
 છેજ નહિ. ત્હેમણે કહ્યું, ભિક્ષા સિવાય હું બીજા કોઈ અન્નનું
 કરતો નથી. લોકોએ કહ્યું આજે ભિક્ષાન્ન ત્હને ગામમાં મળે એમ
 હે. ત્હેમણે કહ્યું, સૂકાધાન્યની ભિક્ષા લઈને હું જઈશ. ત્યાર બાદ
 ॥ ગામમાંથી અનાજની ભિક્ષા લીધી, અને કાશીમાં જઈને ભોજન
 નાગનાથે એક માસ પર્યન્ત કરવીરમાં રહેનારા સર્વ લોકોને
 ડ્યા અને સઘળાના ધરની રસોઈ બંધ કરી દીધી, પરંતુ દત્તદર્શનનો

તેનો હેતુ પૂર્ણ થયો નહિ. કેમકે, દત્તાત્રેય કોઈને કોઈ વેષમાં આવીને ગામમાંથી સુકી ધાન્ય ભિક્ષા લઈને કાશી ક્ષેત્રને વિષે ભોજન કરતા હતા, તેથી દર્શનનો લાગ આવ્યો નહિ અને નાગનાથ વિચારમાં પડ્યા.

તેણે ગામના લોકોને પૂછ્યું કે ગામમાં કોઈ ભિક્ષાને માટે અતીત અભ્યાગત આવે છે ? ત્યારે લોકોએ કહ્યું કે, એક અતીત ભિક્ષાને માટે આવે છે, પરંતુ તે ત્હમારા ઘરનું અન્ન લેતો નથી, અને ગામમાંથી સુકી (કાચી કોરી) ભિક્ષા લઈને ચાલ્યો જાય છે. હમે એને તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે એણે ખુલાસો કર્યો કે, ભિક્ષાન્નજ સેવન કરવું, એવો મ્હારો નિયમ છે. પછી નાગનાથે પાંચપચાશ પોતાના ભક્તજનેને કહ્યું કે, મ્હારે ત્યાંથી આ કાચું અનાજ ત્હમે લઈ જાઓ, અને ભિક્ષામાં એમને આપજો; એ જો કદાચ સ્વીકાર ન કરે તો મ્હને તરતજ ખબર આપશો. નાગનાથે તે લોકોને સિદ્ધિના પ્રભાવથી નિર્ભાણ કરેલું અનાજ આપ્યું, અને તેઓ પોતાને ઘેર તેને મૂકીને તે અતીતની રાહ જોતા બેસી રહ્યા. બીજે દિવસે બપોરને વખતે દત્તાત્રેય અતિથિના વેષમાં ભિક્ષાને વાસ્તે આવ્યા, ત્યારે ત્હેમને એ લોકોએ નાગનાથે સિદ્ધિના પ્રભાવથી નિર્ભાણ કરેલું અનાજ આપવા માંડ્યું. પરંતુ દત્તાત્રેયે તે અનાજ લીધું નહિ, અને આગળ ચાલવા માંડ્યું, ત્યારે લોકોએ એ વાતની નાગનાથને તાખડોખ ખબર કરી.

નાગનાથ પોતાને સ્થાનેથી ઉઠીને જલદી નીકળ્યો, તે જ્યાં આગળ દત્તાત્રેય ભિક્ષા માંગતા હતા, ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો. લોકોએ હાથની ધશારતથી સૂચના કીધી કે આ તેજ અતિથિ છે. ત્હેમને જોઈને નાગનાથે ત્હેમના ચરણને વિષે પોતાનું મસ્તક લંબાવી દીધું અને પ્રાર્થના કીધી કે, હે ભગવન્ ! આજ દિવસ સુધી આપે મ્હારી ઉપેક્ષા કેમ કીધી ? મત્સ્ય જેમ જીવન વગર વ્યાકુળ થાય છે, તેમજ હું પણ ત્હમारे વાસ્તે દુઃખી થયો છું. ચકોરપક્ષી ચંદ્રને અથવા ચાતકપક્ષી

મેઘને જોવાને જેમ આતુર હોય છે, તેજ પ્રમાણે હું પણ સર્વત્ર વિચરીને, આપનાં દર્શનની લાલસાથી અંહી આવ્યો છું, અને આપને ખોળી કાઢવા ખાતરજ મહેં આ ઉપાય રચ્યો હતો. બાલપણમાં આપે બાળરૂપથી સિદ્ધિનું કૌતુક દેખાડીને જે ગમન કર્યું તેને આજે વીસ વર્ષ થઈ ચુક્યાં, માટે હવે આપ આ શરીરપર કૃપા કરીને, ત્રિવિધ-તાપાત્મક સંસારમાંથી મ્હારી મુક્તતા કરો; આટલું ખોલીને નાગનાથ રડવા લાગ્યો.

પછી દત્તાત્રેયે ત્હને ઉઠાડ્યો, દૃઢ આલિંગન દીધું, તથા મસ્તકને સુધ્ધું, અને નેત્રાશ્રુને વસ્ત્રવડે લુછી નાંખ્યાં. સારખાદ ત્હને ત્યાં આગળથી એકાન્તમાં લઈ જઈને કર્ણમાં બ્રહ્મમંત્રનો ઉપદેશ કરીયો, એટલે જે પ્રમાણે અબ્રપટલ દૂરથતાંવારને સૂર્યમંડળ નજરે પડે છે, તેજ પ્રમાણે અજ્ઞાનરૂપી આવરણ દૂર થઈને સદ્ગુરૂપાથી આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થયો. નાગનાથનાં નેત્ર હર્ષાશ્રુથી ઉભરાઈ ગયાં, અને શરીર ઉપર રોમાંચ ખડાં થયાં, અને જાણે હું અમૃતના સાગરમાં ડૂબી ગયો છું એવુંજ એના મનને સમાધાન થયું. પછી દત્તાત્રેયે ત્હને પોતાના અંકપર બેસાડી લીધો અને કહ્યું કે, તું ઐરહોત્રનારાયણ છે અને પદ્મિની નામની તક્ષકકન્યાના ઉદરથી પ્રગટ થયાની મ્હને ખબર હોવાથી મહેં બાળપણમાં ત્હને એક સિદ્ધિ આપી હતી. ત્હારી માફક મ્હારા અન્તઃકરણની વૃત્તિ પણ ત્હને મળવાની થઈ હતી, પરંતુ પ્રારબ્ધયોગે આજે મુલાકાત થઈ. સારખાદ દત્તાત્રેયે ત્હને ગામ બહાર લાવીને યાન-અસ્ત્રમંત્રવડે વિભૂતિ મંત્રીને ત્હેના કપાળપર લગાડી, અને થોડીજવારમાં બન્ને જણા કાશીક્ષેત્રને વિષે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં થોડોક કાળ રહીને, નિત્ય નિયમવિધિ સંપૂર્ણ કરીયો, અને પછી ત્યાંથી ત્હને પોતાની સાથે લઈને દત્તાત્રેય બદરિકાશ્રમને વિષે આવ્યા.

ત્યાં મહાદેવનાં દર્શનને સાર ગયા, સારે ત્હેમણે દત્તાત્રેયને પૂછ્યું કે, ત્હેમ આ કોણ નવિન શિષ્ય ત્હમ્હારી સાથે લઈ આવ્યા છો ?

દત્તાત્રેયે કહ્યું કે, ઐરહોત્રનારાયણનો અવતાર એ નાગનાથ છે. શંકરે કહ્યું કે, એને નાથદીક્ષા આપીને સકલવિદ્યાને વિષે બનાવો, અને દેવતાઓ પાસેથી પણ વરદાન અપાવરાવો. ત્યાં ૨ દત્તાત્રેયે છ મહિના સુધી મુકામ કર્યો, અને એને સધળા વિદ્યાશત્યારઆદ નાગઅશ્વત્થસ્થાનમાં જઈને સધળા દેવતાઓ પાસેથી વરદાન અપાવરાવ્યાં, અને પછી ત્યાંથી બદરિકાશ્રમને વિષે શંકરની આજ્ઞામુજબ દત્તાત્રેયે એને ત્યાં આગળ નાથદીક્ષા ૨ શૈલી શૃંગી મુદ્રા વગેરે ધારણ કરાવરાવ્યાં અને તપશ્ચર્યા કરવાને એને ત્યાં બેસાડી દીધો. નાગનાથે બાર વરસ લગી દિવ્ય તપ ત્યારે દેવોએ ત્યાં પ્રગટ થઈને એને અભીષેક વરદાન આપ્યાં. તે લેહેણે તપશ્ચર્યા પૂર્ણ કરવા સાર દેવતાઓને પ્રત્યક્ષ બોલાવીને જ અને સંતુષ્ટ કીધો. પછી દત્તાત્રેયે એને તીર્થાદિકોની શુદ્ધિને પૃથ્વીપર વિચારવાનું કહ્યું, અને પોતે ગિરનાર પર્વતપર આવીને થયા. પાપી પુરૂષો તીર્થાદિકોને વિષે ન્હાય છે, અને પોતે શુદ્ધ જાય છે, પરંતુ સકલજનોનું પાપ જે તીર્થાદિને વિષે રહે છે, તે કરવાનું સામર્થ્ય મહાત્મા પુરૂષો સિવાય અન્ય કોઈનામાં હોતું એટલા માટે મોટા મોટા મુનિ, સિદ્ધ, તપસ્વી, પરમહંસાદિ મહા પુરૂષો તીર્થાદિને વિષે વિચરે છે. એમને શુદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય તે વિષે હોતું નથી, પરંતુ એમનાં દર્શન અને સ્પર્શમાત્રથી તીર્થ થાય છે. પુરાણાદિમાં કહ્યું છે કે:—

હરંસ્વર્ગં તેંડગસંગાદ્યેષ્વાસ્તે હ્યવમિષ્દરિઃ ।

અધશમન કરનારા હરિ જેમના ચિત્તને વિષ સદૈવ ૨ તેઓ પોતાનાં અંગના સંગથી તીર્થાદિકોના મત્ર (પાપ) ને નાંખે છે. સકલ તીર્થોના તીર્થરૂપ (પિતારૂપ) પરમાત્મા જેમનાગ તેઓ તદ્રૂપ હોવાથી, લેખને તીર્થાદિક શી રીતે પાવન કરી ૪

હતાં ? સારાંશ, પ્રાકૃત પુરૂષોના જેવી મહત્ત્વા પુરૂષોની તીર્થયાત્રા હોતી નથી, પરંતુ તીર્થોને પાવન કરવા ખાતર લેખેનો સંચાર થાય છે. નાગનાથને દત્તાત્રેયે એજ હેતુથી તીર્થાટન કરવાનું કહ્યું હતું. અસ્તુ ! તીર્થયાત્રાને સારુ નીકળેલો નાગનાથ આગ્રેઘાટ પ્રાંતના અરણ્યમાં જાઈને રહ્યો, ત્યારે લેખની કાર્તિ સાંભળીને ઘણા લોકો ત્યાં એના દર્શનને માટે આવવા લાગ્યા. કેટલાક લોકોએ તો ત્યાંજ આવીને નિવાસ કર્યો, જેથી થોડાજ દિવસના અરસામાં ત્યાં એક નવિન ગામ વસ્યું, અને નાગનાથે ‘વડવાળ’ એવું તેનું નામ પાડ્યું. હજારો સેવક લોકો ત્યાં આગળ સેવા કરવાને રહ્યા હતા, અને ગિત્ય નાગનાથને મ્હોડેથી ઉપદેશામૃતનું પાન કરતા હતા.

કેટલાક દિવસ પછી મત્સ્યેન્દ્રનાથ ત્યાં ફરતા ફરતા આગ્યા ત્યારે નાગનાથની કાર્તિ લેખના સાંભળવા આવી. લેખણે વિચાર કર્યો કે એ કાણ પુરૂષ હશે, તે જાણવા સારું એમનાં દર્શન તો કરવાં જોઈએ. એ વિચારથી મત્સ્યેન્દ્રનાથ નાગનાથની પાસે જવા ગયા, ત્યારે શિષ્યોએ લેખને પ્રતિબંધ કરીને કહ્યું કે, મહારાજ ! હમારા ગુરૂને આપની વરદી આપીશું, અને પછી એમનો હુકમ મળે, તો આપ એમની પાસે જજો. તે સાંભળીને મત્સ્યેન્દ્રને ગુસ્સો ચઢ્યો અને લેખણે વિચાર્યું કે, દેવના મંદિરમાં તથા સાધુમહંતના સ્થાનમાં પ્રતિબંધની શી જરૂર ? અંહીયાં કાંઈક ઢોંગ જણાય છે, માટે પ્રતિબંધ કરવામાં આવેલો છે. મત્સ્યેન્દ્રે એમના ગુરૂને કેવોક પ્રભાવ છે તે જોવા સારું સ્પર્શસ્ત્રિમંત્રથી તે સર્વ શિષ્યોને જમીનની સાથે ચોંટાડી દીધા અને દંડાથી લેખને મારવા માંડ્યા. ત્યારે તો શિષ્યો જોરથી ખરાડ પાડવા લાગતાં તે આક્રોશ અંદર નાગનાથના કાનપર પહોંચ્યો.

એકાએક શો કોલાહલ મચી રહ્યો છે, તે જોવા સારું નાગનાથ બહાર આવતાં મત્સ્યેન્દ્રનાથ લેખની નજરે પડ્યા. લેખે વિચાર કર્યો કે,

આ કોઈ નાથજી જણાય છે. પરંતુ એની બુદ્ધિ કેવી બ્રાહ્મ થઈ ગઈ છે કે એણે સઘળાને જમીનની સાથે ચોંટાડી દીધાં અને ઉપરથી મારપીટ પણ કરે છે. સાધુનામાં દયા ક્ષમા શાન્તિ વગેરે ગુણો હોવા જોઈએ, પરંતુ આણે તો સાધુનો વેષ લઈને પંથને ક્લંક લગાડ્યું છે. એને ઉપદેશ આપનાર ગુર કોણ મળ્યો હશે, તેની કોને ખબર ? એને શિક્ષા કરવી ઉચિત છે, એમ વિચારીને નાગનાથે પ્રથમ ગરડબંધન-વિદ્યામંત્રના જપથી ગરડને બાંધી દીધો, અને પછી વિમદ્રત અસ્ત્રમંત્રના જપવડે સઘળા શિષ્યોને છુટા કર્યા. ત્યારે તે સર્વને આનંદ થયો, અને તેઓ સઘળા પ્રાણભયના માર્યા ગુરની પાછળ ઉભા રહ્યા. મત્સ્યેન્દ્રે તેમના ઉપર પર્વતાસ્ત્રની યોજના કીધી, ત્યાં નાગનાથે ઈન્દ્રાસ્ત્ર છોડીને પર્વતોના ચુરેચુરા કરી નાંખ્યા. એ પ્રમાણે બંને જણા શસ્ત્રાસ્ત્ર વિદ્યામાં પ્રવિણ હોવાથી પરસ્પરના ઉપર તેઓએ અનેક અસ્ત્ર છોડ્યાં અને તેમનું નિવારણ પણ કીધું. આખરે નાગનાથે સર્પાસ્ત્ર છોડીને મત્સ્યેન્દ્રનું બંધન કર્યું, અને ગરડાસ્ત્રનો જ્યારે મત્સ્યેન્દ્રે પ્રયોગ કીધો, ત્યારે તો નાગનાથે ગરડનું પહેલેથીજ બંધન કરી દીધેલું હોવાથી તે આવી નહિ શક્યો. ત્યારે તો મત્સ્યેન્દ્ર ભારે વિમાસણમાં પડીને દત્તાત્રેયનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા કે, હે અત્રિપુત્ર ! જલદી આવો, જલદી આવો, અને સર્પબંધનમાંથી મ્હારો છુટકારો કરો. એમના દંશથી સકલ શરીર વિઘ્નલ થાય છે, અને પ્રાણ પણ વ્યાકુળ થાય છે.

દત્તાત્રેયનું નામ સાંભળીને નાગનાથને શક ઉપજ્યો અને તે વિચારવા લાગ્યો કે, એ મ્હારા ગુરનું નામ કેમ લે છે ? એને પૂછવું જોઈએ કે તું કોણ છે ? તોજ સઘળા દત્તાત્રેયી વાકેફ થઈ શકાય. નાગનાથે મત્સ્યેન્દ્રની પાસે જઈને પૂછ્યું કે આપ કોણ છો ? આપનું નામ શું છે ? આપના ગુર કોણ છે ? ને સઘળું કહ્યો. મત્સ્યેન્દ્રે આદેસ કહીને જણાવ્યું કે મ્હારું નામ મત્સ્યેન્દ્ર છે અને ગુરનું નામ દત્તાત્રેય જિ. દત્તાત્રેય પાસેથી પ્રથમ આરંભમાં મ્હનેજ નાથદીક્ષા મળી છે. મ્હારા

પછી જાળંધરને, અને ત્યારબાદ ભર્તૃહરિને અનુગ્રહ થયો હતો, અને ત્હેના પછી રેવણનાથને દત્તાત્રયે નાથદીક્ષા આપી હતી. સારાંશ, નાથ-પંથમાં દત્તાત્રયનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર હું છું. તે સાંભળીને નાગનાથે ચક્રિત થઈને ત્હેમને ગરૂડના બંધનમાંથી નિર્મુક્ત કરીધા. ત્યારબાદ ગરૂડવડે સર્પઅસ્ત્રમાંથી મત્સ્યેન્દ્રનો છુટકો કરીધો, અર્થાત્ ત્યાં આગળ ગરૂડને આવેલો જોઈને સર્પો સઘળા ભયભીત થઈને નાસી ગયા, અને બંધન આપો આપ છુટી ગયું. ત્યારબાદ નાગનાથે મત્સ્યેન્દ્રની પાસે આવીને ત્હેમને નમસ્કાર કર્યા, અને જ્યેષ્ઠ બ્રાતા તાત સમાન છે, એમ કહેવા લાગ્યા. પછી નાગનાથે મત્સ્યેન્દ્રનાથને સન્માનપૂર્વક પોતાના મઠમાં લઈ જઈને એક માસ પર્યન્ત રાખી પાડ્યા, અને બન્ને જણા આનંદભરે કાનક્ષેપ કરવા લાગ્યા તથા સેવકજન સઘળા ત્હેમનો ઉપદેશ સાંભળીને સુખી થયા.

એક દિવસ મત્સ્યેન્દ્રે નાગનાથને પૂછ્યું કે, ત્હમે દ્વારપર બંધન શા માટે રાખ્યું છે? ભાવિકજન ચાહે તે સમયે દર્શન કરવા આવે, તોપણ દેવના મંદિરમાં તથા સાધુના મઠમાં ત્હેમને કદી પણ પ્રતિબંધ (અટકાવ) થવો ન જોઈએ. ત્હમારો મ્હારો જે કસલ થયો, તેનું ખીજ એજ હતું કે, શિષ્યોએ મ્હને અટકાવ કર્યો. નાગનાથે કહ્યું કે, હું હંમેશાં ધ્યાનસ્થ રહું છું અને દર્શનને કાળે અપરિમિત લોકો આવે છે જેથી મ્હારા ધ્યાનનો ભંગ થાય છે, તેથી મ્હેં એવો નિયમ રાખી દીધો હતો કે શિષ્યોની મારફત ખરેખર મળ્યા બાદ કોઈપણ મનુષ્ય અંદર દાખલ થઈ શકે. મત્સ્યેન્દ્રે કહ્યું, એ આપને ઉચિત નથી. કેમકે લોકો અનેક દુઃખોથી પીડિત થએલા હોય છે, અને અંહીયાં દર્શન થાય તો ચિત્તની શાંતિ થાય એ હેતુથી તેઓ આવે છે, પરંતુ ત્હેમને જો કોઈ રોકાણ કરે, તો કેટલું ખરાબ લાગે? માટે આજથી દ્વારને નિબ્રતિબંધ કરી દેવું, એમાંજ આપનું જીવણ છે. નાગનાથે મત્સ્યેન્દ્રનો ઉપદેશ શ્રદ્ધામાં શ્રવણે, તે દિવસથી શિષ્યોને તાકીદ આપી દીધી કે,

કોઇ પણ આદમી કોઇ પણ વખતે દર્શનને માટે આવે, તો હેને રોકવો નહિ, પરંતુ આવવા દેવો. સારખાદ મત્સ્યેન્દ્રનાથ ત્યાંથી જે નીકળ્યા, તે પૃથ્વીપર ભ્રમણ કરવાને નીકળી પડ્યા.

એક વખત નાગનાથના એક શિષ્યની સ્ત્રી જે મહાસાધ્વી હતી, તે મઠમાં મરણ પામી, ત્યારે નાગનાથે દયાર્દ્ર દૃષ્ટિથી હેને જીવાડી. પછી તો બસ પૂજો મા ! ચારેમેર હેની કીર્તિ ફેલાઈ અને કોઇના ઘરમાં કોઈનું મરણ થાય કે લોકો હેને નાગનાથની પાસે મઠમાં લઈ આવતા. ધણા લોકોને નાગનાથે સજીવન કીધા, ત્યારે યમધર્મને ચિન્તા પેડી અને હેમણે એ વૃત્ત બ્રહ્મદેવને નિવેદન કર્યું. પછી બ્રહ્મદેવે ગુપ્ત વેષથી નાગનાથની પાસે આવીને હેને ઉપદેશ કર્યો, અને મૃત મનુષ્યને સજીવન કરવાનું કામ બંધ કરાવ્યું. એ નાગનાથના ચાંચુલસિદ્ધ, ધર્મસિદ્ધ, દેવસિદ્ધ, ભોમસિદ્ધ, દેવનસિદ્ધ, ભોમનસિદ્ધ એવા છ શિષ્યો મહાસિદ્ધ પ્રતાપી થઇ ગયા છે. સારાંશ, બાળપણની નાગનાથની ઉદારતા જોઇને, દત્તાત્રેયે હેને સિદ્ધિ આપી, તોપણ તેનાથી તે મોહ પામી નહિ જતાં તેજ સિદ્ધિના પ્રભાવથી હેણે દત્તાત્રેયને ખોળી કાઢ્યા, અને તેમની પાસેથી બ્રહ્મસિદ્ધિ સંપાદન કરીને, આ જગતમાં અજરામરતા પ્રાપ્ત કીધી.

इति श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य सहजानन्दसरस्वती-

शिष्य ध्यादत्तात्रेयविरचिते नवनाथचरित्रे द्वितीयभागे

वटसिद्धनागनाथजन्मादिचरितवर्णनं

नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ૧ ॥

॥ श्रीगुरुदत्तात्रेयार्पणमस्तु ॥

॥ इति शिवम् ॥

॥ અષ્ટમોઽધ્યાયઃ ॥

સનકાદ્યા વસિષ્ઠાદ્યાઃ કચદત્તશુકાદયઃ ।

અહંવતીપ્રમૂતયો યોગાત્સિદ્ધિમુપાગતાઃ ॥ યો. ચિં. ॥

ચિન્તામણિની પ્રાપ્તિથી જે પ્રમાણે દરિદ્રતા નાશ પામે છે, તેજ પ્રમાણે યોગદીક્ષા કલ્પિતફળ આપવાવાળી હોવાથી, તેના લાભથી અજ્ઞાનરૂપી દારિદ્ર્ય દૂર થઇ જાય છે. અજ્ઞાનજ સર્વ પ્રકારનાં દારિદ્ર્યનું મૂળ હોઈ, તેના ઉચ્છેદ વગર સુખ નીપજી શકે તેમ નહિ હોવાથી, હરિહર બ્રહ્મા તથા ચિત્શક્તિ ભવાનીએ યોગોની પ્રવૃત્તિ કીધી છે. સર્વ જગત્માં એમને જે શ્રેષ્ઠત્વ પ્રાપ્ત થએલું છે, તે યોગનુંજ ફળ સમજો. ‘મહાયોગેશ્વર’ એ પદથી બ્રહ્મા વિષ્ણુ શિવ વગેરેને સંબોધેલા હોવાનું પુરાણાદિ ગ્રંથોને વિષે જોવામાં આવે છે, તથા પાર્વતી તો યોગેશ્વરી છે, એ સુપ્રસિદ્ધજ છે. એમનાથી પ્રવૃત્ત થએલાં મંત્રાદિયોગો-વડે ઘણા જનોને સિદ્ધિનો લાભ થયો છે. સનકાદિ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી, વસિષ્ઠ પુલસ્ત્યાદિ ગૃહસ્થાશ્રમી અને કચ દત્ત શુક ઋષભદેવાદિ પરમહંસ તથા અરૂંધતી દેવહૂતી ઇત્યાદિ સ્ત્રીઓને ચિત્તવૃત્તિનિરોધરૂપ યોગવડે અણિમાદિરૂપ અને મુક્તિરૂપ સિદ્ધિનો લાભ થયો છે, તે સ્મૃતિ પુરાણ વગેરે ગ્રંથોને વિષે વર્ણવેલું છે. એજ યોગની દીક્ષા મહાયોગેશ્વર આદિનાથ દત્તાત્રેયપાસેથી નવનાથોને મળી અને તેઓ ત્રિભોકીમાં સિદ્ધ બનીને વિચરતા હતા. એ પ્રમાણે યોગનું અનુસંધાન કરવામાં આવે, તો અગસ્તિમુનિવડે વિનંત્ર્યપર્વતની વૃદ્ધિરૂપ ચંચલતા નષ્ટ થઇને, તેને જેવી નિશ્ચલતા પ્રાપ્ત થઈ હતી, તેજ પ્રમાણે અત્યંત ચંચલ એવું મન સ્થિર થઇ જાય.

દક્ષના યજ્ઞમાં દાક્ષાયણીએ પિતાના મુખેથી પોતાના પતિ શંકરની વિન્દા સાંભળી હતી, તે પાપનું નિરસન કરવા સારૂ લહેગે અગ્નિકુંડને

વિષે પોતાના શરીરની આહુતિ આપીને પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશું હતું. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે સાધ્વી પતિપરાયણા સ્ત્રીએ પોતાના પૃબ્ધ પતિની નિન્દા કરી સાંભળવી ન જોઈએ, અને ગુરૂની નિન્દા શિષ્યે પણ શ્રવણ નહિ કરવી જોઈએ. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, જ્યાં ગુરૂની નિન્દા ચાલી રહી હોય, દોષોનું આવિષ્કરણ થતું હોય, અકીર્તિનું વર્ણન થતું હોય, ત્યાં શિષ્યે પોતાના બંને હાથવડે કાન ઢાંકી દેવા, અગર બીજે કોઈ દેકાણે ચાલ્યા જવું. નહિતો જ્ઞાન ગર્દભાદિ નીચ ચોનિની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે પ્રમાણે શિષ્યનું કહ્યું છે, તેજ પ્રમાણે સ્ત્રીના સંબંધમાં પણ જાણી લેવું કેમકે:—

મર્તા દેવો ગુરુર્મર્તા મર્તા તીર્થવ્રતાનિ ચ ।

સ્ત્રીને પતિજ દેવ તથા ગુરૂ અને તીર્થ વ્રત વગેરે છે એવું વચન છે. તો પછી ગુરૂરૂપ પતિની નિન્દા સાંભળ્યાથી દોષ કેમ નહિ લાગે ? તથા દોષ લાગવાથી નીચ ચોનિની પ્રાપ્તિ થવી એ શું અશક્ય છે ? નહિંજ. એથી કરીને દાક્ષાયણીએ જે દેહત્યાગરૂપી પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું, તે યથાર્થજ સમજવું. પછી તે દાક્ષાયણી હિમાલય પર્વતથી ઉત્પન્ન થઈ, અને ત્યારથી ત્હેનું નામ પાર્વતી એવું પડ્યું. શિવ વિના અન્ય કોઈ પતિને નહિ વરૂં એવો ત્હેનો નિશ્ચય હતો, અને નારદે પણ હિમાલયને ઉપદેશ કર્યો હતો કે આ કન્યાને તું શંકરનેજ અર્પણ કરજે. તેપરથી ત્હેણે પોતાની કન્યા શંકરનેજ વરાવવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને દેવ દાનવ માનવ વગેરેને તે લગ્ન સમારંભને વિષે નોતરેલા હોવાથી, તેઓ આવ્યા હતા. તે વખતે પાર્વતિનું લાવણ્ય જોઈને બ્રહ્મદેવ મોહ પામતાં ત્હેમ નીચીવું રખડાન થયું. ઝટ ત્હેમણે લગ્ન વાદ જોઈને, તે વીર્યને પોતાના પગની ડેસ મારી એટલે તેના બે ભાગ થઈ ગયા. તેના એક ભાગના સાઠ હજાર અંશ થયા, અને તેમનાથી માલ્લખિત્ય ઋષિઓની ઉત્પત્તિ થઈ, અને બીજા ભાગ જે પડ્યો હતો,

તે કચરાની સાથે ગંગાના પ્રવાહમાં તણાઈને આવ્યો ગયો, તે કુશ (દર્મ)ના એટમાં તેના કિનારાપર અટકી રહ્યો. કર્મધર્મસંયોગે ત્યાં એક હરિણી પાણી પીવાને આવી હતી, તહેણે તેનાઉપર જે મંત્રો-ત્સર્ગ કર્યો, તે રક્તયુક્ત હતો અને તેમાંજ પિપ્પલાયન નારાયણે સંચાર કર્યો, અને તેથી તે ગર્ભ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો. નવ માસવીત્યા બાદ, તેમાંહેથી એક સુંદર બાલક પ્રગટ થયું, અને તે હથપગ નચાવીને, ત્યાં આગળ ગંગાના કિનારાપર કુશના એટમાં રડવા લાગ્યું.

એવે સમયે, ત્યાં પાસેનાજ પુત્રીત નામના ગામનો સત્યશ્રવા નામનો રહેવાસી હતો, તે દર્મને માટે ગંગાને કિનારે આવ્યો હતો; તહેણે એ બાળકને દર્મના એટમાં રડતો દીડો. બાલસૂર્યના જેવી ત્હેની કાન્તિ જોઈને, તહેને એમજ લાગ્યું કે પહેલાં જેમ મેનિકાએ વિશ્વામિત્રના ગર્ભને માત્રિની નદીને કિનારે તથ દીવો હતો, તેજ પ્રમાણે કોઈ અપ્સરાએ આ ગર્ભને અહીં તથ દીવો હશે. કિંવા એ કોઈ રાજાનો પુત્ર હોઈ, જગદેવતા એનું હરણ કરીને લઈ આવ્યા હોય, તો કોને ખબર ? પણ એ જો અહીં એકલો પડી રહેશે, તો જનવર વગેરે એને મારી નાંખશે. તહેને ખાતર એને મોહ ઉપજ્યો, અને દયા પણ ઉત્પન્ન થઈ, પરંતુ તહેને સ્પર્શ કરનાં એને ડર લાગ્યો. એટલામાં દેવોએ તે બાળકને જોઈને પિપ્પલાયન નારાયણનો એ અવતાર છે, એવું જાણીને આકાશમાંથી તહેનાઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી. જ્યારે તે બાળકપર ખુબ પુષ્પ પડવા લાગ્યાં, ત્યારે તે સત્યશ્રવા બ્રાહ્મણે તહેના શરીરપર પડેલાં પુષ્કળ પુષ્પો કાઢી નાંખ્યાં, પરંતુ પુષ્પોનો વર્ષાવ બંધ ન થયો, અને કોણ ફેંકે છે તે પણ જોવામાં ન આવ્યું, ત્યારે અહીંયાં કાંઈક ભૂતચેષ્ટા હશે એવું તહેને લાગ્યું અને તે પોતાના ગામ તરફ નાસવા લાગ્યો. આવો પ્રકાર જોઈને દેવો હસવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા, અરે સત્યશ્રવા ! ઉભો રહે, ઉભો રહે ! નાસી જઈશ નહિ. આટલા શબ્દો સાંભળતાં તહેના ગભરાટમાં વધારે ઉભેરો થયો, અને તહેને લાગ્યું કે નક્કી પિશાચજ એને ખાવાને આવે છે, અને તેથી તે ઉતાવળો દોડવા લાગ્યો.

ત્યારે તો દેવોએ વિચાર કીધો કે, આ તો વહેમનો માર્યો નાસી જાય છે, માટે એનો વહેમ દૂર કર્યા વગર એ આળકને લઈ જશે નહિ. પછી નારદને દેવોએ કહ્યું કે, મહારાજ ! આપ જાણો એને સત્યવ્રતાન્ત કહો કે, 'આ આળક પિંપલાયન નારાયણનો અવતાર છે, અને દેવોએ તેનાપર પુષ્પોનો વર્ષાવ કર્યો હતો. તું કેમ નાસી જાય છે ? એ કાંઈ ભૂત પિશ્ચાચ વગેરેની એક નથી.' ઇત્યાદિ કહીને એનો સંશય દૂર કરો, અને આ આળક તેને સોંપીને એનું સંરક્ષણ કરવાનું કહેજો. દેવોની ઇચ્છાનુસાર નારદે બ્રાહ્મણનો વેષ લઈને, સત્યશ્રવા બ્રાહ્મણ જે નાસમાગ કરી રહ્યો હતો, તેની પાસે જઈને નાસવાનું કારણ પૂછ્યું કે, તું કેમ નાસમાગ કરી રહ્યો છે ? તેણે કહ્યું, દર્બને માટે હું ગંગાકિનારે ગયો હતો, ત્યાં કુશના એટમાં એક આળકને જોતાં મ્હારા મનમાં દયા ઉપજી, પરંતુ એ સુંદર આળક અહીં કેવી રીતે આવી શકે ? વગેરે કલ્પના મ્હારા મનમાં ઉત્પન્ન થઈ, એવામાં એકાએક એનાપર ખુબ પુષ્પની વૃષ્ટિ થઈ. ત્યારે તો મ્હું વિચાર કર્યો કે, આ કાંઈક ભૂતચેષ્ટા હોવી જોઈએ, માટે મ્હારે નાસી જવું જ ઉચિત છે. એટલામાં મ્હારું નામ ઇન્દ્ર, કોઈ પોકારવા લાગ્યું કે, હે સત્યશ્રવા ! નાસી નહિ જા, ઉભો રહે. ત્યારે તો મ્હને આધક ભય ઉપજ્યો, અને પ્રાણમયનો માર્યો હું મુડી વાળીને ધરતરફ નાસી જઈ છું. ત્યારે નારદે તેને એક ઝાડ નીચે બેસાડીને કહ્યું કે અરે, એ બૂનચેષ્ટા નથી, પરંતુ હું સત્ય કહું છું કે, એ આળક પિંપલાયન નારાયણનો અવતાર છે, તેથી દેવોએ એનાપર પુષ્પની વૃષ્ટિ કીધી અને 'હાર્' નામ ઇન્દ્રને તેને નાસી નહિ જવાનું સૂચવ્યું. મ્હું એ સંધળું નજરેનજર દીઠું છે, અને દેવોનો શબ્દ સાંભળ્યો છે, તેથી કહું છું. ખાતરી કરવી હોય, તો ઉપર જો. આ સંધળા દેવો વિમાનમાં સ્થિત થઈ રહ્યા છે.

નારદે પોતાનાં સામર્થ્યથી તેનો સંદેહ દૂર કરવાસાર આકાશમાં જ્યારે તેને દેવોનાં ઈર્ષન કરાખ્યાં, ત્યારે તેને બધો આનંદ થયો અને

તેનો સંશય દૂર થઈ ગયો. નારદે કહ્યું, હવે એ છોકરાને ઘેર લઈ જઈને, એનું લાલનપાલન તું ઉત્તમ પ્રકારે કરજે. તહેણે કહ્યું, એ બાળકને ત્યાંથી ઉચકી લઈને મહને આપો, તો હું એને ઘેર લઈ જઈ અંનં એનું રક્ષણ કરું. ત્યારબાદ નારદે ત્યાં જઈને તે બાળકને કુશળા બેટમાંથી ઉચકી લીધો અને તહેને આપીને કહ્યું કે, એનું નામ ‘ચરપટ્ટી’ એવું રાખજે. પછી નારદે ત્યાંથી દેવલોકમાં ગયા, અને સત્યશ્રવા પોતાને ઘેર ચાલ્યો ગયો. સત્યશ્રવાની સ્ત્રી ચંદ્રા કરીને હતી, તહેને તે બાળક આપીને સત્યશ્રવા કહેવા લાગ્યો, દેવલોકથી હું આજે ગંગાકિનારે દર્ભને માટે ગયો હતો, ત્યાં મહને આ મળી આવ્યો એને ચરપટ્ટી નામથી બોલાવવો અને એનું રક્ષણ કરવું. સુંદર બાળક જોઈને કાન્તાના મનમાં આનંદ થયો, અને તહેણે કહ્યું કે, દેવલોકે જમીન ખોદીને સાફ કરતાં જેમ ચિન્તામણિ લાથ લાગે, કિંવા શ્મશાનમાં ભૂતની આરાધના કરવા જતાં, માર્ગમાં ક્ષત્રી-દેવીનાં દર્શન થઈ જાય, અથવા પથ્થર ઉડાવીને ફેંકતાં ફેંકતાં સ્પર્શ મળિયો. લાભ થઈ જાય, તેજ પ્રમાણે આપણને આ બાળકની પ્રતિ થએલી છે. પછી તહેણે તહેને સ્નાન તથા દુગ્ધપાન કરાવ્યું, અને પારણામાં સુવાડ્યો તથા ‘ચરપટ્ટી’ એ નામથી તહેને બોલાવવા લાગી.

ચરપટ્ટી સાત વર્ષનો થયા બાદ, તહેના બાપે તહેને ઉપનયન સંસ્કાર કર્યો અને વેદશાસ્ત્ર વગેરેનું અધ્યયન કરાવીને તહેને વિદ્વાન્ બનાવી દીધો. ત્યારબાદ એક વખત નારદને તહેનું સ્મરણ થતાં, તહેને જોવા સાફ આગાંતુક બ્રાહ્મણનો વેષ લઈને તે સત્યશ્રવાને ઘેર આવી ચઢ્યા. બ્રહ્માના વીર્યથી તહેની ઉત્પત્તિ થએલી હોવાથી, નારદ તહેને ભાઈ જેવો ગણતા હતા, અને તેવાજ પ્રેમ અને મોહને લીધે તહેને જોવાની ઇચ્છા ઉપજતી થતાં, તે બ્રાહ્મણનો વેષ લઈને પુનીત ગામમાં આવ્યા હતા. ચરપટ્ટીની વિદ્યા અને વય જોઈને નારદને આનંદ થયો અને તે ત્યાંથી બહરિકાશ્રમને વિષે જતા રહ્યા. ત્યાં બહરિકાશ્રમ, હતાત્રેય અને મત્સ્યેન્દ્રનાથને જોઈને નારદને આનંદ થયો, અને તહેણે ચરપટ્ટીની હકીકત તહેમને નિવેદન કરી,

પછી શંકરજીએ દત્તાત્રેયને કહ્યું કે, નવનાથને કૃતાર્થ કરવાની આપને જે ઇચ્છા હતી, તે આ ચર્પટીને નાથદીક્ષા આપીને પૂર્ણ કરો દત્તાત્રેયે કહ્યું કે:—

**इहामुत्रविरक्तस्य संसारं प्रजिहासतः ।
जिज्ञासोरेव कस्यापि योगेऽस्मिन्नधिकारिता ॥**

આ લોક અને પરલોકના વિષયોથી વિરક્ત તથા જન્મમરણપ્રસંગ સંસારની નિવૃત્તિ ધરાવનાર પુરૂષનોજ યોગદીક્ષામાં અધિકાર છે. પછી તે આહે તે વર્ણનો હોય. વિકૃતિ વગર યોગની સિદ્ધિ થાય, તો માતાના ખોળામાં સ્થિત રહેલા બાળકના હાથમાં આકાશમાંહોનો ચન્દ્રમા પણ આવી શકે. એટલા માટે, જ્યાં લગી ચર્પટીને સંસારવૈરાગ્ય તથા પશ્ચાત્તાપ થયો નથી, ત્યાંલગી ત્હેને યોગદીક્ષા આપીને ઉપદેશ કરવો વ્યર્થ છે. જ્યારે અનુતાપયુક્ત થશે ત્યારે જોઈ લેવાશે. હમણાં શી જરૂર છે ? તે સાંભળીને નારદે કહ્યું કે એનામાં સંસારના પ્રત્યે હું વિરક્ત કરી દઉં છું, ત્હમે દીક્ષા આપીને એને જલદી સનાથ કરો. એટલું કહીને નારદ ત્યાંથી નીકળ્યા અને વિદ્યાર્થી બ્રાહ્મણનું સ્વરૂપ લઇને પુનીતગામમાં સત્યશ્રવાને ઘેર આવી પહોંચ્યા. સત્યશ્રવાએ પૂછ્યું કે, તું કોણ છે ? ત્હેણે કહ્યું, હું બ્રાહ્મણ છું અને મ્હારું નામ કુલંબ છે; વિદ્યાભ્યાસને સારું હું આપની પાસે રહેવાને માટે આવ્યો છું, તો આપ મ્હારાપર કૃપા કરીને પુત્રની સાથે મ્હને પણ વિદ્યાપ્રદાન કરો. સત્યશ્રવાએ કહ્યું કે ડીકાં બાદ ત્હેને રાખી લીધો, અને ચર્પટીની સાથે એ કુલંબને પણ તે વિદ્યા ભણાવવા લાગ્યો.

એક દિવસ કોઈ યજ્ઞમાન ગૃહસ્થને ઘેર કાંઈક યાત્રિકકર્મ હતું અને તેને માટે સત્યશ્રવાને બોલાવવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ ત્હેને અન્ય વ્યવસાય હોવાથી, અને પુત્ર પણ યજ્ઞમાનનું દરેક કૃત્ય કરવામાં પાવરંધો

થઈ ગએલો હોવાથી, ત્હેણે તે દિવસે કુલંબની સાથે ચર્પટીનેજ ત્યાં મોકલ્યો. યજ્ઞમાનની સકલકર્મવિધિ સમાપ્ત થઈ રહ્યાઆદ, દક્ષણા આપવાને તે આવવાનો હતો, એટલામાં નારદે, અર્થાત્ કુલંબે ત્હેનું મન સંસાર ઉપરથી ઉડાવી દેવાનેખાતર કલહના બીજનું આરોપણ કીધું. જેનો જેવો દેહસ્વભાવ હોય છે, તે કદી છુટતો નથી. ગામના જોશીને સેનાપતિ બનાવવા છતાં, ટીપણું જોવાની ત્હેની ટેવ કદી ટળશે નહિ; કિંવા દારૂની દૈવયોગથી રાણીપદવી પ્રાપ્ત થવા છતાં ત્હેનું ભટકવાનું કદી જતું રહેશે નહિ. તલાટીભાઈએ સંન્યાસ લીધો હશે. તોપણ અવાસ્તવ કારભાર કરવાનો તેમજ ગામની પંચાત કરવાનો ત્હેનો સ્વભાવ કેમ નાશ પામશે ? વાઘની પ્રકૃતિ જંગલમાંજ નિવાસ કરનારી હોય છે. શ્વાપદોનો રાગ સિંહ ગિરિગુહાને છોડી ક્યાં અન્યત્ર નિવાસ કરે છે ? હંસપક્ષી પ્રકૃષ્ઠિત કમલિનીનુંજ સેવન કરે છે અને ગીધપક્ષી શ્મશાન ભૂમિમાંજ નિવાસ કરે છે. સાધુ સાધુનો અને દુર્જન દુર્જનનો સમાગમ સેવે છે. એટલા માટેજ કહ્યું છે કે:—

યા यस્ય પ્રકૃતિઃ સ્વભાવજનિતા કેનાપિ ન ત્યજ્યતે ।

જન્માન્તરના ધર્માધર્મના સંસ્કારથી જેની જે પ્રકૃતિ બની ગઈ હશે, જેનો જે નૈસર્ગિક સ્વભાવ બંધાય ગયો હશે, તેનો ત્યાગ કદી કોઈનાથી પણ થઈ શકે તેમ નથી. નારદનો સ્વભાવ પહેલેથીજ કલહ પ્રિય બની ગયો હતો, તેથી બ્યાં ત્યાં પુરાણાદિમાં એનું વર્ણન જણાઈ આવે છે. કલહ (ટોંટો) નહોતો, તો એને કદી રૂઢેન પણ ન પડે, એવી એની પ્રકૃતિ થઈ હતી. પરંતુ એટલું ખરું ! કે એના કલહનું પરિણામ અકલ્યાણમાં નીપજતું ન હતું. અસ્તુ ! કુલંબે (નારદે) ચર્પટીને કહ્યું કે, યજ્ઞમાન દક્ષણા આપે, તોપણ ત્હારે તે લેવી નહિ. કેમકે, આપણે બન્ને વિદ્યાર્થી હોવાથી, આ કર્મની કેટલી દક્ષણા લેવી જોઈએ, તેની આપણને ખબર નથી, તેથી ત્હારા પિતા પાંછળથી આવીને

દક્ષણા લઈ જશે. તે સાંભળીને ચર્પટીએ કહ્યું, દક્ષણા લીધા વગર હું ઘેર જઈ તે ઠીક નહિ. કુલખે કહ્યું, તું દક્ષણા લઈશ, અને ત્હારા આપને થોડી છે એમ લાગશે, તો તે ત્હારા પર નારાજ થશે.

એટલામાં યજમાન પણ દક્ષણા લઈને આવ્યો અને આપવા લાગ્યો, પરંતુ તે ચર્પટીની ધારણા મુજબની ન હતી, બહુજ થોડી હતી, તેથી ત્હેણે તેનો સ્વીકાર નહિ કરતાં જણાવ્યું કે, ભાઈ! આ શું કહેવાય? કર્મ કેવું કરાવી લીધું, અને તેની દક્ષણા આપતી વખતે મનમાં આટલો બધો લોભ? આપના હાથે હમારી કાંઈપણ કદર નહિ થઈ! યોગ્ય દક્ષણા આપવાની ત્હમારી ગુંજસ ન્હોતી, તો નાહક આ કાર્યનો આડંબર ત્હમે શું કામ કર્યો? મનુષ્યને વૈદિક, તાંત્રિક, કર્મ કરાવવાની ઇચ્છા થાય છે, અને તે તે કર્મની યથાર્થ ફલપ્રાપ્તિ થાય એમ પણ તે ઇચ્છે છે, પરંતુ બ્રાહ્મણાદિકોને દક્ષણા આપતી વખતે ત્હેનું અંતઃકરણ બહુ કૃપણભાવ યુક્ત થઈ જાય છે. દરેક ક્રિયામાં દક્ષણા અને અન્નદાન કરવામાં કદી કોઈએ સાંકડું મન નહિ કરવું જોઈએ. કેમકે, તેમ કર્યાથી ફલ પણ સાંકડું થઈ જાય છે. એથી કરીને કર્મના આરંભમાં જોવો ઉલ્લાસ હોય છે અને અંતરંગી રાખવામાં આવે છે, તેજ પ્રમાણે આખર પર્યંત મનનો ઉત્સાહ ટકાવી રાખવો અને કર્મ કરતા ઋત્વિજ વગેરેને સુપ્રસન્ન રાખવા, પરંતુ કદી અદક્ષિણ (વક) નહિ થઈ જવું,

બ્રાહ્મણાદિક બરાબર દક્ષણા નહિ મળતાં કદાચ કાંઈ વાંકું બોલે. તો યજમાન બ્રાહ્મણને લોભી કહે છે, પરંતુ પોતાની જાતનું લોભીયાપણું ત્હેને જણાતું નથી. બ્રાહ્મણેજ સંતોષ રાખવો જોઈએ, લોભ છોડી દેવો જોઈએ, એવું નથી. પરમાર્થસિદ્ધિનો આકાંક્ષા રાખનારા સધળા (ચારે વર્ણ)નેજ લોભ એક સરખો હાનિકારક છે અને સંતોષ સુખદાયક મુદ્ધ પડે છે. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ લોભની કદાચ ઉપયુક્તતા જણાતી

હોય, તો બ્રાહ્મણોએ શું પાપ કર્યું છે કે હેમની પાસે લોભનો વાસ ન હોય? અને ધનાઢ્યને વિષેજ તે સ્થિર થઇને રહે. સહસ્ત્રાધીશ, લક્ષાધીશ, કોટયાધીશ ગૃહસ્થને જે લોભરૂપી બાળકની મમતા છુટતી નથી, તો અક્રિયન બ્રાહ્મણોથી લોભનો પરિત્યાગ ના થાય, એમાં આશ્રય પામવા સરખું શું છે? પરંતુ વિવેકદષ્ટિ વિના સધળુંજ શૂન્ય છે? ચર્પટીએ કહ્યું, ભાઈ! નદીને પાર ગયા કે નાવિકની સાથે જેમ લોકો તકરાર કરે છે, કિંવા વિજય પ્રાપ્ત થયા પછી રાજા જેમ શૂરવીર પુરૂષનો દ્વેષ કરે છે, અથવા જાર પુરૂષ જેમ જીવાનીમાંથી જતી રહેલી વેસ્યાનો તિરસ્કાર કરે છે, અથવા આરોગ્ય પ્રાપ્ત થયા બાદ રોગી જેમ વૈદ્યનો દ્વેષ કરે છે, (કહેવતજ છે કે, 'ગરજ સરી કે વૈદ વેરી'), તેજ પ્રમાણે હમારા જેવા ધનસંપન્ન પરંતુ કૃપણ યજ્ઞમાન, યજ્ઞયાગાદિ કરનારા બ્રાહ્મણોનો તે તે કર્મ સમાપ્ત થઇ રહ્યા બાદ ખુસ્સો ખુસ્સો દ્વેષ અને તિરસ્કાર કરે છે, એવું જે હમે સાંભળ્યું હતું, તેનો આજે હમને પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળ્યો છે.

આ પ્રમાણે ચર્પટીનો અને હેના યજ્ઞમાનનો જે દક્ષણને માટે ઝઘડો મચી રહ્યો હતો તેવામાં કુલંબ ત્યાંથી ઘેર આવ્યો અને એ ટંટાની હકીકત સત્યશ્રવાને કહી સંભળાવી. હેણે કહ્યું, યજ્ઞમાની સાથે ટંટો કરવો, એ ચર્પટીને માટે યોગ્ય ન હતું. 'અસંતુષ્ટા દ્વિજા નષ્ટાઃ' બ્રાહ્મણોનામાં સંતોષ ન હોય, તો હેમનો શીઘ્ર નાશ થાય છે. આપણી તો યાચકવૃત્તિ છે, માટે આપણે યજ્ઞમાનની સાથે આર્જવતાથી અને વિનીતપણે રહેવું જોઈએ અને ગમે તેટલી થોડી દક્ષણા મળે, તોપણ સંતોષવૃત્તિ ધારણ કરવી જોઈએ; પરંતુ આ ચર્પટીએ તો સધળું ધૂળ ધાણી કરી નાંખ્યું તે સાંભળીને સત્યશ્રવાને રીક નહિ લાગ્યું, ઉઝટો ગુસ્સો ચઢ્યો અને તે ઘેરથી એકદમ નીકળીને યજ્ઞમાનને ઘેર ધસ્યો આવ્યો, તો ચર્પટીનો યજ્ઞમાનની સાથે જામેલો ઝઘડો જોસ પકડતો હેના જેવામાં આવ્યો. ત્યારે તો દેવતાપર ધી સીંચાતાં તે જેમ અધિક

પ્રજ્વલિત થાય છે, તેજ પ્રમાણે સત્યશ્રવા વિશેષ ક્રોધાયમાન થયો, અને હેણે ચર્પટીના ગાલમાં એવા તો જોસથી એક લપડાક લગાવી કે હેની આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહેવા લાગી.

યજ્ઞમાનના પ્રત્યે પ્રથમથીજ હેના મનમાં ક્રોધ ઉપજ્યો હતો, અને તેમાં આપે હેના દેખતાં ધોત્ર મારી, એટલે પછી તો પૂછવાનું શું રહ્યું ? હેના સંતાપની સીમા રહી નહિ અને ક્રોધના આવેશમાં તથા પશ્ચાત્તાપથી વિરક્ત થઇને લાંથી ક્રોધને કથુબે નહિ પૂછતાં જોવો તે નીકળી પડ્યો, તે ગામની બહાર ભગવતી દુર્ગાનું મંદિર હતું, લાં આવીને રહ્યો. નારદે જાણી જોઇને ચર્પટીના મનમાં સંસારના પ્રત્યે વિરક્તિ અને પશ્ચાત્તાપ ઉત્પન્ન કરવા ખાતર આપની આગળ એક વાત અને ચર્પટીને તેનાથી જૂદુંજ કહીને પોતાનું કામ કાઢી લીધું હતું અને કલહની હોંસ પૂરી કરી હતી. વસ્તુતઃ તો હેનો ઉદ્દેશ પોતાના ભાઈ ચર્પટીને સત્વર નાથદીક્ષા અપાવીને હેતું પરમ કલ્યાણ સાધવાનો હતો. ચર્પટી ભગવતીના મંદિરમાં આવીને હેમનાં દર્શન કરીને અને નમન કરી નિર્બલભાવથી સ્તવન કરવા લાગ્યો. હે ભગવતી !

નીરાગ્ર રાગમથની નિર્મદા મદનાશિની ।

નિશ્ચિન્તા નિરહંકારા નિર્મોહા મોહનાશિની ।

નિર્મમા મમતાહન્ત્રી નિષ્પાપા પાપનાશિની ॥

તું પૂર્ણક મ હોવાથી, ત્હારામાં રાગની સ્થિતિ નથી અને તેથી ત્હારા ભક્તજનોને વૈરાગ્યદાન કરીને તું રાગનું મથન કરે છે. જેનામાં રાગ હોય, તે બીજાને રાગરહિત શી રીતે બનાવી શકે ? તેમજ તું મદરહિત હોવાથી, ભક્તોના મદને નષ્ટ કરી નાંખે છે. તેજ પ્રમાણે તું ચિન્તારહિત છે. ચિન્તાથી અત્યંત દુઃખ થાય છે, પરંતુ જેમણે ત્હારા ચરણનો આશ્રય કર્યો છે, હેમને તું નિશ્ચિન્ત બનાવી દે છે. કેમકે,

ચિત્ત, ચિન્તન ચિન્ત્ય ઇત્યાદિ ત્રિપુટીને પેલે પાર ત્હાણં સ્વરૂપ છે. સાત્વિક રાજસ તામસ ઇત્યાદિ ત્રિવિધ અહંકારથી તું રહિત છે. તથા મોહની સ્થિતિ ત્હારામાં નહિ હોવાથી, સેવકજનોને એક આત્મજ્ઞાનપ્રદાન કરીને ત્હેમના મોહને તું શમાવી દે છે. તેમજ તું મમભાવથી રહિત હોઇ, મમતાનાશક છે, અને પાપશૂન્ય છે, તેથી જે લોક ત્હારી વિધાને જપ કરે છે, ત્હેમનાં પાપને તું શમાવી દે છે. એવી વેદશાસ્ત્રપુરાણ વગેરેમાં ત્હારી કીર્તિ વર્ણવેલી છે, માટે મ્હારાઉપર કૃપા કરો અને મ્હને રાગદ્વેષ, અહંતા મમતા વગેરે દુષ્ટવિકારોથી છોડવીને સંસારથી નિર્મુક્ત કરો; એ પ્રમાણે માતાની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો.

આણીતરફ જ્ઞાનદૃષ્ટિથી નારદના જાણવામાં આવ્યું કે, ચર્પટી ભગવતીના મંદિરમાં ગયો છે, એટલે એ પણ ખીજા બ્રાહ્મણનો વેષ લઇને ત્યાં ભગવતીનાં દર્શન કરવાને આવ્યો અને ત્હેની પાસે બેઠો. ત્હેણે એને પૂછ્યું, તું કોણ છે ? ત્હાણં નામ શું તથા ક્યાં રહે છે ? તે ખરેખરું કહે. ત્હારા મુખપરથી જાણાય છે કે તું કાંઇક ચિન્તામાં પડેલો છે. તે સાંભળીને ચર્પટીએ કહ્યુંકે, હું અહીયાંજ રહું છું, મ્હાણં નામ ચર્પટી અને આપનું નામ સત્યશ્રવા છે. આજે યજ્ઞમાનને ઘેર કાંઇક વૈદિકકર્મ કરાવવા હું પિતાની આજ્ઞાથી ગયો હતો, પરંતુ ત્યાં દક્ષણા બરાબર નહિ મળવાથી મ્હેં યજ્ઞમાનને બે કડવા બોલ કહ્યા. પરંતુ પિતાથી તે સહન નહિ થવાથી ત્હેણે ક્રોધથી મ્હારા ગાલમાં એક લપડાક લગાવી, જેથી મ્હને દુઃખ થાય છે, કે હવે આગળ શું કરવું ? ક્યાં જવું ? ઇત્યાદિ વિચારમાં હું પડેલો છું. બ્રાહ્મણવેષધારી નારદે કહ્યુંકે, ત્હારા આપની ઘડપણમાં બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થવાથી ત્હેણે ત્હને શિક્ષા કીધી. એવાની સંગતિ કદી નહિ કરવી જોઇએ. એનાથી બહેતર છે કે તું અરણ્યમાં અગર ખીજે કોઇ ઠેકાણે ચાલ્યો જાય, પરંતુ ત્હારા આપને તો મ્હેં બતાવીશ નહિ.

પહેલેથીજ હોના મનમાં પશ્ચાત્તાપ, વિરક્તિ વગેરે ઉત્પન્ન થયાં હતાં, તેમાં નારદનો આગે ઉપદેશ થયો, પછી તો પૂછવુંજ શું ? હશે એ દૃઢ સંકલ્પ કર્યો કે, ફરી પાછા ઘેર કદી જવું નહિ. હશે તે આજ્ઞાણને કહ્યું કે, હમે મહારું એક કામ કરો; મહારે ઘેર છાતામાના જઈને કુલંબા નામનો મહારો એક સહાધ્યાયી છે, હોને આંહી બોલાવી લાવો, તો હોને સાથે લઈને હમે વિદેશમાં જઈએ અને સકલ વિદ્યાનો અભ્યાસ કરીએ. પછી આજ્ઞાણરૂપી નારદ ત્યાંથી નીકળ્યો અને બહાર જઈને થોડીજવારમાં પહેલાંના કુલંબા વિદ્યાર્થીના રૂપમાં ત્યાં આગળ હોની પાસે આવીને ઉભો રહ્યો. હોને જોઈને ચર્પટીએ કહ્યું કે, મહારો વિચાર વિદેશ જઈને એભ્યાસ કરવાનો છે, માટે તું મહારી સાથે ચાલ. કુલંબાએ કહ્યું કે, હવે મહને પણ આ સ્થળનો કંટાળો ઉપજ્યો છે, માટે આજો અન્ય ક્ષેત્રાદિમાં જઈને કોઈ સારા ગુરૂની પાસેથી સકલ વિદ્યાનો અભ્યાસ કરીએ. ત્યાર પિતાની બુદ્ધિ ભ્રમિત થયેલી જણાય છે, તેથીજ હોશે હોને તાડન કર્યું. અસ્તુ ! હવે આજો આંહીથી જલદી જતા રહીએ.

બન્ને જણાએ ભગવતીને નમન કર્યું, અને તે ગામ છોડીને આગળ ચાલ્યા. પાંચ કોશપર આવ્યા બાદ કુલંબાએ કહ્યું કે, મહારા મનમાં પ્રથમ બદરિકાશ્રમમાં જઈને બદરેનાથના દર્શન કરવાનો, અને પછી ત્યાંથી કાશીક્ષેત્રમાં જઈને કોઈ યોગ્ય વિદ્વાન ગુણસંપન્ન ગુરૂની પાસે રહીને વિદ્યાભ્યાસ કરવાનો વિચાર ઉત્પન્ન થયો છે. ચર્પટીએ કહ્યું, ઘણું સારું ! જેવી હમારી ઇચ્છા હોય તેમ કરીએ. પછી બન્ને જણા ભિક્ષાટન કરતા કરતા બદરિકાશ્રમને વિષે આવી પહોંચ્યા, અને હેમણે બદરિકેદારનાં દર્શન કર્યાં. કેદારનાથનાં દર્શન તેઓ કરી રહ્યા છે, એટલામાં શ્રીહત્ત અને મત્સ્યેન્દ્રનાથ ત્યાં આગળ પ્રગટ થયા. કુલંબે હોમને નમન કર્યું, તેમજ ચર્પટીએ પણ નમસ્કાર કર્યા અને પૂછ્યું કે એ કાણ છે ? કુલંબે કહ્યું કે અત્રિપુત્ર દત્તાત્રેય કહે છે તે એ છે,

મત્સ્યેન્દ્રનાથ જતી કહે છે તે આ રહ્યા; તથા હું પણ નારદ છું, ત્હારા કાર્યને ખાતર મ્હેં આ મનુષ્યશરીર લીધું છે. સાંભળતાને ચર્પટીએ ત્હેને નમસ્કાર કીધા અને પ્રાર્થના કીધી કે, સત્ય પનાં દર્શન કરાવીને મ્હને સનાથ કરો. નારદે (કુલ્યે) કહ્યું કે, હમે જણા હમારાં સત્ય સ્વરૂપ બતાવીશું, પરંતુ સદ્ગુરુપ્રસાદ વગર ત્રીજી તે દેખી શકાશે નહિ. ગુરુપ્રસાદરૂપ મંત્ર કર્ણકોપર પડતાવારને જે શું પરંતુ આ સર્વ દૃશ્ય વિશ્વને તું ત્હારી પોતાની જાત સહિત થઈ (બ્રહ્મ) રૂપથી જોઈ શકીશ. ચર્પટીએ કહ્યું, ત્હમારા શિવાય બીજો શ્રેષ્ઠ ગુરુ હું જોણી કાઢવાનો હતો? માટે આપજ મ્હારાપર ગ્રહ કરીને કૃતાર્થ કરો.

એટલું થયા બાદ નારદે કહ્યું કે, હે દત્તાત્રેય ! હવે આનાપર વચનાનુસાર આપ કૃપા કરો, અને એને સંસારને માટે પશ્ચાત્તાપ છે કે નહિ, તે આપ અંતર્યામી હોઈ, જાણી શકો તેમ છો. હું વચન સાંભળીને દત્તાત્રેયે ચર્પટીના મસ્તકપર પોતાનો વરદહસ્ત મે અને કાનમાં બ્રહ્મમંત્રનો ઉપદેશ કરતાવારને તાત્કાલ અવિદ્યા દૂર થઈને, ત્રણેનાં યથાર્થ સ્વરૂપ એને જાણાવા લાગ્યાં અને તેનાથી આનંદ આનંદ વર્તી રહ્યો. એટલામાં મહાદેવ પણ પ્રગટ થયા, ચર્પટીએ ત્હેમને જોઈને નમન કીધું, અને મહાદેવે પણ ત્હેને આલિંગીયું. પરમાત્માનું આલિંગન યાને સર્વસ્વનું અર્પણજ સમજવું. મહાદેવે દત્તાત્રેયને કહ્યું કે, એને નાથદીક્ષા આપવી તથા સકલ તંત્રવિદ્યામાં વિશારદ બનાવવો અને દેવતાઓ પાસેથી વરદાન અપાવવાં. ત્યારબાદ દત્તાત્રેયે ત્હેને નાથદીક્ષા આપીને પોતાની પાસે રાખી લીધો, અને અદ્ભુતવિદ્યામાં સકલ વિદ્યાનો અભ્યાસ કરાવ્યો. બાર વરસ સુધી ત્હેની પાસે તપ કરાવરાવ્યું. પછી નાગઅશ્વત્થની જાઈને ત્યાંના સકલ દૈવત ત્હેને પ્રસન્ન કરાવી આપ્યાં, અને તે સ્વામી ગિરનારપર આવીને રહી ગયા. ચર્પટીનાથ પણ દત્તાત્રી

આરા લાઘને, રામેશ્વર, ગોકર્ણ મહાબળેશ્વર, જગન્નાથ, હરિહરેશ્વર, કાશી, પ્રયાગ ઇલાદિ ક્ષેત્રોને વિષે વિચરવાલાઆ. એમના નવ શિષ્યો ધણા પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા છે કે જેઓ મંત્રનંત્રાદિ વિદ્યામાં પ્રવીણ હતા. ભર્તૃહરિનાથ, રેવણનાથ, મત્સ્યેન્દ્રનાથ, ગોરક્ષનાથ, જાળધરનાથ, કાન્તીદનાથ, ચર્પટીનાથ, નાગનાથ, અડબંગનાથ, ચૌરંગીનાથ, મીનનાથ ઇલાદિ એકાદશ નાથોવડે (૮૪) ચોર્યાશી સિદ્ધ પુરોહિતો આ જૂમિમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા છે. અસ્તુ !

ચર્પટીનાથે પૃથ્વીપરનાં સકલ તીર્થોનાં દર્શન કર્યા બાદ સ્વર્ગ અને પાતાળમાં જે મંદાકિની અને ભોગાવતી નામના ગંગાના પ્રવાહ છે, તે જોવાની તથા તેમાં સ્નાન કરવાની તહેને ઇચ્છા થઈ, અને તે બદરિકાશ્રમમાં આવ્યો. ત્યાં બદરિકાનાથનાં દર્શન કરીને યાનઅશ્રમંત્રને જપ કર્યો અને કૃપાળે વિભૂતિ લગાડીને તે સત્યલોકમાં આવી પહોંચ્યો, અને બ્રહ્મદેવને નમન કરીને હાથ જોડીને ઉભો થઈ રહ્યો. તહેને જોઈને બ્રહ્મદેવે કહ્યું, આ કોણુ યોગી પુરુષ આવ્યો છે ? નારદ પાસેજ હતા તહેણે કહ્યું, એ તો મ્હારો ભાઈ, આપનો પુત્ર છે. મ્હારો પુત્ર કેવી રીતે ? બ્રહ્મદેવે આ પ્રમાણે પૂછ્યા બાદ નારદે સકલ પૂર્વવૃત્તાનું કથન કર્યું, ત્યારે બ્રહ્મદેવે આનંદ ઉપજ્યો અને તહેમણે એને પોતાની પાસે બેસાડી લીધો. પછી તહેને પૂછ્યું કે, અંહીયાં ત્હારું આગમન કેવી રીતે થયું ? ચર્પટીએ કહ્યું, નારદની મુલાકાત થઈ અને તહેમણે શ્રીદત્તાત્રેયનાં દર્શન કરાવ્યાં અને તેમનો વરદહસ્ત તથા કૃપાદષ્ટિ આ શરીરપર થઈ. તેથી મ્હને સકલ વિદ્યાઓને વિષે પ્રવીણતા પ્રાપ્ત થઈ, અને યોગાદિના બધથી ત્રણે લોકને વિષે મ્હારી અવ્યાહત ગતિ થાય છે. તે સાંભળીને બ્રહ્મદેવે આનંદ થયો અને તહેમણે પૂછ્યું કે, અંહી શા હેતુથી ત્હારું આગમન ગયું છે ? ચર્પટીએ કહ્યું, આપના દર્શનનો હેતુ મનમાં હતો, અને મંદાકિની સ્વર્ગમાં સ્નાન કરવાની પણ ઇચ્છા હતી, તેથી અંહી આવ્યો છું. બ્રહ્મદેવે કહ્યું, ઠીક ! હવે ત્હારું અંહી આગમન થયું છે,

। એક વર્ષ પર્થન્ત અંહી રહી જ અને પર્વકાલમાં મંદાકિનીમાં સ્નાન
લાવે તો પશુ પરિપૂર્ણ કરી લેશે. પછી નારદ અને ચર્પટીનાથ
ને જણાવેલા સત્યલોકમાં એક વિચારથી રહેવા લાગ્યા.

ત્યારબાદ એક વખત નારદનું ઇન્દ્રસભામાં ગમન થતાં ઇન્દ્રે
કેમને વિનાઈ પૂર્વક કહ્યું, ‘આવો કલહપ્રિય નારદ! આવો.’ તે સાંભળીને
નારદને ક્રોધ ચઢ્યો અને ત્હેમણે મનમાં વિચાર કરીયો કે, આને પશુ
ધકે આપણો ચમત્કાર દેખાડવો જોઈએ. પછી ત્યાં આગળ બંનેના
રસ્તે ક્ષેમ કુશલાદિ પ્રશ્નો થયા અને નારદ પોતાના સ્થાનપર ચાલ્યા
યા. હવે નારદની કલહપ્રિયતાને માટે કવિએ સ્ત્રિષ્ટ પદમાં જે વર્ણન
કર્યું છે, તે બતાવવામાં આવે છે. જે ઉપરથી આપણે શો બોધ લેવો
સમજી શકીએ.

यः प्रीतिमानपि सदैव कलिप्रवृत्तौ ।

संकीर्तयन्नटति कृष्णयशः पवित्रम् ॥

स ब्रह्मभूत इति सुप्रथितस्त्रिलोक्यां ।

हृष्टા કરેડસ્ય સતતં મહતી પ્રતિષ્ઠા ॥

જે નારદ કલિ (કલહ) પ્રવૃત્તિમાં નિરંતર પ્રીતિમાન રહેતા હતા
થા પરમપવિત્ર એવી પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણની કીર્તિ અર્થાત્ ત્હેમના
જ્ઞાનુવાદનું કીર્તન કરીને ત્રિલોકીને વિષે વિચરતા હતા, અને જે બ્રહ્મ-
વતી ઉત્પન્ન થએલા હોવાનું ત્રૈલોક્યને વિષે પ્રસિદ્ધ છે, તેજ પ્રમાણે
તેના હાથમાં મહતી નામની વીણાની સ્થિતિ પણ રહેતી હતી, એવું
રાણ્યુદિમાં નારદના શુણ્યુદિનું સર્વત્ર કથન મળી આવે છે. હવે આપણે
તેમાંથી આપણે માટે શો તત્ત્વબોધ મેળવી શકીએ ? તે કવિ દ્વિઅર્થક
દોષથી વર્ણવે છે. જે પુરુષ કલિયુગની પ્રવૃત્તિ થએલી હોવા છતાં દૈવ-
ભૂતથી જે કાંઈ મળે તેમાં આનંદયુક્ત રહીને, હંમેશાં પરમપવિત્ર
પરમાત્માના રૂપજ્ઞાનિકાનું કીર્તન કરીને આ પૃથ્વીપર વિચરે અર્થાત્

સંસારમાં રહે, તો તે કાલાંતરે બ્રહ્મભૂત યાને બ્રહ્મસ્વરૂપ થઇને ત્રિલોકીમાં સુરવર માનવ દાનવ, ઇત્યાદિકોને પણ પૂજ્ય થઈ પડે એવો થાય, અને તેની કીર્તિ સર્વત્ર વિરાજમાન થાય. બ્રહ્મરૂપ અન્યાયાદ મહતી (ભારે) પ્રતિષ્ઠાને માટે શું તેને બીજા પુરુષોની માફક પ્રયાસ કરવાની જરૂરીયાત રહેશે કે ? નહિજ. અત્યંત શ્રેષ્ઠ એવી કીર્તિ યા ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનો લાભ તેનાં હાથમાંજ હર હંમેશ છે એમ જાણી લેવું. સારાંશ, કલિયુગ જો કે મહાન્ દોષાવહ છે, લોભની જન્મભૂમિ છે, તોપણ સદૈવ સંતુષ્ટતા રાખીને મનુષ્ય જો પરમાત્માના ભજનને વિષે તત્પર થાય તો તેને ઇશ કૃપાથી અંતઃકરણ શુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાનલાભ અને બ્રહ્મસ્થિતિની અવશ્ય પ્રાપ્તિ થયા વિના રહેશે નહિ. કલિયુગમાં એવા અનેક ભક્તો થઇ ગયા છે, એવી હૃદયનાં ચરિત્રો વાંચ્યાથી આસ્તિક મનુષ્યની ખાતરી થશે. નાસ્તિકને તો સર્વત્ર નાસ્તિકનોજ અનુભવ થાય છે એવું ઉપનિષદ-દિગ્ગંથોમાં વર્ણવેલું છે. અસ્તુ !

નારદના મનમાં પોતાની કલહપ્રિયતાનો અનુભવ ઇન્દ્રને દેખાડવાનો વિચાર થયો અને પોતે ચર્પટીને કહ્યું કે, ઇન્દ્રનું નંદનવન જોવા લાયક છે, ત્યાં ચાક્રો આજે આપણે ફીડા કરવાને જઇએ. નારદે ચર્પટીનાથને એક અપૂર્વ ગમનકળા, કે જે બ્રહ્મદેવે તેને આપી હતી, તે એને બક્ષી અને શીઘ્રગતિથી તે બંને જણા નંદનવનમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાંની અપૂર્વ શોભા તથા કલ્પવૃક્ષના પુષ્પોની સુગન્ધ, અને ફલાદિકોને જોઇને ચર્પટીનાથે નારદને કહ્યું કે, આ કલ્પવૃક્ષના ફળ ખાવાની મહેને ઇચ્છા થઈ છે. નારદે કહ્યું, એમાં પૂછવાની શી જરૂર છે ? પૂછો મા, બસ તોડીને ખાઓ. પછી ચર્પટીનાથે તથા નારદે ફળ તોડીને ખાધાં અને પારિજાતકનાં પુષ્પ પણ તોડીને સાથે લઇ લીધાં અને બ્રહ્મદેવ જે પૂજાને વિષે બેઠા હતા, તેમની પાસે લાવીને હાજર કર્યાં. એ પ્રમાણે નારદ અને ચર્પટીનાથ નિલ નંદનવનમાં જતા અને ફળ કુલ તોડી લાવતા અને ખાતા તથા ઝાડોનાં પાંદડાં અને શાખા પણ તોડ્યાં કરતા.

નંદનવનમાં જે રક્ષક માળી વગેરે લોકો હતા તેમણે ઝાડોની દુર્દશા થએલી જોઈને કૃષ્ણકૃલાદિકને રોજ કોણુ તોડી લઈ જાય છે તે એવું જોઈએ, એવો નિશ્ચય કીધો. પછી એક દિવસ તે લોકો તેને ઠકડવા સાર છુપાઈને એક જગાએ બેસી રહ્યા અને જ્યારે ચર્પટીનાથ ણ કૃષ્ણ તોડવા લાગ્યો ત્યારે તેઓએ તેને પકડ્યો. એવું જોઈને તારદ તો ત્યાંથી નાસી ગયા અને ચર્પટીનાથને માળી વગેરે લોકોએ મુખ માર માર્યો. પછી તો પૂછવુંજ શું ? ચર્પટીનાથને ક્રોધ ચઢતાં તેણે વાતાકર્ષક મંત્રનો જપ કરીને, ભસ્મ તેમના ઉપર ફેંકી કે તેજ ાણે સઘળાના પ્રાણુ વ્યાકૃળ ગઈ ગયા અને તેઓ જમીનપર ગળડી ાયા. એમની એવી દશા જોઈને, બીજા રક્ષકોએ ઇન્દ્રને એ સમાચાર નેવેદન કર્યા, ત્યારે ચર્પટીનાથને પકડીને પોતાની પાસે લઈ આવવા તેણે દેવની સેના મોકલી. ઇન્દ્રે કહ્યું, હે દેવો ! એ યોગી અનાવર કે એવું જે કદાચ ત્હમને લાગે, તો શસ્ત્ર વગેરેથી તેની કતલ કરી નાંખજો. અગસ્તિએ જેમ સમુદ્રનું પાન કર્યું હતું તેજ પ્રમાણે ત્હમારે હેના પરાક્રમરૂપી સમુદ્રનું પાન કરવું, અગર વડવાનળની માફક તેનું શોષણ કરવું. ઇન્દ્રની આજ્ઞાથી દેવસેના જ્યારે ત્યાં આવેલી ચર્પટીનાથના જેવામાં આવી, ત્યારે તેને ક્રોધ ચઢ્યો, અને તેણે પૂર્વોક્ત વાતાકર્ષક મંત્રના જપથી વિભૂતિ અભિમંત્રીને તેમના ઉપર ફેંકી. પછી તો જેવાનું શું રહ્યું ? સકલ દેવોના આસોરઘ્વાસ અંધ થવા લાગ્યા, અને તેમનાં હાથમાંથી શસ્ત્ર વગેરે પડી ગયાં, તથા નિશ્ચેષ્ટ થઈને તેઓ પણ સઘળા મૂર્છિત થયા.

ઇન્દ્રે ચર્પટીના ઉપર દેવસેના મોકલી હતી, પરંતુ તેની શી હાલત થાય છે, તે જોવા સાર તેણે પાછળથી એક દૂતને મોકલ્યો હતો. તે નંદનવનમાં આવીને જોવા લાગ્યો તો, સઘળાજ દેવો નિશ્ચેષ્ટ થઈને પડી રહેલા તેના જોવામાં આવ્યા, ત્યારે તો તે ગભરાઈ ગયો અને તેણે તે વૃક્ષની આવીને ઇન્દ્રને ખબર કરી. સાંભળતાપાછો

દેવેન્દ્ર ક્રોધાયમાન થઇ ગયો અને તહેણે પોતાનાં વાહન ઐરાવતને સંજ્ઞ કરવાની ભાવતને વરદી આપી અને વજ્ર વગેરે આયુધ લઇને યુદ્ધ કરવાને વાસ્તે સંજ્ઞ થઇ ગયો. દૂતે કહ્યું, હે પ્રભો ! તે યોગીનું વય તો અલ્પ છે, પરંતુ પરાક્રમ ધણું ભયંકર છે. કેમકે, તે એકલો હોવા છતાં, તહેણે શસ્ત્રાસ્ત્રવિશારદ એવા દેવોનો પરાભવ કરીને તહેમને મૃત્યુ પમાડી દીધા છે. આપ ઐરાવતી અને વજ્રાદિ આયુધ લઇને જાઓ છો, પરંતુ હું નથી ધારતો કે એ આયુધોનો તેમજ આપનો પણ કશોયે પ્રભાવ એની આગળ ચાલી શકશે ! એની પાસે ધનુષ્ય બાણ ખડગ વગેરે કાંઇપણ આયુધ જોવામાં આવતાં નથી, તે છતાં એ આટલું બધું ઉગ્ર પરાક્રમ કરી શકે છે, તેપરથી સિદ્ધ થાય છે કે એની પાસે કાંઇપણ ગુપ્તવિદ્યા હોવી જોઇએ. એથી આપ એની ઉપર એકાએક વગર વિચારે દોડી જવાનું સાહસ કરશો નહિ, એવી મહારી વિનંતી છે. આપ ભગવાન શંકરને જો સહાયભૂત કરી લેશો, તો તહેમના પ્રભાવથી આપને યશનો લાભ પ્રાપ્ત થવાની સાથે સકલ દેવોપણુ ઉભા થઈ શકશે. તે સાંભળીને ઇન્દ્રને આશ્ચર્ય તેમજ ભય પણ ઉપજ્યો અને તહેણે કૈલાસપર જઈને શિવજીને એ વૃત્ત નિવેદન કરીને તહેમની સહાય માંગવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ત્યારઆદ ઇન્દ્ર અમરાવતીથી સત્વર કૈલાસપર આવી પહોંચ્યો અને તહેણે ભવાનીસહિત એકેલા મહાદેવનાં દર્શન કરીને સાષ્ટાંગ નમન અને સ્તવન કર્યું.

મો શંમો શિવ શંકર યશિશેઝર શૈલનાથ ચિત્તિકણ્ઠ ।
શુદ્ધસ્વરૂપ શૂલિન્ શિવદાયક શર્વ શમય મમ શમલમ્ ॥

હે ભગવન ! ભક્તોના સકલ દોષ દૂર કરીને તહેમને આપ શુભ પ્રદાન કરો છો, તથા આપ બ્રહ્મ સ્વરૂપ હોઇ, હું આપને શરણુ આપ્યો

છું તો મહારા પાપનું શમન કરીને, મ્હને આપ દુઃખરહિત કરો. આપેજ સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થએલાં કાલકૂટ વિપનું પાન કરીને દેવોની રક્ષા કાઢી છે, તથા અમરપુરી નિર્માણ કરીને ત્યાંનું રાજ્ય આપેજ મ્હને બક્ષ્યું છે, અને દૈત્યોએ જ્યારે જ્યારે પીડા પહેંચાડી હતી ત્યારે ત્યારે આપેજ મ્હને સંકટમાંથી હોડવ્યો હતો. પરંતુ આજનો પ્રસંગ તે કરતાંયે અધિક કડીણ જણાય છે, માટે આપ દયામય થઈને મહારી રક્ષા કરો. ઇન્દ્રનું આવું ભાષણ સાંભળીને શંકરજીએ પૂછ્યું, હે ઇન્દ્ર ! ત્યારાપર એવો તે શો સંકટનો પ્રસંગ આવ્યો છે ? કોણ રાક્ષસ પ્રમત્ત થયો છે ? કહેતો ખરો. પછી તહેની તજવીજ થઈ રહેશે. ઇન્દ્રે કહ્યું, કોઈ એક જોગી આવ્યો છે, એવું મહારા સાંભળવામાં આવ્યું છે, પરંતુ મ્હેં તહેને પ્રત્યક્ષ દીડો નથી. તહેણે નંદનવનની પુષ્પલતાઓ તેમજ પારિગ્નતાદિ કલ્પવૃક્ષોના નાશ કરેલો હોવાથી, તહેને શાસન કરવા સારૂ મ્હેં દેવોને મોકલ્યા હતા, પરંતુ એણે તો પોતાના પ્રભાવથી તે સર્વને નિશ્ચેષ્ટ કરી દીધા છે. તેથી હું ભયભીત થઈને આપની પાસે એ સમાચારની ખબર આપવાને ખાતર આવ્યો છું, તો મહારી રક્ષા કરો અને સકલ દેવતાઓને સાવધ કરો.

સાંભળતાવારને શંકર કોપાયમાન થઈ ગયા અને પોતાના ગણોને તથા અષ્ટ ભૈરવોને સાથે લઈને નીકળ્યા તથા કેટલાક ગણોને વૈકુંઠમાં વિજયને એ વ્રત નિવેદન કરવા સારૂ મોકલી આપ્યા. ઇન્દ્રપુરીમાં શંકર આવતાંજ ચર્પટીનાથે બીજું કાંઈ ન કર્યું; પૂર્વોક્ત વાતાકર્પણ મંત્રના પ્રભાવથી ઇન્દ્રને તેમજ સકલ ગણો સહિત શંકરને પણ વિવ્હલ કરી દીધા. શ્વાસોચ્છવાસજ બંધ થઈ ગયા એટલે પછી તહેમના હાથવડે શું થવાનું હતું ? તેઓ સઘળા ગલિતશસ્ત્ર થઈને નિશ્ચેષ્ટ હાલતમાં જમીનપર ગમડી પડ્યા. એવી હાલત જોઈને નારદ તો હસવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે, ઠીક થયું ! અહંકાર આમજ બધાયને ગમડાવી પાડે છે. આશ્વીતરફ શિવના ગણોએ વિજયને સમાચાર જણાવતાં તેઓ

પણ પોતાના ગણોને લઇને ઇન્દ્રપુરીમાં આવી પહોંચ્યા. જોવા લાગ્યા તો શિવ અને ઇન્દ્રાદિ દેવો નિશ્ચેષ્ટ થઇને પડી રહેલા નજરે પડ્યા. સારે તો ખીજવાઇને, ત્હેમણે પોતાના ગણોને યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપી, પરંતુ ત્હેમનું પણ શું ચાલવાનું હતું ? શિવગણોની માફક વિષ્ણુના ગણોને પણ ચર્પટીનાથે વાતાકર્ષક મંત્રનો જપ કરીને ત્હેમનાપર વિભૂતિ ફેંકીને ત્હેમને પણ નિશ્ચેષ્ટ કરી દીધા.

એવું જોઇને વિષ્ણુ જે લઇવાને આગળ આવવા લાગ્યા તો ચર્પટીનાથે ત્હેમના સુદર્શન અને ધનુષ્યના ઉપર મોહિનીમંત્ર બળીને વિભૂતિ ફેંકીને તેમને જડ, નિર્મલ બનાવી દીધાં. વિષ્ણુએ કોપ કરીને તે સુદર્શન ચર્પટીનાથ ઉપર છોડ્યું, પરંતુ તેથી ત્હેને કાંઈ પણ ઈજા ન થતાં, ઉલટું એ ત્હેના લાથમાંજ પિરાજમાન થઇ ગયું. ત્યારબાદ વાતાકર્ષક મંત્રના પ્રમાવથી વિષ્ણુની પણ શિવના જેવી સ્થિતિ કરી નાંખી અને આખરે ચર્પટીએ ત્હેમની પાસે જઇને શંખ, ગદા, વન-માળા, મુકુટ વગેરે અલંકાર કાઢી લીધા અને પોતાના શરીરપર ધારણ કરી દીધા. તેમજ શંકરના પણ ત્રિશુલ કપાલાદિ આયુધો લેઇ લઇને સત્યજ્ઞોકમાં પિતા બ્રહ્મદેવની પાસે તે આવી પહોંચ્યા. પહેલાં જેમ ગોત્રહણ પ્રસંગમાં અર્જુને કૌરવાદિની સાથે બાળમ, દોણી, દ્રૌણી, કૃપાચાર્ય વગેરે મહાસમર્થ અતિરથી મહારથીઓને મૂઝાં પમાડી દીધા હતા, કિંવા પરમાત્મા શ્રીરામચંદ્રને ત્હેમના પુત્ર લહુકુશે પરાભવ પમાડ્યા હતા, તેવોજ આ પ્રસંગ પણ થયો. અસ્તુ !

બ્રહ્મદેવે ચર્પટીનાથની પાસે શિવ વિષ્ણુનાં આયુધ વગેરેને જોઇને ત્હેને પૂછ્યું કે હે વત્સ ! આ તું ક્યાંથી લઇ આવ્યો ? ચર્પટીનાથે કહ્યું, હું નંદનવનમાં ગયો હતો ત્યાં મ્હને રક્ષકોએ માર્યો, સારે મ્હેં પણ ત્હેમને વાતાકર્ષક મંત્રવડે નિશ્ચેષ્ટ કરી દીધા. ત્યારબાદ તેઓની રક્ષા કરવાસાર દેવસેના તથા વિષ્ણુ અને શંકર પણ આવ્યા હતા,

પરંતુ મહેં ત્હેમને સુહાં તેજ પ્રયોગથી નિશ્ચેષ્ટ કર્યાં, અને ત્હેમના આ અલંકાર અને આયુધો હું લઈ આવ્યો છું. અહ્લદેવે કહ્યું, એ ત્હેં અનુચિત કર્યું. સકલ જગતના આધારભૂત અને પૂજ્ય એવા હરિહરના ઉપર ત્હેં મંત્રપ્રયોગ કર્યો અને ત્હેમની એવી અવસ્થા કરી નાંખી, એ કાંઈ ઠીક ના થયું. હવે જલદી જઈને ત્હેમને સાવધ કરે તો સારું થાય. એમની કૃપાથી પ્રાપ્ત થએલી વિદ્યાનો પ્રભાવ ત્હેં એમનુંજ દેખાડ્યો, એ કેટલી બધી કૃતદ્વંતા ! ! પછી અહ્લદેવ ત્હેને સાથે લઈને ન્યાં સધળા દેવો પડ્યા હતા ત્યાં આવ્યા અને ચર્પટીનાથે વાતાકર્ષક-મંત્રને આકર્ષિત કરીને, સંજીવિની મંત્રના પ્રભાવથી ત્હેમને બધાયને પહેલાંની માફક સાવધ કરી દીધા. પછી અહ્લદેવે ચર્પટીનાથને શંકર અને વિષ્ણુના ચરણુપર નાંખી દીધા, ત્યારે તેઓએ પૂછ્યું, એ કોણ છે ? અહ્લદેવે એ ઉપરથી ત્હેમને એનું જન્મવૃત્ત કહ્યું અને પિપ્પલાયન નારાયણનો અવતાર એ ચર્પટીનાથ છે, એમ નિવેદન કરીને ગુરુતાત્રેયની કૃપાથી એ સકલ વિદ્યામાં પારંગત થયો છે, એવું જણાવ્યું. તે સાંભળીને વિષ્ણુને આનંદ થયો અને ત્હેમણે એને પોતાની પાસે બેસાડી લીધો. ચર્પટીનાથે અપરાધની ક્ષમા માંગી અને સકલ અલંકાર અને આયુધ વગેરે ત્હેમને સમર્પણ કરીધાં. ત્યારબાદ દેવતાસહિત ઇન્દ્ર અમરાવતીમાં, શંકર કૈલાસપર અને વિષ્ણુ વૈકુંઠને વિષે જતા રહ્યા તથા અહ્લદેવ ચર્પટીનાથને લઈને સત્યલોક આવી પહોંચ્યા.

પછી નારદ અમરાવતીમાં ઇન્દ્રની પાસે જઈને કહેવા લાગ્યા કે, હે ઇન્દ્ર ! તમારા ઉપર જે સંકટ આવી પડ્યું હતું, તેને માટે કયો કલહ પ્રિય નારદ ઉત્પન્ન થયો હતો ? હું તમારે ત્યાં આવું છું તો તો ત્હમે મ્હને કલહનો નારદ એવું કહો છો, પરંતુ આજે ત્હમને આવો અમત્કાર કોણે દેખાડ્યો ? સાંભળતાવારને ઇન્દ્રના સમજવામાં આવ્યું કે, આ સર્વ કૃત્ય એમનુંજ હશે. પરંતુ બોલવાની શુકર ક્યાંથી લાવે ? તે ક્વિસથી ઇન્દ્રે નારદને 'કલહ પ્રિય' એ પ્રમાણે કહેવાનું એમી દીધું.

ત્યારબાદ ઇન્દ્રે નારદનું પૂજન સ્તવન કરીને ત્હેમને પ્રસન્ન કરી લીધા અને સદા આપ મહારા ઉપર કૃપાદષ્ટિ રાખતા રહેજો એવી પ્રાર્થના કીધી. પછી ત્યાંથી નારદ સત્યલોકમાં આવીને ચર્પટીનાથને મળ્યા અને આ સર્વ કૃત્ય મ્હેંજ ઇન્દ્રની ખોડ ભાંગવાને માટે કર્યું હતું એવું ત્હેને જણાવી દીધું. એ પ્રમાણે ચર્પટીનાથનો વર્ષભર સત્યલોકમાં વાસ થયો હતો. થોડાક દિવસ પછી કાંઇક વિશેષ પર્વણી આવતાં, દેવ મુની વગેરે બધાજ મંદાકિની ગંગાપર સ્નાન કરવાને આવ્યા, તે વખતે બ્રહ્મદેવ, નારદ અને ચર્પટીનાથ સહિત ત્યાં આવ્યા. સ્નાનાદિકરીને પાછા સત્યલોકમાં આવ્યા અને પછી ચર્પટીનાથ ત્યાંથી બ્રહ્મદેવ તથા નારદની રજા લઇને જે નીકળ્યા, તે પૃથ્વીપર આવ્યા અને પછી ત્યાંથી પાતાળમ ભોગાવતી (ગંગા)ના સ્નાનને વાસ્તે ગયા. ત્યાં સપ્તપાતાલાદિ અવલોકીને બલિરાગ્મની પાસે સુદ્ધાં ગયા અને ત્યાં વામનને નમન કીધું. બલિરાગ્મએ પણ ચર્પટીનાથનું ઉત્તમ સન્માન કીધું અને પછી ત્યાંથી પૃથ્વીપર આવીને સ્વેચ્છાથી જ્રમણ કરીને વિચરતા રહ્યા.

ચર્પટીનાથે ઇન્દ્રની દુર્દશા કીધી, તે અપમાન એને દુઃસહ થા પડ્યું અને એણે પોતાના ગુરૂ બૃહસ્પતિને કહ્યુંકે, હે ગુરો ! ચર્પટીનાથ વય તો અલ્પ છે, પરંતુ ત્હેનો પ્રતાપ કેટલો બધો છે, તે આપે જ્નેયોગ છે. જેણે હરિહરને પણ પોતાનો પ્રભાવ દેખાડ્યો. પરંતુ એનું કારણ 'વાતાકર્ષણ વિદ્યા' જે આજકાલ નાથપંથમાં ઘણી પ્રચલિત થઈ. તેને આપણે જાણતા નથી, તેજ છે. એ વિદ્યાનો લાભ આપણને થઈ શકે કાંઇક યુક્તિ શોધી કાઢવી જોઈએ. ત્હેમનો વાસ એકત્ર ના હોવાથી, ત્હેમની પાસે જઈ દાસ્યત્વ કરીને વિદ્યાસંપાદન કરવાનું બન શકે તેમ નથી. વળી અમરાપુરી છોડીને ત્હેમની પાછળ જંગલો ભટકવું એ પણ આપણને યોગ્ય નથી; તેથી એવી કાંઇક યુક્તિ ખોડાઈ કે જેથી મહારી મનકામના પૂર્ણ થાય. ઇન્દ્રનું એ પ્રકારનું બાપ સંભળીને, બૃહસ્પતિએ કહ્યુંકે હે દેવેન્દ્ર ! એને માટે એનું કરવું

ત્યારે અંહી સોમયાગનો પ્રારંભ કરવો અને તે સમારંભને સાર નવનાથોને અંહી આગળ બોલાવવા. એ યુક્તિ ઇન્દ્રને પસંદ પડી, પરંતુ નાથને બોલાવવાને માટે કોને મોકલવો? તેનો વિચાર થઈ પડ્યો. બૃહસ્પતિએ કહ્યુંકે, અષ્ટવસુમાં જે ઉપરિક્ષ નામનો વસુ છે, ત્યારે મોકલીશું, તો મત્સ્યેન્દ્રનાથ વગેરે સધળાજ નાથોને તે લઈ આવશે; કેમકે, તે મત્સ્યેન્દ્રનો બાપ છે. પહેલાં જે વખતે મત્સ્યેન્દ્ર અંહી આવ્યો હતો તે વખતે ત્યારે પણ એનું બહુ ગૌરવ કર્યું હતું; તેથી ત્યારે નિમંત્રણ જશે, તો એ આવ્યા વગર રહેશે નહિ અને ત્યારેના કહેવાથી બીજા બધા નાથ પણ આવશે; કેમકે સર્વ નાથોમાં એ આદ્ય છે.

તે સાંભળીને ઇન્દ્રે ઉપરિક્ષવસુને બોલાવ્યો અને આજ્ઞા કરીકે, હે ઉપરિક્ષ ! પૃથ્વીપર જાને મત્સ્યેન્દ્ર વગેરે સકલનાથોને મ્હારો સંદેશો કહેજો કે, 'સોમયાગને સાર ઇન્દ્રે ત્હમને બોલાવ્યા છે, માટે વિમાનમાં બેસીને ચાલો.' પછી ઉપરિક્ષવસુ વિમાનમાં બેસીને બદરિકાશ્રમમાં આવતાં ત્યાં આગળ સધળાજ નાથ તથા ચૌર્યાશી સિદ્ધપુરુષો તીર્થ સ્નાનને માટે આવેલા ત્યારેના જોવામાં આવ્યા. મત્સ્યેન્દ્રે પોતાના પિતાને જોઈને ઉડીને નમન કર્યું અને આવવાનું કારણ પણ પૂછ્યું. ત્યારે ઉપરિક્ષવસુએ ઇન્દ્રનો સોમયાગ કરવાનો હેતુ ત્યારેને વિદિત કર્યો, અને તે સમારંભને સાર સકલ નાથોને લઈ આવવાને માટે મ્હને એમણે અંહી મોકલ્યો છે; તો સકલ મંડળીસહિત ત્હમે આ વિમાનમાં બેસીને અમરાપુરીમાં ચાલો અને ઇન્દ્રને સકલ કામ કરો. મત્સ્યેન્દ્રનાથે તેમ કરવાનું કમુલ કર્યું, અને સધળી નાથમંડળીને સ્વર્ગમાં પોતાની સાથે આવવાનું કહ્યું. ત્યારે જળધરનાથ, કાનીફનાથ, ગોપીચંદ્ર, મૈનાવતી, ભર્તૃહરિનાથ, અડમંગનાથ, ચૌરંગીનાથ, રેવણનાથ, નાગનાથ, ચર્પટીનાથ ઇત્યાદિ મંડળી ભારે આનંદભરે ત્યાંથી નીકળી. એમના ઉપરાંત બીજાપણ ધણા સિદ્ધલોકો વિમાનમાં બેસીને ઉપરિક્ષવસુની સાથે અમરાવતીમાં આવી પહોંચ્યા. ઇન્દ્રે જ્યારે સધળા સિદ્ધોને વિમાનમાં

એસીને આવતા દીઠા, ત્યારે આનંદભર્યો તે એમનો સહાર કરવાને સામો ગયો, અને નમન કરીને હેમને સભામાં લઈ આવ્યો. ત્યાં ઉત્તમ આસનપર એસાડીને હેમની પૂજા તથા સ્તુતિ કીધી, અને યજ્ઞ કરવાનો પોતાનો હેતુ સર્વને વિદિત કર્યો, તથા સ્થાનની યોજના કરવા જણાવ્યું.

તે સાંભળીને બૃહસ્પતિએ તથા મત્સ્યેન્દ્રનાથે કહ્યું કે, સિંહલ-દ્વીપમાં આટલ નામનું વન છે, ત્યાં સર્વ સાહિત્ય તૈયાર કરીને યજ્ઞનો આરંભ કરવો. કેમકે એ જંગલ, વૃક્ષ જલ વગેરેથી પરિપૂર્ણ છે, અને પુણ્ય સ્થળ પણ છે. એ ઉપરથી ઇન્દ્રે ઉપરિક્ષવસુને ત્યાં આગળ સન્નનું તૈયાર કરવાનું કહ્યું. અને સર્વનાથમંડળી સહિત દેવેન્દ્ર તે જગ્યાએ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં આવતાંવારને મત્સ્યેન્દ્રને મીનાનાથનું સ્મરણ થયું અને તેણે ઉપરિક્ષવસુને હેને તથા મૈનાકિનીને યજ્ઞસમારંભને વિષે લઈ આવવાનું કહ્યું. તે સાંભળીને ઉપરિક્ષવસુ જઈને બંનેને ત્યાં આગળ લઈ આવ્યો, ત્યારે મત્સ્યેન્દ્રને જોઈને હેમને આનંદ થયો. મત્સ્યેન્દ્રનાથ મૈનાકિનીને છોડીને જતા રહ્યા તે વખતે ઉપરિક્ષવસુએ હેને વચન આપ્યું હતું કે, ઇન્દ્ર જ્યારે યજ્ઞ કરશે, ત્યારે મત્સ્યેન્દ્રનાથ તેમાં આવશે, અને તે વખતે હું ત્હારી મુજાકાત કરાવી આપીશ, તો એ વચન પણ તેણે એ રીતે પૂર્ણ કર્યું. યજ્ઞનું સાહિત્ય તૈયાર થયા બાદ યજ્ઞદીક્ષા લેવાને માટે ઇન્દ્ર તૈયાર થયો, ત્યારે બૃહસ્પતિએ કહ્યું કે, હે ઇન્દ્ર ! ઉપરિક્ષવસુને હાથેજ યજ્ઞનો આરંભ કરાવવો. પછી ઇન્દ્રે ઉપરિક્ષવસુને કહ્યું અને તેણે યજ્ઞદીક્ષા ગ્રહણ કરીને યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. સકલનાથ યજ્ઞને વિષે આદુતિ-પ્રદાન કરતા હતા, ઇન્દ્ર દેખરેખ રાખીને જ જ સાહિત્ય જોઈતું, તે તે આણી આપતો હતો, તેથી સકલ નાથ હેનાપર પ્રસન્ન થયા.

તે વખતે મત્સ્યેન્દ્રનાથ ત્યાં આગળ મીનાનાથને વાતાકર્ષક વિદ્યા શીખવી રહ્યા હતા, તે સંધિ જોઈને ઇન્દ્રે મયુરનો વેષ લીધો અને બાડપર એસીને ચુપ્તરીતે તે વિદ્યા સાંભળી લઈને તેનો પાઠ કીધો.

એમ એક બે દિવસ નહિ, પણ એક સંવત્સર પર્યન્ત યજ્ઞ ચાલ્યો અને ભાંસુધી મત્સ્યેન્દ્રનાથે મીનાનાથને વાતાકર્ષકાદિ સકલવિદ્યા શીખવ્યાં કીધી, જે દરમ્યાન ઇન્દ્ર મયૂરના વેષમાં પાસેના ઝાડપર બેસીને નિત્ય શ્રવણ કર્યો કરતો હતો. યજ્ઞ સમાપ્ત થયાબાદ, ઇન્દ્રે મત્સ્યેન્દ્રનાથની અગ્રપૂજા કીધી અને ત્યારબાદ સકલનાથમંડળીનું વસ્ત્રાલંકારાદિથી સન્માન કીધું. પછી ઇન્દ્રે સર્વનાથોને હાથ જોડીને પ્રાર્થના કીધી કે, મહારા હાથે અપરાધ થયો છે, તેની આપે ક્ષમા કરવી. ત્હેમણે પૂછ્યું, ત્હેં અપરાધ શા કર્યો છે, કે જેની હમારે ક્ષમા કરવાની છે ? ઇન્દ્રે કહ્યું,

મીનાનાથને વાતાકર્ષકાદિ વિદ્યા મત્સ્યેન્દ્રનાથ શીખવતા હતા, તે મ્હેં મયૂરનો વેષ લઇને ઝાડપર બેસીને સાંભળી છે અને સંપાદન કીધી છે, તોપણ તે ફલપ્રદ થવાસાર આપ સઘળાએ વરદાન આપવાની જરૂર રહે છે. તે સાંભળીને સઘળા નાથો ક્રોધાયમાન થઇ ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે, ત્હેં એટલા ખાતરજ હમને અહીં બોલાવ્યા હતા ? કે કપટથી ચોરી કરીને વિદ્યાસંપાદન કરી લેવી ? ત્હેં જે કદાચ હમારી પાસે આવીને માંગણી કરી હત, તો હમે શું એ વિદ્યાનું ત્હને દાન નહિ કરત ? પરંતુ સીમોમાર્ગ છોડી દઇને ત્હેં કપટમાર્ગનું અવલંબન કર્યું, તેથી હમે ત્હને શાપ આપીએ છીએ કે, ચોરી કરીને ત્હારી સંપાદન કરેલી વિદ્યા નિષ્ફલ નીવડશે. જા ! બૃહસ્પતિ સમાન જ્ઞાની ત્હારો ગુરુ અને તું જાને પણ ન્યાયી તથા વિવેકી હોવા છતાં ત્હારી યુદ્ધિ આમ વિપરીત કેમ થઇ ? ગુરૂની શુશ્રૂષા કર્યાથી વિદ્યા મળે છે, કિંવા પુષ્કળ ધન આપીને લિદ્યા સંપાદન થઈ શકે છે, અથવા પોતાની વિદ્યા બીજાને આપીને તેના બદલામાં ત્હેની વિદ્યા ગ્રહણ કરી શકાય છે. એવા પ્રસિદ્ધ ત્રણ માર્ગ ત્હેને વિદિત નહિ હશે એવું નથી, પરંતુ જાણી યુક્તિને ત્હેં આ કાર્ય કર્યું છે, તેથી એ વિદ્યા કદીપણ ફલપ્રદ નહિ થાય.

તે સાંભળીને ઇન્દ્રને ધણો પશ્ચાત્તાપ થયો, અને ત્હેણે ત્હેમની પ્રાર્થના કીધી કે, હે નાથ ! જે વાત બની તે કાંઈ નહિ બની વધી

થતી, માટે મહારા કાપટ્યને માટે આપ દયાવાન થઇને ક્ષમા અને એ વિદ્યા કોઈ પણ પ્રકારે સફલ નીવડે એવો મહારાપર અ કરશો એવી આશા છે. પછી બૃહસ્પતિ અને ઉપરિક્ષવસુએ મત્સ્ય સકલ નાથોને ગૌરવયુક્ત વાણીવડે કહ્યું કે, આપ ઇન્દ્રના ઉપર કરીને ત્હેને શાપમાંથી મુક્ત કરશો. ત્યારે નાથ કહેવા લાગ્યા કે, બાર વરસ સુધી તપશ્ચર્યા કરવી અને નાથપંથનો કદી પણ છળ નહિ, તોજ એની વિદ્યા ફલપ્રદ થશે. ઇન્દ્રે ત્હેમનું વચન માન્ય અને પછી સકલ નાથમંડળી વિમાનમાં બેસીને પૃથ્વીપર આવી પાં નીકળતી વખતે મત્સ્યેન્દ્રનાથે સદુપદેશ આપીને મૈનાકિનીના સમાધાન કાઢ્યું, અને મીનાનાથને પોતાની સાથે ચાલવાનું કહ્યું. પૃથ્વી આગ્યા બાદ સકલ મંડળી પોતપોતાના સ્થાનપર ચાલી ગઈ, કેટલાક બહરિકાશ્રમમાં રહ્યા, અને બાકીના બીજા બધા અનેક ક્ષેત્રાદિકોને વિષે વિચરતા રહ્યા.

ઇન્દ્રના અન્તઃકરણમાં કપટથી વિદ્યા હરણ કાઢી તેને માટે અનુતાપ થયો, અને એ વિદ્યા સફલ થાય એ હેતુથી ત્હેણે હિમાલય તપ કરવાનું શરૂ કર્યું. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે:—

यत्किञ्चिदेनः कुर्वन्ति मनोवाङ्मूर्तिभिर्जनाः ।
तत्सर्वं निर्दहन्त्यागु तपसैव तपोधनाः ॥

શરીર, મન અને વાણીવડે જે કાંઈ પાપ થાય છે, તેને ત લોકો તપશ્ચર્યાના બળવડે સત્વર બાળી નાંખે છે. આ ઉપરથી હાથે જે કાંઈ કપટ દોષ થયો હતો, તેની નિવૃત્તિ થઇને, વિદ્યા ફ થવા સાર નાથોએ જે ત્હેને તપરૂપ ઉપાય બતાવ્યો હતો, તે યો હતો એમ સમજવું. ભાગવતના પ્રેમી અને પાઠ કરનારા પુરુષોને વાંત શું અળણી હશે ? કે ભગવાને જે બ્રહ્મદેવને કહ્યું છે:—

મૂયસ્ત્વં તપ આતિષ્ઠ વિદ્યાં ચૈવ મદાશ્રયામ ।

તામ્યામંતર્હૃદિ બ્રહ્મન્ લોકાન્દ્રશ્યસ્યપાવૃતાન્ ॥

હે બ્રહ્મન્ ! ત્હમે મ્હારી વિદ્યાનું અને તપનું અનુષ્ઠાન કરશો, તો ને દ્વારા ત્હમે ત્હમારા હૃદયમાં સર્વ લોકોને સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકશો. એજ આજ્ઞાને અનુસરીને બ્રહ્મદેવે તપ કર્યું હતું. સારાંશ, ગુરુપાસેથી વિદ્યા સંપાદન કીધી હોય, તોપણ તે સાવકાલ ફલદુપ થવાસાર તપાદિની આવશ્યકતા રહે છે, તો પછી જે લોકો ચોરી કરીને વિદ્યા સંપાદન કરતા હોય, ત્હમને તપાદિની આવશ્યકતા હોવીજ જોઈએ, એ કહેવાની શું જરૂર રહે છે ? ઇન્દ્ર પોતાના મનમાં મહત્તાને માટે સાશકિત થયો, અને ત્હણે નાથને શરણુ ગયા વગર અને શુશ્રૂષા કર્યા વિના ચોરી કરીને વિદ્યા મેળવી, પણ આખરે તે નિષ્ફળ ગઇ.

એ પરથી આપણે પણ ઓધ લેવો એમએ કે, ગુરૂની સેવા શુશ્રૂષા કરીને ત્હમની પ્રમનતાથી મેળવેલી અને પોને જાતે ઇશ આરાધન વગેરે તપદ્વારા તેને તીક્ષ્ણ તથા દૃઢ કરેલી વિદ્યાજ સદાસર્વત્ર સફલ થાય છે. ચોરીનું દ્રવ્ય ચોરોને કેટલા દિવસ લગી સુખરૂપી ફલ આપી શકે તેમ છે ? થોડા વખત સુધીજ. તથા સત્ય પરીક્ષક ઝવેરી વગેરે જાણે છેજ કે, 'એની યોગ્યતા નથી છતાં આ અમૃત્ય માત્ર એ ક્યાંથી તફાવી લાગ્યો હશે ? અર્થાત્ ચોરી કરીનેજ.' તેથી તેઓ પણ તેનો સ્વીકાર કરતા નથી, તેજ પ્રમાણે કલ્પિયુગ દ્રવ્યની આશાની જન્મભૂમિ હોવાથી અને અથ્થ આયાસવડે ભારે પ્રતિષ્ઠા મળી શકતી હોવાથી, ઘણા લોકો ચોરીના માર્ગનુંજ અવલંબન કરીને વિદ્યાસંપાદન કરે છે અને મદાપંડિત, વ્યાખ્યાનકોવિદ, કીર્તનવિશારદ, અને સાધુમહંત ઇત્યાદિ નામથી પ્રસિદ્ધ થઇને, માન ધન પેદા કરે છે. પરંતુ સત્યઝવેરી અર્થાત્ વિદ્વાન્ શ્રોતાવર્ગ એવા લોકોને મુખેથી વ્યાખ્યાન, કીર્તન, પુરાણાદિ ઉપદેશ સાંભળીને, ઝટ જાણી જાય છે કે એમનું એવા પ્રકારનું જ્ઞાન આમતેમ પુસ્તકોમાંથી તફાડમચી કરીને પોપટની માફક કંઈકરેલું હોય છે.

પોપટ ક્યાં જાય છે કે, હું જે બોલું છું તેનો આજ અથ થાય છે ? તે તો જેવું સાંભળે છે તેવું જ બોલે છે. તેજ પ્રમાણે ઉપરોક્ત વિદ્વાન પુરૂષો પણ થોડું જ જાય છે કે, હું જે બોલું છું તેનો યથાર્થ રહસ્યાર્થ આવોજ થાય છે ? કેમકે, એમનું જ્ઞાન કાંઈ ઓછું જ સંપ્રદાય યુક્ત અભ્યાસની પરિપાટીવાળું હોય છે ? આના વ્યાખ્યાનમાંહેના એ શ્લોક, તો અમુકના પુરાણમાંથી એ શ્લોક, તથા ફક્તજ્ઞાના કીર્તન-માંહેના એ દૃષ્ટાન્ત, તો અમુકનાં ગાયનમાંથી એ પદ એ પ્રકારે હેમનું જ્ઞાન સંપાદિત થએલું હોય છે; અને તેથી કેટલીક વખત હેમને પોતાના ઉપદેશના આદિ અન્તનો ખ્યાલ રહેતો નથી, કે પહેલાં હું શું બોલ્યો, અને હાલ શું બોલું છું ? પરંતુ સત્યગુરુભક્ત તથા ઇશ્વરારાધનાદિ તપોયુક્તઅને પરંપરા પદ્ધતિથી જેઓ સુસંસ્કૃત હોય છે, હેમની વાણીમાં રસિકતા તથા ઉપદેશના ઉપક્રમઉપસંહારાત્મક જ્ઞાનમાં, વિચારમાં, સ્વામાવિક એકરૂપના જણાઇ આવે છે. એથી કરીને કોઇપણ વિદ્યા હોય, તે પણ મોટાપણાનું અભિમાન છોડી દઇને ગુરૂની પાસે નમ્રીભૂત થઇને અધ્યયન કરવું અને હેમનો પ્રસાદ સંપાદન કરીને, તપશ્ચર્યાદ્વારા તેની રક્ષા કરતા રહેવાથીજ તે વિદ્યા આ લોક અને પરલોકમાં સુખ અને કીર્તિપ્રદ થઈ પડશે. પુરાણગ્રંથોને જોવાથી, અને તંત્રશાસ્ત્ર વાંચ્યાથી વિદ્યા, ગુરુ અને શિષ્ય એમનું યથાર્થ સ્વરૂપ શું છે તે બરાબર જાણવામાં આવશે. વ્યાવહારિક વિદ્યા પણ ચોરીથી સફલ થતી નથી, તો પારમાર્થિક વિદ્યા શી રીતે થઇ શકશે ? નહિજ. અસ્તુ ! ઇન્દ્રે આજ ચૌરદોષના નિવારણને કાળે બાર વરસ સુધી તપ કર્યું, ત્યારે તે શુદ્ધ થઇને હેને તે વિદ્યા ફલદ્રુપ થઈ અને પછી ત્યાંથી તે અમરપુરીમાં પાછો સીધાવ્યો.

ભારતમાં આ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે, પરશુરામનો નિયમ હતો કે બ્રાહ્મણ સિવાય બીજા કોઇને વિદ્યા પ્રદાન નહિ કરવું, તેથી હેમની પાસે કપડી બ્રાહ્મણનું રૂપ લઇને ઈર્ષ્ય કેટલાક દિવસ લગી વિદ્યાભ્યાસ

॥, પરંતુ જ્યારે તેમને ખબર પડી કે આ બ્રાહ્મણ નથી, ત્યારે તો
 ૧૨ શ્રી આપ દીવો કે, કપટ કરીને ત્હેં જે મહારી વિદ્યા ચોરી લીધી
 તે ત્હેને પ્રાણાન્તસમયે જરા પણ સ્ફુરશે નહિ. આખરે એવુંજ
 કે જ્યારે અર્જુનની સાથે લડતી વખતે ત્હેના રથનું પૈડું જમીનમાં
 ધીંગળું, ત્યારે અસ્ત્રવિદ્યા પણ ત્હેને છોડીને ચાલી ગઈ; અર્થાત્
 સ્મરણમાં નહિ રહી, અને અર્જુનને હાથે તે માર્યો ગયો. એ
 પ્રાણાન્તે લક્ષમાં રાખીને કદી કોઈએ ગુરૂની પાસેથી અથવા બીજા
 કોઈ પણ કપટથી વિદ્યાની ચોરી કરીને જગતમાં પોતાની પંડિતાઈ
 વા મહંતતા દેવાવવી નહિ. કવિ કહે છે કે:—

જનૈઃ પંડિત ઇત્યુક્તઃ પ્રાજ્ઞોષિ પરમં સુખમ્ ।

મનસા કર્મણા વાચા ભવ પંડિત एव तत् ॥

હે શિષ્ય ! તું જાને અવિદ્યાન હોવા છતાંય મૂઠ જનોએ ‘આ
 ૧૩ પંડિત છે’ એવું કહ્યું હોય છે, તો અસંત આનંદિત થઈ જાય
 પરંતુ તેથી શું વળવાનું હતું ? કાંઈજ નહિ. ત્હારે વિચાર કરવો
 હોય કે, ‘હું પંડિત નથી છતાં લોકોના મિથ્યાજ્ઞ વિદ્યાન કલ્યાણી
 મ્હને આટલું ખર્ચ સુખ થાય છે, તો સત્ય પંડિત અન્યાથી કેટલું
 ૧૪ રે થશે ?’ એટલા માટેજ હું ત્હેને કહું છું કે, મિથ્યા સુખનું અભિ-
 ન તજ દબને, ‘હું સત્ય પંડિત થાઉં એવા સંકલ્પરૂપ અંતઃકરણથી,
 ૧૫ ને સમદર્શનક્રિયાવડે નથા સમદૃષ્ટિપ્રતિપાદક વચનોની સહાયતાથી
 સાચો વિદ્યાન બની જા. તેનાથી ત્હેને પરમાનંદનો લાભ થશે અને
 ૧૬ લોકમાં ત્હારી કીર્તિ ફેલાશે.’ મૂઠ પુરૂષોએ ત્હારામાં અપડિતતા
 વા છતાં, પડિતનાની કલ્પના કરી અને તેના બ્રાહ્મિજ્ઞાનને લીધે
 ૧૭ રે વિષે જો સુખની ઉત્પત્તિ થઈ શકી, તો પારમાર્થિક પાંડિત્ય સંપા-
 ૧૮ કર્યા બાદ ત્હારામાં પરમાર્થ (મોક્ષ) સુખનો આવિર્ભાવ થશે એમાં
 ૧૯ નતી આવશ્યકતા શી ? એવા પાંડિત્યથી ત્હેને મુક્તિ સંસ્કરીનો ભોગ
 ૨૦ નહિ મળે પ્રાપ્ત થશે. નિઃ ।

મત્સ્યેન્દ્રાદિ સકલ નાથમંડળી શકે ૧૦૦૦ લગી પ્રગટ રૂપમાં વિચરતી હતી અને ત્યારબાદ પોતપોતાના સ્થાનમાં ગુપ્તરૂપે રહી ગઇ. કાનીફનાથ પોતાના મઢી નામના ગામમાં રહ્યા અને મત્સ્યેન્દ્રનાથ પણ ત્યાં આગળ પાસેજ રહી ગયા. ગર્ભાગિરીમાં જ્ઞાનધરનાથ અને ગહનીનાથ રહી ગયા. વડવાનળ ગામમાં નાગનાથ સમાધિસ્થ થયા અને માણુ દેશમાં વિટે નામના ગામમાં રેવણુનાથ ડુંગરપર સ્થિત થયા. ભતૃંહરિ પાતાળમાં અને મીનાનાથ સ્વર્ગ લોકમાં તથા ગિરનાર પહાડપર દત્તાત્રેયના આશ્રમમાં ગોરક્ષનાથ* રહી ગયા. ગોપીચંદ, ધર્મનાથ અને મૈનાવતીને વિમાનમાં ખેંસાડીને ભગવાન વિષ્ણુ વૈકુંઠમાં લઇ ગયા. ત્યારબાદ આગળ ચોર્યાશી સિંધીવડે નાથપંથ વિસ્તાર પામ્યો, અને તેની પરંપરા હાલ

* ગિરનાર પહાડઉપર ગોરક્ષનાથની પાદુકા હાલ પણ છે, અને તેની આગળની ટોચ ઉપર શ્રી દત્તાત્રેયની પાદુકા છે. 'ગોરખમઢી' જેમ ગોરક્ષનાથનું પ્રસિદ્ધ સ્થાન છે તેજ પ્રમાણે પેશાવરમાં એક 'ગોરક્ષક્ષેત્ર' છે; તથા હરદ્વારની નજીક એક 'સુરંગ' નામક સ્થાન છે. અયોધ્યા પ્રાંતમાં 'ગોરખપુર' પણ ગોરક્ષનાથનું પ્રધાન સ્થાન છે; તેમજ દક્ષિણમાં સતારા જિલ્લામાં અને કોલ્હાપુર પાસે 'બત્તિસ શિરાળે' નામક ગામમાં ગોરક્ષનાથનું મોટું પ્રખ્યાત સ્થાન છે. આ સ્થાનમાં ગોરખ આમલીના મોટા મોટા ઝાડ છે અને તેની આમલી એક એક હાથ લાંબી તથા બાહુ જેવી ઝાડી હોય છે; અને તેનો ઉપયોગ પિત્તરોગ શમન માટે કરવામાં આવે છે. આ ઝાડોપર ચિત્ર વિચિત્ર અક્ષર લખ્યા મુજબ જોવામાં આવે છે, અને તેને માટે એમ કહે છે કે "જે જે લોક દર્શન માટે અંહીઆ આવે છે તેમના નામ અહીં લખાઇ ગય છે." ગમે તેમ હોય પણ આ સ્થાન રમણીય તેમજ પવિત્ર અને ચમત્કારી છે. ચૈત્ર વદ અગીઆરસને રોજ દર વરસે અહીં મોટી યાત્રા ભરાય છે. એ શિવાય પણ હિંદુસ્તાનમાં ગોરક્ષનાથનાં સ્થાન હશે પરંતુ જેટલા જોવામાં અને સાંભળવામાં છે તેટલાનો નામ નિર્દેશ કરેલ છે.

પણ ભારતભૂમિમાં સર્વત્ર વિદ્યમાન છે. કાલધર્મવડે, દેશધર્મથી, વ્યક્તિ-ધર્મને લીધે પૂર્વના પંથમાં અને હાલના પંથમાં કાંઈક આચાર વિચારમાં ફેરફાર થવો સંભવિત છે. પ્રચલિત સંપ્રજાન ધર્મમાં અને પંથમાં ફેરફાર થયા છે, એવું જાતે જોવાથી જાણવામાં આવશે અને તેમ થવું અપરિહાર્ય પણ હશે.

જળધર મત્સ્યેન્દ્ર વગેરે નાથોએ સમાધિ લીધી હતી, તો પણ ઉપરથી કબરોના આકાર રહેવા દીધો હતો. કેમકે અંતર્દૃષ્ટિથી તેમણે જાણી લીધું હતું કે આગળ યવનોનું રાજ્ય થશે, અને હિન્દુઓના દેવની છળના થશે. પરંતુ કબરના જેવીજ જે સમાધિ બાંધવામાં આવે, તો યવનોને એવો ભાસ થશે કે એ યવનોના કુળનાજ પીર છે, અને તેથી સમાધાને છિન્નભિન્ન નહિ કરી નાંખે. આગળ ઔરંગઝેબ બાદશાહે એ કબરસ્થાનોની તલાસ કરી ત્યારે લોકોની મારફત તેને એવી ખબર મળી કે, ‘એ કબરસ્થાન તદ્દમારા પૂર્વજોનાં છે.’ પછી તેણે ત્યાં આગળ મસજીદો બાંધી અને પોતાના યવન પૂજારીઓને ત્યાં આગળ રાખી દીધા અને નામ પણ જળધરનું ‘જનપીર’ તથા ગહનીનાથનું ‘ગંબીપીર’ મત્સ્યેન્દ્રનું ‘માયાબાબજોન’, કાનીફનું ‘કાન્હોબા’ એ પ્રમાણે રાખી દીધાં એવું વર્ણન છે.

નવનાથોનાં જન્માદિ ચરિત્રનો પાઠ કર્યાથી વાંચકોને પિશાચજૂતાદિ-કોની બાધા થશે નહિ. શત્રુપણ ક્રિકરભાવને પ્રાપ્ત થશે અને બ્રહ્મવિદ્યાદિ સકલવિદ્યાનો લાભ થશે. દુઃસ્વપ્ન નિરસન, વધ્યાદોષનિવારણ, શાપમોચન, ગંગાંતર વિમોચન, અને ધનુર્વાતાદિ રોગની શાન્તિ થઈને સાપ વીંછી વગેરેના વિપત્તિ બાધા પણ કદી થશે નહિ. ચોરોની દૃષ્ટિ બંધ થશે અને નિત્ય નવનાથનું સ્મરણ કરીને કોઈ કાંઈ કાર્યને વિષે પ્રવૃત્તિ કરવા જશે, તો તેણે કાર્ય સિદ્ધ થયા વિના રહેશે નહિ. એ પ્રમાણે નવનાથના ચરિત્રનું માહાત્મ્ય ગોરક્ષનાથે બહુ વર્ણવ્યું છે, તેમાંથી અહીં કાંઈ

નિરૂપણ કર્યું છે. શ્રદ્ધાળુ સકલ કાર્યસિદ્ધિની જનની હોવાથી, જેઓ તેના આશ્રયપૂર્વક આ ચરિત્રનું શ્રવણ પડન કરે છે. તેમને નવનાથ સિદ્ધિપ્રદ નીવડે છે, એમ નક્કી સમજવું.

इति श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य सहजानन्दसरस्वती-
शिष्य श्रीदत्तात्रेयविरचिते नवनाथचरित्रे द्वितीयभागे
चर्पटीनाथजन्मादिचरितवर्णनं नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ श्रीगुरुदत्तात्रेयार्पणमस्तु ॥

॥ इति शिवम् ॥

શ્રીદત્તપ્રબોધકલ્પદ્રુમ.

તૃતીય સ્કંધ-તેમાંના વિષયો અને દૃષ્ટાંત.)

પ્રથમગુચ્છઃ—(૧) નામ માહાત્મ્ય, કલિપ્રભાવમાં સૌદાગર અને દત્ત, તુકારામનું ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ. (૨) નામજ મુખ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત યરિત્ર વર્ણન અને તેનો તત્ત્વાર્થ. (૩) નામબ્રહ્મની ઉપાસના ત્રાનું ફળ, નારદ સનત્કુમારવ્રત, વામન પંડિતવ્રત, રૌહિદાસ ૧ વાર્તા. (૪) જપતપ યજ્ઞના સ્વરૂપ અને કર્મતા, જપક- નામયજ કરનારનું વ્રત. (૫) સ્મરણભક્તિ, એક યવન વિપ્રની આધતુવ્રત, સેનાનાથ ભક્તનું ચરિત્ર. (૬) સાધારસ્મરણ પછી માં મનઃપ્રવેશ, સત્યભામાકૃત કૃષ્ણુદાનવ્રત. (૭) નારાયણ ૧, પ્રહ્લાદચરિત્ર અને તત્ત્વાર્થ નિરૂપણ, ઈન્દ્રિદિ દેવગર્વહરણુ. મ અને કૃષ્ણુ એકજ, કબીર રૌહિદાસ સંવાદ, રામદાસને રામરૂપમાં દર્શન. (દ્વિતીયગુચ્છ) (૧) રામનામજ તત્ત્વમસી ય છે, રામાયણ વિભાગ, પાપાણુનંદીનું ભોજનવ્રત. (૨) રામથી ના નામની શ્રેષ્ઠતા, વાલ્મિકીવ્રત, સેતુબંધ અને તત્ત્વાર્થ, દાસોપંત- ૩ હરિહરની અભેદતા. (૪) શંકરનું અઘૌકિક દાનુત્વ, માર્કંડેય ગિરથવ્રત. (૫) અદ્વય હરિહરમાં માયાના ગુણોવડે દ્વૈતાભાસ, રેખણુના ગૌર તથા સ્યામવર્ણનો હેતુ. (૬) જગદંબા બ્રહ્મરૂપિણી પ્રવિષ્ણુશિવાદિને શક્તિદાન, સુરથ સમાધિવ્રત, એક ચંડાળ કન્યા. જગદંબાનું ભક્તવાત્સલ્ય, સત્યવ્રતવ્રત, હયગ્રીવવ્રત, વાલ્મિકીનો શાપ. (૮) જગદંબાનું સ્મરણ પાપનાશક છે, કાલીનામસ્મૃત, આરાધન, ગતાનુગતિકત્વમાં એક સંન્યાસીનું વ્રત.

શ્રીદત્તપ્રબોધકદ્વપદ્રુમ.

(ચતુર્થે સ્કંધ-તેમાંના વિષયો અને દૃષ્ટાંત)

પ્રથમગુચ્છ પુણ્ય (૧) પાદસેવનભક્તિ, રામપદનું માહાત્મ્ય, ઉદાત્તક અને શ્રવેતકેતુવ્રત, માલોપંતમકનની વાર્તા. (૨) લક્ષ્મીએ કરેલી પાદસેવા, પરમાત્માના ચરણમાં વજ્રાંકુશાદિ ચિન્હો હોવાનું કારણ (૩) વિષ્ણુપદ સેવાથીજ કૃતકૃત્યતા. મૂષકશેકવ્રત, (૪) અર્ચનભક્તિની આવશ્યકતા (૫) પૃથુરાજની પૂજનભક્તિ, આણુભટ્ટકવિ અને કાલિદાસપંડિતવ્રત, (૬) ચાકૂરે કરેલી વંદનભક્તિ અને તેનું કારણ. જ્નેગાપરમાનંદવ્રત, (૭) દાસ્યભક્તિ, એક તમોગુણી માણસ. (૮) નિષ્કામદાસ્યથી સકલ કામ-સિદ્ધિ, એક કૃપણ ગૃહસ્થ (દ્વિતીયગુચ્છ) પુણ્ય (૧) અણ્ણને કરેલી સમ્પ્રભક્તિ. (૨) પરમાત્માજ મિત્ર કરવા યોગ્ય છે, જમાઈ દશમે ગ્રહ છે. (૩) પરમાત્મા સાથે મૈત્રી કરવાને લાગતા ગુણો, ભૃગુચરિત્ર (૪) બળિરાજાએ કરેલી આત્મનિવેદન ભક્તિ. (૫) મમતાભાગ, એક કૃપણની તુલા, તુલસીદાસવ્રત. (૬) પરમાત્માનું દયાનુત્વ, હરિદત્ત વૈશ્યવ્રત. (૭) પરમાત્માના અલૌકિક પડ્ગુણોનું વર્ણન, અહલ્યા, દ્રુવવ્રત (૮) અનન્યભક્તોના યોગક્ષેમ પરમાત્માજ ચલાવે છે એક રાજા અને પંડિતની વાર્તા. આ પ્રમાણે બે સ્કંધો છપાય છે. અગાઉ ગ્રાહક થના ને આ બે સ્કંધવાળું પુસ્તક ત્રણ ચતુર્થાંશ કિંમતમાં આપવામાં આવશે. ૮. બી. પી ખર્ચ જુદો પડશે. ડેમી સાઇઝના ઝેલ કાગળના લગભગ ૫૦૦ પૃષ્ઠ અને બાંધણી પાકી. માટે જેમની ઇચ્છા હોય તેમણે નામ નોંધાવી રાખવા.

આ કાર્યાલયના બધા પુસ્તકો એકદમ ખરીદનારને ૮. ખર્ચ માફ.

મેનેજર-‘શ્રીદત્તપ્રબોધકદ્વપદ્રુમાલય’ બાલાજીચકલા-સુરત.

શ્રીદત્તપ્રબોધકલ્પદ્રુમ.

૫ અને દ્વિતીય સ્કંધ-તેમાંના વિષયો અને દૃષ્ટાંત)

પ્રથમ ગુચ્છ-પુષ્પ (૧) સદ્ગુરુદ્વારા સમ્બાલ્લ લાભ તથા ભેદ-
રાસં રાગ અને માળીપુત્ર, સંજીવિની વિદ્યાપ્રાપ્તિ. (૨) સદ્ગુરુનું
તથા શરણાગતરીતિ, જનકશુક સમાગમ, એકલવ્ય કિરાતવ્રત.
સંસારવ્યાધિનાશક સદ્ગુરુધ્વન્તરી-શ્રીકૃષ્ણ ગુરુગૃહનિવાસ, રામાનંદ
કબીર. (૪) આત્મારામને વિષે સદ્ગુરુદ્વારા પ્રવેશ-ત્રિપુરવધવ્રત,
૫ અને જ્ઞાનચર. (૫) સદ્ગુરુચયન વિશ્વાસજ્ઞ મોક્ષનો ઉપાય, ગાંધાર
૫ આંધળો, શ્રીરામને વશિષ્ઠોપદેશ. (૬) સદ્ગુરુ કૃપાંજનથી નિર્મલ
નામદેવ અને વિસોબા ખેચર. (૭) જ્ઞાનગંગા સમૂલપાપનાશિકા-
મિત્રવ્રત, તુકારામવીણાની કાશીયાત્રા. (૮) સમતા-કૂતરાની પૂછડી,
વર્ષડિત. (દ્વિતીય ગુચ્છ) (૧) દુઃખનું મૂળ ચિત્તના નાશક દ્વિવિધ
-વૈશ્યપુત્ર અને રાજકન્યા, (૨) અધર્મોક્ષનું કારણ મનજ-જગ્ગભરત
રહુગણ, મૌતીસાદુકાર, અવધૂત કુમારીવ્રત. (૩) મનોનિયંત્ર યુક્તિ-
મ અને ચિંતામણીદેવ, હરિનિયંત્રી આત્માણ. (૪) વૈરાગ્યસ્વરૂપ અને
પ્રકાર-રાગ ભર્તૃહરી. (૫) અભ્યાસસ્વરૂપ તથા ક્યાંસુધી અને કેવી
કરવો-ટિટ્લિભવાર્તા. એક મૂઠ આત્માણ. (૬) મલિન વાસનાસ્વરૂપ
ભેદ-શંકર પાર્યતી, ત્રિવર્ત, દુર્વાસ, નિદ્રાચ, દાસ અને પૂતનાવ્રત.
શુભવાસના સ્વરૂપ અને પ્રકાર-એક વેદાંતી, એકનાથની સમતા, ભસ્ત્રું
વ્રત. (૮) વિષયચિચાર-વૈશ્યા અને કામીપુરૂષ, રાગ પુરંદરા અને ઉર્વશી.

દ્વિતીય સ્કંધ-પ્રથમ ગુચ્છ.

પુષ્પ (૧) ભેદશૂન્ય ભક્તિદ્વારા યોગ અને જ્ઞાનસિદ્ધિ-શ્રીકૃષ્ણ રૂકિમણી
ક, નરસિંહ નહેલા અને રાસજાત્રા.

(૨) ભક્તિમાં ત્રિદોષ અને ભક્તિવડે દ્વિવિધ દોષનો નાશ-હરિપાળ ભક્ત, ગોપાલોને વૈકુંઠદર્શન. (૩) ભક્તિબગર કાંતિ પાંડિત્યાદિ ગુણુ વ્યર્થ છે-કુંડહાર અને દરિદ્રી બ્રાહ્મણુ, હનુમદ્દયસ્થ સીતારામદર્શન (૪) ભજન-રહિત મનુષ્યની શવતુલ્યતા-વિદુરકૃષ્ણસમાગમ, કુબ્જનો અંબરાગ. (૫) સગુણુ અને નિર્ગુણુભક્તિલક્ષણુ અને તેના પ્રકાર-ઋષિપત્ની અન્નદાનવૃત્ત, નામદેવકૃત ગાયસંજીવન. (૬) ભક્તિશૂન્યજ્ઞાન શ્રમદાયક છે-વિવેકસિંધુપાડી એક વેદાન્તી, એક ભાવિક શૂદ્ર. (૭) સર્વ સાધનોમાં ભક્તિનું પ્રાધાન્ય-દાવામિપાન, નામદેવની દિવાળી, જનાબાઇવૃત્ત. (૮) ભક્તિના ઉત્પાદક નવસાધન-સત્સંગમાહાત્મ્ય, તુકારામની છલના અને તેમનું 'તુકારામ' એ નામ પડવાનું કારણ. (દ્વિતીય ગુચ્છ) (૧) શ્રદ્ધા-યુક્ત શ્રવણુ અને શ્રવણુમાં વિદ્યકથન-એક રાગ અને પાંડિત. (૨) હરિકથાશ્રવણુથી જ્ઞાનલાભ અને સંકટ વિમોચન-તુકારામ અને શિવાજી, શ્રવણુ મુનિવૃત્ત. (૩) કેવા પ્રકારનું શ્રવણુ ફલદાયી થાય છે-સુવર્ણપુતળી-ઓની પરિક્ષા, એક ધનાઢય ગૃહસ્થનું કથાશ્રવણુ. (૪) ભગવદ્વતારનું મુખ્ય પ્રયોજન-નારદપૂર્વજન્મ, જનમેજયની બ્રહ્મહત્યા. (૫) (દ્વિતીય કીર્તનભક્તિ) ભગવત્કીર્તનથી જીવ્હાની શુદ્ધિ-સહસ્રનામપાડી ગૃહસ્થ, એક ચતુર્વેદી મૂઢ. (૬) ભગવત્નામરહિત વાણી અમંગળ છે-અપશકુનનું ફલ. (૭) જીવ્હાનો સ્વભાવ અને પરમાત્માની કીર્તનપ્રિયતા-કેશવસ્વામીના કીર્તનમાં ચગતાર. (૮) પાપને લીધે ભજનમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી-સોમેશ-ઋષિ અને ઉદરણુ, ગોવર્ધન લીલા. અકુરને નિજરૂપ દર્શન. આ બે સ્કંધની કિંમત ૩-૪-૦ ટપાલ વ્હી. પી. ખર્ચ જુદો. આમાં કાગળ એક, પાકું પુઠું, કેમી સાઈઝના પૃષ્ઠ ૪૭૫ અને છપાઈ સારી છે.

મેનેજર:-'શ્રીદત્તપ્રભોધકલ્પદ્રુમાલય'

ખાલાજીચક્કા-સુરત.

“હરિહરભક્તિરહસ્ય”

(અર્થાત્ મહિમનનું શિવ અને વિષ્ણુ પર અભેદાત્મક
ગુર્જરભાષામાં વ્યાખ્યાન)

શિવમહિમન ન જાણનારો મનુષ્ય કવચિતજ હશે; તોપણ તેનો યથાર્થ અર્થ જાણનારા થોડાજ નીકળશે. પરંતુ એમાં નવાઈ જેવું કંઈ નથી; કારણ કે એની કહણતા તથા યોગ્યતા બ્રહ્મસૂત્રોની સમાન છે. સૂત્રવત્ એમાં અક્ષર થોડા, પણ સદેહરહિત સર્વસારભૂત વેદાંતનો અર્થ ભરેલો છે. જો કે એમાં શિવસ્તુતિ છે તોપણ તેના કર્તા પુખ્ત-દંતે, શાસ્ત્રને તથા પોતાને સંમત જે ‘હરિહરઅમે:’ તે ચતુરતાથી તેમાં વર્ણન કરેલો છે. પરંતુ જ્યાં એકજ અર્થ સમજવાની મુશ્કેલી લાં દ્વિતીય તથાપિ ‘અદ્વિતીય’ અર્થની વાતજ શી? આનાપર શ્રી. પ. પ. મધુસૂદનસ્વરસ્વતી સ્વામીજીએ સંસ્કૃત વ્યાખ્યા કરેલી છે તોપણ તે બહુ કહણ હોવાથી બધાને તેનો લાભ થવો અસંભવિત છે; માટે આ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં અન્યથાવિવરણસહિત તૈયાર કરેલું છે. આ જો કે તે રીકાતુસાર છે તથાપિ કેવલ ભાષાંતરાત્મક નથી અને આમાં પ્રસંગોપાત્ત બીજા શાસ્ત્રીય ઉપયુક્ત વિષયોની સાથે શ્લોકમાંના કથાવૃત્તાંત વિસ્તૃતરીતે વર્ણવેલ છે; તેમાંના કેટલાકનો નામનિર્દેશ નીચે કરેલ છે.

પુખ્તદંતવ્રત, કુનાર્કિક સંગિરબ્રાહ્મણ, કાલભૈરવોત્પત્તિ અને બ્રહ્મ-દેવશિરનિઘંતન, સનકાદિમુનિયોનુવ્રત, કૈકસીલિંગહરણ અને રાવણ-કૈલાસોત્પાટન, આણસુરચરિત્ર, સમુદ્રમંથન, મદનજન્મ અને નાશ, શિવતાંડવ અને તેનો હેતુ, ગંગાવતરણ, ત્રિપુરાસુરવ્રત, વિષ્ણુનેત્રકમલાર્પણ વિષ્ણુભક્ત નામદેવ અને નાગનાથ મહાદેવ, દક્ષયજ્ઞ, બ્રહ્મદેવ અને મારી-ચનું મૃગરૂપધારણ, અર્ધાંગમાં પાર્વતિધારણ અને તેનો હેતુ, ઓંકારોત્પત્તિ તથા સ્વરૂપ અને અર્થવર્ણન, જૈગીષવ્યયોગીશવ્રત. ઇત્યાદિ છે, કે જે જોવાથીજ બહુવામાં આવશે. કિં રૂ. ૧-૦-૦ જી. પી. ખર્ચ જુદો.

વિષ્ણુરૂપનવગ્રહસ્તોત્ર.

ગ્રહાદિકોની પ્રતિકૂલતાથી મનુષ્યને વ્યાધિપીડા થાય છે, તેથી તેમની અનુકૂલતા માટે જપ, દાન તથા સ્તોત્રપાઠ વગેરે કર્મ તે બ્રાહ્મણોદ્ધાર કરાવે છે. પરંતુ તે કર્મ પોતેજ કરવું જોઈએ તો વિશેષ લાભદાયક થાય. ગ્રહાદિકોની અનુકૂલતા પ્રતિકૂલતા પણ પરમાત્મા ઉપર આધાર રાખે છે; કારણ કે ગ્રહાદિકોનો અંતરાત્મા પરમાત્માજ છે. આપણે હંમેશાં પરમાત્માની ઉપાસના કરીએ અને સંકટ સમયે બીજા દેવતાની સ્તુતિ કરીએ તો તે ભક્તિ વ્યભિચરિત થાય. તેમ ન થાય અને ગ્રહાદિકોની પણ સ્તુતિ થઈને અનુકૂલતા થાય એવી રીતે આ સ્તોત્રની રચના કરેલી છે અને ટુંકમાં તે બંને પક્ષોના અર્થ ગુજરાતીમાં કરેલ છે. કિં. બે આના. ૮. ખર્ચ જુદો.

હરિદાસકથાપદ્ધતિ.

નવીન થનારા હરિદાસને આ માર્ગદર્શિકા છે. આમાં પાંચ પૂર્વરંગ સાથે પાંચ સુંદર આખ્યાનો અર્થસહિત લખેલાં છે. ૧ સતીસાધુબાહ ૨ સતીઅનુસયા ૩ ભક્તરાજ સુદામા ૪ શબરી અને ૫ દુર્વાસાચરિત્ર. પૃષ્ઠ ૧૭૫ ઉંચી સાઇઝ, કાગળ ઝેલ કિં. આઠ આના. ૮. ખર્ચ જુદો.

દત્તબોધામૃતશતપદી.

આમાં રાગતાલસહિત સો ઉપદેશાત્મક પદ છે. કિં. ચાર આના
૮. ખર્ચ જુદો. આ કાર્યાલયના બધા પુસ્તકો એકઠા ખરીદ કરનારને
૮. ખર્ચ માફ.

મેનેજર-શ્રી દત્તબોધામૃતશતપદીમાલય, બાલાજીબા-સુરત.

શ્રીનવનાથચરિત્ર-પ્રથમ ભાગ.

(તેમાંના વિષયો અને દૃષ્ટાંત.)

પ્રકાશ ૧.—ગજધર અને કાલીદાસની વૃત્તિ, કૃતાર્થ અને
 અપિઆની વાતો, મૈનાવતીને ઉપદેશ, રાજદાસને મત્રોપદેશ માટે
 આપનારો વિષય. અ. ૨.—મૈનાવતીનો ગોપીચંદ્રને ઉપદેશ, રામદાસને
 કૃતાર્થનાં શ્રવણદિ અને મદલપુદ્ગિની વાતો, રાજસુયજ્ઞમાં મુલામન
 બેસી બલીસાહેબાદ. અ. ૩.—મત્રી અને ગજધર સંવાદ, રાજ
 સભામાં ગજધરનું આગમન તથા ખાદ્યો પૂરણ, બેર ખાવાવાળો એ
 મુદ્દરથ. અ. ૪.—રામદાસશિષ્યપરીક્ષા, ગોરખનાથ કાલીદાસ બેર અને
 યોગસંપ્રદાયપદ્ધિનું આમરખાતો ખેલ, એકતાશ્રી પરન શાંતિ, એક
 કોપી મુદ્દરથની વાતો. અ. ૫.—ગોપીચંદ્ર ગજધર, કાલીદ કોથ. હણુહણુ
 માલ આભાસુવત, આમ અને મનુષ્ય સંવાદ, એક મુદ્દરથ વજ્રત, સુવણુ-
 પુત્રવાઓનું નિર્માણ અ. ૬.—પુત્રવાઓનું ભગવાનનું ગતું, ગજધર-
 નાથની ખાદ્યોની બદલ આગમન, રાજને અમરવતી પ્રાપ્તિ, દાદરામુર
 કૃતાર્થ અને એક ચિત્રકારનું ચરિત્ર. અ. ૭.—એક પશ્ચાત્તાપી મોર,
 ગોપીચંદ્ર ચેરાદાસાચરણ, માર્કેડેવને માયાકર્તન, માતા તથા રાણિઓનાં
 મંદિરમાં વિશાલ આગમન, રાણિઓની વિલાપ અને ગજધર ઉપદેશથી
 તેમનું સમર્થન. અ. ૮.—રાજસુયજ્ઞમાં શુકામનનવત, મુદ્દરથ અને
 શિષ્યવ્રજ સંવાદ, ચંપાવતી પહેનને ભાં ગોપીચંદ્રનું આગમન, ચંપા-
 વતીપ્રાણુભામ અને ગજધરથી તેનું સંજવન, તીર્થર્થદણુ અને
 પાંચી રાજ્યપદારોહણુ, જીવન મુક્ત રાજા બગીરથનું ચરિત્ર, ગોપીચંદ્ર તથા
 મૈનાવતીનો પદારોહન નિવાસ. આખી-સાકળ કાલિન, કામળા ગદ્ય ૧૭
 સંખ્યા ૨૭૫ કાલ પ્રિ. ૩. ૧-૮-૦૨. બી પી. ખર્ચ જુદા.

મેનેલર-શ્રીદત્તપ્રેમીનંદનપ્રમુખસાલય ખાલાજયકલા-મુસ્ત.

